

GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

CLASS A, No 3

GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

CLASS A, No. 3

PREPARED UNDER THE SUPERVISION OF
THE PUBLICATION DEPARTMENT OF
THE BHANDARKAR ORIENTAL
RESEARCH INSTITUTE,
POONA

POONA

Bhandarkar Oriental Research Institute

1937

Government Oriental Series-Class A, No. 3.

MĪMĀNSĀ-NYĀYA-PRAKĀŚA

BY

ĀPADEVA

Edited with an Original Commentary

By

Mahāmahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar.

5a1M
APA/ABH
4051

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

1937

Copies can be had direct from the
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4 (India)
Price : Rs. 3 Annas 8 per copy, exclusive of postage.

Printed and published by Dr. V. S. Sukthankar, M. A. Ph. D.,
at the Bhandarkar Institute Press, Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona No 4 (India)

आपदेवकृतः
मीमांसान्यायप्रकाशः
(आपोदेवी)

महामहोपाध्याय—
अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिविरचितया
प्रमारयया व्याख्यया समेतः

पुण्यपत्तनस्थ—
प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः

भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाश्य नीतः

१९१८-१९१९ ई. १९३३ क्रि.पू.

मुद्रणं भाग्यं रूपकप्रयम्

॥ श्री ॥

प्रास्ताविकं किञ्चित् ॥

पायादपायाज्जगदीश्वरो च ॥

नित्यमसावर्धस्तत्रभवतां भवतां चेत्तसि पदं पताम् । यद्यपि 'तमेव विदित्वा' (श्वे. ३।८) 'ज्ञानादेव तु कैवर्यम्' 'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ ज्ञान मोक्षस्य साधनम्' इत्यादिभि परश्रुताभि श्रुतिस्मृतिभिर्निरतिशयानन्दावाप्तिक्षणस्य मोक्षस्य ज्ञानिकसाध्यत्वं प्रतिपाद्यते तथापि तादृशमोक्षोपायो धर्म इति भगवाना म्नाय एवावगमयति । अयं भावः—विविदिषन्ति यत्नेन, ज्ञानमुत्पद्यते पुंसा क्षया त्पापस्य कर्मण, आविषया मृत्यु तौर्त्वा—इत्येवमादिभिर्वचनानि कुरन्त्येर्मोक्षसाधनी-भूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य विविदिषामूलकत्वेन विविदिषायाश्च मनोगलक्षयमूलकत्वेन मनोमलक्षयस्य च धर्ममूलकत्वेन धर्मस्य तथात्व सिध्यति । धर्मश्च विधिबोधित कर्मैव । तदुक्त नैमिनिना मुनिना— 'चोदनालक्षणोऽर्था धर्मः' (जै सू १।१।२) इति । अत एवेशावास्त्योपनिषदि— 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि निजीविषेच्छतः समाः' (ई १।१।२) इति याज्ञप्रमाणसंघारण कर्मनिष्ठोक्ता । अत एव च श्रीमद्वाचार्य-चरणैरपि शारीरकभाष्ये सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् (ब्र सू ३।४।२६) इति सूत्रे मोक्षसाधनज्ञानहेतुत्वमग्नीन्धनादिकर्मणामुक्तं समच्छते । किञ्च धर्मश्चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु प्रथम इति प्रसिद्धमेव । पुरुषार्थचतुष्टयमध्य चोत्तरोत्तरं प्रकर्षा-धिक्यम् । तथाहि—पुरुषणार्थ्यते प्रार्थ्यत इति पुरुषार्थः । प्रार्थनाविषयत्व च सुख-स्येत्यावालवृद्धं प्रसिद्धमेव । तत्र काममोक्षयोः सुखस्वरूपत्वात्प्रार्थनाविषयत्वम् । धर्मार्थयोस्तु सुखसाधनत्वात्प्रार्थनाविषयत्व न स्वरूपतः । अतः काममोक्षयोः प्रकृष्टत्वम् । तत्रापि च माक्षस्य प्रकृष्टतरत्वम् । यतः कामे दुःखसन्निभं सुखं मोक्षे तु दुःखासंभिन्नमिति । सुखसाधनत्वेन प्रार्थ्यमानपार्थमार्थयोर्मध्ये चार्थः सुखस्य सन्नि-कृष्टः । धर्मस्तु विप्रकृष्ट इत्यर्थस्य प्रकर्षः । अतोऽर्थापेक्षया धर्मस्य प्रादुर्निर्देशः । एवमर्यादोना त्रयाणां धर्मविषयोत्तरोत्तरं प्रकर्षाधिक्येऽपि तथा पुरुषार्थत्व धर्म-मूलकमेवेति पुरुषार्थेष्वावा बद्धा जीवा निसर्गत एव प्रथमतो धर्ममवलम्बन्तः ।

तद्वन्निरतिशयानन्दावाप्ति सर्वथा जननमरणनिवृत्तादव संभवतीति जनन-मरणनिवृत्तिरूप मोक्षसुख सापिपादयिषुभिर्वेदविहितं कमाऽऽचरणीयम् । तादृश-कमज्ञानं च वेदवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । यदश्च 'मन्त्रब्राह्मणयार्वेदनामधेयम्' इत्यापस्तम्बोक्तेर्मन्त्रब्राह्मणोभयव्यात्मकः । स चैकोऽपि प्रतिपाद्यार्थमेदात्कर्मोपासना-ज्ञानकाण्डत्वेन त्रिधा रूपाति गतो लोके । तत्र परस्परविराधविपरीतभावनादिना

वेदवाक्यार्थविचिकित्सायां प्रसक्त्यायां तदुपाकरणेन वास्तवार्थमावेदयितुं मीमांसा जगत्प्रवातरात् । तथा च धर्मप्रवचनार्थं मीमांसाशास्त्रप्रवृत्तिः ।

तत्र किमिदं मीमांसाशास्त्रं नाम, को वाऽस्य प्रथमः प्रवर्तकः, कथं वाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः, को वा शास्त्रस्योत्पत्तिकालः, कीदृशी चास्योपयुक्ततेति विचारः प्रथमं कर्तव्यतयाऽऽपतति । तत्र मीमांसाशब्दः सांप्रतं प्रचलितपाणिनीय-व्याकरणानुरोधेन 'मान्मथ०' (पा. सू. ३।१।६) इति मान्मथतोः सन्प्रत्यये तदन्तात्स्थियामप्रत्यये तत्तद्वाङ्मन्ययेन निष्पन्नो विचारमयं ब्रूते । यद्यपि तत्र घातिककुता 'मानेर्जिज्ञासायाम्' इत्युक्तं तथाऽपि जिज्ञासा संदिग्धे वस्तुनि निर्ण-याय भवति । निर्णयश्च विचारसाध्य इत्यर्थाद्विचारार्थता गम्यते । स च विचारो न प्रत्ययस्यार्थः किन्तु धातोः । कथं पूजार्थकस्य मान्मथतोस्तादृशोऽर्थे वृत्तिरिति चेत् धातूनामानेकार्थत्वादिति गृहाण । अत एव सिद्धान्तकौमुद्यां चुरादिप्रकरणे स्त्रेन्द्विगतसंख्या- (३१०) एते धातौ 'विचारणे तु भीवादिको नित्यसन्तः' इत्युक्तं दीक्षितैः संगृह्यते । इतरथा भ्वादिगणेऽपि 'मान् पूजायाम्' इत्येव पठि-तत्वेन 'विचारणे तु भीवादिकः' इत्युक्तिर्निर्विषया स्यात् । अत एव 'माने-र्जिज्ञासायाम्' इत्यस्य स्थाने 'मानेर्विचारे' इत्येव वृत्तिकृदित्युक्तं कैश्चिद् । एवं च विचारशास्त्रं मीमांसाशब्दार्थ इति फलति ।

'सांऽयं मीमांसाशब्दः प्रथममुपनिषत्सु 'समेत्य मीमांसां चक्रुः' (छा. ५।१।११) संपातनस्य मीमांसा भवति (तै. २।८।१) इत्यादिस्थलेषु विमर्शपूर्वक-व्याख्यानमित्यास्मिन्नर्थे प्रवृत्तो दृश्यते । इममेवार्थमुररीकृत्य संहिताब्राह्मणोप-निषदात्मकवेदराशिप्रतिपादितगुडार्थप्रकाशनपरेषु ग्रन्थेषु मीमांसाशब्दोन्मत्तं प्रचलितोभूतत्र तत्र स्थिता विविधा ब्राह्मणारण्यभाषा उपनिषदश्च वेदप्रति-पादितपरमगहनतत्त्वस्फुटीकरणपरा मीमांसाख्यामलभन्त । सन्त्राब्राह्मणारण्यकस्य वेदस्य किं तात्पर्यं को वा प्रधानः प्रतिपादनविषयः स्तोत्रसंज्ञविधिनिषेधार्थवादा-दिरूपैर्भिन्नरूपता तेषामध्वा स्तोत्रादीनां सर्वेषामेकार्थ्येन समन्वय इत्येतादृशे विचारे समुत्पन्ने 'वायवायाहि दक्षिणे सोमा अरंकृताः । तेषां याहि शुभी हवम्' (ऋ. सं. १।२।१) ' इन्द्र क्षेमं सोमपते विषेमं माष्यंदिनं सवर्गं पाह यजे' (ऋ. सं. ३।३१।१) ' प्रति न्यं चारुमन्त्रं गोपीयाय प्रहूयसे मरुद्भिरग्न आगहि' (ऋ. सं. १।११।१) इत्यादिषु मन्त्रभाष्येषु देवतामुद्दिश्य बहुशः प्रतिपादितानि अत्यन्तदेवताप्रारम्भिकरूपेण ऋग्वेदेऽप्येव देवताप्रारम्भिकतन्नि, तत्पक्षेण अर्थः, तं एव च ओदनात्मकेर्विधिमेषेधार्थतादादिभिर्ब्राह्मणारण्यकग्रन्थैर्विवेचितः प्रपञ्चितश्च भवति इति निर्णयं समापेदिरे वेदशास्त्रविचिकित्सकाः । तथा च मीमांसाशब्दं वेद-तत्त्वविमर्शनात्मके ब्राह्मणोपनिषद्वेदे आगच्छे प्रयोजयामासुर्ब्राह्मणग्रन्थान्पूर्व-मीमांसति नाम्ना समाचरन्त्युक्तनिषद्ग्रन्थांमोत्तरमीमांसानाम्ना संबोधयामासुः ।

अनन्तरं धर्तते बहुतिथे काले प्रभूताश्चटुर्गामपि वेदानामनेकाः शाखाः

प्रशाखाश्च या एकशतमध्वर्युशाखा एकविंशतिधा बाह्वर्च्य सहस्रधर्मा सामवेदो नवधाधर्वण इत्यादिपातञ्जलमहाभाष्यवाक्येष्वनेकेषु चैतरेषु ग्रन्थेषुल्लेखिता दृश्यन्ते । तासु च शाखाप्रशाखासु प्रचलितेषु ब्राह्मणपाठेषु प्रकीर्तितानां याग-सवनहवनादीनां स्वरूपे कर्माणि चापाततो दृष्टाद्विरोधान्त्संप्रदायविच्छेदाच्च धामादि-कर्मसु गुणविधीनामङ्गाङ्गिभावपौर्वापर्यादिविषयेषु सशयाः समुदपद्यन्ते । निराकरणार्थं त्रैविधानां संशयानामर्थनिर्णयार्थं चाविरोधेन यथास्थितानां वैदिकवाक्यानां रचितानि बहुभिः पूर्वाचार्यैराश्वलायनशाङ्खायनापस्तम्ब-वैधायनसत्यापाढकात्यायनद्राह्यायणादिभिस्तथा चात्रैतैतिशायनवादशायणवाद-त्रिकाष्ठाजिनिताश्चकायनादिभिश्चानेकानि कल्पसूत्राणि मीमांसासूत्राणि च । अमीषां कल्पसूत्रकाराणां मीमांसासूत्रकाराणां च मध्ये भगवतो जैमिनेः के पूर्व-कालीनाः के वापरकालीना इति यद्यपि न निश्चिततयावधारयितुं शक्यं तथापि सु निश्चितमेतयजैमिनेः प्रागासन्केचित्सूत्रकर्तारो यैः संगृहीता बहवो लौकिकन्याया उपनिबद्धाश्च लौकिकन्यायोपजीव्याः शास्त्रीयन्याया ग्रथितानि च सशयनिरा-करणोपयुक्तानि सूत्राणि ।

पूर्वाचार्यैररचितानि मीमांसासूत्राणि कल्पसूत्राणि च समालोक्य तत्प्रति-पादितान्प्रायान्युक्तीश्च स्वीकृत्य सर्वान्मन्त्रब्राह्मणग्रन्थांश्च विमर्शपूर्वकमालोच्य भगवाजैमिनिराचार्यः श्रौतभागनिर्वचनेषूपयुक्तान्प्रायानेकत्रोपनिबध्य पूर्व-मीमांसासूत्रं द्वादशाध्यायीरूपं प्रणिनाय । अयमेव जैमिनिमूलस्य श्लाघ्यो विशेषो यदेतेषु मृतेषु मुख्ययामानामवान्तरयामानो होमानामुपहोमानामिष्टीनां च प्रकृतिविकृतिभावाङ्गाङ्गिभावनिर्णयस्तथैव मुख्ययामादिषु प्रयुज्यमानानामवान्तर-कर्मणामङ्गाङ्गिभावः क्रमो द्रव्यदेवतानिर्णयश्चेत्यादयस्तथा सामीचीन्येन प्रद-र्शिता यथाऽनिर्भिन्नपरंपरया लोके परिदृश्यमानं श्रौतकल्पसूत्रेषु च विस्तरतः प्रति-पादितं यागानां स्वरूपमामागमिकाले तथैव प्रतिष्ठितं स्यान्न विकल्पलघावकाशोऽपि तत्र लोकानां मनसि पदं कुर्यात् । तत्र च कोषं वेदो नाम कोस्य प्रतिपादनीयोर्थः कास्योपयुक्तता किं फलं कथं वा तज्जिज्ञीयत इत्येतद् द्वादशाध्यायीरूपेण जैमिनि-सूत्रेण तथा सम्यक्तया विमर्शितं यथा सत्स्वपि बहुषु ब्राह्मणग्रन्थेषु कल्पसूत्रेषु च वेदार्थविमर्शरूपस्य मीमांसंशास्त्रस्यायः प्रणेता भगवाजैमिनिरिति मुयुक्तः प्रचलितो लोकेषु प्रवादः । ईषदधिकनवशताधिकरणेषु विभक्तेः पादोनसहस्रत्रय-परिमितैः सूत्रैर्भगवता जैमिनिना वेदपूर्वकाण्डप्रतिपादितो यागादिरूपोर्थः पूर्व-पक्षोत्तरपक्षरूपेण बहुविधलौकिकयुक्तिनिर्देशनपूर्वकं निर्धारितः । तत्रादौ धर्मनिर्णय-फानि प्रमाणानि निर्धारितान्वनन्तरं धर्माधर्मभेदः प्रदर्शितस्तदनन्तरं कर्मणां शेष-शेषिभाव इत्यर्थपुरुषार्थभेदेन प्रवृत्तिविशेषः क्रमोधिकारः सामान्यातिदेश-विशेषातिदेशावन्ते चोद्वाच्यतन्त्रप्रसङ्गाश्च समपञ्चं सोदाहरणं व्याख्याताः ।

अयं भगवाजैमिनिः कस्मिन्समयेभूदस्य गुरुवः कोस्य वंशोभिजनो वा के

चेतरे ग्रन्था अनेन लिखिता जैमिनिवाक्यस्य जैमिनिभूतसूत्रमूत्रयोः संकल्प-
काण्डस्य चासाधैव प्रणेताऽपरा वा जैमिनिरिरेपेतमिन्विषये न किंचिदपि निश्चि-
तया समुपलभ्यते । 'मुगन्तुजैमिनिवैशाखापनपेलमूत्रमाध्यभारतमहाभारतधर्मा-
चार्याः' इत्यादिरूपं ब्रह्मकमेवाक्यपुष्टेरास्यथा च 'मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा
हस्ती मुनिं जैमिनिम्' इत्यादिरूपः पञ्चतन्त्रादपुष्टेस्तत्त्वस्येति जैमिनिकालान्तरेण
न बहुपकुरुतः । बोधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनानां जैमिनिमूत्रपुष्टेस्वात्मभिनि-
रेतेपामनन्तरं समुपलभ्यते न कोपि विवादः । उत्तरमीमांसासूत्रे जैमिनेरुष्टेस्वादाद-
रायणसूत्रेभ्यः पूर्वमेव जैमिनिमूत्राणि रचितानीति प्रायः शास्त्रिवाहुनशकात्पूर्वं
द्वित्रेषु शतकेष्वेव रचनाकाल इति प्रतिभाति ।

अतीतेषु केषुचित्संवत्सरेषु पारंपरिकसूत्रव्याख्यातृणां छोषाद् वृत्तिभाष्या-
दीनामावश्यकता समुत्पन्ना । तथा चोपवर्षहरिभर्तृमित्रादिभिरत्र वृत्तयो लिखिताः ।
शबरस्वामिभिश्च विरचितं भाष्यं विरचितम् । उपवर्षादीनां वृत्तयस्तु मोपलभ्यन्ते-
धुना । केवलं सासाधुदोषो भाष्यादिग्रन्थेषूपलभ्यते । भगवानुपवर्ष इति शाब्दप्रयो-
गेण भाष्यस्यादौ शबरस्वामिभिर्वहुमानपुरःसरं कृतादुष्टेस्वादुपवर्षकालानन्तरं त्रि-
चतुराणि शतकानि शबरस्वामिकाल इति निश्चेतुं शक्यते । जैमिनिमूत्राणां पूर्व-
पक्षोत्तरपक्षरूपा व्यवस्था भिन्नमित्यविषयप्रतिपादकानां मूत्राणां भिन्नभिन्नेषु
आधिकरणेषु निवेशः सूत्रप्रतिपादितविषयोद्घाटनं सूत्रकृद्ग्रहणविष्करणं च सर्व-
मेतानि शबरस्वामिभिः सुसमीचीनतया कृतानि, यत्ते च शबरभाष्यात्केपांचि-
त्सूत्राणां पाथातट्येन व्याख्यानमपि परमदुष्करमिति प्रवादोपि सुसमुत्पन्नः प्रति-
भाति । शबरस्वामिनां कालनिश्चये न किमपि निर्णायकं प्रमाणम् । जिनमता-
नुसारिभिः कृतादुपसर्गादात्मानं रिरक्षिपुरस्ती शबरवसन्ती शबरवैयं गृहीत्वैवास्तये-
काख्यायिका श्रूयते । अपराख्यायिका तु शबरस्वामिनं विक्रमादित्यमुपतिष्ठि-
तयाङ्गीकुरुते । श्लोकश्चात्र भवति—ब्राह्मण्यामभवद्गुराहमिहिरे ज्योतिर्विद्वान्मणी
राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् । वैश्यायां हरिचन्द्रवैपतिलको
जातश्च शङ्खः कृती शूद्रायाममरः पटवे शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः इति । भवतु
यः कश्चिदपि तस्यभाग पताहृशीष्वाख्यायिकामु, परमेतावत्तु ज्ञातुं शक्यतेस्मादा-
ख्यायिकासंदर्भाद्बुध्यभाषाशैल्याच्च यदेते शबरस्वामिनो विक्रमादित्यसमकालीना
आसन्निति ।

शबरस्वामिनामनन्तरं शबरगाण्यविद्वचनपराणां वार्तिकटीकादिग्रन्थानां
द्वे प्रणाली प्रकृते ययोरेका भाट्टमतमिति नाम्ना प्रसिद्धिमुपगताऽपरा च प्राभाकर-
मतमिति नाम्ना विख्याताभवत् । भाट्टमतस्य प्रवर्तका मीमांसकाशिरोमणयः
कुमारिलभट्टाः शंकराचार्यसमकालीनाः स्कन्दावतारत्वेन प्रसिद्धाः प्रयागशेखरे
उपवसन्ति प्रवादः । जैनशास्त्रादिमतानुसारिणोनेके प्रतिवादिनोनेकवारमेभिः सह
वादे प्रकृते पराभूताः कर्मपरो मीमांसामार्गश्च महाकर्मठैरेभिरेव रक्षित इति

जगति प्रसिद्धि । श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकदृष्टीकेति खण्डत्रयात्मक वार्तिकमेतै
शाबरभाष्यव्याख्यानतया लिखित यत्रानेकेषु स्थलेषु भाष्यस्पष्टीकरणादितरदपि
मतान्तरखण्डनात्मक स्वमतमण्डनान्मक वैदिककर्मणामावश्यकत्वापर कर्मव्रजन
प्रवृत्तद्विविधाचारसमर्थक स्मृत्यर्थपरिपोषक विचारजातमेति प्रदर्शितम् । तथा च
तेषु तेषु स्थलेषु प्रमातृप्रमेयप्रमितिप्रमाणफलादीना जीवादिपदार्थाना तथा विस्तरतो
विवेचन कृत यथा जैमिनिभूषोपज्ञ भीमासाशास्त्र भीमासादर्शनपदवीमेतरेवारो
पितमिति चेदुच्यते न तत्र काप्यतिशयोक्तिश्च स्यात् । अमीपामेव प्राय सम
कालीना पण्डितवर्या प्रभाकरगुरव इति विख्याता येषु यत्र कुत्र स्थलेषु
मतान्तरं प्रदर्श्य शाबरभाष्य व्याचख्ये । एनकृत शाबरभाष्यव्याख्यान बृहद्दीकति
नाम्ना रपातिमुपागमत् । सूत्रव्याख्यानप्रसङ्गजन जीवस्वरूपनिर्णयानिहिताम्बप-
वादाभावस्वरूपापत्तिस्वरूपादिनिरूपणस्थलेषु स्वमतं तथा विभिन्नतयेति प्रति
पादित यथा प्रभाकरमतं कुमारिलमतं चैते गुरुमतमाहमतयेति नाम्ना विभ्रते अभू
ताम् । अमी च प्रभाकरगुरवो वस्तुतः कुमारिलप्रहाना शिष्या एव ये कस्या
चिद्भाबरभाष्यव्याख्यानेवेलापामेतैर्व्यथारूपं प्रदर्शिताद्भाष्यपरहस्यानिर्णयादुरुक्त
काशादपि गुरुपदवीं लेभिर । लोके चानन्तर प्रभाकरगुरव इत्यमीपामाख्या
प्रचलिता । 'पूर्वतुनोक्तमपुनापिनोक्तमतं पौनरुक्त्यम्' इत्यस्या फाक्किाया
व्याख्याप्रसङ्गे पूर्वं तु न उक्तम्, अपुनापि न उक्तम् इत्येव रूप पदच्छेद मनसि
प्रपायं उक्त सर्वथाऽभावात् पौनरुक्त्यस्यासम्भव इति समान्तमनस्का गुरवो यदा
यदुच्छ्रया क्षणमात्र बहिर्दिशि गतास्तदा प्रभाकरेण गुरो पुस्तिकाया 'पूर्व तुना
उक्तम्, अपुना अपिना उक्तम् अतः पौनरुक्त्यम्' इत्येव रूप पदच्छेद कृत
प्रतिनिवृत्ताश्च गुरवः पदच्छेदावलोकनेन प्रकाम प्रमुदितमनसो नूनमस्माक प्रभा-
करो गुरुरित्यनन्दागुगहृद जगदिरे तदनन्तर चेतरे शिष्याः प्रभाकर गुरुनाम्ना
संबोधयायामुरिति कथा श्रूयते परपरामतात्र वस्तुनि । अस्मिन् च वस्तुनि दृश्यतेऽप
रोपि श्लोक —

मीमांसावार्तिक भाट्ट भट्टाचार्यकृत हि तत् ।

तच्चिद्व्योप्यल्पभेदेन शबरस्य मतान्तरम् ।

प्रभाकरगुरुश्चक्रे तद्धि प्रभाकर मतम् ॥

परम्पनयोर्भाट्टप्रभाकरमतयो प्रपञ्चोनेके शिष्यप्रशिष्यादिभिर्बहुविप्रग्रन्थ-
रचनापूर्वक कृतस्तथापि कतिपयसंवत्सरशतकानन्तर प्रभाकरमतं भाट्टमतानुया
यिभिस्तिरस्कृत बहवश्चार्वाचीना मीमांसका भाट्टमतानुयायिन एवाभूवत् । प्रभा
करमतानुयायिना मध्ये प्रभाकरशिष्य शालिकनाथो बृहद्दीकाया उपरि
टीकामृजुविमलानाम्नी स्वतन्त्र च ग्रन्थ प्रकरणपञ्चिकाया विरचयामास ।
कुमारिलभट्टानुयायिनस्तु बहवो मीमांसका अभूवन्नेषु पार्थसारथिमिश्रा माधवा-
चार्या मण्डनमिश्रा प्राचीनास्तथा च सण्डद्वयमगामहलीयाशिभास्करादेवप्रभृत्त-
यस्त्वर्वाचीना प्रामुख्येन पदं लभन्ते ।

सूत्रग्रन्था अधिकरणग्रन्थाः प्रकरणग्रन्थाश्चेति प्रकारत्रयोपलक्षिता ग्रन्था भिन्न-
भिन्नेषु त्रिषु कालविभागेषु रचिता अस्मिन्मीमांसाशास्त्रे उपलभ्यन्ते । तत्र सूत्र-
ग्रन्थाः सूत्रस्याख्यानपराः सूत्ररचनानन्तरं प्रणीता येषु शबरस्वामिकृतं भाष्यं
कुमारिलभट्टकृतं वार्तिकं प्रभाकरकृता बृहद्दीक्षा पार्थसारथिमिश्रकृतः श्लोकवार्तिक-
स्याख्यानरूपो न्यायारम्भाकरः सोमेश्वरभट्टकृता तन्त्रवार्तिकव्याख्यारूपा राणका-
पराभिधाना न्यायसुभा चैते प्रामुख्येन निर्देशमर्हन्ति । अधिकरणग्रन्थरचनामये
द्वितीये कालविभागे पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्यादीमी रचितानां शास्त्रदीपिका-
जैमिनीपन्थायमालाविस्तरादीनां ग्रन्थानामुल्लेखः प्रमुखतया कर्तव्यो भवति ।
कुमारिलभट्टमतानुयायिभिः पार्थसारथिमिश्रे रचितेषु शास्त्रदीपिकान्यायारम्भाकर-
न्यायारम्भमालातन्त्ररत्नादिषु चतुषु ग्रन्थेषु शास्त्रदीपिकाग्रन्थ एव पाण्डित्यपरिपूर्णो
मीमांसासूत्रभाष्यवार्तिकानां रहस्यं मार्भिकतया प्रकटीकुरुते प्रभाकरभट्टमत-
मतांश्च विशेषांस्तेषु तेषु स्थलेषु विशदीकरोति । अस्मिन्ग्रन्थे मीमांसासूत्राणां न
सूत्रशो विवेचनं कृतं किन्तु पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपां व्याख्यानसरणिमनुसृत्याधिकरणशो
मीमांसासिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । पञ्चात्मनाम्नो मैथिलब्राह्मणस्यायमात्मज इति
केचिप्रतिपादयन्ति । कुमारिलभट्टानामयं साक्षाच्छिष्यः पार्थसारथिरित्यापि
केचिन्मन्यन्ते ।

पार्थसारथिमिश्रेभ्योनन्तरं गतेषु कतिपयेषु संवत्सरशतकेषु भाषवाचार्या
जैमिनीपन्थायमालाविस्तरं नाम ग्रन्थं विरचयामास्तुपर्यस्मिन्तस्तेः सिद्धान्तिः सह
भाट्टप्रभाकरमतभेदा अपि सुसमीचीनतया प्रदर्शिताः । सुगृहीतभाषणश्रीमतीनाम्नोः
पित्रोः सकाशादुभयजन्मानौ सायणमाधवी विजयनगरसाम्राज्याधिकारिणो
बुक्तदृष्टेः राचिवावखिलवेदवेदाङ्गपारदृश्वानी सकलशास्त्रपारंगतां तेषु तेषु शास्त्रेषु
सुबहुग्रन्थावलययामासतुर्येषु कव्यजुःसामभाष्याणि पञ्चविंशत्त्रिंशद्ब्राह्मणभाष्ये
जैमिनीपन्थायमालाविस्तरौ त्रैयासिकव्यायमालाविस्तरः सर्वदर्शनसंग्रहश्चेति
प्राधान्येनोपलभ्यन्ते । मीमांसाशास्त्रप्रतिपादितांसिद्धान्तान्तमीचीनतयाधिजि-
मिपूर्णां सुबहुपकारकमध्ययनं जैमिनीपन्थायमालाविस्तरानाम्नोस्य ग्रन्थस्य
पदेतस्मिन् केवलं भाष्यवार्तिककाराणां सिद्धान्ताः पाण्डित्यपूर्वकं विवेचिताः
किन्तु भाट्टप्रभाकरयोर्मतभेदा अपि सुविस्तृतं निर्दिष्टाः । सायणमाधवयोर्मध्ये
भाषवाचार्याश्चरमे वयसि गृहीतसंन्यासाश्रमाः शृङ्गेरीनगरीस्थशांकरपीठपट्टाधि-
कारिणश्चतुर्दशे संवत्सरशतकेषुव्यतिष्ठति प्रसिद्धमेव ।

सायणमाधवाचार्यानन्तरं मीमांसाशास्त्रे सूत्रग्रन्थरूपा अधिकरणग्रन्थरूपा
वा पाण्डित्यपरिपूर्णविवेचनात्मिका न बहवो ग्रन्था उपलभ्यन्ते । स्तोत्रेनैव कालेन
विलयं गते विजयनगरसाम्राज्ये नैकेषु च क्षत्रियकुलावतंसनृपपालितेषु राज्ये-
ष्वनार्यम्लेच्छादिहस्तभतेषु सामु यामादिकर्मणु लोका मन्दादरा अभूवन् । सूत्र-
भाष्यवार्तिकायाकरग्रन्थानामध्ययनाप्यापनविषया परंपरासि न पूर्ववच्चिरादापं

प्रसूता । किं नु स्तोकेनैवाध्ययनेन मीमांसाशास्त्रनेपुण्यमधिगन्तु समीहा विदुषां
बहूनां मनसि पदं विदधे । तत्पूरणार्थमिव नूनं समजनि न्यायवैशेषिकशास्त्र
इवात्रापि मीमांसाशास्त्रे आकरग्रन्थस्थसिद्धान्तसारमाविष्कुर्वता लघूना प्रबन्धाना
लेखने प्रवृत्तिः पण्डितप्रकाण्डानां चेत्तसि, प्रवृत्ताश्च बहवो मीमांसका आपदेवादप्य
पक्षकार्यनिर्वहणसमर्थान् प्रकरणग्रन्थान्विरचयितुम् । आपदवकृतो मीमासान्याय
प्रकाशो लोगाक्षिभास्करकृतोर्थसंग्रहः कृष्णयज्वकृता मीमासापरिभाषा चेते ग्रन्था
प्रकरणग्रन्थेषु प्रामुख्येन पदं लभन्ते । सत्सु च बहुष्वप्येवविधेषु प्रकरणग्रन्थेषु
पाण्डित्यपरिपूर्णोद्भितरेषु च प्रबन्धेषु मीमासासूत्रशास्त्रभाष्यतन्त्रवार्तिकस्थ सु-
महान्तमर्थजातं तितउत्तमं परिपुष्य लघुनोपायेन च विदुषा पुरतः प्रतिष्ठापयत्येक
एव ग्रन्थ उपलभ्यतेय मीमासान्यायप्रकाश आपदवविरचितः । ग्रन्थोस्मिन् वेद-
प्रामाण्यविधिः शब्दार्थभावनाविवेचनविधिप्रमेदश्रुत्यादिप्रमाणनिवेधानिरूपणादिक
मीमांसासारभूतमेव धत्तु तथा प्रतिपादितं यथा सत्यपि छाषवे न परिहीन
पाण्डित्यपरिपूर्णं विवेचनम् “ग्रन्थेनैकेन वक्ष्यामि यदुक्तं सूत्रभाष्ययोः । वृत्ति-
वार्तिकरिश्च निर्णीतं बहुविस्तरे ” इत्यादिरूपा प्रतिज्ञा च ग्रन्थकरिरापदवैर्धदि
कृताभविष्पत्सानेन ग्रन्थेन सुसपूर्णा सफलाभविष्पादिति भाति ।

मीमासान्यायप्रकाशकर्तापमापदवोर्थसंग्रहकर्ता लोगाक्षिभास्करश्चेत्येती
शालिवाहनशक्तस्य समदशे शतके समसूताम् । तथा च मधुसूदनसरस्वतीगदाधर-
नागशम्भजगन्नाथश्चतुर्भिः पण्डितैः सह पण्डितपञ्चकपद्वीं प्रपन्नस्य खण्डदेवस्यतो
पूर्वफालीनाविति यद्यपि सनिश्चितं तथाप्यनयोर्मध्य क पूर्वफालीनं वञ्चोत्तर
फालीनं इत्येतस्मिन्विषयेयापि विद्वांसः सशयनिराकरणं कर्तुं न प्रभवन्ति । कृते च
सूक्ष्मतपेतयार्ग्रन्थयोर्(खलो)कने प्रादुर्भवत्सुलभतयैः विदुषा मनसि यदनयोर्मध्ययोर्म
केवल भाषाया विचारार्णां च साम्यं किंतु स एव विषयानुक्रमस्तपु तेषु स्थलेषु
त एव शब्दप्रयोगा वाक्यप्रयोगाश्च । तत्र प्रथमं तावदर्थसंग्रहग्रन्थस्य लघीयस्तथा
प्रकरणे प्रकरणे च पूर्वपक्षात्तरपक्षरूप महान्तं ग्रन्थसदृशं सक्षिप्य बहूनि वाक्या
न्यपसार्य सारभूतानि स्तोकाभ्यवापयुक्ततमानि वाक्यान्पुङ्क्तस्य च लिखितोऽ
यमर्थसंग्रहो ग्रन्थो न्यायप्रकाशस्यैव संक्षेप इति कश्चित्प्रतिपादयन्ति । स्वप्रति
पादितमतस्य दृढीकरणार्थं च प्रदर्शयन्ति द्वित्राणि स्थलानि यत्रोद्धरणकर्माणि
योग्यविमर्शाभावेनावश्यकवाक्यवस्थापाकरणादथमग्रहे शून्यार्थवत्त्वं सदिगार्थकत्वं
च । यथा अर्थसंग्रहः ‘स्थानं क्रमश्चेत्यनयान्तरम्’ (पु १४ प २) ‘मघनीयदशो
हनुष्ठानेऽग्नीषोमीयानुष-भ्ययोः स्वस्वस्थानातिगममात्रं भवति प्रधानप्रत्ययतासि
लाभश्च’ (पु १२६ प ३) ‘इदमव चाप्रयिकर्मण्युच्यते’ (पु १०७ प १)
‘वैकृताद्वातां प्राकृताद्वानुवादनं (अनुवादनंन्यपि पाठः) विदितानाश्च
यथामनहोमानाश्च’ (पु १६ पं. १) इत्यादिषु स्थलेषु ।

अपरे नु प्रथममेवार्थसंग्रहो रचितः । परं त्वत्तिष्ठतिपस्त्रया ग्रन्थस्य कारणम्

मार्थानाकलनाद् विवेचनीयस्थलेषु च शास्त्रपाण्डित्यपूर्णविवेचनस्यावश्यकस्या-
भावात्तास्य ग्रन्थस्योपयुक्तता यथापेक्षं समुपलब्धेति मीमांसाशास्त्रे स्तोकेन
प्रयासेन प्रभृतं प्रावीण्यं प्रेम्भूनां जनानां कृते पाण्डित्यपूर्णं व्याख्यानं सहितः पुनः
संस्कृत्यासावापदेवेन लिखित इति मन्यन्ते । दर्शयन्ति च न्यायप्रकाशे कानिचित्
स्थलानि 'तथापि यत्रार्थरमारका मन्त्राः' (पृ. १८१ पं. ३) ' तन्मात्रसंकोचार्थत्वा-
दुपसंहारस्य' (पृ. २६१ पं. ३) इत्यादीन्यर्थमंग्रहस्य प्राचीनतरत्वं प्रदर्शयितुं यत्र प्रति-
पादितेषु पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपेणार्थसंदर्भे प्रतिष्ठापिते च न्यायप्रकाशकारिः स्वसिद्धान्ते
केवलं पूर्वपक्ष एव सिद्धान्ततयोपपलभ्यतेर्थसंग्रहे न केवलं निर्देशोप्युत्तरपक्षस्य ।
यथापदेवेर्लिखितं न्यायप्रकाशमवलोक्यैव तत्समासत्वेन लीलाक्षिभास्करोर्थसंग्रहं
इत्यर्थमिष्यन्तहिं भूतमसौ न्यायप्रकाशस्थितसिद्धान्तं पूर्वं प्रतिपाद्य तत्खण्डनपूर्वक-
मेव पूर्वपक्षत्वेन न्यायप्रकाशे उपलब्धं स्वाभिप्रेतं मतं प्राकटयिष्यन् । कालान्तरेणा-
नयोर्ग्रन्थयोरपि त्रिजटाटीकाग्रन्था लिखिता येषु रामेश्वरभिक्षुभी रचितार्थसंग्रहटीका
अनन्तदेवेन रचिता भाट्टालंकारमानी न्यायप्रकाशटीका च परिचिते एव विदु-
षाम् ।

उपरिनिर्दिष्टेभ्यः सौत्राधिकरणप्राकरणिकग्रन्थेभ्योऽप्येव बहवो मीमांसा-
ग्रन्थाः प्रबन्धाश्च विराचिता मीमांसकाग्रणीभिर्धृथाकालं येषु मण्डनमिश्ररचिता
विधिविवेकादयोऽप्यदीक्षितानां विधिरसायनादयः खण्डदेवानां भाट्टरहस्यादयो
ग्रन्थाः सादरमुल्लेखमहन्ति । तदेवं वेदकर्मकाण्डकृतबीजस्य जैमिनिभूतमूलस्य
शाबरभाष्यस्कन्धस्य प्राभाकरटीकाभाट्टवार्तिकेः सशास्त्रस्य शास्त्रदीपिकाजैमि-
नीयन्यायमालाविस्तरादिभिर्ग्रन्थैः संपादितप्रशास्त्रस्य विधिविवेकन्यायकणिका-
भाष्यनाविवेकादिभिर्ग्रन्थैः संपादिनप्रभूतनराशेरस्य पूर्वमीमांसावृक्षस्य मीमांसान्याय-
प्रकाशः परिणतं मधुरं फलमिति प्रतिभाति । समुपजीर्णेष्वस्मिन्स्तरावल्पभ्रष्टतया
लोकानामिदानीं तने काटे, मीमांसाप्रतिपादितन्याया लौकिकवेदिकव्यवहारेषु
जनानां बहूपकारकाः पदेषु दृश्यन्ते । अपि चेदं पूर्वमीमांसाशास्त्रं वेदवाक्यार्थ-
तत्त्वावधारणापेक्षितन्यायकलापसंग्रहं सकलदर्शनमूर्धन्यभूतमिति सर्वसंप्रतिपक्षोऽ-
यमर्थः । नैव खल्विह जैमिनिप्रोक्तन्यायानुसंधानमन्तरा केचिदपि भूतिवाक्यानां
स्मृत्यादिवाक्यानां किं बहुना लौकिकानामपि वाक्यानां तात्पर्यमवधारयितुं
प्रभवन्तीति भवति सर्वेषां तत्तदपेक्षितार्थस्फुटीकरणार्थतदपेक्षेति नतत्तिरोहितं
शास्त्रमर्मरसिकानाम् ।

तदेवमतिप्रामाणिकमीपनिपदानामपि स्वापेक्षितवाक्यार्थनिर्धारणविधाया-
वश्यकमिति सर्वेभ्यः समुत्कर्षशालीदं शास्त्रं शबरस्वामिप्रभृतिभिर्भाष्यादि-
निबन्धविरचनद्वारा सुविवृतमपि अतिमात्रविस्तृततयाऽत्यन्तदुरूहार्थजटिलतया
पानिनीयमीमांसारसानां जनानां ततः कथमप्युपकारलेखमसंभाव्यैतच्छास्त्र-
प्रतिपादितानर्थानामुल्लाघं मनस्याकल्य प्रविविक्षूणां सुखावबोधायैकविषयानिरू-

पणावसर तास्तान्थान् प्रसङ्गमसंगत्याऽवतार्य सुलभायबोधवाक्यसदृशं स्फुटी-
कुर्वन् भीमासान्यायप्रकाशारय निबन्धं प्राणिनाय विद्वदग्रेतर श्रीमानापदेव ।

अमु च भीमासान्यायप्रकाशनामान ग्रन्थं विरच्य लोकसिद्धान्तं न्यायास्त
मसाऽवृतान्दीपिकाभिरिव युक्त्युपपत्तिभिस्तथा प्रकाशयाचकार ग्रन्थकारो यथा
तदनायासनेव बुद्ध्याख्यं भवेयु । तदुक्तम्—

तत्र प्रदर्शययुक्तीर्दुर्बोधोऽर्थो भवेद्यदि ।

बालोऽप्याश्रितसोपान प्राप्तादारोहणक्षम ॥ इति ।

किञ्च न्यायोपपादन युक्तिप्रदर्शनमावश्यकमेव । यत —

तत्त्वप्रकाशनं युक्त्या न्याय इत्युच्यते वक्षे ।

इत्यभियुक्तोक्त्या न्यायशरीरमेव युक्तिघटितमिति युक्तिमन्तरण न्यायस्य स्वरूप-
लाभ एव न भवति । अत एवोक्तम्—

प्रकाशते स्वरूपेण न्यायो युक्त्योपपादित ॥ इति ।

तथा च न्यायान्प्रकाशयितुं प्रवृत्तस्य युक्त्यालम्बनमावश्यकमेव भवति ।

‘भीमासान्यायप्रकाश इति नाम्नाप्येतत्सिद्धं भवति । तथाहि तत्र भीमासा
शब्दरथार्थो विचार इति प्रागुक्तमेव । न्यायशब्दाऽर्थादृशस्थलं नीयते प्राप्यते
तात्पर्यार्थो येनेति न्युत्पत्त्या—

त्रिषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथाक्षरः ।

पक्षद्वयफलं चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥

इति लक्षणलक्षितं पञ्चाङ्गमधिकरणं वक्ति । ‘अध्यायन्यायावावसद्वारा०’ (पा
सु ३।३।१२२) इति निपातनात्साधु । प्रकाशशब्दश्चापि प्रकाश्यतेऽनेनेति
व्युत्पत्तयः स्पष्टीकरणसाधनार्थं वदति । ‘अकर्तरि च कारक’ (पा सु ३।३।१९)
इति तूत्रेण प्रपूर्वकात्काशूपातो करणे घञ प्रत्ययः । ननु तत्र सज्ञायामित्युक्तम् ।
न वेप सज्ञा । यतोऽनन शब्देन स्पष्टीकरणसाधनं सर्वमुच्यते । तत्कथमत्र घञः ?
इति चदुच्यते । अकर्तरि षति चकारो भिन्नक्रमः सज्ञायामित्युत्तरं बाध्यः ।
तथा च सज्ञायामपीत्यर्थलाभादसज्ञायामपि कश्चिद्वचति घञ प्रत्ययः । एतदा
शयनवोक्तं मूले दृशिते — सज्ञायामिति प्राधिकमिति । एव च विचारशास्त्रीय-
न्यायानां प्रकाशोऽयं ग्रन्थ इत्यर्था लभ्यते । अथवा प्रकाशशब्दो भाववचनान्तः ।
ततोऽर्शाआयच । प्रकाशोऽस्त्यस्मिन्निति प्रकाशः । न्यायानां प्रकाशः स्फुटीभावी
यस्मिन्नित्यर्थः । न्यायानां प्रकाशो यस्मिन्निति सामर्थ्ये बहुव्रीहिणा व्याख्याय
तु व्यधिकरणबहुव्रीहिर्ज्ञापकसाध्यत्वेनामतिक्रमत्वान्न मनोरममिति बाध्यम् ।

नन्ववमपि भीमासाशब्देन पूर्वोत्तरभीमासयोर्बहोरुपस्थित्या भवति
तद्वत् किमुत्तरभीमासान्याया अस्य ग्रन्थस्य त्रिषयाऽध्यायः पूर्वभीमासान्याया
इति । तथा च नास्य ग्रन्थस्य त्रिषया नाम्ना निश्चितत्वेनाऽऽगम्यत इति चङ्का-
न्तोऽस्ति । निरुपपदा हि भीमासाशब्दः स्वभावात्पूर्वभीमासामेवाभिपक्षे । सामान्य-

शब्दा अपि केचिद्विषयतविषया भवन्ति । यथा मालामानवन्त्युक्ता मामान्यमुख-
प्रवृत्तोऽपि मालाशब्दः पुष्पमालामेव प्रकाशयति तद्वत् । तदुक्तं काव्यप्रकाशकार-
मम्मटमहर्षिः ' निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रजगोवाभिषक्ते ' इति । अन्यथा
मीमांसाशास्त्रेनोत्तरमीमांसावद्भक्तमीमांसाद्युपस्थितिः केन दण्डनिवारिता स्यात् ।
अत एव--

छायापास्तमसश्चापि संबन्धाद्वृण्वर्मणोः ।

द्रव्यत्वं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥

इति वैषकराजबह्मकृतवादाद्यर्थदर्पणस्य श्लोकं मीमांसकशब्दे पूर्वमीमांसावेदितु-
रेव प्रतीतिनोत्तरमीमांसावेदितुः । तस्य वेदान्तिनाम्ना व्यवहारस्य प्रसिद्धत्वाच्च ।

सोऽयं पूर्वमीमांसाशास्त्रीयग्रन्थोऽनन्तस्मृतेनाऽऽपदेवेन प्रणीतः । अयं चाऽऽप-
देवः स्वजनुषा कं देशं वंशं वा भूषणान्मुखेन्यत्र प्रयतमाना अपि प्रमाणानुपल-
म्भात् यत्कुं पारयाम् । महदेतत्स्वेदस्थानं यद्वृन्त्यकारा अपि निजवंशचरित्रलेखनेन
परिचर्य न ददतीति । ऐतिहासिकाः पुनः स्पष्टमानेन [१६३०] ख्रिस्ताब्दतमयेऽहं
ग्रन्थं प्राणेषीदापदेव इति निरर्थयुः । एतद्वृन्त्यकर्त्रापदेवमुत्तमानन्तदेवेन स्वप्रणीते
स्मृतिकीस्तुभे स्वपर्यन्ता निजवंशपरंपरिवं वर्णयमाना दृश्यते—

मूलपुरुषः—एकनाथः (१) । तन्मतः—सर्वशास्त्रार्थतत्त्वविशेषदेवः (२) ।
तानुतोऽनन्तदेवः (३) । तन्मतः—प्रकृतग्रन्थकर्ता आश्वदेवः (४) । तन्मतः—
स्मृतिकीस्तुभप्रणेताऽनन्तदेवः (५) इति । अत्र सर्वत्र प्रमाणभूताः श्लोकाः स्मृति-
क्रीस्तुभे स्पष्टा इति न पुनरिहोद्दिश्यन्ते । अस्यां वंशावल्यां द्वावापदेवौ द्वौ चा-
नन्तदेवौ वर्णिता दृश्येते । तत्र द्वितीयावेवाऽऽपदेवानन्तदेवावधानं मूलपुरुषमेकनाथ-
भारभ्य चतुर्थपञ्चमपुरुषौ न्यायप्रकाशस्मृतिकीस्तुभप्रणेतारावेति ज्ञेयम् । मूलभूत-
श्लोकेषु तादृशयोरेवाऽऽपदेवानन्तदेवयोस्तत्तद्वृन्त्यग्रणेतुत्वेनोद्दिष्टत्वात् । एवं न्याय-
प्रकाशोपरि भाट्टालंकाराख्यव्याख्याकर्ताऽनन्तदेवोऽपि निरुक्तानन्तदेवयोर्मध्ये
द्वितीय एवेत्यवगन्तव्यम् । यदि च भाट्टालंकाराख्यव्याख्याकर्ताऽनन्तदेवः प्रथम
एवेति कल्पेत तदिदं कल्पनं लोकदुष्टविरुद्धत्वादसामञ्जस्यमावहेत् । नैवं लोके
क्वापि दृष्टं भूतचरं वा यन्मुताशिष्यप्रणीतमूलग्रन्थोपरि तत्पितृगुरुकृता व्यास्येति । दृष्टं
तु पितृगुरुकृतमूलग्रन्थोपरि तन्मुताशिष्यकृता टीकेति । न्यायप्रकाशकर्तुरस्याऽऽप-
देवस्य विद्याप्रदो गुरुरनन्ताख्यः स्वपितरिव । एतद्वृन्त्यग्रणे ' अनन्तरूपिणं वन्दे
गुरुम् ' इत्युक्तम् । भाट्टालंकाराख्यटीकायामनन्तरूपिणमित्यस्यानन्तनामानमित्यर्थं
वक्तुः । तथा च नमस्कार्यत्वेन निर्दिष्टस्य गुरोरनन्तनामकत्वाभिधानास्तुर्वोक्त-
वंशावल्यां च न्यायप्रकाशकर्तृतापदेवस्य पितुरनन्तनामकत्वेन वर्णनायाऽनन्तनामा
गुरुः सोऽनन्ताख्यः पितरित्यप्यवसीयते । जन्मप्रदविद्याप्रदयोरेकस्य लाभात् ।
यदि हि अनन्तनामा गुरुरनन्तनामः पितुरपेक्षया मित्र एवेत्युच्येत तर्हि निष्कारणं
विरुद्धकल्पना कृता स्यादिति दिक् ।

इदं चात्रावधेयम्— विषयस्य बुद्ध्यारोहाभावे यत्कारणद्वयं विषयस्याविशयं बुद्धेर्मान्यं च, तत्राऽयं कारणमनेन मीमांसान्यायप्रकाशग्रन्थेन परिहृतम् । द्वितीयकारणपरिहाराय मध्ये किञ्चिद्द्वारमपेक्ष्यते । येन च द्वारेण मन्दाग्रामपि बुद्धौ विशदविषयस्यानायासेन प्रवेशः स्यात् । तादृशद्वारकार्यं संपिपादाविषया मयेयं प्रभा व्यराचं । लोके च दीपः प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशको भवति । तत्र च पूर्वं विद्यमानाऽपि दीपप्रभा मयीनिर्वासनोत्तरमुज्ज्वला भवति । प्रकृते चाज्ञान-मूलफो यश्चिरकालावस्थानेन दृढमूलो लोफानां बुद्धिमतो दीपः स यथा पथित-न्मूलग्रन्थस्य पुनः पुनर्निरीक्षणेन न्यूनीभवत्तथा तथा प्रभेयमुज्ज्वलतरा सती स्व-कार्यं प्रकाशयितुं विशेषतः प्रभवेत् ।

किञ्चिद्वा येऽत्र न्यायप्रकाशे भावनाद्वयविध्यादिवेदविभामनिरूपणश्रुति लिङ्गादिमाधरयदौर्ध्वत्वप्रवृत्त्यादिनमश्रुतयोर्था उपवर्णितास्ताम्बिवादीकृतं तथाऽ-स्यां प्रभायां मया प्रयतितं यथा ते वाचकानां मनस्यनायासेन निर्विचिकित्सं प्रतिबिम्बमिव समारूढा भवेयुः । अत एवेयं मूलग्रन्थतात्पर्यं सामान्यतोऽवगच्छतां विशेषतश्च जिज्ञासूनामतिलेखमुपकुपयित्वेति वृद्धं विन्वसिमि ।

सदर्थमेव चाधुना मीमांसान्यायप्रकाशाख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं संक्षेपेण प्रदर्श्यते । मीमांसार्था हि धर्मो विचार्यते । तादृशधर्मस्वरूपस्य याथातथ्येन ज्ञाप-नाय प्रवृत्तेन व्यापानुसारिणा जैमिनिना न्यायाः पुरस्कृताः ।

न्यायैः प्रसाधितो ह्यर्थ आरोहति मतिं व्रतम् ।

इति न्यायात् । अनेन च ग्रन्थकारेण तानेव न्यायान्प्रकाश्य जैमिनिमतोऽर्थः सकलतामनायि । तथा चास्माद्वृत्त्याद्धर्मस्वरूपमनायासेन ज्ञायते । वेदेन कर्तव्य-तया बोधितो योऽर्थः स धर्मशब्देनोच्यते । तत्र विधिमन्त्रनामधेयनिषेधाध-रूपेण पथविधे वेदे कर्तव्यतया बोधनं विधिवाक्यैः साक्षात्किपते । मन्त्रादयस्तु तत्सहायाः । विधिश्च प्रेरणापरपर्यायो लिङ्गादिप्रत्ययेर्बोध्यते । वेदस्य चारारूपे-यत्वाच्छब्दरूपो वेद एव तत्र प्रेरकः । शब्दनिष्ठत्वादेव चास्याः प्रेरणायाः शाब्दी भावनेति स्पष्टहारः । प्रत्यक्षतश्च यस्कर्माचरणं तदस्याः साध्यम् । तदेव चार्थो भावनेत्युच्यते । लिङ्गादिज्ञानमन्तरेण च प्रेरणाया अकिञ्चनकारित्वालिङ्गादि ज्ञानमस्याः सापनमित्युच्यते । प्रेरणा च तथा कर्त्ता भवति यथा सद्य एव प्रवृत्तिः स्यात् । तथाविधा च प्रेरणा विषयमाश्रित्यज्ञापनपृथक्सिध्यर्थवादवाक्यैः कृतं प्राशस्त्यज्ञापनमस्या इतिकर्तव्यता भवति । इतिकर्तव्यता च सर्वत्र त्रिपारूपेव । सा च त्रिधा मानसां वाज्ञा वक्ष्यन्ते । विधिवाक्यानि चाप्रामार्थबोधकानि । तत्र कानिचिन्नादृशधर्मविधायकानि । कानिचिन्नु ग्रामे कर्मणि गुणमात्रविधाय-कानि । कानिचिच्च विशिष्टविधायकानि । न तु पाथंकेन तत्रोभयावीधिः । वाक्यंभक्षपत्तेः । विशिष्टविधिश्च लक्षणं विना यदि स्यात्तर्हि वरम् । लक्षणया गण्यमानस्तु विशिष्टाविधिस्तत्रेवाभयणीयो यत्रान्वयदोषं वेद्यधिकरण्यादिक

स्वीकृत्याधीनमिद्विर्न स्यात् । अगत्या चाश्रीयमाणा लक्षणा यद्यपि गति गंभवे प्रकृत्यंशे एव कार्या न तु प्रत्ययांशे । युगे स्वन्याप्यकल्पनेति न्यायात् । तथा-
प्यन्वयपर्यन्ते गता मनोवृत्तिरन्वयानुपपत्तिं दृष्ट्वा तदुपपत्त्यर्थं लक्षणाश्रयणात् ततः
परावृत्ता मनिहिते प्रत्ययार्थमेव प्रथमतो निरीक्षते । तद्व्यवधानेन तु प्रकृत्यर्थ-
मिति सति संभवे प्रत्ययांशे एव लक्षणाश्रयणं युज्यते । अयमेवासंज्ञातविरोध-
न्यायः । प्रत्यये लक्षणाश्रयणमशक्यं चेत्प्रकृत्यंशे साश्रयणीया भवति ।

एवं विधिना कर्तव्यतया बोधितं कर्म च तदा साकल्येन ज्ञातं भवति यदा 'ईदृश-
मस्य कर्मणः स्वरूपममुकं च तस्याङ्गमीदृशश्च तत्राधिकारी एतादृशश्च तत्र क्रम'
इति ज्ञातं भवेत् । तत्र द्रव्यं देवता च कर्मस्वरूपम् । तद्बोधको विधिरुत्पत्तिविधिः ।
तत्र द्रव्यस्य देवतायाश्च ज्ञाने शब्दादेवेति नाग्रहः । कथमपि तद्भवतु । यस्माच्च
वाक्यान्तद्भवति न उत्पत्तिविधिः । यस्माच्च वाक्यात्कस्मिंश्चिदङ्ग्यङ्गसंबन्धो
ज्ञायते स विनियोगविधिः । यस्माच्च वाक्यादीदृशस्तत्र कर्तते बोधो भवति
सोऽधिकारविधिः । यस्माच्च वाक्यान्तत्रत्यावान्तरकर्मणामिदं प्रथमतस्तदनन्तर-
मिदमित्येवं क्रमोऽवगम्यते स प्रयोगविधिः । विशिष्टविधिसूत्युत्पत्तिविधितो नाति-
रिक्तः । तथा गुणविधिर्धिनियोगविधितो नातिरिक्तः । यद् एककमसंबन्धेन यावन्ति
वाक्यान्युपलभ्यन्ते तेषामुक्तचतुर्विधवाक्येष्वेवान्तर्भावः । तत्रोत्पत्तिवाक्यमेकमेव ।
अपरं कश्चिदुपलभ्यते चेत्स तस्यानुवाद इति मन्तव्यम् । विनियोगविधिबोधकानि
वाक्यानि स्वनेकान्यपि संभवन्ति । एकस्मिन्नेव कर्मण्यङ्गाङ्गिभावसंबन्धस्यानेकत्र
सत्त्वात् । अधिकारविधिश्च तत्र तत्र कर्माणि प्रत्येकमेकैक एव प्राप्य उपलभ्यते ।
किंतु पृथक्पृथक्कामानामप्यनेकेषामेकस्मिन्कर्मणि, तथैककामानामप्यनेकेषामने-
कस्मिन्कर्मण्यधिकारः संभवत्येव । क्रमबोधकान्यपि वाक्यान्पनेकानि संभवन्ति ।
एकस्यापि कर्मणोऽनेकपदार्थघटितत्वेन तेषु बोधार्थरूपस्य क्रमस्यानेकत्र संभवात् ।

कर्तृणश्च प्रत्येकमुक्तप्रकारश्चतुष्टयमावश्यकमित्येव । ननु तत्प्रकारश्चतुष्टयं
पृथक्पृथक्वाक्यश्चतुष्टयबोधितमेवेत्याग्रहः । तेनोक्तप्रकारश्चतुष्टयमध्ये एकाधिक-
प्रकाराणामेकैनेव वाक्येन बोधनेपि न क्षतिः । तथाच कश्चिदुत्पत्तिवाक्य एवाधि-
कारिबोधनं गुणबोधनं वा दृश्यमानं न विरुध्यते । तथोत्पत्तिविधेरन्वाङ्गवाक्यैः
सङ्केतवाक्यताभाष्यस्य प्रयामविधिवाङ्गीकारो न विरुध्यते । तथा गुणस्याधि-
कारिणः क्रमस्य वाग्यतःसिद्धत्वे तद्बोधकवाक्याभावेऽपि न क्षतिः ।

तत्र चोत्पत्तिविधिरन्यतोऽप्राप्तं कर्म कर्तव्यतया बोधयति । उत्पत्तिवाक्ये च
धात्वर्थस्य यामादेः कर्मणः प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वेनान्वयः अमुकेन योगेनेह
भावयेदिति । इष्ट इत्यर्थस्य बोधस्तु छिद्यत्तव्यदादिविधिभूतः सकाशादेव भवति ।

विनियोगविधिस्तु क्वचिदङ्गिनि कस्यचिदङ्गस्याङ्गत्वेन संबन्धं बोधयति ।
यथा दग्धा जुहोतीत्यनेन दग्धोऽङ्गस्य होमेऽङ्गिनि विनियोगो बोध्यते । करणत्व-
बोधिका दग्धेति नृतीयाश्रुतिश्च तादृशविनियोगे प्रमाणभूता । श्रुत्यादीनि च पद-

प्रमाणानि श्रुतिछिद्वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि विनियोगे सहायभूतानि भवन्ति । अत्र चोत्तरोत्तरप्रमाणानां प्रमाणत्वमेव हि स्वाव्यवहितपूर्वप्रमाण-
मापक्षमित्युत्तरप्रमाणस्य स्वरूपलाभ एव पूर्वप्रमाणाधीन । तथा चैतेषु यदि
प्रमाणद्वयं मिथो विरुद्धमेकत्रोपस्थितं भवेत्तर्हि तत्र पूर्वं प्रबलमुत्तरं दुर्बलमिति
पूर्वप्रमाणमेव साहाय्यार्थं ग्राह्यं भवति । क्वचित्तु दुर्बलमपि प्रमाणं प्रबलस्यापि
विरोधिनाः प्रमाणस्य पुरःस्वकार्यकारित्वेनावतिष्ठते, यदि तत्प्रबलतरप्रमाणानुसारं
चेत् । श्रुत्यस्यापि स्वाभ्यनुकूलश्चेत् स्वामिनीमपि तृणाय मन्यते । एतैश्च
प्रमाणैरमूर्तस्यापि संख्यादेरर्थस्य कर्त्रादिमूर्तपदार्थद्वाराङ्गत्वेन विनियोगो भवति ।
द्वारभूतो मूर्तः पदार्थश्च यस्तत्रोपस्थितः स ग्राह्यो भवति । सा चोपस्थितिर्वाक्य-
वृत्त्या प्रकारान्तरेण वा कीदृशीप्यस्तु ननुवाच्यवृत्त्यैव जायमानेत्याग्रहः । तादृश-
नियमे प्रमाणाभावात् । तथा च क्रियापदे आक्षेपलभ्योपि कर्ता तत्र द्वारभूतो भवति ।
क्रियापदे च यजतीत्यादौ लकारस्य व्यापार एव शक्तिर्नतु कर्तारः । शब्दज्ञाने
सयोऽर्थस्योपस्थितिर्हि केवलमनुभवसिद्धा । नतु तादृशोपस्थितिजनकत्वेन शक्तिर-
नुभवं प्रविशति । तथा चोपस्थित्युपपत्त्यर्थं शक्तिरत्र लकारस्य केवलं कल्प्यते ।
यदि च सार्थोपस्थितिरन्यथा सिद्धा भवेत्तर्हि तस्मिन्नर्थे शक्तिफलपदं वृथैव ।
लकारवाच्येन व्यापारेण स्वाश्रयतया कर्तुराक्षेपात्तस्योपस्थितिः, शक्तिमन्तरेणापि
सिद्धा भवति । अत्र लाप्यं च धातोः फलमात्रं शक्तिः नतु व्यापार तस्य
शक्त्यन्तरकल्पनमिति । लः कर्मणीति पाणिनिस्तत्रविरोधस्तु न बोधावहः । तत्त-
द्दर्शनविशेषपुरस्कारेण प्रवृत्तानां सूत्रकाराणां तत्तद्दर्शनीयेतरसिद्धान्तपारवश्येन
यत्तुं भवत्तत्वात् । भ्रुतेस्तु न तथा प्रवृत्तिरिति भ्रुतिविरोधः सर्वैरप्यास्तिकैर्दर्शानिर्क-
र्त्तार्थावहित्वेन गण्यते । तदपेक्षयाप्यनुभवस्यास्तिकनास्तिकसकलजनसाधारण्येनैक-
रूपत्वादनुभवविरोधः सर्वैरपि परिहार्यो भवत्येवेत्यन्यत् । तदेव कर्तृताक्षित्वेनेपि
तद्द्वारा सहायायाः कर्माङ्गत्वं सिध्यम् ।

तत्रादृष्टार्थापेक्षया दृष्टार्थमङ्गं प्रबलम् । दृष्टार्थस्य शीघ्रमुपस्थितः । अदृष्टा-
र्थान्गमध्यप्यारादुपकारवापेक्षया संनिपत्योपकारकमङ्गं प्रबलम् । तत्र संबन्धस्य
पूर्वसिद्ध्यन्तेन शीघ्रमुपस्थिते । संनिपत्योपकारकमध्योपि चोपयुक्तार्थापेक्षया
पयोक्ष्यमाणार्थं प्रबलम् । दृष्टेर्हिपुत्रागामित्वस्य नैसर्गिकतयोपयोक्ष्यमाणस्य शीघ्र-
मुपस्थिते ।

प्रयोगविधिज्ञानान्तरवर्मणां पर्यायार्थं बोधयति । तच्च पर्यायार्थं कृत्वाप्रत्यया-
दिना शब्दत एव क्वचित्प्रतिपाद्यत क्वचित्त्राधिकम् । अङ्गशक्त्यै सहजवाक्य
तामापन्नो य एतत्प्रतिपाद्ये तद्वै प्रथमविधिं त्वार्थिकमेव भवति । पर्यायार्थमेव
य प्रमशब्दनाप्यने । प्रमबोधकानि प्रमाणानि च श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्या
रूपानि षट् । पृथु च प्रमाणेषुत्तरोत्तरं दुर्बलं भवति ।

अधिकारविधिस्तु तत्र तत्र धर्मविशेषे ईदृशाऽधिकारित्वेवमाधिकारि-

विशेषं प्रदर्शयति । यथा ज्यातिहोमस्ये वागविशेषे स्वर्ग-कामोऽधि-
कारी । न केवलं तस्य स्वर्गकामनामात्रेणाधिकारः संपद्यते । किंतु
कर्मणो याथातथ्येन ज्ञानमस्यैव । अग्निसाध्ये कर्मणि च कृताग्न्याधानस्यैवा-
धिकारः । तथा नादृशकर्मोत्तरणसामर्थ्यसत्त्वं एव च तस्याधिकारः । निर्यकर्मणि
न अगमार्थस्यापि वाद्यस्यैवमधिकारोऽस्त्येव ।

वेदपठितो मन्त्रभागस्तु कर्मबालं विनियुज्यते । न च तत्रोत्थातिो वाच्य-
धृत्वा लक्षणाया एवमनया या कर्मोत्तरणयोग्यमर्थं स्मारयति । एवं स्मरणपूर्वक-
मेवानुष्ठितं कर्मोत्तरणपादकं भवति ।

वेदपठितो नामधेयभागस्तु ज्ञेयादिशब्द इदं कर्मतादृशमिति कर्मविशेष-
ध्वरूपमवगमयति । इदं कर्मविशेषस्य नामेति निश्चयस्तु तत्र भवति यत्र नाम-
धेयत्वाद्वाक्येण लक्षणा वाच्यभेदो ध्वरूपे वा परितुष्टं शक्यते । उपमाभयणेन
वार्थ उपपन्नो भवति ।

वेदपठितो न हिंसादिग्यादिनिषेधभागस्तु विहितान्कर्मणः सकाशात्फल-
प्राप्तिं जायमानायां प्रतिषेधद्वाराकरणेन कर्मण्युपयुक्तो भवति ।

अथात्र न हिंसादिग्यादिना निषेधकत्वेन किं हिंसाया अभावः कर्तव्यतया
बोध्यते अथवा हिंसाकर्तव्यताया अभावो बोध्यते । आद्ये पक्षे तादृशार्थस्या-
वश्यकत्वेऽपि संभवा नास्ति । हिंसादिग्यग्रयमप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये न त्रयर्थस्या-
भावस्य प्रवेशार्थमत्रात् । द्वितीये पक्षे न रागतो जायमानाया हिंसाया निषेधो
न स्यात् । नहि सा कर्तव्यतया बोधितेति बुद्ध्या क्रियते किंतु जायत इत्येव ।
किं च पशुमालभेतेत्यादी यत्र हिंसायाः कर्तव्यतावगम्यते तत्र तस्या निषेधो
द्वारः स्यात् । विधिनिषेधोभयसार्थक्याय च तत्र पर्यायः स्यादित्यनिष्टमापद्यते
इति चेत्—

भ्रान्तोक्तिः । मामुपानम नत्रर्थस्याभावस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रवेशः ।
अस्तु च हिंसाकर्तव्यताया अभाव एव च वाक्यार्थः । किंतु रागतो जायमाना-
यामपि हिंसायां कर्तव्यताबुद्धिरस्त्येव । कर्मानुष्ठानस्य लौकिकस्य वैदिकस्य
वा कर्तव्यताबुद्धिपूर्वकत्वावश्यभावात् । तथा च कर्तव्यताबुद्धिर्द्विविधा वेदाज्ञाया
जायमाना कारणान्तरेण जायमाना वा । तथा च यत्र हिंसायां कर्तव्यताबुद्धिः
कारणान्तरेण जायते तत्र तत्कर्तव्यताया अभावबोधनेन न हिंसायादिति निषेधस्य
स्मारितार्थमिति सामर्थ्याभावेन सामर्थ्यमूलकं पर्यायकल्पनं न कर्तव्यं भवतीति
लाघवमेव भवति । एवं च यत्र हिंसायां रागतः प्रवृत्तिर्भवस्तत्र तन्निषेधज्ञानेना-
प्रवृत्ती मत्वा न पातकोन्यचिरिति न पातकजन्यदुःखानुभवो नापि पुण्यकर्मजन्य-
फलानुभवप्रतिबन्धः ।

वेदपठितोऽर्थवादभागस्तु कर्तव्यतया बोधिते कर्मणि विधितो जायमानां
प्रवृत्तिं स्थिरां दृढां च संपादयतीत्यर्थवादवाक्यानामुपयोगः । एवं विधिमन्त्रनाम-

धेयनिषेधार्थवादभेदेन पञ्चाविधोपि वदभाग सफलो भवति । कस्य कया विधया क साफल्यमिति तु न्यायानुसरणेन निर्णय भवति ।

यावच्छक्यं च दोषपरिहारे य प्रयत्नस्तदेव न्यायानुसरणमिति तत्र महान्तो दोषा भवन्त्या न्याय्या एव भवन्ति । क्षुद्रा अपि लक्षणादयो दोषा यावच्छक्य न्याय्या एव । अगत्या तु तेषां कचित् स्वीकारो भवति । दोषाश्च स्वार्थहानि पदार्थरूपनाशोपबाधगौरवात्म्यवर्कष्टविलम्बग्राम्यत्वविरोधगुनैरुक्तिवैयर्थ्यामृतीत-
स्त्रलक्षणाविषयसदेहवार्थ्यभेदविरुद्धत्रिकद्वयविधेयधर्मेण प्रसरता भद्रपरमुत्तम-
क्षित्वादिशब्देस्तत्र तत्र ग्रन्थे निर्दिष्टा । एतत्पा दूपकत्वं च लाकत एव सिद्धम् ।

अथ दोषपरिचयाय केषांचिद्दोषाणां स्वरूपं प्रदर्शयते । तत्रादौ विरुद्धत्रिक-
द्वयदापो यथा—^१ देवदर्शनाय रथेन गच्छेत् ^२ इत्यत्र गमनस्य देवदर्शनभावनाया
साधनत्वेन सवन्ध, गमनेन देवदर्शनं भावयेदिति प्रतीति । रथकरणकभावनाया
च तस्यैव साध्यत्वेन सवन्ध । रथेन गमनं भावयदिति प्रतीति । एतत्प्रतीति-
द्वयानुरोधेन गमनस्य भावनाया साधनत्वेन साध्यत्वेन च सवन्ध आचक्ष्यम् ।
एकस्मिंश्च वाक्ये रूपभेदेन द्विविधोपि सवन्धे शाब्देऽङ्गीक्रियमाणे विरुद्धत्रिक-
द्वयदोषः । गमने एव त्रिकमुपादेयत्वं विधेयत्वं गुणश्च अति । एतच्च त्रिक क्रमेण
देवदर्शननिष्ठेद्विषयत्वानुवायत्वमुरयन्निरूपितम् । तस्मिन्नेव च गमने पूर्वत्रिक-
विरुद्धमपरं त्रिकमुद्देश्यत्वमनुवायत्वं मुख्यत्वं अति । एतच्च त्रिक क्रमेण रथ
निष्ठापादेयत्वविधेयत्वगुणत्वनिरूपितम् । अथेतद्दोषपरिनिर्णीयया यदि गमनस्य
भावनायामेकस्मिन्वाक्यार्थे एकैव साधनत्वेन रूपेण सवन्ध द्वितीये च वाक्यार्थे
साध्यत्वेन रूपान्तरेणैवैव वाक्यार्थद्वय क्रियते तदा वाक्यभेददायः । यदि च
वाक्यभेददोषपरिनिर्णीयया एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे देवदर्शनमनूप रथकरणकगमन
विधीयते तदा विशिष्टविधिरिति गौरव दोषः । दोषान्तरं च रथस्य गमननिरू-
पिता विधेयत्वप्रतीतिः, शाब्दी न स्यादिति ।

आर्था प्रतीतिश्च शाब्दप्रतीत्यपेक्षया जघन्या । तत्रार्थस्य स्फुटप्रतीतिः ।
अर्थीलादयः केषांचिदर्थविशेषास्तु प्रकरणानुरोधेन यत्र बाधत्वा एव स्पृक्षन्त
तादृशा अर्था आद्यप्रतीत्येव प्रत्यया भवन्ति । यतोऽर्थीलार्थानामस्फुटा प्रतीति
रपि वक्तृविशेषानुरोधेन गुणादहेतुः भवति ।

लक्षणा चार्थविद्युत्वाद्दोषस्त्वेन गण्यते । तथा हि आर्था पदज्ञानं तत्र
पदार्थस्मरणं ततोऽन्वयज्ञानं ततो वाक्यार्थधी । तदुत्तरं च व्यङ्ग्यसत्त्वं
व्यङ्ग्यार्थधीरिति नमः प्रसिद्धम् । लक्षणास्थलं तु गद्याया घाप इत्यादौ अन्वय-
ज्ञानपर्यन्तं गता गतावृत्तिस्तत्रान्वयानवपत्तिं दृष्टाऽग्रे मन्तुमगमथां पूर्वस्मृत-
वाक्यार्थपर्यन्तं परावृत्ता तादृशशब्दार्थगवन्निगमार्थान्तरं स्मृत्वा तन्तुर्मा प्रवक्ष्या
न्वयमुपादयति तत्र वाक्यार्थधीभवति । एवमन्वयानुपपत्तिमुत्तरभागास्थलं
वाक्यार्थज्ञानं त्रिस्थम् भवति । तान्तर्यानुपपत्तिमूलकवन्धनास्थलं च वाक्यार्थ-

दधि रक्षयतामिदं वाक्यार्थोपपन्नं गता मनोवृत्तिस्तत्र तात्पर्यानुपपत्तिं दृष्ट्वा परावृत्ता दूयंमृतशक्यार्थोपपन्नं गता नादृशशक्यार्थमवबोधेनार्थान्तरं स्मरति । अग्रे एवेवम् । तथा च तत्र विलम्बाधिक्यं भिन्नम् । लक्षणासूत्रस्यप्रनास्यते च नार्थ दोषः । यद्यपि व्यङ्ग्यार्थं यत्रा शक्यत्वमापादितं वाक्यार्थज्ञानं विलम्बो न भवेत् तथापि सर्वसाधारण्येनार्थस्याप्रकाशनं यत्र गुणस्तत्र यत्रा व्यञ्जकशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तत्र जायमानोपि विलम्बो न दोषाय भवति । फलमुत्तमोक्तव्या-
दापात्तम् । अत्रिलक्षणायां तु विलम्ब एव न भवति ।

वाक्यभेदादिदोषाणां वाक्यार्थज्ञानं आयागाधिक्याद्दोषत्रयम् । ग्राम्यत्वादि-
दोषाणामर्थस्यापहमनीयत्वादोषत्रयम् । निरर्थक्यादिदोषस्य चार्थस्यापयोगाभावा-
द्दोषत्रयं दोषत्रयम् । अन्येनाधारितवाक्यभ्रवणे भानि तत्र भुतानादृशाद्वाक्यान् तथा
पुनरावलांघनममये स्वयमेव नृदमोपपारितवाक्यार्थप्रतीतिर्जायते मानुषहम-
नीयस्यापयोगिनश्चार्थस्य भारत्या । तथा सा प्रतीतिरनायासेनाविलम्बेन च भाग्येति
भर्तृममनमेव । न तत्र विसमये कस्याचिदपि प्रेक्षावतः कस्मिंश्चिदपि दर्शने दृश्यते ।
तत्र र्थकस्माद्वाक्यान्प्रतीतिरस्यार्थस्य लघुत्वं एकत्वं च लाघवम् । अर्थस्य गह्रत्वे
द्वित्वं च गौरवम् । महत्तरत्वे त्रित्वादी च्यातिगौरवम् । तत्र महत्त्वमूलकं गौरवं
परिमाणकृतम् । द्वित्वादिकृतं गौरवं तु संख्याकृतम् । तच्च संख्याकृतं गौरवं परि-
माणकृतगौरवापेक्षया दोषाधिक्याय भवति । यतो महत्त्वापि वाक्यार्थं मध्ये
विरामो नापश्यते । वाक्यार्थानि कस्मिं नृनिसर्गिको मध्ये विरामोऽवश्यंभावी ।
अनोऽनेकार्थावस्थां विलम्बो जायते । तत्राप्यर्थयोर्विरोधे नैसर्गिकविरामक्षणा-
पेक्षयाध्यधिक एकः क्षणो मिथोविरुद्धतदुभयार्थसाधारणो भवत्येवेति विलम्बा-
धिक्यं सूक्ष्मशक्यानुभूयत एव सूक्ष्मदर्शिभिः । एवं दोषपरिचयाय केषां चिदो-
षाणां स्वरूपं दूषकतावीजं च निदर्शितम् । दोषज्ञानं च दोषहान्ये उपयुज्यते ।
तदुक्तम्—

दोषा अपि च बोद्धव्या दोषस्याग्राय केवलम् ।

पार्थक्यनावबोधस्तु न्याये सौकर्यमावहेत् ॥ इति ।

दोषपरिहारार्थं च न्यायालम्बनमावश्यकमेव भवति । तदप्युक्तम् —

न्यायावलम्बनं दोषप्रहाणाय समाचरेत् ।

प्रदीप एव प्रमत्तस्यन्धकारविनाशनं ॥ इति ।

मुक्तं चेत्तत् ! दोषपरिहारोऽपि हि न्याया आत्मानं लभन्ते । तथाहि । अनन्यलभ्यः
शब्दार्थ इति न्यायः, आकृत्यधिकरणन्यायः, अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायः
एतन्न्यायावलम्बनेन शक्यन्तरकल्पनप्रयुक्तं गौरवं परिहृतं भवति । योगाद्वादि-
र्बलीयसीति न्यायः, उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पना न न्याप्येति न्यायः,
प्रकरणवित्थितन्यायः, एतांश्च न्यायानाश्रित्यापस्थितपरित्यागदोषः परिह्रियते ।
ग्राम्याग्रामविवेकन्यायः, विधिप्रातिषेधी विशेषणे पर्यवस्यतः सति विशेष्ये भावे

इति न्याय, तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रमिति न्याय एतन्न्यायाश्रयणे तत्र नैरर्थक्य-
दोषो नास्पदं धत्ते । तथा वैषम्यदोषपरिहारेणैव गुणानां च परार्थत्वादसंबन्ध
समत्वात्स्यादिति न्यायस्य स्वरूपलाभः । निषादस्थपतिन्यायश्च गौरवदोषा
पसारकः । एवमन्येष्वपि न्यायेषु यथामभवमूहनीयम् ।

किञ्च यथा जीवच्छरीरे जीवात्मा प्राणश्चेति द्वयं मुख्यं तथा न्यायशरीरे
युक्तिर्दोषनिर्हरणं चेति द्वयं मुख्यम् । यथा च तत्र जीवात्मानमवलम्ब्यैव प्राण
संचारः, सत्येव च प्राणसंचारे जीवात्मा कार्यकारी भवति तथात्रापि युक्तिमव-
लम्ब्यैव दोषनिर्हरणं, सत्येव च दोषनिर्हरणे युक्तिः कृतकृत्या भवति । अतएवोक्त-
मभियुक्तैः ।

युक्तिर्जीवातूनां न्याय आत्मानं लभते सदा ।

दोषनिर्हरणप्राणवायुना स प्रमुच्यते ॥ इति ।

तथा—

न्यायानुसारीति जनः तमाहुः किल पण्डिताः ।

अप्राप्तमपि यो दोषं प्यात्वा परिजिहीर्षति ॥

न्यायानुसारेण दोषो आक्रामन्तीति का कथा ।

दूरस्थिता एव दोषास्तस्मिन्मपि विन्यति ॥

दोषहान्यैः प्रथमतो यतितव्यं नरेण यत् ।

अकिञ्चित्करतामीयुः सति दोषगुणा अपि ॥ इति च ।

एव च— यावच्छ्रुत्य दोषहानिप्रयत्नं स्यान्मीमांसापद्धते प्राणभूतः ।

सा चेक्षाद्वीकारकर्मत्वमाप्ता साक्षाज्य स्यात्तत्र दोषव्रजस्य ॥

इत्येव यदोषहानिप्रयत्नस्य मीमांसापद्धतिप्राणभूतत्वमुक्तं तत्सुतरां सगतं भवति ।
यतो मीमांसापद्धतिर्न्यायानुसरणमेव । न तु तदन्तरेण तस्या अन्यादृशं किञ्चित्
स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यते । एव च वादे मीमांसापद्धतिर्नास्माभिरङ्गीक्रियते किं-
ञ्चित्तिहासपद्धतिरिति साप्रतः यत्कपाचिद्वचः श्रूयत तन्मीमांसापद्धतेस्तात्त्विक
स्वरूपानवबोधमूलकं हास्यास्पदमेव ।

‘य उदास्ते दोषहान्यैः प्रेक्षावस्तु न शक्यते

इत्येव तस्य निन्दाश्रवणात् ।

अत्रेदमवधेयम् । वादे पद्धतिः कीदृशी स्वीकार्येति विचारे वादस्य यत्प्रयो-
जनः तयामवलम्ब्य सिध्येत्सीव स्वीकार्या भवति । अतो वादस्य किं प्रयोजनं
तदादीं समालोचनीयम् । न्यायमीतमसूत्रकारेण ‘तत्त्वबुभुक्षा कथा वादः’
इति वादस्वरूपमभिदधता वादप्रयोजनं समुचितम् । तथा च कथाया वादस्वरू-
पत्वं कथावर्णनमवस्थाविशेषायत्तम् । स चावस्थाविशेषस्तत्त्वबुभुक्षावस्वम् ।
तत्त्वबुभुक्षा च तद्वैव सामीचीन्यनं पदं धत्तं यतसि यदा न लक्षताऽपि पक्षपाता-
वकाशः । तत्त्वावज्ञापश्च प्रमाणाद्यनः । तदुक्तम्—

इदमीदृशमित्येवं पतस्त्वमवगुह्यते ।

तदुद्भवः कथं नुस्यात्प्रमाणानुसृतिं विना ॥ इति ।

प्रमाणानुसरणं च यथा मीमांसापद्धतौ स्पष्टतयाऽवगम्यते न तथेतिहासपद्धतौ । इतिहासेन हि श्रुतेन केवलं करिमाश्रिद्धं दृष्टान्तावगमः स्यात् । न तु दृष्टान्तमात्रेण कान्यथसिद्धिर्भवति । दृष्टान्तो हि वस्तुसंभवमात्रं प्रदर्शयन् प्रमाणप्रवृत्तिप्रतिबन्धकमसंभवं दूरीकरोति इत्येव । न तु तावतार्थसिद्धिः, दूरे तत्त्वावबोधः । यदि त्वितिहासपद्धत्यवगतस्य दृष्टान्तभूतस्यार्थस्य शुक्तिसिद्धतां प्रतिपाद्य प्रामाण्यं प्रतिपादयति तर्हि गले पतितेव मीमांसापद्धतिः । शुक्तिसिद्धोऽर्थश्च न्याय्य इत्युच्यते । न्यायोऽर्थो हि न्यायादनपेतः । न्याया एव च मीमांसापद्धतौ विवृताः । किंच मीमांसापद्धतेरस्वीकारो निर्हेतुकः सहेतुको वा ?

आये झहि यथाकामं न कुर्मः प्रतिरोपनम् ।

अन्ये स सज्जेतुरसज्जेतुवा ? आयेऽनिच्छतोऽपि ते गले पतत्येव न्यायानुसरणम् । न्यायमूलमेव हि सज्जेतोः सज्जेतुत्वम् । अन्ये त्वसज्जेतोरकिंचनकारित्वेन मीमांसापद्धतेरस्वीकारे प्रमाणाभावात्स्वमतप्रस्थवः ।

या चेयमितिहासपद्धतिरायुष्मता वादे समाश्रीयते सा किं न्यायानुसृहीता न्यायानुसृहीता वा ? आद्ये समागतोऽसि मन्मार्गम् । मीमांसापद्धतौ हि न्याया एव संप्रदर्शिताः । अन्ये चेतिहासपद्धतिर्वादे किं कुर्यात् । दृष्टान्तमात्रं प्रदर्शयेत् । इतिहासपद्धतौ दृष्टान्तः प्रमाणानामनुग्राहकोऽसंभवनिरासद्वारा । मीमांसापद्धतौ तु न्यायः प्रमाणानां मूलं प्रमाणत्वसाधनद्वारा । प्रमाणानां प्रमाणत्वं च न्यायाधीनमेव । योगाद्बिर्बलीयसीत्यस्य शान्दं प्रामाण्यं रथकाराधिकरणन्यायमूलम् । तानिपातपरिभाषाया उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायो मूलम् । एवं यदागमाः, तन्मध्यपतितः, एकदेशविकृतम्, येन नाप्राप्ते इत्यायाः प्रमाणभूताः परिभाषा अपि लौकिकन्यायमूला एव । द्वारमित्यत्र पिपेहीति पदमध्याहृत्य द्वारं पिपत्ते भूरयः । अध्याहारश्च वक्तृतात्पर्यानुरोधेनैव न तु श्रोतृतात्पर्यानुरोधेन । प्रत्यासत्तिन्यायात् । यमर्थमनुसंधाय वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते सोऽर्थः कास्त्र्येन शब्देनोक्तो न भवेच्चेदध्याहारः । अतस्तत्र वक्तुरेव तात्पर्यानुसरणम् । अध्याहारकर्ता च श्रोतेव । वाक्यार्थावबोधोपायैव ह्याध्याहारकरणात् । वाक्यार्थावबोधश्च श्रोतुरेव । अत्रापि प्रत्यासत्तिन्याय एव मूलं माता पूजयेत्यत्रेव । अत्र च स्वमुत्तमाता भार्या । तत्पूजने इदं वाक्यं प्रामाण्यं नार्हति । प्रत्यासत्तिन्यायविरोधात् । न्यायाश्रिते जैमिनिना सूत्रकारेण नापूर्वाः प्रोक्ताः । किं तु संदिग्धस्थले पक्षपातरहिताः सुधियः प्रेक्षावन्तो यं यं मार्गमनुसरन्ति स स न्याय इति संगृहीत इत्येव लोकावबोधाय केवलम् ।

या चेयं मीमांसापद्धतिर्भवता वादे परित्यज्यते तस्याः कीदृशं स्वरूपमवधारितं भवति । कीदृशश्च तत्र दोषः परित्यागकारणत्वेनात्रधारितः ?

साप्रतिकाना केषां चिज्जनाना मनोवृत्त्यनुगुणा न भवतीति चेत् या तथा विधा कैश्चिद्विर्मिता भवेत्सापीतरेषा मनोवृत्त्यनुगुणा नैव भवेत् ।

किं च जैमिनिना किमिय द्वादशाध्यायी भवत्सदृशाना दुःखदिस्तया विरचिता । नैव । किं तु सुखदिस्तयेव विरचिता । तच्च सुखमेहिक पारलौकिक वेत्यन्यदेतत् ।

न वयं जैमिन्युषिणा जनाना दुःखदिस्तयेयं द्वादशाध्यायी प्रणीतेति ब्रूम । किं तर्हि सुखदिस्तयेव । केवलं सप्रति तस्या सकाशाद्दुःखमिदानींतमाना भवतीति । तर्हि साप्रतिका जना एव तत्र कारणं न जैमिनिरिति भवद्भवसैव सिद्धं भवति ।

किं चानवया प्रेक्षावता लोकाना निरूढा पद्धतिर्न्याय इत्युच्यते । ता च तथाविधा निरूढा पद्धतिं समालोच्य ततस्तेषा सुखप्राप्तिं दुःखहानिं च सर्वक्ष्य मन्वाधियामपि तादृशसुखप्राप्तये दुःखहानाय च प्रवृत्ता सूत्रकारोस्तादृशपूर्वं पद्धतिमेव सीलभेदेन ज्ञापनाय सूत्ररूपेण सजग्रह । त एव च न्याया इत्युच्यन्ते । न तु न्याया नामापूर्वा सूत्रकृता प्रतिपादिता । तदुक्तम्—

नैव सूत्रकृता न्याया स्वकषोलप्रकल्पिता ।

अनुग्रहाय मन्दाना सिद्धा एव प्रदर्शिता ॥ इति ।

किंच जैमिनिस्तत्र सिद्धान्तभूतेऽर्थे हेतु प्रदर्शयतिस्थ समुचयति—न मनोक्त मित्येतावता स्वीकर्तव्यमपि तु प्रदर्शित हेतु परिहाय युक्तियुक्त चरप्रतीयेत तर्हि स्वीकर्तव्यमिति ।

अपि च यश्च कस्यामपि पद्धती दोषत्वेनाभिमतोऽर्थस्तस्य दोषश्च न दुःखदातृत्वेन । यश्चापि तत्र गुणत्वेनाभिमतोऽर्थस्तस्य गुणश्च न सुखदातृत्वेन । किं तु सा पद्धतिर्वादस्वरूपस्य तत्त्वावबोधपर्यन्त सामीचीग्यनावस्थितये समाश्रियते । अतस्तत्रत्या योऽर्थस्तत्त्वावबोधायोपायान्तो भवति स दोषः । यश्च तत्पर्याप्तो भवति स गुणः । तथा च गुणस्य गुणश्च दोषस्य दोषश्च न न वस्तुस्वरूप प्रयुक्तम् । यतो यो यत्र गुणो भवति स एवाप्यत्र दोषो भवति । अता नैमित्तिक तत् । तदुक्तम्—

अग्रामावे कथं सूच्या सधोयेत पटद्वयम् ।

व्यथादाप्यपि सूच्यत्र न दोषत्वेन गण्यत ॥ इति ।

तदेव यो हि वादे मीमासापद्धत परिश्रामो यश्चापीतिहासपद्धतपरिरीकार स्तदेतदुभयमपि न प्रमाणपद्धतिमाराहुमर्हतीति तदनुसारण निर्णीतोऽर्थो न धर्मात्मतामवगाहदिति सुव्यक्तमेव तत्र निरताना धार्मिकजनानामिति विभावयन्तु मुधियः । यच्चाप्यन्यै कैश्चिदुक्तं 'वेदवाक्यार्थनिर्णयाय प्रवृत्तमिदं शास्त्रं न खलु स्मृत्यायार्थनिर्णयाविषये समादरणीयम्' इति । तदतदविचारमूलकम् । यतो निर्णयः

मिन्धु- वीरमित्रोदय- रघुवहाराभयूर-देमादिप्रभृतिषु निबन्धेषु मनुयाज्ञवल्क्य-
पराशरादिमहर्षिप्रणीतासु च स्मृतिषु मीमांसाशास्त्रोद्धिताश्लेषविधान्यायाननु-
गम्यैव धर्मतत्त्वनिर्णयस्य प्रतिपादितव्यात् । नेतावदेव किं नु काव्यप्रकाशकार-
मम्मटप्रभृतय आलंकारिका अपि मीमांसितवाक्यार्थानुगोरेणैव तत्रतत्रालंकारा-
भिरणेषुः । गमपहीषुश्च तदर्थं स्वग्रन्थे मीमांसाविषयपठितान् प्रस्तावानेति नावि-
द्यातमिदं बहुविदाम् । वेदतदीक्षितादयोऽपि वैयाकरणा मीमांसानुरोधेनैव सूत्रार्थ-
वर्णयन्तः शाब्दगामुखं निश्चिन्वन्ति । मन्त्ररूपविपाकरणभूषणसदृशानां ग्रन्थाना-
मप्यपनमृते मीमांसोपासनया दुर्घटमेवेति मन्ये ।

यद्यपि यागादिधर्मः धुनिष्क्तो दूश्यते तथापि भुतिष्वेवोक्त इति न मन्तव्यम् ।
मनुयाज्ञवल्क्यादिभिर्लोकव्यवहारार्थं स्मृतिष्वपि बहुधा धर्मस्य संगृहीतत्वात् । यं
हि स्मार्तो धर्म इत्याचक्षते धर्मविदः । अत एवोक्तं याज्ञवल्क्येन—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च अनुदश ॥ इति ।

किं च वेदवाक्यान्मुद्दिश्य जेमिनिनाऽस्य शास्त्रस्य प्रणीतत्वेऽपि 'घटायोन्मीलितं
चक्षुः पटं नहि न पश्यति' इति न्यायेन स्मार्तादिवाक्यान्तरेष्वपि प्रवर्ततेवेदं
मीमांसाशास्त्रम् । यतोऽन्योद्देशेन निर्मितस्याप्यन्योपकारकत्वं लोके दूश्यते । यथा
नागरिकाणां ज्ञानपानादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं कुल्यां निर्मायाऽऽनीतमप्युदकं मार्गेऽ-
न्तराऽन्तराऽनामरिकेभ्योऽपि क्षेत्रार्थं दीयते एव । अप्वयैः पश्चादिभिश्चाप्युपसृज्यते ।
तदुक्तं महाभाष्यकारैरनुदात्तञ्चित इति सूत्रे भाष्ये— 'अन्यार्थमापि प्रकृतमन्यार्थं
भवति । तद्यथा-शाल्यार्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते
शाल्यश्च भाष्यन्ते' इति ।

अथ मन्येधास्तत्रतत्र वेदवाक्यान्वेदोदाहृतानि दूश्यन्त इति तादृशवाक्ये-
ष्वेवेदं शास्त्रमुपयोग्यतां न वाक्यान्तरेष्वितिचेदुदं भ्रान्तोऽसि । नहि मुप्युपास्य
इत्यादि लौकिकं प्रयोगमुदाहृत्य विवरीतमिच्छोपयन्तीत्यादि शास्त्रं तादृशलौकिके-
ष्वेवोपयोग्यतां न 'धर्मं सुपिरामिव' इत्यादी वेदिके इति युक्तं कल्पयितुम् ।

अपि च नैव कर्मकाण्डीयभुतिवाक्यान्मुपादाय प्रदर्शिता गुणदोषा वाक्या-
न्तराण्याश्रित्य गुणदोषत्वं परित्यज्युरिति सांप्रतम् । नह्यत्माप्यं संपादिता स्वाद्वी-
रसाला शिखरिणी वा परं नरं प्राप्य माधुर्यं परित्यजति । नहि वा द्विपदर्थं
निमित्तं विषमयमौषधं मित्रमुपस्थायामृतं भवति । तस्माच्छ्रीमन्याऽनया मीमांस-
या महान्याऽऽरभत्या ये वेदवाक्येषु गुणदोषा विवेचिततास्ते केवलं वाक्यत्वनिब-
न्धना एव न वैदिकत्वमूलका इत्येव कल्पना ज्ञायसी । तच्च वाक्यत्वं भुतिवाक्ये-
ष्विव स्मृत्यादिवाक्यान्तरेष्वप्यविशिष्टम् । तत्र कथमिवैयं मीमांसा भुताविव
वाक्यान्तरेष्वपि अर्थनिर्धारणं कर्तुं न प्रवर्ततेति स्वमेव प्रशान्तेन मनसा विचार-

येथाः । यथा हि पाणिनितन्त्रेऽकारादिवर्णविशेषेषु गुणवृद्ध्यादिशब्दा अपूर्वतया संकेतिता इति तन्त्र एवोपयोह्यन्ते नेतरत्र । नहि तथाऽत्र न्याये कियानप्यर्थोऽपूर्वतयोक्तोऽस्ति येनासावत्रैवोपयुज्यते न तत्रेति वक्तुं शक्यम् । किंतु सकलोऽप्ययमर्थो लोकसिद्ध एवेति कृत्वा वाक्यविशेषे वाक्यान्तरे चेत्युभयत्राप्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वाधा । जैमिनीये चैतत्सदृशा लोकसिद्धार्था एव न्यायाः संगृहीताः, न तेऽष्टाष्टमात्रोऽप्यर्थोऽष्टोऽपूर्वबोधिताऽस्तीति तस्याप्युभयत्र प्रवृत्ती न किञ्चिद्वाधकं पश्यामः । एवं च वाक्यविशेष एवेयं भगवन्नुपयुज्यते न वाक्यान्तर इत्यत्र न केनापि प्रकारेण प्रत्याशा धर्तव्या । किंतु मानुषीरिवोभे अपत्ये समानमुभे वाक्ये उपक्रुषादिवेयं महामहिमं चैतौ जैमिनीया बाणीति शम् ।

तदेवमत्यन्तोपकारकेऽस्मिन् जैमिनीये तन्त्रे उपकारसौकर्यं साधयति चास्मिन्प्राप्यप्रकाशे सौकर्याधिक्यसंपादनाय धर्मा प्रसारयितुमुक्तस्य ममार्यं प्रपन्नः श्रीपरमेश्वरकृपया सकलो भवत्वित्याशासे—

मार्गशीर्ष-शुद्ध प्रतिपत्त शके १८५८

अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्री

॥ श्री ॥

सटीकमीमांसान्यायप्रकाशस्यानुक्रमणिका

विषयः	पृ०	प०
मङ्गलाचरणम्	१	५
पुरुषार्थचतुष्टयनिर्देशहेतुः	१	२७
गुरुवन्दनम्	२	१
मीमांसान्यायप्रकाशशब्दार्थः	२	१६
धर्मलक्षणम्	३	२
यजेत्तत्त्यक्त विध्यर्थः	४	२
आर्थी भावना	५	७
द्याव्दी भावना	५	११
वेदस्यापौरुषेयत्वम्	७	१
गोत्वादिमात्रे शब्दशक्तिः	७	९
वेदो नेश्वरकर्तृकः	८	२
शाब्दभावनाया अंशत्रयम्	९	३
साध्याकाङ्क्षा	१०	१
आकाङ्क्षात्रये क्रमः	१०	१५
साधनाकाङ्क्षा	११	२
लिङादिज्ञानस्य करणत्वोपपादनम्	१२	१
इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा	१२	५
शाब्दभावनाकर्तव्यम्	१२	३१
अर्थवादवाक्योपयोगः	१४	१
अप्ययनविधिः	१५	२
अर्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणा	१५	११
वेदस्य पञ्चविधत्वम्	१६	३
नामधेयस्य प्रथमाणनादेशः	१६	१३

विषयः	पृ०	प०
पञ्चविधस्यापि पृथगुपयोगः	१६	२१
विधिवाक्योपयोगः	१७	१
गुणविधिः	१७	४
विशिष्टविधिः	१७	७
सोमपदे मत्वर्थलक्षणावश्यकी	१८	३
सोमयागयोरनन्वयपक्षे दोषः	१९	१
यागेन सोममित्यन्वये दोषः	२०	१
सोमेन यागमित्यन्वये दोषः	२१	८
यागस्य भावनायां संबन्धद्विविधे दोषाः	२४	१
संबन्धसामान्येनान्वयासंभवः	२४	४
सोमस्फेत्तिकर्तव्यतात्वेनान्वयनिरासः	२६	१
सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वपूर्वपक्षः	३०	१
गुणविधावपि लक्षणा स्यादेव	३२	७
धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वयः	३३	७
पष्टाद्याधिकरणम्	३४	१
वाजपेयाधिकरणम्	३५	१
गुणकामाधिकरणम्	३६	१
प्राप्ते कर्मणि नानेकविधानम्	३६	६
दध्नेन्द्रियेति वाक्यस्यार्थः	३७	३०
अधिकरणत्रयविरोधे विशेषः	३८	१८
ग्रहैकत्वाधिकरणम्	३९	५
रेवत्यधिकरणम्	४०	१
केवलस्य दध्ने न करणत्वेनान्वयः	४२	४
दधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वयः	४२	६
धात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः	४३	२
गुणविधौ न मत्वर्थलक्षणा	४३	६
बलाबलाधिकरणम्	४५	१
विधाने वानुवादे वेत्यस्य गतिः	४७	७

विषय	४०	५०
प्रतिपदाधिकरणम्	४७	२७
भाष्यार्थाधिकरणम्	४८	११
विधाने वेत्यादिवार्तिकस्यायान्तरम्	४९	२१
आधाराग्निहोत्राधिकरणम्	५०	३
विधाने वेत्यस्यान्योभिप्रायः	५२	१
उद्भिदधिकरणम्	५२	१
सोमेनेत्यस्योत्पत्तिविधित्वातिद्वान्तः	५३	४
पूर्वपक्षे कर्तव्यचतुष्टयम्	५३	७
ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य नोत्पत्तिविधित्वम्	५४	४
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति दृष्टान्तासंभवशङ्का	५५	३
सत्रोत्तरम्	५७	१
वाक्यभेदविवेचनम्	५७	१४
विशेषणविधेरार्थिकत्वे न वाक्यभेदः	५८	२
लक्षणापेक्षया वाक्यभेदे गौरवाधिक्यम्	५९	३
जातपुत्रवाक्ये लक्षणा	५९	६
वाक्यार्थविध्यपेक्षया श्रुत्यर्थविधिर्योग्यः	६०	३
यागस्य रूपद्वयम्	६१	५
यागस्याव्यक्तत्वम्	६२	१
अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वम्	६३	३
दधेति वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वे दोषाः	६५	२
खले कपोतन्यायः	६५	७
विधेक्षातुर्विध्यम्	६६	८
उत्पत्तिविधिलक्षणम्	६६	९
उद्भिदेत्यस्योत्पत्तिविधित्वं शाब्दम्	६७	५
यागफलयोः संबन्धोपपत्तिः	६८	१२
आर्थिकार्थस्यैव प्रमाणान्तरसिद्धत्वापेक्षा	६८	२७
इष्टसाधनत्वस्य लिङ्ग्यत्वे तृतीयान्तरस्यान्वयानुपपत्तिः	६९	३
अग्निहोत्रमिति द्वितीयाया लक्षणिकत्वम्	७०	५

विषयः	पृ०	पं०
विनियोगविधिलक्षणम्	७२	१
श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणानि	७२	४
अङ्गत्वलक्षणम्	७२	५
श्रुतिप्रमाणलक्षणं विभागश्च	७३	१
विनियोकत्री श्रुतिस्त्रिविधा	७४	२
ग्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतितयाङ्गत्वम्	७५	१
पशोर्हृदयादिद्वाराङ्गत्वम्	७५	१
पशुना यजेत हृदयस्याग्ने इत्यनयोरेकवाक्यता	७६	२५
आरुण्यस्य क्रयाङ्गत्वम्	७७	४
मोक्षणस्य ग्रीह्यङ्गत्वम्	७८	३
अङ्गत्वप्रापकयोर्द्वितीयातृतीयाश्रुत्योर्विशेषः	७९	१२
अङ्गप्रधानमावावगमः	७९	२३
इमामगृम्णन्नित्यस्याङ्गत्वम्	८०	५
तच्चाङ्गत्वं न वाक्यप्रमाणेन	८२	१
प्रमाणेषु बाध्यबाधकमावबीजम्	८४	१४
सप्तमीश्रुतेरुदाहरणम्	८६	१
समानाभिधानश्रुतेरुदाहरणम्	८६	३
कर्ताक्षेपलभ्यः	८७	३
कर्ता वाच्यो बैयाकरणमते	८८	१
भावनाया एवाक्षेपोस्तु	८९	१
शुणानां च परार्थत्वादिति न्यायः	८९	४
तृतीयादीनामपि करणादिवाचित्वानुपपत्तिः	८९	७
संख्यान्वयानुपपत्तिः	८९	८
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः	९०	२
पाणिनिसूत्रविरोधः	९०	५
देवदत्तेन पचतीत्यापत्तिः	९१	१
मीमांसकमते कर्ता न लकारवाच्यः	९२	५
अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायः	९२	५

विषयः	पृ०	प०
आकृत्यधिकरणन्यायः	९४	४
कर्तृव भावनाया नियतसंबन्धः	९५	२
तृतीयादीनां करणादिवाचित्वोपपत्तिः	९५	६
लक्षणया कर्तुः शाब्दत्वम्	९६	३
सामानाधिकरण्योपपत्तिः	९७	२
लक्षणापक्षे भावनायामन्वयानुपपत्तिः	९७	७
वैयाकरणमतेऽपि सामानाधिकरण्यं न मुख्यम्	९८	१
वाच्यवाचकभावो न सूत्रकाराधीनः	९८	७
सूत्राशयान्तरवर्णनम्	९९	२
देवदत्तेन पचतीति नापत्तिः	१००	१
श्रुतेर्लिङ्गादिभ्यः प्राचल्यम्	१०१	३
लिङ्गादीनां पूर्वद्वारा विनियोजकत्वम्	१०१	३१
लिङ्गप्रमाणलक्षणम्	१०३	४
लिङ्गप्रमाणं द्विविधम्	१०४	३
सामान्यसम्बन्धानपेक्षम्	१०५	१
सामान्यसंबन्धापेक्षम्	१०५	४
अविरोधे दुर्बलस्यापि प्रवृत्तिः	१०६	२२
पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां पूषयागाहत्वम्	१०७	१
अविरोधे दुर्बलस्य बलाधिक्यम्	१०७	१०
बलाधिक्यसमर्थनम्	११०	५
दुर्बलस्यापि प्रबलाश्रितत्वे प्राचल्यम्	१११	४
पूषशब्दो रूढार्थः	११२	१
रूढिर्बलीयसी	११२	३
रयकाराधिकरणम्	११३	१
मन्त्रविनियोगे मुख्ये एवार्थे	११४	८
लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यः प्राचल्यम्	११५	१
वाक्यप्रमाणलक्षणम्	११६	१

विषयः	पृ०	प०
यस्य पर्णेति श्रुत्यर्थः	११६	२१
जुह्वशब्देनापूर्वलक्षणम्	११७	१
पर्णतायाः सर्गकतुसंबन्धः	११७	५
प्रकृतिलक्षणम्	११८	१
साप्तदश्यस्य न प्रकृतिसंबन्धः	११९	४
किं तु मित्रविन्दादिष्वेव	१२०	१
उपसंहारलक्षणम्	१२१	५
चात्र्यस्य प्रकरणादिभ्यः प्राचक्ष्यम्	१२१	१०
प्रवरणप्रमाणलक्षणम्	१२३	१
विश्वजिन्यायः	१२४	१
रात्रिसत्रन्यायः	१२५	१
विश्वजिन्यायेत्तरभिप्रायः	१२६	१३
द्रव्यादिषु फलश्रुतिरर्थवादः	१२७	४
प्रकरणेन क्रियाया एव विनियोगः	१२८	३
कथंभावाकाङ्क्षाशब्दार्थः	१२९	६
इतिर्कर्तव्यताशब्दार्थः	१३०	४
प्रकरणं द्विविधम्	१३१	३
महाप्रकरणं प्रकृतावेव	१३१	४
विकृतिलक्षणम्	१३१	७
उपमानाद्विकृतौ प्राकृताङ्गोपस्थितिः	१३२	६
विकृतौ प्राकृतानामपूर्वाणां चाङ्गानां संबन्धः	१३३	४
प्रमाणबलात्प्रमेयबलं ज्यायः	१३४	१
विकृतावपि कचित्प्रकरणप्रमाणपटुतिः	१३४	६
यूपस्य न केवलादृष्टरूपत्वम्	१३५	५
अदृष्ट्यर्थस्य न प्रतिनिधिः	१३५	७
विकृतौ कथंभावाकाङ्क्षाशान्तिकालः	१३६	५
आश्रयाकाङ्क्षा चतुर्थी नास्ति	१३६	९

विषयः	पृ०	प०
चोदकस्य स्वादिरत्वं न विषयः	१३७	०
अप्राप्तबाधः	१३८	३
प्राप्तबाधः	१३८	६
औदुम्भरत्वेन स्वादिरत्वबाधः प्राप्तबाधः	१४०	१
पृष्टदाज्यस्य विकृत्यर्थत्वविचारः	१४१	२
पृष्टदाज्यस्य न प्रकरणेन विनियोगः	१४२	१
अर्थसिद्धस्याशालीयत्वम्	१४४	४
संदंशपठितस्य विकृतावपि प्रकरणेनाङ्गत्वम्	१४५	९
अवान्तरप्रकरणम्	१४७	१
संदंशलक्षणम्	१४७	४
दर्विहोमन्यायः	१४९	१
महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणं बलवत्	१४९	९
प्रकरणस्य स्थानादिभ्यः प्राबल्यम्	१५०	२
नामधेयस्यारब्धातपरतन्तत्वविचारः	१५१	१
प्रसिद्धेनाप्रसिद्धनिर्णयः	१५१	६
राजसूयपदं न प्रसिद्धार्थकम्	१५३	६
विदेवनादीनां संदंशपठितत्वात्मकरणेन विनियोगः	१५५	५
स्थानप्रमाणलक्षणम्	१५६	५
यथासंख्यपाठः	१५७	१
संनिधिपाठः	१५७	७
अनुष्ठानसादेश्यम्	१५७	११
आनर्थक्यप्रतिहतानामिति न्यायः	१५८	६
पशोः सांन्याय्यप्रकृतित्वम्	१५९	३
स्थानस्य समाख्यातः प्राबल्यम्	१६०	१
समाख्यायाः संबन्धावाचकत्वम्	१६०	३
समाख्याप्रमाणलक्षणम्	१६३	४
सिद्धरूपमङ्गं दृष्टार्थम्	१६३	१०

विषयः	पृ०	प०
संनिपत्योपकारकम्	१६४	१
उपयुक्तापेक्षयोपयोक्ष्यमाणेऽत्यादरः	१६४	९
आरादुपकारकम्	१६८	५
अज्ञानामपूर्वप्रयुक्तत्वम्	१६८	७
प्रयोगविधिलक्षणम्	१७१	९
श्रुत्यर्थपठनादीनि क्रमप्रमाणानि	१७३	५
श्रुतिप्रमाणस्यार्थादिभ्यः प्राचल्यम्	१७४	३
अर्थः क्रमः	१७५	३
अर्धप्रमाणस्य पाठादिभ्यः प्राचल्यम्	१७५	५
पाठक्रमः	१७६	१
मन्त्रपाठः	१७६	४
ब्राह्मणपाठः	१७७	९
स्थानक्रमः	१८२	१
मुख्यक्रमः	१८४	११
मुख्यक्रमः पाठक्रमादुर्बलः	१८६	७
प्रवृत्तिक्रमाद्वलवान्	१८७	५
प्रवृत्तिक्रमः	१८८	९
अधिकारविधिः	१९३	१०
अधिकारिणो विशेषणम्	१९४	४
शूद्रस्य नाधिकारः	१९४	९
रथकाराधिकारविचारः	१९५	३
स्त्रिया अधिकारविचारः	१९६	७
निपादस्थपतिन्यायः	१९७	७
सामर्थ्यमाधिकारिविशेषणम्	१९८	६
नित्यकर्माङ्गेऽथ यथाशक्तिन्यायः	१९९	५
मन्त्रनिरूपणम्	२०१	२
नियमविधिः	२०१	५
अपूर्वविधिः	२०२	४

विषयः	पृ०	प०
परिसंख्याविधिः	२०३	१
मन्त्राणां विनियोगविचारः	२०५	३
नामधेयनिरूपणम्	२०६	२
नामधेयत्वस्य निमित्तचतुष्टयम्	२०८	११
मत्वर्थलक्षणाभयानामधेयत्वम्	२०९	१
आश्रयलक्षणम्	२१२	१
वाक्यभेदमयानामधेयत्वम्	२१५	१०
वाक्यभेदः शाब्द आर्थश्च	२१८	१०
तत्प्रत्ययशाब्दानामधेयत्वम्	२२२	१
गौश्राश्चक्षेत्यत्र न वाक्यभेदः	२२४	१
देवतात्वलक्षणम्	२२६	१
देवताबोधकं त्रयम्	२२६	५
अमेर्मन्त्रवर्णिकत्वे धावकानि तन्निरासश्च	२२७	७
चकारार्थस्य समुच्चयस्य कथं प्रतीतिः	२३१	११
एकोद्देशेन प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेदः	२३३	३
वाक्यभेदविचारः	२३३	२७
गौश्राश्चक्षेत्यत्रोभयविशिष्टा दक्षिणैव विधीयते	२३६	१
समिदादिशब्दानां नामधेयत्वम्	२३७	९
इयेनशब्दस्य नामधेयत्वम्	२३८	३
पञ्चमं नामधेयनिमित्तम्	२३९	२
उत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वम्	२४१	१५
वैश्वदेवशब्दस्य तत्प्रत्ययशास्त्रानामत्वम्	२४३	१
वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पना	२४६	१
विकल्पस्थापौ दोषाः	२४७	२०
निषेधनिरूपणम्	२४८	५
निषेधानां निवर्तनाप्रतिपादकत्वम्	२४९	३
नवर्थस्य प्रत्ययार्थेन संबन्धः	२५०	४

विषयः	पृ०	पं०
विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वम्	२५०	१३
नञर्थस्य प्रत्ययार्थनान्वये चाधकम्	२५२	३
पर्युदासप्रतिषेधयोर्लक्षणम्	२५२	६
नञो विरुद्धार्थबोधकत्वोपपत्तिः	२५४	७
विरुद्धप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणम्	२५६	१
निषेधस्य प्राप्तिसोपेक्षत्वम्	२५६	५
निरपेक्षत्वे बाध्यसाधकरुमावः	२५९	३
पर्युदासोपसंहारयोर्भेदः	२६१	३
पर्युदासस्याशन्यत्वे निषेधाश्रयणम्	२६३	१३
प्रतिषिध्यमानस्यापि कचिन्नानर्थहेतुत्वम्	२६५	१
अर्थवादानां प्रयोजनवदर्थपर्ययसानम्	२६६	५
प्राशस्त्यज्ञानस्यैतिकर्तव्यतात्वेन संबन्धः	२६७	२
शाब्दी भावना	२६७	७
प्रवर्तनासामान्यं विधिशब्दवाच्यम्	२६९	२
इष्टसाधनैव प्रवर्तना	२७०	३
आर्थी भावना	२७४	१
प्रयत्न एवार्थी भावना	२७५	४
भावकव्यापारो भावना	२७५	७
आर्थभावनायाः साध्यादित्रयोक्तिः	२७७	७
ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्य धर्मस्य मोक्षहेतुत्वम्	२७७	११

॥ अनुक्रमिका समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

आपदेवकृत

मीमांसान्यायप्रकाशः ।

(आपोदेवी)

यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ।

प्राप्यते तमह वन्दे गोविन्द भक्तवत्सलम् ॥ १ ॥

अथ मीमांसान्यायप्रकाशव्याख्या प्रभा प्रारम्भते ।

धातुदेवतायतार श्रीमत्सद्गुरुमहर्निश प्रणमन् ।

न्यायप्रकाशहृदय विशदीकर्तुं यथामति प्रयते ॥

विप्रविधाताय कृत मङ्गल शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति— यत्कृपति । कृपा

घातस्वरूप स्नेहविशेष । भक्तजातस्त्यादेव गोविन्दो भक्तानां पुरुषार्थचतुष्टय
प्रदाति । कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिरिति वर्णनेन पुरुषार्थचतुष्टय
प्रदातुर्गोविन्दस्योत्कर्षातिशयो व्यज्यते । ननु पुरुषार्थचतुष्टयमध्ये त्रयाणां
धर्मार्थकामाना सामानाधिकरण्य घटते । मिथस्तेषां विरोधाभावात् । मोक्षण
तु सम न तेषां सामानाधिकरण्यं समवति । द्वेताद्वैतज्ञानयोर्ध्विरोधात् । द्वैत
ज्ञानं यावद्भूमार्थकामा । न तदानीं मोक्ष । मोक्षश्चाद्वैतात्मज्ञानेकसाध्यः ।
यदा च मोक्षो न तदा धर्मार्थं कामश्च । तथा द्वैतज्ञानमूलकत्वात् । तथा च
कथमत्र पुरुषार्थचतुष्टयं प्राप्यत इत्युच्यते इति चेन्न । कालभेदेनाविरोधात् ।
क्रममुक्तिभाजो हि भक्ताः प्रथमं धर्माविरोधिनाथेन कामेन च सह धर्मं संपाद्य
पश्चाद्वैतात्मसाक्षात्कारं सति मुक्ता भवन्ति । न च गोविन्दः सद्योमुक्तिप्रदा
नपि समथ एवेति किमर्थमादौ भक्तानां धर्मार्थकामसंपादनेन सत्सारवस्थापने
प्रवर्तते इति वाच्यम् । अधिकारितारतम्येन तादृशप्रवृत्ते सुवचत्वात् । उक्त
भाधिकारिणो हि सद्योमुक्ता भवन्ति ननु मध्यमाधिकारिणः । ननु किमर्थं
पुरुषार्थचतुष्टयप्रदातृत्वमत्र वर्ण्यते । केवलं मोक्षप्रदत्वमेव वर्ण्यताम् । यत्कृपा
लेशमात्रेण कैवल्यं साधकात्तमे प्राप्यते इति । तावदेव गोविन्द उत्कर्षाति
शयप्रतीतिः । नहि माक्षप्रदत्वोक्त्या गम्यमानो य उत्कर्षस्तदपेक्षया धर्मार्थ
कामप्रदत्ववर्णनेन कश्चिदुत्कर्षातिशयः प्रतीयत इति चेन्न । धर्मविचारो
ह्यत्रोपक्रान्तः । तथा चात्र धर्मप्रदत्वगुणवैशिष्ट्येनेव स्तोतुमुचितो गोविन्द
इति तथाभिधानात् । धर्मप्रदत्वमात्रोक्तौ तु तदितरपुरुषार्थप्रदानसामर्थ्यमस्य
नास्ति किमित्येवमाशङ्का कदाचित्स्यादतः पुरुषार्थचतुष्टयमित्युक्तम् । एव च
श्रीगोविन्दः स्वभक्तानां तत्तदधिकारानुसारेणार्थकामसाहितं धर्मं ततो मोक्षं च
प्रदातीति सिद्धम् ।

अनन्तगुणसंपन्नमनन्तमजनप्रियम् ।

अनन्तरूपिणं वन्दे गुरुमानन्दरूपिणम् ॥ २ ॥

अत्र च स्वगुरोरेव निदर्शनमिति ध्वनयन्ग्रन्थकारः श्रीमदापदेवः स्वगुरुमनन्तनामानं प्रणमति—अनन्तेति । अनन्तरूपिणम्—अनन्तनामानम् । अनन्तो गोविन्दः । तस्य भजनं प्रियं यस्य तादृशम् । एतेन गुरोर्गोविन्दे भक्तिः सूचिता भवति । अनन्ता अविनाशिनोपरिमिता या ये गुणा धर्माचरणधर्मोपदेष्टृत्वादयो धर्माविरोधिनीर्यकामप्राप्तिहेतुमृता अन्ये च गुणास्तैः संपन्नम् । एतेन गुरोर्धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थप्राप्तिः सूचिता । अर्थकामौ तु धर्मानुपाङ्गिनौ । तथा आनन्दो विष्णुः । तद्रूपिणम् । तेन च गुरोर्मोक्षरूपः पुरुषार्थः सूचितः । एवं च स्वमक्तानां पुरुषार्थचतुष्टयप्रदावृत्य गोविन्दस्य प्रदर्शितं भवति । यद्वा अनन्तरूपिणमित्यन्तानन्तो विष्णुः । तद्रूपिणम् । तेन च गुरोर्मोक्षरूपः पुरुषार्थः सूचितः । आनन्दरूपिणमित्यनेन तु गुरोर्निरन्तरं प्रसन्ना चित्तवृत्तिरिति बोध्यते । ते न च तस्मादक्लेशेन शिष्याणां धर्मादियस्तु-तरयज्ञानमिति सूचितं भवति । ज्ञेयं प्राप्नुवत् । अस्मिन्पक्षे गुरोर्नाम न गृही-यादिति निषेधोपि संरक्षितो भवति ।

अस्य च ग्रन्थस्य मीमांसान्यायप्रकाश इत्येवं नाम ग्रन्थकृतान्वर्थमेव संकेतितम् । मीमांसा द्विविधा पूर्वमीमांसात्तरमीमांसा च । मीमांसाशब्देन विचारोभिधीयते । स चात्र वेदवाक्यार्थविषयकः । वेदे च पूर्वकाण्डे कर्मस्वरूपं प्रदर्शितम् । उत्तरकाण्डे चात्मस्वरूपं प्रदर्शितम् । कर्मणा चोत्तरोत्तरं स्वर्ग-लोकावाप्त्यादिरूपं भवति । आत्मज्ञानेन तु मोक्षः प्राप्यते । पूर्वकाण्डं च कर्मकाण्डमित्युच्यते । उत्तरकाण्डं च ज्ञानकाण्डमित्युच्यते । ननु पूर्वकाण्डस्य कर्मकाण्डमिति यथा व्यपदेशस्तथोत्तरकाण्डस्यात्मकाण्डमिति कुतो न व्यप-देश इति चेदुच्यते । मोक्षसाधनोपदेशाय सुत्तरकाण्डारम्भः । मोक्षावस्थायां च नात्मस्वरूपप्रदर्शनमुपपद्यते । नापि बद्धावस्थास्यात्मस्वरूपापेक्षया मोक्षाव-स्थ्यागतमात्मस्वरूपं परिमाणतो गुणतः कर्मतो वा लेशतोपि भिद्यते । आत्मनः कूटस्थानिरूपत्वात् । केवलं ज्ञानकृणो मेव । बन्धकाले तज्ज्ञातावस्थमात्मस्वरूप-म् । मोक्षे च ज्ञातावस्थम् । तथा चावस्थाद्वयगतमात्मस्वरूपे ज्ञानकृत एव भेद इति ज्ञानस्यैव प्राधान्यम् । अत एव शुर्वा मोक्षहेतुत्वेनात्मज्ञानमैव तत्र तत्र व्यपदिश्यते । यथा—ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापीः (अवे. २-१५) य एत-द्विदुरमृतास्ते भवन्ति (घृ. ११.११.१४) तमेवं विद्वानमृत इह भवति (घृ. ५.११.१५) ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति (कै. १) विषया विन्दतेऽमृतम् (कै. १२) इत्यादि । तथा च यथा मोक्ष आत्मस्वरूपज्ञानं हेतुर्न तथा स्वर्गलोकावाप्त्युत्कर्षप्राप्तीकर्मस्वरूप-ज्ञानं हेतुः । किंतु कर्मैव हेतुः । कर्मज्ञानं तु कर्मानुष्ठान उपयुज्यत इत्यन्यत् । एवं

इह खलु परमकारुणिकेन भगवता जैमिन्युपिणा 'अथातो धर्मजिज्ञासा'
इत्यादिना द्वादशस्वध्यायेषु धर्मो विचारितः । तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य

च हेतुस्वरूपानुसारेण पूर्वकाण्डस्य कर्मकाण्डशब्देन उत्तरकाण्डस्य च ज्ञान-
काण्डशब्देन व्यवहारो युक्त एव । तत्र च पूर्वकाण्डोदितवेदवाक्यार्थविचारो
जैमिनिना सूत्ररूपेण कृतः । अतो जैमिनिप्रोक्ता द्वादशाध्यायी पूर्वमीमांसेत्यु-
च्यते । उत्तरकाण्डोदितवेदवाक्यार्थविचारो वादरायणेन सूत्ररूपेण कृतः ।
अतो वादरायणप्रोक्ता चतुरध्यायी उत्तरमीमांसेत्युच्यते । यथा च निरुपपन्नो
मालाशब्दः शब्दस्याभाव्यात्पुष्पमालामेवाभिधत्ते तथा निरुपपन्नो मीमांसा-
शब्दः शब्दस्याभाव्यात्पूर्वमीमांसामेवाभिधत्ते । अतोऽत्र मीमांसान्यायप्रकाश-
शब्दे मीमांसाशब्देन पूर्वमीमांसा गृह्यते । सा च जैमिनिप्रोक्ता द्वादशाध्यायी ।
तस्यां ये न्याया जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्याधिकरणानि तेषां प्रकाशः ।
प्रकाशहेतुभूतोऽयं ग्रन्थः । प्रकाशहेतौ प्रकाशशब्दो लाक्षणिकः । यथा- "अवि-
रलकमलविकास " इत्यत्र विकासहेतुभूते वसन्तकाले विकासशब्दो लाक्ष-
णिकस्तु द्वयम् । यथा च तथाग्र्याभिशारेण कार्यकारित्वबोधनं लक्षणायाः प्रयो-
जनं वसन्तकालः कमलविकासरूपं कार्यमवश्यं करोत्येवेति तथात्रान्यथं
ग्रन्थो न्यायप्रकाशनरूपं कार्यमवश्यं करोत्येवेत्येतादृशं ज्ञानं लक्षणायाः
प्रयोजनं बोध्यम् । तथा चात्र मीमांसान्यायप्रकाश इति नामध्रयणेऽपि ताव-
न्मात्रेणैवात्र ग्रन्थे धर्मं जिज्ञासमानानां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्भवतीति सिद्धम् ।
मीमांसान्यायप्रकाशशब्दे मीमांसान्यायानां प्रकाशो यत्रेति विग्रहाद्वीकारे
तथा " कर्मण्यण " (पा. सू. ३.२.१) इति सूत्रविहिताण्ययार्थाद्वीकारेण
मीमांसान्यायान्प्रकाशयतीति विग्रहाद्वीकारे यदवश्यकार्यकारित्वरूपलक्षणाप्र-
योजनीभूतार्थानयनगमः स्फुट एव । आद्ये विग्रहे दशधिकरणवृत्त्यादिक्लेशश्च ।
अतः प्रागुक्ता सराणिरेव उच्यन्ते ।

अथात इति । जैमिनिना सूत्ररूपेण धर्मप्रतिपादिका या द्वादशाध्यायी
विरचिता तस्या इदमादिमं सूत्रम् । अत्रायमशब्द आनन्तर्यप्रचनः । आनन्तर्यं
च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षया माह्वम् । परं तत्र न किञ्चिदपि पूर्वप्रकृतमस्ति ।
जैमिनिना किञ्चिदनारम्भ्यवतन्त्रकरणं पठ्यते । एतादृशस्थले चायमशब्दपाठिते
पाठ्ये योऽर्थः प्रतिपाद्यते सोऽर्थो नियमेन यत्पूर्ववृत्तमपेक्षते तादृशपूर्ववृत्तान-
न्तर्यं सोऽयमशब्दः प्रतिपादयति । धर्मजिज्ञासा हि नियमेन वेदाध्ययनमपेक्षते ।
तथा च वेदाध्ययनानन्तर्यमयमशब्दार्थः सिद्धः । जिज्ञासापदेन विचार उच्यते ।
सूत्रार्थस्तु वेदाध्ययनानन्तरं यतो वेदाध्ययनसार्थज्ञानरूपं दृष्टं फलमन फार-
णाद्वर्मेयिचारः कर्तव्य इति । धर्मलक्षणमाह-वेदेनेति । अर्थात् च सुग्राधिरु-
द्गाजनकत्वम् । एतादृशो योऽर्थो वेदेन म्यगसुग्रादिर्न किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्य

विधीयमानोऽर्थो धर्मः । यथा यागादिः । स हि 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादि-
वाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते । तथा हि—(यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयम्, यजि-
धातुः प्रत्ययश्च । तत्र प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयम्, आख्यातत्वं लिङ्त्वं च ।

प्रतिपाद्यते सोर्थो यागादिर्धर्म इत्युच्यते । अत्र धर्मलक्षणे वेदेनेति यदि
 नोच्यते तर्हि वृषिकामो भुञ्जीयादिति लौकिकवाक्येन प्रतिपाद्यमानं भोज-
 नेतिव्याप्तिः । भोजनरूपार्थस्य वृत्तिरूपप्रयोजनोद्देशेन प्रतिपाद्यमानत्वाद् ।
 अतो वेदेनेत्युक्तम् । यजेत स्वर्गकामः, इत्येवं वेदेन स्वर्गरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य
 यागरूपार्थः प्रतिपाद्यत इति तत्र लक्षणसमन्वयः । विश्वजिता यजेतेत्यत्र
 यद्यपि साक्षात्किञ्चित्प्रयोजनं न निर्दिश्यते तथापि तत्र स्वर्गरूपं प्रयोजनं
 कल्प्यत इति तादृशं कल्पितं प्रयोजनमुद्दिश्य विश्वजित्नामको यागस्तेन
 वाक्येन प्रतिपाद्यत इति तत्रापि लक्षणसमन्वयः । संभ्यावन्वनाग्निहोत्रादिकं
 कर्माप्यकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपं प्रयोजनमुद्दिश्यैव प्रतिपादितमिति
 तत्रापि लक्षणसमन्वयः । यंजत स्वर्गकाम इत्यत्र यथा वेदेन यागः प्रतिपाद्यते
 तथा तत्रैव वाक्ये यद्यपि स्वर्गरूपं प्रयोजनमपि प्रतिपाद्यते तथापि न तादृशं
 स्वर्गरूपं प्रयोजनं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते अतः स्वर्गरूपार्थस्य न
 धर्मत्वम् । एतदर्थमेव धर्मलक्षणे प्रयोजनमुद्दिश्येत्युक्तम् । धर्मलक्षणेर्धर्मदा-
 भावे इयेनयागेतिव्याप्तिः । इयेनयागो हि इयेनेनाभिचरन्यजेतेत्येवं वेदेन शत्रु-
 मारणरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । किंतु तस्य यागस्य दुःखजनकत्वाद-
 र्थत्वं नास्ति । इयेनयागकर्तुर्हि तादृशयागफलं शत्रुमरणरूपं प्राप्यत एव
 किंतु तस्य फलस्य हिंसारूपत्वात्तस्मादनिष्टं नरकादिदुःखं यजमानस्य नान्त-
 रीयकमेव भवति । यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र प्रतिपाद्यमाने यागे ॥ यागकाले
 भ्रमादिना दुःखलेशमद्भावेपि यागजन्यस्वर्गसुखापेक्षया तदुःखं नाधिकम् ।
 अतस्तत्रार्थत्वमेवेति लक्षणसंगतिः । इयेनादौ तु शत्रुमरणजन्यसुखापेक्षया
 नरकदुःखमधिकमिति इयेनयागस्य नार्थत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः ।
यजेतेत्यत्रेति । पाणिनिना हि क्रियापदेषु धातोः परे लट् लिट् इत्यादयो दश
लकारा वर्तमानाऽर्थमेवेति विधीयन्ते । तेषां च दशानां लकाराणां स्थाने
तिप्तरश्चि (पा. सू. ३.१.३८) इति सूत्रेण विहिता अष्टादश तिथाद्यादेशा
दशस्यापि लकारेषु समाना एव । ते च तिथाद्यादेशास्तिद्वसंज्ञकाः । त एव
चाम्भ्यातशब्देनोच्यन्ते । तथा च यजेतेत्यत्र यन् इति प्रकृतिभाररूप एकांशः ।
त इति प्रत्ययभारोऽर्थांशः । प्रत्ययंशद्वयं तु न स्वरूपेण किंतु धर्मद्वयद्वारा ।
यथा यजेतेत्यत्र पूर्वोपपेयांशद्वयम् पूर्वं प्रकृत्यंशः परः प्रत्ययांश इति न
तथा प्रत्ययगतमंशद्वयं पूर्वोपपेयाभावेन वर्तते । किंतु धर्मतः । यजेतेत्यत्र
लिङ्गः स्थाने त इत्ययमादेशः कृत इति तत्र स्थानिद्वारा लिङ्गत्वरूपो धर्म

एकः । स्यान्निगतो लिङ्त्वरूपो धर्म अ.देशे तत्प्रत्ययेन वर्तते । अपरस्तु आख्यातत्वरूपो धर्म प्रत्ययस्य स्वगत एव । यजेतेत्यात्र प्रकृत्यंशस्य यज् इत्यस्य यागोर्थः । देवतोद्देशेन प्रत्ययागो यागः । त इति प्रत्ययांशस्यार्थस्तु तादृशयागानुकूला भावना । भावना च व्यापारविशेषः । यागोत्पादको व्यापारविशेषश्च द्विविधः साक्षाद्यागोत्पादकः परंपरया यागोत्पादकश्च । तत्राद्यः साक्षाद्यागोत्पादको व्यापारः प्रयत्नरूपः सामग्रीसंपादनक्रातिग्वरणादिरूपो वा यजमाननिष्ठः । यजमानश्च यजनकर्ता । अयं च यजमाननिष्ठो व्यापार आर्थी भावनेत्युच्यते । यजनकर्तृरूपो योर्थस्तन्निष्ठत्वात्तस्य व्यापारस्य । अर्थस्य यजनकर्त्रादेरियमार्थः । भावना व्यापारः । द्वितीयः परंपरया यागोत्पादको व्यापारस्तु एवमेवं कर्तव्यमित्येवं प्रेरणारूपः । स च यजनकर्तारं यः प्रेरयति तादृशप्रयोजककर्तृनिष्ठः । अयं च शाब्दी भावनेत्युच्यते । प्रेरणारूपव्यापारस्य शब्दनिष्ठत्वात् । शब्दस्थेयं शाब्दी । यजेत स्वर्गकाम इत्यादिर्वेदशब्द एवात्र प्रयोजककर्ता । स एव यजनकर्तारं प्रेरयति । यद्यपि नैयायिकैर्विशेषिकैश्चेश्वरो वेदकर्तेति प्रतिपादित इति तन्मतं यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र प्रयोजककर्तृत्वमीश्वरस्य स्यात्तु शब्दरूपस्य वेदस्य तथापि मीमांसकैस्तथानुष्ठीकारात्तन्मत ईश्वरस्य न प्रयोजककर्तृत्वं किंतु वेदस्यैव । स च वेदः शब्दरूप एवेति प्रेरणायाः शब्दनिष्ठत्वाच्छाब्दी भावनेति नाम युज्यत एव । ननु लौकिक्याः प्रेरणायाः शब्दनिष्ठत्वाभावाच्छाब्दी भावनेति तत्र व्यवहारो न स्यात् । यथा श्रीरामचन्द्रकृते हवाहुमारीचादिवधे विश्वामित्रस्य प्रयोजककर्तृत्वेन विश्वामित्रकृतप्रेरणायाः विश्वामित्ररूपार्थनिष्ठत्वाकितिचेत्तस्यमेतत् । किंतु कश्चिच्छब्दः प्रथमतः केनचिन्निमित्तेन कर्ममश्विदर्थं संकेतितो भवति । पश्चाच्च कियता कालेन तादृशनिमित्ताभावेपि स शब्दस्तत्रार्थं रूढ एव भवति । यथा रथकारशब्दः प्रथमतो रथकृत्स्वरूपेण निमित्तेन प्रवृत्तोऽपि सांप्रतं रथकृत्स्वतश्च भावसाधारण्येन जातिविशेषे रूढ एवाभूत् । तथात्र लोकवेदसाधारण्येन प्रेरणार्याः शाब्दी भावनेति शब्दो रूढः । तथा च लौकिकेपि प्रयोगे ग्रहण्यादित्वाद्यैः प्रत्ययस्य प्रेरणावाचकत्वं लिङ्त्वांशेनैव सिध्यति ।

ननु यजेतेत्यादौ किमित्येवं विशेष स्वीक्रियते प्रत्ययेन शाब्दी भावना लिङ्त्वांशेनोच्यत आर्थी भावना आख्यातत्वांशेनोच्यत इति । लाघवादेकैर्नैव रूपेण शाब्दीमार्थी चेति द्विविधामपि भावनां प्रत्ययः प्रतिपादयतीति कुतो न स्वीक्रियत इति चेदुच्यते । यादृशशब्दश्रवणेन यादृशार्थस्याधगतिलोके जायते तामालोच्य तदनुसारेणार्थं शब्देनेन रूपेणास्यार्थस्य वाचकस्तथायमर्थोनेन रूपेणास्य शब्दस्य वाच्य इत्येव कल्पनीयं भवति । न पुनर्लाघवानुद्गीतमापि प्रतीतिविरुद्धम् । प्रतीत्यनुरोधेन स्वीकृतं च गौरवमापि न दोषावहं भवति । यदि च यजेतेत्यादौ प्रत्यय आख्यातत्वांशेन द्विविधामपि भावनां प्रतिपाद

आख्यातत्वं च दशसु लकारेषु विद्यते । लिङ्त्वं पुनः केवलं लिङ्गैव । तत्रा-
ख्यातत्वलिङ्गत्वाभ्यां भावनेवोच्यते । भावना नाम भवितुर्मवनानुकूलो भावक-
व्यापारविशेषः । सा च द्विविधा, शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति ।

तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावकव्यापारविशेषः शाब्दी भावना । सा च लिङ्गत्वा-
शेनोच्यते । लिङ्गश्रवणे. 'अयं मां प्रवर्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयम्'
इति नियमेन प्रतीयमानत्वात् । यच्च यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम्, यथा
गोशब्दस्य गोत्वम् । स च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्राय-

यतीति कल्प्यते तदा यजति इत्याज इत्याद्यापि भावनाद्वयप्रतीतिः स्यात् । सा
तु न भवति । केवलमर्थी भावनैवेका तत्र प्रतीयते । तथा च प्रतीतिविरोधः ।
तथा तत्रैव यदि प्रत्ययो लिङ्गत्वांशेन भावनाद्वयं प्रतिपादयतीति कल्प्यते तदा
यजति इत्याजित्यादौ लिङ्गत्वांशाभावेनार्थी भावनापि शाब्दी भावनेव न प्रती-
येत । सा तु तत्र प्रतीयते । तथा च पूर्ववत्प्रतीतिविरोधः । अतस्तत्र प्रत्यय
आख्यातत्वांशेनार्थी भावना प्रतिपादयति लिङ्गत्वांशेन च शाब्दी भावना प्रति-
पादयतीत्येवमेवानुभवात्परोधेन कल्पनीयं भवति ।

भावना नामेति । भवितुस्त्वयमानस्य कस्यापि वस्तुनो यद्भवन्मुत्पत्ति-
स्तादृशोत्पत्त्यनुकूलो भावकस्योत्पादकस्य यो व्यापारविशेषः स भावनेत्युच्यते
इत्यर्थः । वस्तुशब्देन द्रव्यं गुणः कर्मान्यदपि सर्वं गृह्यते । भवितुरिति सामान्य-
तयोक्तेः । द्विविधायामपि भावनया लक्षणसमन्वयो यथा—भवितुस्त्वयमानस्य
वैयर्थ्येन कृतस्य प्रत्ययगौरवरूपस्य यागस्य तज्जन्यस्वर्गस्य वा वस्तुनो
योत्पत्तिस्तदनुकूल उत्पादकस्य यजनकर्तृयो व्यापारविशेषः प्रयत्नरूपः सामग्री-
संपादनप्रतिगवरणादिरूपो वा स भावनेत्युच्यते । तथा लोकेपि ग्रामं गच्छति
देवदत्त इत्यत्र भवितुस्त्वयमानस्य ग्रामसंयोगरूपस्य वस्तुनो योत्पत्तिस्तदनु-
कूलस्तदुत्पादकस्य गमनकर्तृदेवदत्तस्य यो व्यापारः पादप्रक्षेपादिरूपः स भाव-
नेत्युच्यते । इयमर्थी भावना । शाब्दी भावना यथा—यजेतेत्यत्र भवितुस्त्व-
यमानस्य यजनकर्तृनिष्ठस्य सामग्रीसंपादनादिव्यापाररूपस्य वस्तुनो योत्प-
त्तिस्तदनुकूलो भावकस्य तदुत्पादकस्य यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य शब्दस्य यो
व्यापारविशेषः प्रेरणारूपः स भावना । तथा लोकेपि गमयति ग्रामं भृत्यं
स्वामीत्यत्र भवितुस्त्वयमानस्य भृत्यनिष्ठपादप्रक्षेपादिव्यापाररूपस्य वस्तुनो
योत्पत्तिस्तदनुकूलस्तदुत्पादकस्य स्वामिनो यः प्रेरणारूपो व्यापारः स भाव-
नेति । अस्यास्त्यं ग्रामं गच्छेत्यादिप्रेरणायाः शब्दनिष्ठत्वाभावेपि यथा शाब्दी
भावनेति व्यवहारस्तथानुपदमेवोक्तम् । गोशब्दस्य गोत्वमिति । ननु कथं

विशेषः । वेदे तु पुरुषामावलिङ्गादिशब्दनिष्ठ एव । नहि वेदः पुरुषनिर्मितः ।

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् । 'यः कल्पः स कल्पपूर्वः' इति न्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन्

गोत्वं गोशब्दस्य वाच्यमित्युच्यते । गोत्वविशिष्टाया गोव्यक्तेर्गोशब्दवाच्यत्वात् । अत एव गामानय गां नय गां प्रधानेत्यादौ नयनानयनबन्धनादिक्रियांसु गोव्यक्तेरन्यथो युज्यते । अत एव च वैशेषिकादिभिर्जातिविशिष्टव्यक्तावेव गवादीनां जातिशब्दानां शक्तिरङ्गीकृतेति चेदुच्यते । गामानयेत्यादिवाक्योच्चारणानन्तरं तत्र श्रुताद्गोशब्दाद्गोत्वविशिष्टगोव्यक्तेरुपस्थितौ तादृशगोव्यक्तेरानयनादिप्रियायामन्यथो भवतीति किल त्वदभिमतम् । तत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं कारणम् । नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायत, इति न्यायात् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् (त. वा. ३।४।१९) इति । तथाच तादृशगोत्वविशिष्टगोव्यक्त्युपस्थितेः पूर्वं विशेषणीभूतस्य गोत्वस्य येन केनापि प्रकारेण ज्ञानं जातमित्यवश्यमुपपादनीयम् । तच्च तत्र शब्दशक्त्यतिरिक्तस्य कारणान्तरस्यासंभवाद्गोशब्द एव शक्त्या प्रथमतो गोत्वमुपस्थापयतीति वक्तव्यम् । तत्र या गोत्वस्योपस्थापिका शब्दशक्तिः सा किं त्वदभिमता या विशिष्टे शक्तिः सैवाथवा शक्त्यन्तरेण । नाद्यः । एकयैव शक्त्या पूर्वं शफ्यान्तर्गतस्य फस्यभिर्दशस्योपस्थितिः पञ्चाच्च तथैव शक्त्या विशिष्टस्य ज्ञक्यस्योपस्थितिरिति वक्तुं न युज्यते । शब्दस्य विरम्यत्वादाभावात् । एका शक्तिर्विशिष्टं केवलं वा कंचिदर्थं सकृदुपस्थाप्य तावतैव क्षीणा सती पुनः कंचिदप्यर्थमुपस्थापयितुं न समर्था भवति । तदुक्तम्—'विशेष्यं नामिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति । न द्वितीयः । शक्त्यन्तरेण प्रथमतो गोत्वस्योपस्थितिश्चेत्पुनरन्यथा शक्त्या विशिष्टार्थस्योपस्थितिरिति कल्पना गौरवपराहता भवति । किंच प्रथमतो गोत्वस्योपस्थितौ तावतैवाक्षेपादिनोपस्थिताया गोव्यक्तेरानयनादिक्रियायामन्यथसंभव इत्येवं प्रकारान्तरेण गोव्यक्तेरुपस्थितिसंभवे तस्याः शब्दार्थत्वकल्पनं न न्याय्यं भवति । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । साधितत्वादि । वेदस्य पौरुषेयत्वमित्येवं मन्यमानानां मतं तत्प्रण्डनं च सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शने (पृ. २७०-७५) सायणाचार्यैः प्रतिपादितं तत्तत् एव द्रष्टव्यम् । यः कल्प इति । धाता यथापूर्वमकल्पयत् (अ. सं. २।१।१०।३, म. ना. २४) इति श्रुत्यनुगृहीतोयं न्यायः । संसारस्यानादित्वादिति । उपलभ्यते चाप्युपपद्यते च (ब. सू. २।१।३६)

कल्पे स्मृत्या उपदिशतीत्येतावतैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्व-

इति सूत्रे शांकरभाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रमाणान्तरेणेति । यागः स्वर्गसाधनमित्येवं यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावं प्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपलभ्य पश्चात्तदर्थकं यजेत स्वर्गकाम इत्येवं चेदवाक्यं परमेश्वरेण विरचितमिति कल्पनीयम् । परंतु तत्र यागे स्वर्गप्रदानसामर्थ्यं केनोत्पादितम् । अन्येन केनचिदुत्पादितं चेत्स एव परमेश्वरः स्यात् त्वयं चेदप्रणेता । एतदपेक्षया तत्सर्वं सामर्थ्याधिक्येन परमत्वात् । अथ चेदप्रणेत्रैव यागे तादृशं सामर्थ्यमुत्पादितमिति कल्प्यते चेत्कथं प्रमाणान्तरेण तादृशार्थोपलब्धिसापेक्षत्वं चेदवाक्यरचनायाः । ननु लोके कश्चित्पुरुष एवमेवं कार्यं कर्तव्यमित्येवं संकल्प्य कार्यं करोति । यथा घैघो ज्वरापनोदनसामर्थ्यवतीरौषधीरेकत्र संगमय्य गुटिकां निर्मिमीते । पश्चाच्च तया ज्वरापनोदनं भवति न वेति संविद्वानः समालोच्य तां द्विषादिस्थल उपयुज्य तेन प्रमाणेन निश्चिनोति । तथा प्रकृते प्रमाणेनार्थनिश्चयोत्तरं यजेत स्वर्गकाम इत्यादि चेदं विरचयतीत्येवं संभवतीति चेन्न । वैषम्यात् । औषधीषु ज्वरापनोदनसामर्थ्यं न वैद्य उत्पादयितुं प्रभवति । किं तु परमेश्वरनिर्मितं तत्र तत्सामर्थ्यं सिद्धवद्गृहीत्वा केवलं ता औषधीरेकत्र संगमयति । तथा च तासु तत्सामर्थ्यं कियत्परिणामं कीदृशं कियत्कालपर्यन्तं च तत्तत्प्रावर्तिषुते अनेकासु औषधीषु समानमेव सामर्थ्यं तत्तत्प्रभावेन घेत्येवमित्यन्तयायगत्यभावेन युक्त एव वैद्यस्य संदेहः । परमेश्वरस्य तु न तथेति । नन्वेवं परमेश्वरस्य प्रमाणान्तरापेक्षाया असंभवात्प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य वेदो विरचित इति वक्तुं न युज्यत इति चेदस्तु नाम । स्वयमेवार्थमुपलभ्य तेन येशे विरचित इति कल्पनायां किं बाधकमिति चेत्-इत्थम् । सांप्रतं समुपलभ्यमानो वेदः पूर्वकल्पीयवेदसमानानुपूर्वीकोथवा विभिन्नानुपूर्वीकः । आद्ये किमपूर्वविरचनया । परमेश्वरस्य पूर्वकल्पीयवेदस्मरणेनैवोपपत्तेः । नहि स्मरणप्रयोजकीभूतः संस्कारोन्नास्तिव परमेश्वरे विनष्टमर्हति । द्वितीये विभिन्नानुपूर्वीकत्वपक्षे सांप्रतं समुपलभ्यमानो वेदः पूर्वकल्पीयवेदसमानार्थकोथवा विभिन्नार्थकः । आद्ये समानार्थकत्वपक्षे विभिन्नानुपूर्वीकत्वं यजेत स्वर्गकाम इत्प्रत्र पौर्वापर्यविपर्ययेण स्वर्गकामो यजेतेत्येवं विरचनया स्यात् । यजेतेत्यत्र यष्टव्यमित्यादिपर्यायान्तरयोजनया वा स्यात् । परं त्वेवं वेदो विरचित इति कल्पनायां परमेश्वरेण को हेतुरनुसंहित ईदृशविरचनायामिति विचार्यमाणे सूक्ष्ममपि न किंचित् कारणं समुपलक्ष्यते । अथ विभिन्नार्थको विभिन्नानुपूर्वीको वेदः परमेश्वरेण विरचित इति कल्प्यते चेत्ताद्विभिन्नार्थत्वं जगति यस्तुस्वभाववैचित्र्यं कार्यकारणभाववैचित्र्यं च समुत्पाद्य संपादनीयं भवेत् । पूर्वकल्पे विषयः जीवनस्रभाय आसीदमृतस्य च मारकस्वभायः ।

कल्पनानुपपत्तेश्च । ततश्च पुण्याभावाच्छब्दनिष्ठेव सा । अत एव शाब्दी भावनेति व्यपदिशन्ति । .

सा च शाब्दी भावनाऽऽश्रयमपेक्षते, साध्य साधनमितिकर्तव्यता चेति ।

सप्रति ताद्विपरीतम् । तथा पूर्वकल्पे याग स्वर्गकारण नासीदस्मिन्कल्पे तु भवति । परतु निष्प्रमाणिका निरर्थिका चेय कल्पना । किमेतावता साधितमी श्वरेण भवेत् । एव सत्यपि यद्गीश्वरण वेदो विरचित इति कल्प्यत तर्हि तेनैव तत्रेव च वेदे धाता यथापूर्वमकल्पयत् (ऋ स १०।१९०।३, ते आ प्र १० । अनु १) इत्युक्त विरुध्येत । न च 'सूर्याचन्द्रमसो धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिव च वृथिरी चान्तरिक्षमथो सुय इत्येव सूर्यचन्द्रादीन्काश्चिद्व पक्षार्यानम श्रुतिर्निर्दिशति न सर्गोनेति वाच्यम् । तात्पर्यापरिज्ञानात् । सर्वे लोकास्तत्रत्या सर्वे पदार्थास्तदीया सर्वे धर्माश्च पूर्वप्रकल्पिता इत्येव तच्छब्देस्तात्पर्यमय गम्यते तथा हि द्वो चकाराद्यनुक्त नमुच्चि-याते । अथो इत्योकारान्तमध्य-यमथ इत्यर्थकम् । सुवरित्यनेन सर्व भोग्यजात तद्भोगाश्च गृह्यन्ते नतु स्वर्लोक । दियमित्यनेन सिद्धत्वात् । तथा चायमर्थः । पूर्वप्रकान्त सर्वस्य प्राणिजातस्य वर्णा स तादृशो धाता परमेश्वर सूर्यादिदेवान्पृथिव्यावल्लोकांश्च तथा तत्रत्यान्भाग्यानर्थास्तद्भोगाश्च सर्वास्तथाधस्ताद्विविधान लोकास्तकमपि च यथापूर्वमतीनसृष्टो यस्य यादृश रूप तादृशमनतिरम्याकल्पयत्सकल्पमात्रेण समुत्पादितवानिति । स्पष्ट चेद भाष्ये । नन्वस्तु नामेदानींतनस्य वेदस्य पूर्वकल्पीयवदन सह साम्यम् । तथास्तु नाम पूर्वकल्पीयवदस्मरणमीश्वरस्य । तथापि पूर्वकल्पीयवेदस्येश्वरविरचितत्वाङ्गीकारे नि बाधकमिति चेज्जान्तोति । यथेदानींतनो वेद पूर्वकल्पीयवेदसदृशस्तथा पूर्वकल्पीयवेदोपि तत्पूर्वकल्पी यवेदसदृश एव स्यात् । सोपि च तत्पूर्वकल्पीयवेदसदृश एवेत्ययमनवस्थाद्वी- स्थस्यैवात्र बाधकत्वात् । यद्येकस्मात्कस्माच्चित्कल्पात्पूर्व कल्प ण्य नास्ति अयमेव प्रथम इत्येव कस्यचित्कल्पस्य प्राथम्य स्यात्तर्हि तत्रेश्वरेण वेदो विरचित इत्यस्या कल्पनायाः संभव स्यात् । न तु प्राथम्य कस्याप्यवगम्यते । तादृशप्रमाणाभावात् । प्रत्युत कस्यचित्कल्पस्य प्राथम्याङ्गीकारे परमेश्वरे येषम्य नैर्घृण्य गेति दापद्वयमापद्येत । तदेतदुक्त व्रतसूत्रकारैर्द्वितीयाध्याये प्रथमपादे येषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति (ब्र सू २ । १ । ३४) इत्यादिना ।

अऽश्रयमिति । लोकपीमि तन्तय इत्येव कनचिदुक्ते श्रीतृजनस्तावदुदास्ते यायतेषा तन्तुना साध्य साधनमितिकर्तव्यता च नावगच्छति । तत्र माध्य प्रावरणद्वारा शत्यापनोदकारी पट । साधन तुर्यादिकम् । इतिकर्तव्यता च

तत्र साध्यासाध्यायां वक्ष्यमानांशययोपेनाऽर्थी भावना नाप्यत्वेन संभवति ।
एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानभूतेः १

तन्तूनां धानेन पटो निष्कायन इति एतां च प्रयाजां मध्ये कस्याप्येकस्याधाने
 धातुगोदासीन्यं तदवस्थमेव भवति । यथा तुयादिमाधनं यावत्त द्वायते न
 प्राप्यते या तावद्धानेन पटमुत्पादयितुं विज्ञानक्षपि समर्थोपि तथा ईश्वरनिष्का-
 कर्णाय पटमुत्पादयिपुरं किं पुनः । तूष्णीमेवावस्थितो भवेत् । तत्र च
 तुयादिमाधनज्ञानेन परं प्रत्युपेक्षुं शक्नुवन्नपि तादृशमाधनालाभे पटमुत्पाद-
 यितुमसमर्थेतूष्णीमेवावस्थितो भवति । तथा तुयादिमाधनज्ञाने तत्प्राप्तां च
 भत्यामपि ईश्वरनिष्काकर्णाय पटमुत्पादयिपुरं च यावत्तुयादिसाधनैरेवं
 पटो निष्कादनीय इत्येवमितिकर्तव्यतां नाप्यगच्छति अद्यगच्छत्या शक्त्यभावेन
 तत्रासमर्थो भवति तावत्तूष्णीमेवावस्थितो भवति । तथा तन्तूनां लाभेपि
 तदर्थेयतिकर्तव्यतां विज्ञानक्षपि शक्तोपि च यावत्पटं नैच्छति तावत्तूष्णीमेवाव-
 स्थितो भवेदिति । तथा प्रकृते यजेतस्यैवं प्रेरणाया दानेपि तत्साध्यस्य
 तत्साधनस्य तादितिकर्तव्यतायाश्चाधाने यागे प्रवृत्तिर्न भवेदिति भावः ।

अत्र साध्यमाधनेतिकर्तव्यताविधायिकास्तिसृष्वकाङ्क्षास्तु पौर्वापर्यनि-
 यमो दृश्यते । प्रथमं साध्यं किमित्येवं साध्यविधायिण्याकाङ्क्षोदेति । अह्नाते
 माध्यं साधनाकाङ्क्षानुद्यात् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु दूर एव । तथा
 यावत्साधनं नाप्यगम्यते तावदितिकर्तव्यताकाङ्क्षा नोदेति । इतिकर्तव्यताया
 नियमेन साधनविषयत्वात् । लांकेपि देवदत्तं यामं गच्छेत्पुक्तं गमनसाधनम-
 भ्यादिकमजानानोपि देवदत्तः किं तत्र गमनेन प्राप्यं स्यादित्येवं गमनफलं
 प्रथमतो जिज्ञासते । तत्र द्रव्यलाभः स्यादित्येवं फलेयगते पश्चाद्गमनसाधनं
 ज्ञातुमिच्छति । अभ्यादिकं साधनं ज्ञातव्यतश्चानेमाभ्येन कथं गमनं कर्तव्यमि-
 त्येवमितिकर्तव्यताजिज्ञासा ॥ ततः पश्चाज्जायत इति ।

वक्ष्यमाणेति । एतद्ग्रन्थमहायवसर इत्यर्थः । अंशप्रयं चेदशमेव
 साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपम् । तत्रार्थमाधनायाः साध्यं स्वर्गादि । साधनं
 यागः । प्रयाजादिक्रियाजातामितिकर्तव्यता । एतदंशत्रयविशिष्टार्थी भावनेन च
 शाब्दमाधनायाः साध्यम् । एकप्रत्ययेति । समानमेकमभिधानं प्रतिपादक-
 शब्दः । तद्वत्ता श्रुतिः । सा च विनियोर्द्विती श्रुतिः । समानाभिधाना विनियोर्द्विती
 श्रुतिर्हि स्वप्रतिपाद्यस्य कस्याचित्स्वप्रतिपाद्यान्तर एव क्वचिद्विनियोगं बोधयति ।
 यथा पशुना यजेतस्यत्र पशुनेति तृतीयाविभक्तिप्रत्ययरूपा श्रुतिः । सा चैकेव
 करणरूपमर्थं पुंस्त्वमेकत्वं च प्रतिपादयति । अतश्च सा स्वप्रतिपाद्ययोः
 पुंस्त्वमेकत्वयोः स्वप्रतिपाद्यान्तरे करणरूपेयं संबन्धं बोधयति । अत एव तत्र
 पशुः पुमानेवैक एव च गृह्यते । इतरथा कर्मवैगुण्यं स्यात् । तथा प्रकृते यजेत

यद्यपि संख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाऽप्ययोग्यत्वाच्च तेषां भाव्यत्वेनान्वयः । करणाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते । तस्य

स्वर्गकाम इत्यत्र यजधातोः परीभूतस्त इत्ययं प्रत्यय एक एव शाब्दी भावनामार्थी भोचनां च प्रतिपादयति । अतोत्र त इत्येषा समानाभिधानश्रुतिः स्वप्रतिपाद्यार्थभावनायाः स्वप्रतिपाद्यायामेव शाब्दभावनायां साध्यत्वेन संबन्धं बोधयति । योग्या च सा तत्र तादृशसंबन्धस्य । आर्यभावनायाः शाब्दभावनासाध्यत्वात् । अयोग्यत्वे तु श्रुतिरपि कथं तयोः संबन्धं घटयितुं शक्नुयात् । न र्हागमाः परःशतमपि घटं पटयितुमीशते । अत एव प्रागुक्ते पशुनेत्युदाहरणे प्रत्ययप्रतिपाद्यस्य पुंस्त्वस्य तेनैव प्रत्ययेन प्रतिपादितायामप्येकत्वसंख्यायां न संबन्धः । तदेवाह—यद्यपीति । नहि यजेतेत्यत्र तत्प्रत्ययप्रतिपादिता कर्तृगतैकत्वसंख्या शाब्दभावनासाध्या भवति । शाब्दभावनया तादृशसंख्याया अनुत्पादात् । संख्यादीनामित्यत्रादिपदेन कालस्य संग्रहः । करणाकाङ्क्षायांमिति । मत्प्रयोज्यकर्त्रा एवमेवं कर्तव्यमित्येवं प्रयोजककर्तुः प्रेरकस्य योभिः प्रायविशेषः 'स शाब्दी भावना । तस्याश्च साधनं लिङादिज्ञानम् । यावच्च प्रयोज्यकर्त्रा लिङादिघटितं यजत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यं न श्रुतं तावत्प्रयोजककर्तृस्तादृशेभिः प्रायविशेषे विद्यमानेषु प्रयोज्यकर्तृयामि प्रवृत्त्यदर्शनात् । श्रुतेषु च तादृशे वाक्ये यावत्तदर्थी नावगम्यते तावत्प्रवृत्तिर्न भवति । ज्ञाते च वाक्यार्थे प्रवृत्तिर्दृश्यत इति वाक्यघटकीभूतानां सर्वेषां पदार्थानां वाक्यार्थावगतिद्वारा प्रवृत्तिकारणत्वे साधारणेऽपि लिङाद्यर्थस्तत्र प्राधान्येन कार्यकारी भवति । यजते इत्यस्माद्यजतेत्यत्रत्यप्रत्ययेन योर्यविशेषः प्रतिपाद्यते तमजानस्य प्रवृत्तिर्न दृश्यते । अतोत्र लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यत इत्युक्तम् । लिङादिज्ञानं च विध्यर्थबोधकत्वेन रूपेण ज्ञानम् । आदिपदेन विध्यर्थबोधकानां तद्व्यादिप्रत्ययानां संग्रहः । अयं च शाब्दभावनायां जायमानो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेन संबन्धः पूर्वोक्तार्थभावनारूपसाध्यसंबन्धयिगिष्टायानेव शाब्दभावनायां नतु केवलायाम् । साध्यसंबन्धोत्तरमेव साधनाकाङ्क्षोदयात् । एव प्राशस्त्यज्ञानस्येति कर्तव्यतात्वेन जायमानः संबन्धोऽपि साध्यसाधनोभयसंबन्धोऽपि शिष्टायामेव शाब्दभावनायां नतु केवलायाम् । साध्यसाधनोभयसंबन्धोत्तरमेवेति कर्तव्यताकाङ्क्षोदयात् । आकाङ्क्षानुसारणेव हि संबन्धो भवति ।

ननु किमेवमुच्यते । असंगतमिवाभाति । शाब्दभावनायाः प्रयोजकाभिप्रायविशेषरूपायाः साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं साधनत्वेन प्रदर्शितम् । तच्च प्रयोज्यकर्तृयामि प्रवृत्ती साधनं भवतु नाम न तु शाब्दभावनायाः । तस्याः प्रयोजकाभिप्रायविशेषरूपायाः पूर्वमेव निष्पन्नत्वात् । अत आह—तस्य चेति । अयं भावः । देवदत्तरय काप्रच्छेदने परशुः साधनमित्युक्ते तत्र

च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, संनिकर्षस्येव रूपादिज्ञाने । सन्निकर्षात्माक्
रूपज्ञानस्येव लिङादिज्ञानात्माक् शब्दधर्मभावनाया अभावप्रसङ्गात् । किंतु
भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेनैव । लिङादिज्ञानं हि शब्दभावनाभाव्यार्थभावनां
निर्वर्तयति, कुठार इव च्छेदनम् । अतो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः ।

इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेन संवध्यते ।

परशोः साधनत्वं किंनिरूपितं ग्राह्यम् । छिदिक्रियानिरूपितं देवदत्तनिरूपितं
घा । विनिगमनाधिरहाद्विविधमपि गृह्यते । छिदिक्रियायाः साधनं परशुरिति
देवदत्तस्य साधनं परशुरिति द्विविधोपि व्यपदेशो लोके दृश्यते सोत्रानुगुणः ।
तत्र छिदिक्रियासाधनत्वं परशोश्छिदिक्रियोत्पादकत्वेन । देवदत्तसाधनत्वं तु
न परशोर्देवदत्तोत्पादकत्वेन । तादृशसाधनत्वस्य तत्रासंभवात् । किं तु
देवदत्तसाध्यच्छिदिक्रियोत्पादकत्वेन । तथा च यथा परशोर्देवदत्तसाधनत्वं
देवदत्तसाध्यच्छिदिक्रियोत्पादकत्वद्वारा प्रतीयते तथात्र लिङादिज्ञानस्य
शाब्दभावनासाधनत्वं शाब्दभावनासाध्यार्थभावनोत्पादकत्वद्वारा गृह्यते ।
नन्यस्तुक्तरात्मा ग्रन्थसंगतिः । किं तु शाब्दभावनायाः साक्षादुत्पादकं यत्साधनं
तस्यात्रानुक्तेर्न्यूनतेति चेन्न । तादृशसाधनस्य प्रकृतेनुपयोगेन तदनुक्तेरत्रावोप-
त्यात् । यथा लोके तन्तुषु घिद्यमानेषु पटाविकार्यं चिकीर्षाः समर्थस्य
तदितिकर्तव्यतां विज्ञानतोपि च तन्तुसाध्यपटोत्पादकं तन्तुसाधनं तुर्यादिक-
मन्तरेण पट उत्पादयितुं न शक्यते न तथा तन्तुत्पादकं यस्तन्तुसाधनं
तदन्तरेण पट उत्पादयितुं न शक्यते । तन्तुत्पादकं साधनं हि पटं
प्रत्यन्यथासिद्धं घटं प्रति कुलाटपितेय । प्रकृते च शाब्दभावनोत्पादकं
यच्छाब्दभावनासाधनं किञ्चित्प्राज्ञ तस्य कथंचिदपि यजनकर्तृयोगे प्रवृत्ता-
धुपयोगः । तदज्ञानतोपि योगे प्रवृत्तिसंभवात् । संनिकर्षस्येवेति । यथा लोक
इन्द्रियसंनिकर्षां घटादिपदार्थगतरूपादिज्ञाने तादृशरूपादिप्रत्यक्षज्ञानोत्पाद-
कत्वेन करणं भवति तथात्र न करणत्वमित्यर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायानिति ।
इति कर्तव्यं यस्याः सा इतिकर्तव्या । तस्या भाव इतिकर्तव्यता । इतिशब्देन
कर्तव्यविशेषननाद्विगमरूपेण बुद्धिस्थः परामृश्यते । बहुव्रीहिरनन्तरं भावार्थं
तत्प्रत्ययः । प्रकृतिजन्यबोधः यः प्रकारः न भाव इत्युच्यते । अत्र बहुव्रीहिः
प्रकृतिः तज्जन्यबोधः कर्तव्यविशेषविशिष्टा शाब्दीभावनन्त्याकारकः । तत्र
प्रकारः कर्तव्यविशेषः । स एव भावार्थकन तत्प्रत्ययेनोच्यते इतीतिकर्तव्य-
तादृशस्य कर्तव्यविशेष इत्यर्थः पर्यवसन्नः । अथात्र शाब्दभावनायाः कीदृशः
कर्तव्यविशेषः । उच्यते । शाब्दभावना च प्रेरणारूपः प्रयोजककर्तृनिष्ठोभि-
प्रायविशेषः । तेन च स्वसाधनीभूतं लिङादिज्ञानं संपाद्य प्रयोज्यकर्तृयोगादीं
प्रवृत्तिः साधनीया भवति । परंतु न तावन्मात्रेणार्थसिद्धिर्नियता भवति ।

तच्च प्राशस्त्यज्ञानं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्याद्यर्थवादेर्जन्यते ।

अतस्तत्रान्यात्काचित्कृतव्यमपक्षिनः भवति । तच्चात्रेदं कर्म समीचीनमित्येव कर्मणः प्राशस्त्यज्ञानम् । कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रेरितश्च प्रयोज्यकर्ता नावश्यं तत्र तथा व्यावृत्तो भवति यथा तत्कर्मणः प्राशस्त्यज्ञानम् । यद्यपि प्राशस्त्यज्ञानोत्तरमपि नावश्यं सर्वेषां प्रवृत्तिर्हृदयतः तथाप्यन्यदेतत् । असामर्थ्यात्ताधिकारादिभिस्तथा तत् । मानसिकी समुत्कण्ठा तु प्राशस्त्यज्ञानेन नियतेवेति । तच्चोति । तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमानुवाके प्रारम्भ एवैश्वर्यं कामिणो वायुदेवताकं पशुर्विहितं वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः (तै सं २।१।१) इति । वायुदेवता यन्त्र पशोः सोमं वायव्यं पशुः । वायुशब्दात्सा देवतास्येत्यर्थं वायुवृत्तिपितृपसो यत् (पा सू ४।२।२१) इति सूत्रेण यत्प्रत्ययः । आलम्बनं वर्हिषा प्लक्षशास्त्रा च पशोरुपस्पर्शः । भूतिकामः - ऐश्वर्यमिच्छन् । पशुश्च श्वेतवर्णः । श्वेतवर्णो हि वायोरतिशयेन प्रियो भवति । तादृशं वायु देवताकं पशुमैश्वर्यकामो यजमानः आलभेत सस्पृशेत् पशोर्यागार्थमुपस्पर्शनं कुर्यादित्यर्थः । इदमुपस्पर्शनमयोपाकरणमित्युच्यते । मन्त्रपूर्वकं पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणमिति जेम्बिनीयन्यायमालायामुक्तम् (जे न्या ३।६। अधि ७) । उपाकरणमन्त्राद्य तैत्तिरीयसंहितायां तृतीये काण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थेनुवाके प्रजापतेर्जायमाना (तै सं ३।१।४) इत्यादयः पठिताः । तद्विदुमुपस्पर्शनं यागार्थं विधीयते । कथमेतदयमन्यत इति चेदुच्यते । यागस्य द्वि रूपे द्रव्यं देवता च । द्रव्येऽप्येव देवताभेदाद्यागो भिद्यते । तथा द्रव्यैक्येऽपि द्रव्यभेदाद्यागो भिद्यते । द्रव्येऽप्येव द्रव्येऽप्येव सति त्वन्यस्य कस्यापि भवेन यागा न भिद्यते । तथा च यागस्य यद्रूपद्रव्यं द्रव्यं देवता चति तदुभयमपि प्रवृत्ते वायव्यं श्वेतमालभतेति वाक्ये व्यक्तमेवावगम्यते श्वेतपशुरूपं द्रव्यं वायुदेवता चेति । एतच्च यागस्य स्वरूपं यस्मिन्वाक्ये व्यक्तमुपलभ्यते तस्मिन्वाक्ये विधीयमानमुपस्पर्शनं यागार्थमत्र विहितं स्यात् त्वन्यत्र तस्यापयोगः कल्पनीयः । अतोत्र वायुं येन यजेतेत्यत्र यागः कल्पनीयो भवति । एतच्च वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति वाक्येन यागार्थं वायुप्रज्ञासमुद्दिश्य श्वेतपश्वालम्बनं विधाय तदुत्तरं वायुवै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधयेनोपधावाति स एव न भूतिं गमयति (तै सं २।१।१) इत्यत्र श्रुता पठ्यते । तस्यायमर्थः । अतिशयेन क्षिप्रा क्षेपिष्ठा । शीघ्रकार्यकारिणी । भागधयेनेत्यत्र भागशब्दशब्दार्थः भागः रूपनामभ्यां धेयः (पा सू ५।४।२६ वा ७) इति वार्तिकेन धेयप्रत्ययः । भागशब्दस्य पुस्त्यपि क्वचित्शब्दार्थः प्रत्यया प्रकृतितो लिङ्बन्धनान्यतिवर्तन्त इति परिभाषया धेयप्रत्ययान्तस्य नपुमकत्वम् । स्वेन यन्म वायुग्रीयनत्यर्थः । स्वेनेत्यत्र स्वशब्दः स्वर्गायवाची । स्वशब्देन च वायुदेवता परामृश्यतः । वायुरूपदेवता क्षिप्रकार्यकारिणी । यजनकर्ता च तन् वायुग्रीयेन वायोऽस्ति

प्रतिपादयन्ति । स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अध्य-
यनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः । तथाहि 'स्वाध्यायोऽध्येतयः' इत्यध्ययन-

योरसमकालत्वात् । यद्वि विधिप्रतिपादिते साध्यभूतेषु कश्चन धर्मविशेष
प्रतिपाद्येत तर्हि तस्यार्थवादस्य विधावपयोगो वक्तुं शक्येत । न चार्थवाद-
वाक्यानां मा नाम भृद्धिधारुपयोग इति वाच्यम् । तथा सति तपामर्थवाद-
वाक्यानामध्ययनस्य न कश्चिददृष्ट उपयोग इति अर्थवादवाक्यरहित
स्वाध्यायाध्येत य इत्येव वाक्यविशेषाध्ययनस्य विधि कृत स्यात् न पुन
सामान्येन स्वाध्यायोध्येतय इति । अतश्चावश्यमर्थवादवाक्यानां यागादौ
साध्येर्थे प्राशस्त्यरूपधर्मविशेषप्रतिपादनद्वारा विधावपयोगो वक्तव्य इत्यर्थ-
वादवाक्यानां प्राशस्त्ये तात्पर्यं कल्प्यते । तादृशतात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसिद्धाने-
नार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्येर्थे लक्षणा स्वीकर्तव्या भवति । आदित्यो रूप
इत्यादिषु केषुचिदर्थवादिषु तु रूप आदित्याभेदस्यासम्भवेनान्वयानुपपत्तिरपि
दृश्यते । तात्पर्यानुपपत्तिस्तु सर्वत्रानिष्टेव । ननु यथा लक्षणोदाहरणे गङ्गाया
द्योप इत्यत्र गङ्गापदशक्येन प्रवाहरूपार्थेन स्वसामीप्यान्तीररूपाया लक्षणया
बोध्यते तथात्र लक्ष्यलक्षकयोरर्थो कः सवन्ध इति चेत्-उच्यते ।
स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमत्र सवन्धः । स्व लक्षणाथ वायुवे क्षेपित्वेत्यादि
वाक्येन शक्त्या प्रतिपाद्योर्था वायुदेवतानिष्ठ शीघ्रकार्यकारित्वरूपो गुणः ।
तादृशगुणज्ञानजन्य ज्ञान वायुदेवतानिष्ठप्राशस्त्यविषयक ज्ञानम् । शीघ्रकार्य-
कारित्वरूपगुणज्ञानेन हि प्राशस्त्यं ज्ञायते । तादृशज्ञानविषयत्वं प्राशस्त्यरूपे
लक्ष्येयं । एव चार्थवादवाक्ये 'समभि'यादृतविधिवाक्यजोषितस्य यागादे
प्राशस्त्यं बोध्यत इति सिद्धम् । यत्र चार्थवादवाक्यसमभि'यादृतविधिवाक्यं न
दृश्यते तत्र तद्याग्य विधिं कल्पयित्वा तत्र प्राशस्त्यं बोधनीयं भवति । न चेय
यच्चनस्यातिभार इति शङ्क्यम् । यावता विनानुपपत्तिस्तावताशस्य
कल्पनीयत्वात् । यथा 'शशु सर्वदेवता आमुतोप सर्वकामफलप्रद'
इत्यथवादवाक्यस्य समभि'यादृत कश्चन विधिर्नास्तीत्यतः सर्वकाम शशु
यजेतेति विधिं प्रकल्प्य तत्र यागे प्राशस्त्यमयमर्थवादो बोधयति । उक्तेपूजा-
हरणेषु वायुशब्मादिदेवताप्राशस्त्यजोषनद्वारा तदेवताक यागे प्राशस्त्य
बोध्यते । क्वचित् पूर्वकालेनयागकर्तृप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा तादृशे यागे
प्राशस्त्यं बोध्यत यथा अग्निर्वा अकामयत (त जा ३१४) इत्यर्थवादः । अय
याग पूर्वकालेनिना कृतत्वात्प्रशस्त इत्यनमनेनार्थशब्देन प्रकृतयागप्राशस्त्य
बोध्यत । एव प्रजापातिरात्मनो यपामुदगिदत् इत्यादावपि बोध्यम् ।
अत्र कर्तुरग्रे प्रजापतश्च इवनास्यत्वेन तत्प्राशस्त्यं प्रसिद्धमय । आनर्थ-
क्यानुपपत्तिरिति । तथा चार्थवादवाक्यविषयकाध्ययनविधिवध्यत तदन्य

जनवदर्थविधानेनार्थवान् । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते । यथा 'अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम' इति विधिरप्राप्त प्रयोजनवद्धोम विधत्ते, अग्निहोत्रहोमेन स्वर्ग भावयेदिति ।

यत्र तु कर्म प्रकारान्तरेण प्राप्त तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रविधानम् । यथा 'दध्ना जुहुयात्' इत्यत्र होमस्य 'अग्निहोत्र जुहुयात्' इत्यनेन प्राप्तत्वाद्वहोमोद्देशेन दधिमात्रविधानम्, दध्ना होम भावयेदिति ।

यत्र तु भयमप्राप्त तत्र विशिष्ट विधत्ते । तदुक्तम्— 'नचेदन्येन शिष्टा' (ज सू १।४।९) इति । शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः । यथा 'सोमेन यजेत' इति । अत्र सफाजान्निवृत्तिकरत्वेन वेगुण्यप्रतिबन्धाद्यपनादकतया कर्मोपयामित्वम् । विहितकर्ममध्ये कृत ह्यनिष्ट कर्म विहितकर्मणि वेगुण्य सपादयति । कालान्तरे कियमाण चानिष्ट कर्म विहितकर्मफलप्राप्तिं प्रतिजन्नाति । स चाप्राप्तमिति । अग्निहोत्र जुहुयादित्येव विधिरूपो यो वेदभाग स यदि न स्यात्तर्हि अग्निहोत्र होमरूपोऽर्थो यचना तरेण न प्राप्नोति । तादृशवचनान्तरानुपलम्भात् । नापि प्रमाणान्तरेण प्राप्नोति । तादृशप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरासम्भवात् । तथा चाप्राप्तो योऽग्निहोत्रहोमरूपोऽर्थस्तस्य विधायकमग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम इत्येव वाच्यम् । अत्राग्निहोत्ररूपस्यार्थस्य स्वर्ग प्रयोजनम् । अतः प्रयोजनवानयमर्थः । अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यस्यायमर्थः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयम् । तस्य च हुधात्वर्थे होमे अभेदान्वयः । हुधात्वर्थस्य होमरूपस्य कर्मणः प्रत्यया र्थभावनया करणत्वेनान्वयः । अग्निहोत्रमिति द्वितीया तु तृतीयार्थाः । तेन नाभेदान्वयानुपपत्तिः । प्रत्ययाऽभावनायाः स्वर्गस्य कर्मत्वनान्वयः । अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गमिष्ट भावयेदिति वाक्यार्थः । उद्देश्यविधेयभावो हि वाक्यार्थः । प्रकृते स्वर्गमुद्दिश्याप्राप्तो होमो विधीयते । दध्ना जुहुयादिति । अत्र होमस्य वचनान्तरेण प्राप्तत्वाच्च तस्य विधानम् । किंतु प्राप्त होममुद्दिश्य तत्राप्राप्तो दधि रूपो गुणानेन वाक्येन विधीयते । अत एवायं गुणविधिरिति गीयते । अत्र धात्वर्थहोमस्योद्देश्यत्वादेव तस्य प्रत्ययाधभावनायाः साम्यत्वेनान्वयः । दध्ना होम सपादयेदिति । यत्र तु भयमिति । सोमेन यजतत्यत्र किं विधीयते । न वचनान्तरेण यागः प्राप्यते नापि तत्र यागे गृह्यमाण सामरूपो गुणः । याग एव न प्राप्यते चेद्दृष्ट एव तादृशयागादेरेण सोमरूपगुणप्राप्तिः । अतमेन सोमेन यजतेति वचनन यागापि विधीयते तत्र गृह्यमाणत्वेन सोमरूपा गुणोऽपि विधीयत इत्यवश्यं स्वीकार्यम् । उद्देश्यविधेयभावरूपं च स्वर्गापुद्देश्य सोमविशिष्टो यागो विधेयः । न च सोमशब्दस्य सोमविशिष्ट इत्यर्थः कथमिति वाच्यम् । सोमशब्दे लक्षणया तादृशत्वापपत्तेः । लक्षणामज्ञानान् शङ्कते—

सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानम्, 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' इति । न चोभयविधाने वाक्यभेदः । विशिष्टस्यैकत्वात् । विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा । यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सोमवतेति । न हि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः संभवति । न तावत्सामानाधिकरण्येनान्वयः । तथा सति प्रत्यक्षविरोधापत्तेः । नहि सोमो यागो भवितुमर्हति । यदि तावत्सोमयागयो-

न चोभयविधान इति । वाक्यभेदो वाक्यार्थभेदः । वाक्यार्थत्रयोद्देश्यविधेयभावः प्रकृते चैकस्मिन्याक्यार्थे स्वर्गादिफलमुद्दिश्य यागो विधेयः । तादृशं विहितं यागमुद्दिश्य सोमरूपो गुणश्च विधेयः स्यादित्युद्देश्यविधेयभावद्वयेन वाक्यभेदः स्यादिति शङ्काशयः । विशिष्टस्येति । स्वर्गादिफलमुद्दिश्य सोमविशिष्टो यागो विधीयते । एवं च विधेयार्थस्य गुरुत्वेऽपि उद्देश्यविधेयभाव एक एवेति न वाक्यभेदः । मत्वर्थ इति । यथा नीलो घट इत्यत्र गुणवाचिनो नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्ट इत्यर्थो लक्षणया गृह्यते तद्वत् । ननु वाक्यभेदमिमांसा वाक्यार्थमेकं कर्तुं ते प्रवृत्तिः । तत्र च लक्षणादोष आश्रीयते । किमेवमेकस्माद्भातत्वाद्भूतिक्षप्य गतान्तरे प्रक्षेप इति चेन्न । वाक्यभेदोपापेक्षया लक्षणादोषस्य लघीयत्वात् । वाक्यभेदो वाक्यदोषः । लक्षणा तु पददोषः । नान्तरीयकतया चावश्यं कस्मिंश्चिदोष आश्रयितव्ये लघीयान्दोष आश्रयितव्यो भवति न गरीयान् । अथ लक्षणामगृहीत्या प्रकारान्तरेण वाक्यार्थयोजना स्यादित्याक्षिप्य परिहारः कर्तव्यः । तत्र वाक्यार्थयोजनायां त्रयः पक्षाः समुद्भवन्ति । तत्र सोमयागयोरन्वय उतानन्वय एवेति पक्षद्वयम् । अन्वयपक्षेऽपि सोमन्वयः किं सामानाधिकरण्येनाथवा वैयधिकरण्येनेति पक्षद्वयम् । तत्र सामानाधिकरण्येनान्वयपक्षं परिहरति-न तावदिति । सामानाधिकरण्यं चैकार्थबोधजनकत्वम् । तच्च तत्र न संभवति । सोमपदार्थो द्रव्यम् । यागपदार्थश्च क्रिया । तयोर्भेदश्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति कथं तयोरभेदेनान्वयः स्यात् । अथ क्रमप्राप्तौ वैयधिकरण्येनान्वयपक्षः खण्डनीयः । परं तु सूचीकटाहन्त्यायेनादावनन्वयपक्षस्तथाप्य परिहरति-यदि तावदिति । सोमयागयोर्मिथोनन्वय एव । किं तु द्वयोरपि पार्थक्येन प्रत्ययवाच्यभावनायां करणत्वेनान्वयः । सोमेन यागेन चेष्टे स्वर्गादिफलं संपादयेदिति वाक्यार्थः । अत्रोद्दिश्य स्वर्गादीष्टं फलम् । तदुद्दिश्य यागः सोमश्रानेन विधीयते इति विधेयद्वयम् । पार्थक्येन विधेयद्वयाङ्गीकारे च वाक्यभेदो दुर्बल एव । नह्युद्देश्यैक्यमात्रेण वाक्यभेदोपायं नियतयितुं शक्यः । मिथोऽसंबन्धाभ्यां ध्याभ्यां सह तृतीया एकेन संबन्धेन संबन्धो न भवति । लोकेऽपि मिथोऽसंबन्धं घटद्वयमेकया रज्ज्या नाकर्षयितुं शक्यं भवति । वाक्यभेदे च संबन्धभेदस्तत्रम् । तुल्यन्यायाद्विधेयैक्येऽपि

रैक्यरूपेण भावनायां करणत्वेनैवान्वयः 'सोमेन यागेनेष्टं भावयेत्' इति, तत् उभयविधाने वाक्यभेदः । सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापातश्च । यागार्थत्वानुपपत्तिश्च । यागे द्रव्यानुपपत्तिश्च । प्रत्ययवाच्यभावनायाः समानपदोपात्तेन यागेन करणाकाङ्क्षाया निवृत्तत्वेन भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् ।

मिथोऽसंबन्धमुद्देश्यद्वयं चेद्वाक्यभेदो न निवार्यते । एवं च सोमयागयोरनन्वयपक्षे वाक्यभेद एको दोषस्तद्व्यस्यः । द्वितीयो दोषश्च यदि प्रत्ययवाच्यफलभावनायां यागसोमयोर्द्वयोरपि तुल्यं करणत्वं तर्हि स्वर्गादिफलोत्पादने यागस्यैव सोमस्यापि स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं स्यात् । तथा सति यागजन्यमिव सोमजन्यमप्यपूर्वान्तरप्रवृत्तीकरणीयं स्यादिति गौरवम् । किञ्च सिद्धान्ते सोमादिद्रव्यं यजनादिक्रियाद्वारा स्वर्गादिफलसाधनं भवति । तथा च सोमद्रव्यस्य यागार्थत्वं यद्विद्यते तद्विदानीं न स्यात् । भवतु तथेति चेत् किञ्चिद्व्यतिक्रयान्तरं कल्पयितव्यं स्यात् । करणं हि न स्वरूपेण करणं भवति किं तु क्रियाविशेषद्वारैव । परशुर्द्युधमननिपतनादिक्रियाद्वारैव कामद्वैधीभावकरणं भवति । तथा च फलापूर्वोत्पादकक्रियान्तरकल्पने गौरवमिति तृतीयो दोषः । किञ्चैवं यागे सोमस्य करणत्वेनान्वयाभावाद्यामे किं साधनमित्येवं साधनाकाङ्क्षाया अनुपरमाद्यामे द्रव्यानुपपत्तिश्चतुर्थो दोषः । अपरं च स्वर्गादिफलं केन संपादनीयमित्येवं या प्रत्ययवाच्यायाः फलभावनयाः साधनाकाङ्क्षा सा शीघ्रोपस्थितिकेन यागरूपार्थेन निवृत्ता भवति । यागरूपार्थो हि तादृशप्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थाप्य इति समानपदोपात्तो भवति । समानमेकं यद्यजेतेति पदं तेनैकेनैव पदेन प्रकृत्यंशेन, यागरूपार्थः प्रतिपादितो भवति प्रत्ययंशेन च तेनैव पदेन फलभावना प्रतिपादिता भवति । अतः शीघ्रोपस्थितिकेन यागरूपेणार्थेन साधनाकाङ्क्षाया निवृत्तत्वात्पुनस्तस्या अनुत्थानाच्च सोमेनेति भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेनान्वयः स्यादिति पञ्चमो दोषः । नन्विष्टं फलं केन साधनेन संपादनीयमित्येवं प्रत्ययवाच्यभावनायाः साधनाकाङ्क्षायामाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं साधनत्वेनान्वययोग्यः कोऽर्थ इत्येवं समालोचने यजेतेत्यत्र साधनत्वार्थबोधकतृतीयाविभक्त्याद्यदर्शनेन यजधातुपात्ते यागे तादृशान्वययोग्यताया अज्ञानात्समानपदोपात्तप्रथमत उपस्थितमपि तं यागं परित्यज्य भिन्नपदोपात्तोपि सोम-सोमेनेति तृतीयाप्रदर्शितसाधनत्वान्वययोग्यताकः फलभावनायां साधनत्वेनान्वेतुमर्हतीति चेन्मैवम् । यद्यपि यागस्य साधनत्वेनान्वये योग्यताप्रदर्शकं किञ्चिद् दृश्यते तथापि तत्र तादृशान्वयायोग्यताप्रदर्शकमपि किञ्चिद् दृश्यते । प्रथमो-

व्रीहिध्ववचातेनेव यागेन सोमे कस्यचिद्दृष्टस्याजननात् । अतस्तेन तावत् सोमे किञ्चिददृष्टं जननीयम्, प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु तथा यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः । भावनाकरणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेनेत्युक्तम् । न च सोमोऽदृष्टमन्तरेण फलं जनयितुं समर्थः । 'ग्रहैर्जुहोति' इति वाक्याविहितहोमेन तस्य भस्मीभावात् । अतोऽदृष्टद्वयापातात्त्र यागस्य सोमार्थत्वमिति न 'यागेन सोमं भावयेत्' इत्यन्वयः संभवति । करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च ।

अथ 'सोमेन यागं भावयेत्' इत्यन्वयः,

पक्षस्त्यक्तः स्यात् । सोमजन्यं चेत्तेजलेन सोमेन तज्जन्यते यागसंस्कृतेन वा । केवलेन चेत्तत्र स्वीकृतेन यागस्यान्वयेन किं कृतं स्यात् । यागेनोपयुक्तस्यापि सोमस्य स्वर्गसाधनत्वापत्तेश्च । यागसंस्कृतेन सोमेनेति चेत्संस्कारो नाम गुणाधानम् । गुणश्च दृष्टः कश्चन न संभवतीत्यदृष्टरूपः स्वीकार्यः । तथा चादृष्टद्वयापत्तिर्दुष्परिहरा । यागजन्यादृष्टविशिष्टः सोमोऽदृष्टान्तरमुत्पाद्य तद्द्वारा स्वयं दग्धोपि स्वर्गादिफलसाधनं भवतीति तादृशाददृष्टविशेषविशिष्टात्सोमाज्जायमाना स्वर्गादिफलानिप्पत्तिश्च पुनरन्याददृष्टद्वारेणैव वक्तव्या । दृष्टस्य कस्यचिद्द्वारस्य तत्रादर्शनात् । तथा चादृष्टद्वयापत्तिर्दोष इति भावः । व्रीहिष्यति । यथावघातस्य तुपनिवृत्तिरूपं दृष्टं प्रयोजनं व्रीहिपूपलभ्यते न तथात्र यागस्य दृष्टं किञ्चित्फलं सोम उपलभ्यते । अतः प्रोक्षणेन यथा व्रीहिष्वदृष्टं किञ्चिदुत्पद्यत इति स्वीक्रियते तथात्र सोमे यागेनादृष्टं किञ्चिदुत्पद्यत इत्यङ्गीकर्तव्यं स्यादिति भावः । महोरिति । महैः पात्रविशेषैः सोमं जुहोतीति तदर्थः । तृतीयं दोषमाह—करणत्वेनेति । सोमपदोत्तरतृतीयया स्वप्रकृत्यर्थस्य सोमपदार्थस्य करणत्वेनोपस्थितिरिति तस्य यागकरणकभावनायां कर्मत्वेनान्वयो विरुध्यते । अथ सोमयागयोर्वैयधिकरण्येनान्वये यागः साध्यं सोमः साधनमिति द्वितीयं कल्पमुत्थाप्य परिहरति—अथ सोमेनेति । भावना हि भावनात्वेन सामान्यरूपेण प्रत्ययवाच्या न फलभावनात्वेन । ततश्च यथा स्वर्गादिफलस्य कर्मत्वेन भावनायामन्वयस्तथा यागस्यापि कर्मत्वेन भावनायामन्वयः । एवं भावनायां साध्यत्वेन फलयागयोर्द्वयोरन्वयः । तत्र फलभावनायां करणत्वेन यागस्यान्वयः । यागभावनायां च करणत्वेन सोमस्यान्वयः । सोमेन यागं भावयेत्तेन च यागेन स्वर्गादिफलं भावयेदिति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः । अस्मिन् द्वितीये कल्पे न प्रथमकल्पोक्तास्त्रयो दोषाः संभवन्ति ।

तत्र यद्यपि सोमस्य करणत्वेन यागार्थत्वाद्यागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टद्वयापत्तिः । नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वान्वयानुपपत्तिः । करणत्वेनैवान्वयात् । तथाऽप्यप्राप्तत्वाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

समानपदोपात्तप्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेन यागान्वयस्यापरित्यागाच्च प्रथमो दोषः । नापि द्वितीयः । इदानीं न यागः सोमार्थः किंतु सोमो यागार्थः । यागश्च ह्यनीयद्रव्यसापेक्ष इति तादृशद्रव्यसंश्रवणेन सोमस्य यागस्वरूपनिष्पत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनमिति न सोमजन्यादृष्टकल्पनाया आवश्यकत्वम् । तदाह-तत्र यद्यपीति । नापि तृतीयो दोष इत्याह-नापि करणत्वेनेति । सोमेनेति तृतीयाप्रतिपादितकरणत्वानुगुण्येनैव सोमस्य यागकर्मकभावनायां करणत्वेनान्वयस्वीकारादिति भावः । एवं प्रथमकल्पोक्तदोषाभावेऽप्यस्मिन्कल्पे दोषान्तरमस्त्येवेत्याह-तथाप्यप्राप्तत्वादिति । अयं भावः । एकस्य यज-धात्वर्थस्य यागस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेन कर्मत्वेन चेति संबन्धद्वैविध्येनान्वये प्रमाणं नास्ति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा च भावनायां करणत्वेनान्वये कृते कर्मतया तत्र यागस्यान्वय एव नास्ति । दूरे याग-कर्मकभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयः । ननु भावनायाः प्रथमं साध्याकाङ्क्षा ततः साधनाकारक्षेति क्रमनियमः प्राक्प्रदर्शितः । तदनुसारेणात्र यागस्य भावनायां प्रथमतः साध्यत्वेनान्वये यागकर्मकभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वये न काचिदनुपपत्तिरिति चेत्-उच्यते ! फलभावनायांग-भावनयोर्मध्ये यदि यागभावनायाः प्रथमत उपस्थितिः स्फुटार्थं भवेत्तत्र साधनाकारक्षायं सोमस्य करणत्वेनान्वयः । न त्वेतदेवम् । फलभावनाया यागभावनापेक्षया प्रथममुपस्थितः । फलार्थिनो हि यागार्थिनो भवन्ति न तु यागार्थिनां फलार्थित्वम् । स्वर्गादिसुखेच्छया हि यागं प्रवर्तन्ते लोका न तु यागेच्छया सुखमीप्सन्ते । तत्र च भावनाया यद्यपि प्रथमतः साध्याकाङ्क्षो-देति तथापि तत्र साध्यत्वेनान्वयो न यागस्य । किं तु सुखविशेषरूपस्य स्वर्गस्यैव । शमो हि न स्वरूपेण सुखम् । यद्यपि सुखसाधनस्यापि साध्यत्वे-नान्वयः संभवति तथापि यागस्य सुखसाधनत्वेनावगमोत्तरं हि तत्संभवः । तदवगमश्च स्वर्गस्य भावनायां साध्यत्वेनान्वये तादृशस्वर्गकर्मकभावनायां यागस्य करणत्वेनान्वयोत्तरम् । तथा च समानपदोपात्तस्यापि लोकाः सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन वा यागस्याप्राप्तत्वाच्च प्रथमो यागस्य भावनायां साध्यत्वेनान्वयः किं तु स्वर्गस्यैव । एवं साध्याकाङ्क्षायां निवृत्तायां साधना-कारक्षेपे समानपदोपात्तो यागस्तत्र करणत्वेनान्वितो भवति । सर्वथा-

ननु यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेन नापि साध्यत्वेनोपस्थितिः । तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् । किंतु भावनाया यागसंबन्धमात्रं प्रतीयते । यागस्य च भावनासंबन्धः करणत्वेन साध्यत्वेन च समप्रति । तत्र करणत्वाशमादाय फलसंबन्धः । साध्यत्वाशमादाय गुणसंबन्धश्च स्यात्, इति चेत्-मैत्रम् । यद्यपि भावनाया यागस्य संबन्धमात्रं प्रतीयते तथाऽपि करणत्वेनोपस्थितिः

यागस्य साध्यत्वेन भावनायामन्यो न कथनप्युपपद्यत इति । ननु यजेतेति । प्रत्ययवाच्यभावनाया प्रथमं साध्याकाङ्क्षाया स्वर्गादीप्रफलसंबन्धं तादृशं फलकर्मकभावनाया साधनाकाङ्क्षाया तादृशाकाङ्क्षाशान्त्यर्थं यो यागस्य भावनाया संबन्धो जायते स न करणत्वेन विशेषरूपेण । करणबोधकतृतीयाद्यदर्शनात् । किंतु संबन्धसामान्यरूपेण । सामान्ये चान्तर्गमितमत्र विशेषद्वयम् । करणत्वं साध्यत्वं च । तत्र पूर्वोपस्थिताकाङ्क्षा करणत्वाशगर्भितेन सामान्यसंबन्धेन पूरणीया । साध्यत्वाशगर्भितेन तेनैव सामान्यसंबन्धेन संबद्धाया यागभावनाया च सोमरूपगुणस्य करणत्वेन संबन्धः स्यादित्याशयः । परिहरति-मेवमिति । यद्यपीति । फलभावनाया साधनाकाङ्क्षाया तादृशाकाङ्क्षाभान्तये हि यागस्य तत्र संबन्धो वाच्यः । स च संबन्धः आकाङ्क्षागुणश्चेत्तस्मादाकाङ्क्षाशान्तिर्भवेन्नान्यथा । आकाङ्क्षा च साधनत्वेन विशेषरूपेणेति स संबन्धोपि विशेषरूपेणैव वक्तव्यः भवति । यद्यपि संबन्धविशेषप्रदर्शिका तृतीया न दृश्यते तथापि न क्षतिः । वृत्त्यनुपस्थितस्यापि संबन्धविशेषस्य विशेषरूपेण शाब्दे बोधे भावाभ्युपगमात् । प्रकारतया विशेष्यतया वा बोधे वृत्त्युपस्थितस्य तत्र न तु ससर्गत्वेन बाधः । एव चाकाङ्क्षापरिपूरकः संबन्धः साधनतारूपा विशेषसंबन्ध एवेति सिद्धम् । तत्र च साध्यत्वास्य संबन्धविशेषो नान्तर्भवति । प्राणिषु हि पशुरन्तर्भवति न ॥ प्राणिविशेषेषु पक्षिषु । विशेषस्य सामान्येन सहाविरोधोपि विशेषस्य विशेषान्तरेण सह विरोधस्य विद्यमानत्वात् । विरोधश्चात्र सहानवस्थावित्त्वम् । नहि पशुत्वपक्षित्वं च ह्यवेतो धर्मावेकत्रावतिष्ठेते । प्रकृते च साध्यत्वसाधनत्वचेत्यतो द्वौ धर्मावपि नैकत्र याग समाविशतः । तथा चाकाङ्क्षापरिपूरके यागभावनयो संबन्ध एव यागस्य साध्यत्वेन संबन्धोपि भावनाया जातः प्रतीतिं वक्तुं न शक्यते । अतो यागस्य भावनाया साधनत्वेन संबन्धवद्यागस्य भावनाया साध्यत्वनापि संबन्ध इत्ययं संबन्ध द्वयं प्रतिपादनीयः भवति । तच्च संबन्धद्वयमाकाङ्क्षापरिपूरणकाल एव युगपत्तन्त्रेण भवतीत्युच्यतेथवा ऋग्ण यागस्य भावनाया पूवमाकाङ्क्षापरिपूरकसाधनत्वेन संबन्धस्तत्र पुनर्यागस्य भावनाया साध्यत्वेनान्वय इति । तन्त्रेण चेद्विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । क्रमेण चेद्वाक्यभङ्गः । का चेय विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः ।

॥ २४ ॥

देशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति, विरोधात् । विरुद्धात्रिकद्वयापत्तेश्च । तदवश्यं 'यागेन स्वर्गं भावयेत्' इति करणत्वेनान्वये संति पश्चात् 'सोमेन यागं भावयेत्' इति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः । ततश्च 'वाक्यभेदः । न च प्रत्ययाभिहितभावनारूपे यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति वक्तुं युक्तम् । कार-

उच्यते । विरुद्धं यात्रिकद्वयं तस्यापत्तिः प्राप्तिः । उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेति त्रयाणां धर्माणामेकं त्रिकम् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेति त्रयाणां धर्माणामपरं त्रिकम् । एतत्त्रिकद्वयं मिथः क्रमेण विरुद्धं भवति । यजेतेत्यत्र प्रत्ययवाच्यभावनार्याः साध्यं स्वर्गादिफलम् । साधनं यागः । तत्राद्यमुद्देश्यत्वादित्रिकं साध्यभूतस्वर्गादिफलनिष्ठम् । द्वितीयमुपादेयत्वादित्रिकं साधनीभूतयागादिनिष्ठम् । स्वर्गादिफलमुद्दिश्य यागः उपादीयते । स्वर्गादिफलमनूद्य यागो विधीयते । यागस्य स्वर्गार्थत्वाद्यागापेक्षया स्वर्गो मुख्यः । स्वर्गसाधनत्वाद्यागो गुणः । न चोद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं चैकमेव । तथोपादेयत्वं विधेयत्वं चैकमेवेति वाच्यम् । उद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वम् । एतन्मनउपाधिकम् । अनुवाद्यत्वं च ज्ञातस्य कथनम् । एतच्च दादोपाधिकम् । तथोपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वम् । एतच्छरीरोपाधिकम् । विधेयत्वं चाज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनम् । एतच्च दादोपाधिकम् । अत्र चोद्देश्यत्वां उपादेयत्वयोर्विरोधः । यद्यदोद्देश्यं तत्तदोपादेयं कथमपि न भवति । यस्य च उदापेक्षा मानसी तत्तदैव कथं शरीरेणानुष्ठातुं शक्यं भवेत् । तदर्थमन्यत्किमप्यनुष्ठातुं तदानीं शक्यं भवेत् न तदेव । एवमनुवाद्यत्वविधेयत्वयोर्विरोधः । किञ्चिदनुष्ठान्यत्किञ्चिद्विधीयते नतु यदनुष्ठाने तदेव तदानीं विधीयते । एवं मुख्यत्वं गुणत्वं चेति मिथो विरुद्धम् । यो मुख्यः स न तदानीमेव गुणभूतो भवति । प्रकृते सोमेन यजेतेत्यत्र यागस्य साधनत्वेन साध्यत्वेन चेति प्रकारद्वयेन प्रत्ययवाच्यभावनार्या युगपत्सन्नेत्रेण संबन्धादङ्गीकारे साधनत्वमूलका उपादेयत्वाद्यस्त्रयो धर्मा यागेऽङ्गीकर्तव्याः । साध्यत्वाच्च तदानीमेव तत्रैव च याग उद्देश्यत्वाद्यस्त्रयो धर्माः प्राप्नुवन्ति । किं तूपादेयत्वादिभिः साकं विरोधाद् उद्देश्यत्वाद्यस्त्रयो धर्मास्तत्र तदानीमेव नादङ्गीकर्तुं शक्यन्ते । अतएव यागस्य साधनत्वेन साध्यत्वेन चेति प्रकारद्वयेन भावनार्या युगपत्सन्नेत्रेण संबन्धो दुर्वच इति । न च प्रत्ययेति । धात्वर्थस्य यागस्य भावनार्या साधनत्वेन साध्यत्वेन चेति प्रकारद्वयेन संबन्धः संभवतीत्यभ्युपेत्य तत्र यौगपद्यक्रममादाशङ्क्य परिहृती । इदानीं संबन्धिनो यागस्य स्वरूपं विचार्यते । भावना क्रिया । तदन्यथी यागः । तत्र क्रियान्वयितावच्छेदकं रूपं च न यागत्वम् । किंतु कर्तृत्वादिकारकविशेषान्यतमवत्त्वम् । तच्च योग्यतावलात्कर्तृत्वादि प्राप्तम् ।

काणामेव क्रियान्वयात् । तत्सिद्धं सोमस्य न यागे सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाऽन्वयः संभवतीति ।

ननु यजेतत्यत्र प्रत्ययाभिहितभावनयाः करणाकाङ्क्षायां यथा यागः करणत्वेनान्वेति तथेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनायामेवा-

गामानयेत्यत्र गोपदार्थस्याभेदेन द्वितीयार्थे कर्मकारकेऽन्वयः । तस्य च द्वितीयार्थस्यानयनक्रियायामन्वयः । न तु गोपदार्थस्य केवलस्य क्रियायामन्वयः । यत्र कारकविभक्तिर्न श्रूयते यथा इध्यानयेति, तत्रापि योग्यताबलात्कर्मत्वविशिष्टस्य वधिपदार्थस्य क्रियान्वयः । न तु केवलस्य वध्नः । कर्मत्वविशिष्टवधिनिरूपितानयनक्रियेति बोधः । प्रकृते च यजेतत्यत्र प्रत्ययवाच्यफलभावनयाः साधनाकाङ्क्षायां योग्यताबलात्साधनत्वविशिष्ट एव यागो भावनायामन्वेति, न तु यागस्वरूपमात्रम् । तथा च भावनयां यागसंबन्धमात्रं प्रतीयते (वृ. २३ प. २) इत्यादि पूर्वपक्षयुक्तं न संभवतीति भावः । कारकाणामेवेति । ननु स्तोके पचतीत्यत्र व्यभिचारः । स्तोकपदार्थस्य कारकात्वा-

भावेऽपि क्रियान्वयदर्शनादिति चेन्न । स्तोकमिति द्वितीयोपपत्तये स्तोकपदार्थस्य कर्मकारकत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तं शब्देन्दुशेखरे फलस्यापि व्यपदेशादभ्यासेन फलसंबन्धित्वात्कर्मत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणे स्तोके पचतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिः (श. शे कारकप्र) इति । अथवात्र नियमे भेदेनान्वयोभिप्रेतः । क्रियायां भेदेनान्वयो हि कारकाणामेव भवतीति । नन्वेवमपि कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां पर्यायं यत्र भवति यथा ग्रामस्य गच्छति, सतां गते, फलानां वृत्ते, मातुः स्मरतीति, तत्र व्यभिचार इति चेन्न । तादृशस्यलेभ्याहाराङ्गीकारेण क्रियान्वयाभावात् । ग्रामस्येत्यत्र समीपमिति, सतामित्यत्र पद्धिरिति, फलानामित्यत्रास्थादनेनेति मातुरित्यत्र चरणाविति । एतादृशं यथायोग्यं तत्रतत्राध्याहार्यम् । यद्वा कारकाणामेव क्रियान्वयादित्यस्य कारकाणामेव सतां क्रियान्वयादित्यर्थः । यत्र कारकविशेषविवक्षा तत्र कर्तृत्वादिविशिष्टस्यैव क्रियान्वयो भवति न तु तत्र केवलस्य । तेन ग्रामस्य गच्छतीत्यादौ कर्मत्वाद्यविवक्षास्यले नास्य नियमस्य संचारः । कारकाणामेवेत्येवकारेण कारकविशेषविवक्षास्यले केवलस्य तत्तत्पदार्थस्य क्रियायामन्वयो व्यावर्त्यते । तेन यागस्वरूपमात्रस्य न भावनायामन्वयः किं ॥ साधनत्वविशिष्टस्यैव यागस्येति ।

अथ सोमेन यजेतत्यत्र सोमेनेत्यस्य मत्वर्थलक्षणामसद्वृत्तः पुनः प्रकारान्तरेणाशङ्कते ननु यजेतति । पूर्व यदि तावत् (वृ. १८ प. ५) इत्यादिना अनुपपत्तिश्च स्यात् (वृ. १९ प. ५) इत्यन्तेन ग्रन्थेन सोमयागयोरनन्वयपक्षः खण्डितः । किं ॥ तत्र सोमेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रत्ययवाच्यफलभावनयां

न्वयोऽस्तु कृतं मत्वर्थलक्षणा इति चेत्-न । सोमेनेति तृतीयया करणत्ववा-
चिन्या सोमस्येतिकर्तव्यतात्त्वानभिधानात् । तत्र यदोक्तिकर्तव्यतात्वं लक्षणयोच्यते
ततो वरं सोमपद एव प्रकृतेमूले मत्वर्थलक्षणा । 'गुणे त्वन्याप्यकल्पना' (जै. सू.

'सोमस्य करणत्वेनान्वय इत्यभिप्रायेण तत्पक्षोत्थापनं कृतम् । अधुना
॥ सोमपागयोरनन्वय एव । किं तु सोमस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनायामिति
कर्तव्यतात्वेनान्वयो वृद्धत इत्याशयः । कृतमिति । कृतमिति निष्फलेष्य-
मिति विश्वलोचनकोशः । मत्वर्थलक्षणा निष्फलेत्यर्थः । निषेधार्थे वा । मास्तु
मत्वर्थलक्षणेऽर्थः । यथा शाकुन्तले दुष्यन्तोक्तौ अथवा कृतं संदेहेनेत्यत्र ।
कृतमित्यस्य स्थाने किमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ तृतीयेति । प्रत्ययवाच्यफल-
भावनया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां सोमस्य तत्रेतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो वक्तव्यः ।
परंतु यस्य येन रूपेणान्वयः कर्तव्यस्तस्य तादृशान्वययोग्यतापेक्षिता ।
योग्यतां च द्विविधा शाब्दी आर्थी च । शब्दात्प्रतीयमाना शाब्दी । अर्थस्वरूप-
यशसंपन्नार्थी । अग्निना सिञ्चतीत्यत्र सेकक्रियायामग्नेः करणत्वेनान्वयेऽग्निनेति
तृतीयादर्शनाच्छाब्दी योग्यता प्रतीयते । अग्नेर्देवद्वयस्वरूपत्वाभावादार्थी
योग्यता नास्ति । जले सिञ्चतीत्यत्र तृतीयाया अदर्शनाच्छाब्दी योग्यता
नास्ति । आर्थी तु विद्यते । अग्निः सिञ्चतीत्यत्र द्विविधापि नास्ति । जलेन
सिञ्चतीत्यत्र द्विविधापि योग्यता वर्तते । अन्वये च द्विविधापि योग्यता-
पेक्ष्यते । क्वचिच्छाब्दयोग्यताया अदर्शनेपि अन्वयो भवति परंतु तत्र
तादृशान्वयायोग्यताप्रदर्शकः कश्चन शब्दविशेषो यदि न स्यात् । यथा
यजेतस्यत्र यागस्य साधनत्वेन भावनान्वये । प्रकृते तु प्रत्ययवाच्यफल-
भावनयां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वये द्विविधापि योग्यता न दृश्यते ।
इतिकर्तव्यतात्वेनान्वये शाब्दी योग्यता चेत्येवमादिशब्दैः प्रदर्श्यते । तादृ-
शश्च शब्दोत्र नास्त्येव । प्रत्युत तादृशान्वयायोग्यताप्रदर्शिका सोमेनेति
तृतीयाविभक्तिरत्र दृश्यते । सा हि करणत्वबोधिका न कर्तव्यविशेषोद्यमिति
बोधयति । अथ सोमेनेति तृतीयाविभक्तिर्जहल्लक्षणाया स्वार्थं करणत्वं परि-
त्यज्येति कर्तव्यतात्वरूपमर्थं प्रतिपादयतीत्युच्यते तर्हि सोमस्य फलभावनया-
मतिकर्तव्यतात्वेनान्वये शाब्दी योग्यता कथंचित्संपादिता भवेत् । किंतु
सोमपदे मत्वर्थलक्षणां गौरवमयात्परित्यजता भवता तत्रैव तृतीयाविभक्ती
लक्षणाधीयत इति कोऽयं प्रयासः । अथ नान्तरीयकतया क्वचिल्लक्षणात्रय-
माध्रयणीयेति चेदन्ताप्रधाने सोम एव सा भवेत् नतु प्रत्ययार्थः । प्रकृतिप्रत्य-
यार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति नियमेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थपेक्षया
प्राधान्यात् । अप्रधान एव लक्षणाध्रयणीयेत्यत्र प्रमाणमाह-गुणे निति ।
इणशब्देनाप्रधानमुच्यते । न्यायादप्येवं न्याय्यम् । 'धर्मपथ्यधर्मन्यायादप्येवं'

१।३।१५) इति न्यायात् । अथ 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' (जै. सू. ३।३।२)

(पा सू. ४।४।१२) इति पाणिनिसूत्रेण न्यायशब्दादनपेतमित्यथ यत्प्रत्ययः । तुल्यत्वं न्यायः । अप्रधान एतन्न्यायार्थस्य कल्पनेत्यर्थः । लक्षणयान्यार्थप्रतिपादनं न्यायः न भवतीत्यतो न तत्कल्पना कर्तव्या । यदि कर्तव्यतयावश्यं गलपतितैव तर्हि सा भवतु नामाप्रधान एव न तु कथमपि प्रधान इति तन्न्यायतात्पर्यम् । लोकोपि राजा तन्मित्रं चेत्येतौ द्वौपि शत्रुणा निगृहीतौ यद्यपि सम्भूतपरिखावेष्टिते क्वचित्प्रदेशे स्थापितौ तर्हि तत्र नान्तरीयकतया परिखायामेकेन देहपातं कायान्येन च सदस्तं देहं सत्तुल्यदाश्रित्य परिखाल्लङ्घनीया भवति । यद्यपि देहपातौ न न्याय्यस्तथापि अवश्यं केन चित्कर्तव्य एव । इतरथा शत्रुद्वौपि ग्रहण्यात् । अतस्तादृशो देहपातो मित्रेण क्रियते । तच्च देहं सद्यः सत्तुल्यदाश्रित्य परिखा समुल्लङ्घ्य राजा स्वार्थं साधयते । शङ्कते-अथ यद् इति । वेदो वेति सूत्रस्थापमर्थः । प्रायशब्द उपक्रमवाची । उच्चेर्ऋचा क्रियत इत्यादिविधिषु ऋगादिशब्देन तत्तद्वद् एवाभिधीयते । त्रयो वेदा अतुल्यन्ता अमर्कवेदो वायोर्ऋजुर्वेद आदित्यात्सामचन्द्रगुपक्रमे वेदशब्दवर्णनादिति । अथ भावः । ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्चेर्ऋचा क्रियते, उपाश्रु यजुषा, उच्चैः साम्नेति । अमर्कवेदेन क्रियत इत्येव वेदशब्दो न प्रयुज्यते । तथा चोच्चेस्त्वमृचा धर्मो न तु ऋग्वेदस्यात्र प्रतीयते । अतो यजुर्वेदोपक्षा अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना ऋचोऽप्युच्चैरेव पठितव्या इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु उच्चैर्मृगवेदस्येव धर्मः । उच्चैर्ऋचा क्रियत इत्यादिविधिषु ऋग्यजुः सामशब्दा लक्षणया ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदार्थज्ञा । उपक्रमे वेदशब्दवर्णनात् । प्रजापतिरकामयत प्रजा सुजेयेति स तपोतप्यत तस्मात्ते पानात् त्रयो दद्या असृज्यन्ताग्निं गोशुरादित्य, ते तपोतप्यन्त तेभ्यस्तेपानम्यस्त्रया वेदा अतुल्यन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्ऋजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्येवमुपक्रम्य तस्मादुच्चैर्ऋचा क्रियते उपाश्रु यजुषा उच्चैः साम्नेत्युपसंहृतम् । उपक्रमोपसंहारयोश्चैकवाक्यत्वम् न्याय्यं भवति । ननूपसंहारानुरोधेनोपक्रमस्थ ऋग्वेदादिशब्दो लक्षणया क्रूरप्राजाद्यर्थज्ञो भवतु । तावताप्युपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वोपपत्तीरिति चेन्न । लक्षणा हि अधन्या वृत्तिः । तत्र च स्वार्थातिक्रमो भवति । तत्र बीजं च विरोधज्ञानम् । विरोधज्ञानं च नोपक्रमे समवायि । अभिमानामृगादिशब्दानां तदानीमनुसंधानाभावात् । उपक्रमे ऋग्वेदादिशब्दश्रुत्या तज्जनितसंस्कारव्याप्तमनसं पश्चादगादिशब्दश्रुतवत् उपक्रमोपसंहारगतयोर्ऋग्वेदशब्दशब्दधारसमानार्थत्वं विज्ञानतो विरोधपरिस्फुरति । तथा चोपसंहार एव लक्षणा नोपक्रमः । यावाद्द्विरोधो न सजायते तावन्न स्वार्थत्यागो युक्तः । अयमेवासंज्ञातविरोधन्यायः । एव चोच्चेर्ऋचा क्रियत इत्या

इत्यधिकरणोक्तमंजातविरोधित्वन्यायेनान्त्ये प्रत्यय एव लक्षणेति चेत्, तथापि सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः । सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वाभावात्, क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वात्, द्रव्यस्य केवलमङ्गत्वात् । अत एवेतिकर्तव्यतात्वामावात् द्रव्यस्य प्रकरणादग्रहणम् । यथाहुः—

विविधिषु ऋगादिशतदानामुपवेदाद्यर्थकत्वाद्यजुर्वेदेत्येव ऋचो नोऽचैः पठनीया इति तस्मिन्नाधिकरणे प्रख्यापितम् । प्रकृते च सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदार्थस्य प्रत्ययार्थान्वयकाले सोमाभिन्नं यत्साधनमित्यन्वयसंभवात् विरोधोद्भावनम् । ततस्तस्य प्रत्ययार्थस्य साधनस्य फलभावनायाप्रत्ययो यदा चिकीर्षितस्तदा विरोधः परिस्फुरति । स चेत्थम् । फलभावनायाः साधनाकाङ्क्षा पूर्वमेवोत्थिता समानपदोपात्तयागस्यान्वयेनोपरता चामूत् । अमुना तु तस्या इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा समुत्पन्ना । सोमेनेति तृतीयाप्रत्ययस्तु साधनमर्थं धृते । आकाङ्क्षा चैकस्य, उपास्थित्यन्यस्य । कथमनयोः संबन्धो घटतेति । एवं च विरोधोद्भावनोत्तरं प्रविशन्ती लक्षणा प्रत्ययार्थं एवोचिता न तु प्रकृत्यर्थे । गुणे त्वन्याध्यकल्पनेति न्यायस्तु नेह प्रवर्तते । यत्र गुणप्रधानयोर्युगपद्व्याप्यकल्पना श्रामाति तत्र तन्न्यायायसरो नान्यत्र । लोकेपि राजा तन्मित्रं चेत्येतावन्वाहृदौ मृगयार्थां क्वचिद्वरण्ये स्वसैन्यापरिभ्रष्टौ मध्याह्ने विश्रान्तौ भयतस्तदा ह्ययोरप्यन्वयोजलप्राशनादिकार्यं मित्रेणैव क्रियते । यदा त्वेक एव राजा सैन्यापरिभ्रष्टस्तदा तत्सर्वं कार्यं राज्ञेयानुष्ठेयं भवति । गत्यन्तरामावात् । तथा प्रकृते सोमपदे न लक्षणा किं तु प्रत्ययमम एवेति दाहकारस्याशयः । यद्यप्येवं प्रत्ययस्येतिकर्तव्यतार्थं लक्षणमाभित्य फलभावनायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयं दाहः । योग्यता कथंचित्संपादिता तथाग्यार्थी योग्यता सोमस्य नास्त्येवमाहुः—तथापीति । इतिकर्तव्यतात्वेनान्वये आर्थी योग्यता हि क्रियाया एव न तु द्रव्यस्य गुणस्य वा । लोकेपि यदा क्वचिदिति कर्तव्यता बोध्यते तदा एवमेवं कर्तव्यमिति क्रियाविशेष एव कश्चित्तत्र बोध्यते । कुठारेण काष्ठच्छेदनं कथं कार्यमित्यपेक्षायांमुद्यम्य निपात्येत्युच्यते । तत्रोद्यमनं निपातनं च क्रियाविशेष एव । कुठारस्तु तादृशोद्यमननिपातमक्रियायां केवलमङ्गमभूतः । न तु स्यातन्व्येण च्छेदनं कर्तुमुत्सहते । अत एवेति । द्रव्यस्य स्वरूपत इतिकर्तव्यतात्वामावादेव सोमस्य द्रव्यस्येतिकर्तव्यतात्वामावेन प्रकरणात्प्राप्तमपि तस्य ग्रहणमत्र न भवतीत्यर्थः । अयं भावः । श्रुतिलिङ्गादीनि विनियोजकानि षट्प्रमाणान्यग्रे दृश्यन्ते । तेषु चतुर्थं प्रकरणनामकं प्रमाणम् । उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । सोमेन यजेते-

नावान्तरक्रियायोगादते वास्योपकल्पितात् ।

गुणद्रव्ये कथंभार्यगृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥ (तन्त्रवा. १।४।३) इति ।

तदेतदग्रे वक्ष्यामः । किंच सोमेन यजेतेति हि यागस्योत्पत्तिवास्यं नाधिकारवास्यम् । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्याधिकार-
वास्यत्वात् । उत्पत्तिवास्ये च नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । इष्टविशेषाकाङ्क्षाकलु-
पितत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विस्पष्टमनुत्थानात् । तत्सिद्धं सोमस्य, नेति-
कर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयः । तस्माद्विशिष्टविधौवन्ययानुपपत्त्याऽप्ययं
मन्वर्थलक्षणा वाच्येति ।

तत्र प्रत्ययवाच्यफलभावनाया अस्ति कथंभावाकाङ्क्षा । सोमेनेत्यस्य च
किं साध्यमित्यस्ति साध्याकाङ्क्षा । एवमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणप्रमाणेन
सोमस्य फलभावनाया संवन्धो वक्तव्यः । परंत्वत्राकाङ्क्षा कीदृशी
संवन्धश्च कीदृशः । तादृशेनेव हि संवन्धेन भवितव्यं य उत्पत्तिमाकाङ्क्षां
नियतयितुं प्रमर्याति । न हि माता पूज्येत्युक्ते कथं पूज्येत्युत्पत्तिमाकाङ्क्षा
पुत्रेणेत्युक्त्या नियत्यने । पाद्यप्रदानादित्रिणाग्रिणोक्त्यैव हि सा नियतते ।
प्रकृते, च फलभावनाया वा कथंभावाकाङ्क्षा तद्विस्तर्तने सोमस्याक्रिया
रूपस्य न, सामर्थ्यामिति न सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन फलभावनायामन्वयः ।
प्रकरणं प्रमाणमपि सत्यामेव योज्यतायां विनियोजक भवति नान्यथेति ।
नायान्तरेति । कृते इति विनेत्यर्थव्ययम् । कथंभावा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा ।
प्रकृता क्रिया मुक्त्या फलभावनारूपाः क्रियाः । तत्तद्वाच्यमन्वयमनुगुण्येन
प्रकल्पितो यो गुणं द्रव्ये चागन्तरक्रियासंबन्धेन विना फलभावना इति-
कर्तव्यताकाङ्क्षायां सत्यामपि तया गुणं द्रव्यं वा न गृह्णन्ति स्वास्वि-
तत्वेन न भावयन्तीत्यर्थः । अथ । प्रकरणप्रमाणनिरूपणावसरे । एव सोमस्य
न भावनायामितिकर्तव्यतात्रमान्वयः समवर्तीत्युक्तम् । अधुना सोमेन यजे-
तेत्यत्र भावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा रश्मिप्रतया नोदयमानादयतीत्याह-
किं च मीमेनेति । कस्याश्चिद्विधायः इह फलमित्येवं फलविशेषे निशति
तत्फलं य इच्छति तस्य न फलविशेष कथं संपादनीय इत्यवमिति
कर्तव्यताया अत्यन्ताकाङ्क्षा जायते । यावच्च फलं न जायते तावत्क्रि-
मर्यादा क्रियाया फलं स्यादित्येवमित्युक्तफलविशेषाकाङ्क्षया तस्य मनः कलुषितं
भवति । कलुषितमनस्तत्रादेव चाश्रयामयस्यायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षा नोद्वेति ।
उदितया वा मर्यादा साधित्वेन नोत्पद्यते । अगन्तव्यता नेतिकर्तव्यता-
काङ्क्षाया रश्मिप्रतया भवति । तेषां च क्रियाफलमज्ञातेन य इति
कर्तव्यताविशेषं कर्तुं प्रयत्नेन न निवृत्तिर्यत्र नाह ममीक्षाकाराति ।
इदं च वाग्विद्विषयफलमधिकारवाक्यान्वयमयतः । उपनिषदोमेन स्याद-

नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानम् । गौरवात् ।
मत्वर्थलक्षणापाताच्च । किन्तु दध्ना जुहोतीतिवद्गुणमात्रविधानमस्तु ।

कामो यजेतेत्येनदशाधिकारवाक्यम् । स्वर्गकामस्य सादृशयागाधिकार-
कयनात् । तथा च तस्मादधिकारवाक्यात्स्वर्गरूपं फलमवगम्यते नतु सोमेन
यजेतेति वाक्यात् । सोमेन यजेतेत्ययमुत्पत्तिविधिः । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य
क्रियाविशेषस्यानेन बोधनात् । एवं च सोमेन यजेतेति वाक्यार्थकाले
फलसाक्षात्तानेति कर्तव्यताकाङ्क्षायाः स्पष्टमनुत्थानाच्च सोमस्येति कर्तव्यता-
त्येन भावनायामन्ययः संभवतीत्यतो यागे तस्य सामानाधिकरण्यानन्वय-
सिद्ध्यर्थं सोमपदस्य मत्वर्थे लक्षणावश्यं स्वीकार्येति सिद्धम् ।

अथ मत्वर्थलक्षणामसहमानः पुनः प्रकारान्तरेण वाक्यार्थयोजनां
पूर्वपक्षशङ्कते- 'नन्वेवमपि' इत्यादिना 'मत्वर्थलक्षणापत्तेः' इत्यन्तेन
महता प्रवचनेन । अथमाशयः । यागविशेषस्तत्र गुणस्तदधिकारश्चेति
त्रयमत्र बोधनीयम् । तद्विधेयं चात्र वाक्यद्वयं दृश्यते ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति सोमेन यजेतेति च । तत्र ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये
स्वर्गकामपददर्शनात्तदेवाधिकारबोधकं नतु सोमेन यजेतेति । तथा सोमेन
यजेतेति वाक्ये गुणविशेषबोधकसोमपददर्शनात्तदेव गुणबोधकं नतु ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । एवं द्वयोर्निधयः । किन्तु यागविशेषविधा-
यकमत्र किं वाक्यमिति संशयः । उक्तवाक्यद्वयापेक्षया तृतीयावाक्यस्या-
प्रादर्शनादनप्रोद्भयोर्वाक्ययोर्मध्ये किञ्चिदेकं विधायकमिति मन्तव्यम् । तत्र
कल्पद्वयम् । सोमेन यजेतेति वाक्यं सोमरूपगुणविशेषविधायकं सदेव
यागविशेषमपि विधत्ते इति प्रथमः कल्पः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति वाक्यमधिकारबोधकं सदेव यागविशेषमपि विधत्ते इति द्वितीयः ।
अत्राद्यः कल्पः सिद्धान्तिना स्वीकृतः । तत्र च ज्योतिष्टोमेनेति वाक्यं
केवलमधिकारमेव बोधयति । सादृशाधिकारवाक्यगताधिकारविशेषणादगतं
स्वर्गरूपमिष्टं फलमुद्दिश्य सोमेन यजेतेति वाक्येन सोमविशिष्टो यागो
विधीयते सोमवता यागेनेष्टं स्वर्गं भावयेदिति । सोमविशिष्टयागविधानं च
मत्वर्थलक्षणाधीनमित्यगत्या लक्षणा समाश्रिता । लक्षणानङ्गीकारे वाक्यभेदः
स्यादिति पूर्वमुक्तम् (प्र. १८ प. २) । पूर्वपक्षी त्वधुना द्वितीयं कल्पमवलम्बते ।
तत्र च ज्योतिष्टोमेनेत्यधिकारवाक्य एव यागविधिरिति तं यागमुद्दिश्य सोमेन
यजेतेति वाक्येन केवलं सोमरूपो गुणो विधेयः सोमेन यागं भावयेदिति ।
तथा च मत्वर्थलक्षणां विनैव सर्वेष्टसिद्धिरिति मन्यते । दध्ना जुहोतीति ।
यथामिदोत्रं जुहोतीति विद्विताग्निदोत्रसंज्ञक होममुद्दिश्य दध्ना जुहोतीति
वाक्येन तत्र केवलं बहिरूपो गुणो विधीयते दध्ना होमं भाव-

विधिशक्तेर्गुणे सक्रमात् । यथाहुः—

सर्वत्राख्यातसंबन्धे श्रूयमाणे पदान्तरे ।

विधिशक्त्युपसक्रान्तेः स्याद्वातोऽनुवादता ॥ (तन्त्रवा० १।४।३) इति ।

न च यागस्याप्राप्तत्वाच्च तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यम् ।
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् । न चास्या-
धिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यम् । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः'

येदिति तद्वत् । ननु दध्ना जुहोतीत्यत्र ति इत्ययं विधिवोधक आख्यात-
प्रत्यया न गुणवाचकाद्विधिशब्दात्परो दृश्यत । किंतु हुधातो सकाशात्परी-
भूतः । तथा सोमेन यजेतेत्यत्रापि विधिवोधकस्तु इत्ययमाख्यातप्रत्ययो न
गुणवाचकात्सोमशब्दात्परो दृश्यते । किंतु यजधातो सकाशात्परीभूतः । तथा
च तादृशाख्यातप्रत्ययबोधिता विधिशक्तिर्धातूपात्ते होमे यागे चैव सगता
भवेत् । ननु तं परित्यज्य तद्गुणीभूते दध्नि सोमे च । प्रत्ययानां प्रकृत्य-
र्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानियमादिति चेत्तत्राह—विधिशक्तेरिति । दध्ना जुहो-
तीत्यत्राख्यातप्रत्ययाभिहिता विधिशक्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वमिति नियमानुसारेण हुधात्वर्थे होमे सयाज्यते चेद्विधिस्वरूपमेव
भज्यते । अप्राप्तार्थविधानं हि विधेः स्वरूपम् । होमस्वब्राह्मिहोत्र जुहोतीति
वचनान्तरेण प्राप्त एव भवति । अथ विधिस्वरूपसरक्षणाय विधिशक्तिर्वाधि-
रूपे गुणे सयोज्यते चेत्तर्हि धधिरूपस्य गुणस्य वचनान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधि-
स्वरूपं संरक्षितं भवति । किंतु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व-
मिति नियमभङ्गः । एव सोमेन यजेतेत्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति वचनान्तरेण यागस्य प्राप्तत्वाद्विधिशक्तेर्याग उपसक्रमे विधिस्वरूप-
भङ्गः । सोमरूपे गुणे विधिशक्तेरुपसक्रमे तु प्रत्ययानामित्युक्तनियमभङ्गः ।
का तर्ह्यत्र गतिः । उच्यते । स्वरूपप्रणाशनियमभङ्गयोरन्यतरद्वयस्यत्र
सोद्वेयं भवति । तत्र प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियम-
सरक्षणापेक्षया स्वरूपसरक्षणं वरम् । एव च प्रकृते दध्नि सोमे च विधि-
शक्तिरुपसक्रम्यत इति बोध्यम् । सर्वत्रेति । अनुवादता नाम अनुवाद-
कत्वम् । आख्यातपदेनात्र तिङन्तं जुहोति यजेतत्यादि क्रियापदं गृह्यते ।
तत्संबन्धे दध्ना सोमेनेत्यादिकं पदान्तरं यत्र श्रूयते तादृशं सर्वत्र स्थलं
पदान्तरप्रतिपाद्ये दधिसोमादौ प्रत्ययाद्यर्थोक्ता विधिशक्तिः सयाजिता भवति ।
धात्वर्थस्य होमस्य यागस्य च वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्तदनुवादमात्रमेव कैवल्यं
धातुना क्रियत इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य केवलमाधि-
कारविधित्वमेव नोत्पत्तिविधित्वमिति मन्वान सिद्धान्त्यनुसारी शक्त-
न च यागस्येति । उद्भिदेति । उद्भिदिति यागविशेषस्य नाम । उद्भिद्यते

इतिवदेकस्यैवोभयविधित्वोपपत्तेः । एवं च सोमेन यजेतेत्यत्र न मत्वर्थ-
लक्षणा । यदि ह्यत्र विशिष्टविधानं स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा स्यात् ।
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र तु यागविधाने कचिन्न मत्वर्थलक्षणा ।
'न तावदेतस्मिन् वाक्ये । ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति सामानाधिकरण्ये-
नैव नामपदस्यान्वयात् । नपि सोमेन यजेतेत्यत्र । यागोद्देशेन सोमविधानात् ।
सोमेन यागं भावयेदिति ।

नन्वनुवादेऽप्यस्ति मत्वर्थलक्षणा । अत एवोक्तम्—
विधाने वानुवादे वा यागः करणमिष्यते ।

तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति ॥ (तन्त्रवा. १।४।२) इति ।

पश्वाद्विफलमनेनेति व्युत्पत्तेः । उद्भिन्नामकेन यागेन पशुं भावयेदिति
वाक्यार्थः । अत्रेवमेकमेव वाक्यं वचनान्तरेणाप्राप्तमुद्भिन्नामकं यागमपि
विधत्ते । तत्र च पशुकामस्याधिकारमपि विधत्ते । तथा चात्र यथैकस्यैवास्य
वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वमधिकारविधित्वं च स्वीक्रियते तद्वत्प्रकृते ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वमधिकारविधित्वं चोपपद्यत इत्या-
शयः । क्वचिन्नेति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र सोमेन यजेतेत्यत्र
चेति वाक्यद्वयेपि न लक्षणाश्रयणीया भवतीत्यर्थः । सामानाधिकरण्येनेति ।
ज्योतिष्टोमाभिन्नो यो यागस्तत्कराणिका स्वर्गकामिका भावनेति वाक्यार्थः ।
विधाने चेति । सोमेन यजेतेत्यत्र यागस्य वचनान्तरेणाप्राप्तत्वाविधानमस्तु ।
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य विहितत्वे तेन प्राप्तत्वात्सोमेन
यजेतेत्यत्र यागस्यानुवादो वास्तु । यागस्य प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वे-
नान्वय इष्यते । अतस्तत्समीपोद्धारितः सोमेनेति तृतीयान्तः शब्दो याग-
क्रियावाचित्वं न मुञ्चति । तच्च सोमशब्दस्य यागक्रियावाचित्वं मत्वर्थ-
लक्षणाधीनम् । सोमवान् हि यागो नतु सोम एव यागः । तथाचात्रापरिहार्यं
लक्षणेति तात्पर्यम् । ननु विधानानुवादकृतवैषम्योपि धात्वर्थस्य यागस्य
प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वेनान्वयः समान एवेत्यत्र किं नियामकमिति
चेदुच्यते । उद्देश्यविधेयमात्रो हि वाक्यार्थः । तत्रोद्देश्यस्य भावनायां कर्मत्वे-
नान्वयः । विधेयस्य तु भावनायां करणत्वेनान्वयः । उद्भिदा यजेत पशुकाम
इत्यत्र पशुमुद्दिश्योद्भिदसंज्ञको यागो विधीयते-उद्भिद्यागेन पशुं भावयेदिति ।
एवं स्थिते यजेतेत्यादौ प्रकृत्यर्थो यागः प्रत्ययार्थश्च विधिः । प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति औत्सर्गिको नियम इति प्रकृत्यर्थ एव
विधेयो भवति । विधेयस्य च करणत्वेनान्वयाद्धात्वर्थस्य यागस्य प्रत्ययार्थ-

अतश्च विशिष्टविधाविव गुणविधावप्यस्येव मत्वर्थलक्षणेति चेत्, मैवम् । गुणान्वयानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणाऽङ्गीक्रियते । यदा तु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तदान्वयानुपपत्त्या साङ्गीकर्तव्या । गुणविधौ च न धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयो मानाभावात् । न हि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं श्रूयते । तद्वाचकनृतीयाद्यभावात् । कल्प्यते इति चेन्न । गुणस्य तत्र विधित्सितत्वेन साध्याकाङ्क्षायां साध्यत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् । दध्ना होमं भावयेदिति । न चायमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकारान्तरेणेति । पञ्चाद्यपूर्वपक्षानुत्थानापत्तेः ।

भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमः सिध्यति । नन्वेवमपि विधाने धानुवादे 'येति धातुकेनुवाचस्थलेपि यागस्य करणत्वेनान्वय उक्तः स कथं संगच्छते ! अनूद्यमानं ह्वन्यते' प्राप्तमेवेति तस्याप्राप्तप्रापणात्मको विधिर्न संभवति । विधिस्वरूपस्यैव तत्रालम्भवात् । अतोऽनूद्यमानस्य भावनायां कर्मत्वेनान्वयो वक्तव्यो न तु करणत्वेनेति चेन्न । स्यादेतदेवं यदि केवलं धात्वर्थे यागे प्रत्ययाद्यद्योतितया विधिशक्तिरूपसंक्रमोद्गीकृतः स्यात् । न तु तथावद्गीक्रियते । किंतु सोमरूपगुणविशिष्टे यागे विधिशक्तिरूपसंक्रम्यते । धात्वर्थस्य विधेयत्वाभ्युपगमाच्च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियममङ्ग । विशिष्टविधिस्वीकाराच्च तदन्तर्गते विशेषणाशमादाय, विधिस्वरूपं च संरक्षितं भवति । एवं चेददृशस्थले विशिष्टविधिः शाब्दः । आर्थां गुणविधिः । अप्राप्तेऽपि सोमादी प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियममङ्गमिया संवन्धुमप्रभवन्ती प्रत्ययाद्यद्योतितो विधिशक्तिं वचनान्तरेण प्रातत्यादनुद्यमानस्वरूपोपि यागः कुक्षीकृतसोमादिगुणः सन्नप्राप्त इव भूत्वा प्रदर्शितविधिशक्तिसंबन्धयोग्यस्वरूपोपपत्त्या भूत्वा स्वस्मिन्विधिशक्तिं स्वीकृत्य स्याद्भूते सोमादी गुणे सामवतारयतीति वाच्यम् । गुणविधौ चेति । अयमाशयः । सोमं यजेतेत्यत्र यागस्य भावनायां करणत्वेनान्वये दृढतरं किंचित्प्रमाणं नोपलभ्यते । मुख्यं प्रमाणं च तत्र तृतीयादिश्रुतिः । सा च नैवात्र दृश्यते । न च यागस्यात्र विधेयत्वात्तस्य भावनायां करणत्वेनान्वय इति वाच्यम् । ज्योतिष्मिन् स्यात्कामां यजेतेति वचनान्तरेण यागस्य प्राप्तत्वेन तत्र विधेयत्वस्यैवातिश्रुत्यात् । न च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमात्प्रत्ययाभिरुक्ताया विधिशक्तिं प्रकृत्यर्थे यागे उपमन्माघागे विधेयत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । यतोऽत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धे कस्य पुरस्कृत्यं प्रकृतेर्वा प्रत्ययस्य वा । तत्र न तावत्प्रकृतेः । तृतीयाद्यभावेन

पष्ठाय हि 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादी प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्यमाणार्थ-
भावनायां समानपदश्रुत्या यागस्य भाव्यत्वमाशङ्क्यापुरुषार्थत्वेन परिहृतम् ।
यदि च घात्वर्थस्य कर्णत्वेनैव भावनायामन्वयस्तदा भाव्यत्वशङ्कैव नोदेतीति
व्यर्थं पष्ठायमधिकरणमापद्येत ।

तस्याः पदगुत्वात् । नापि प्रत्ययस्य । प्रकृत्यर्थस्यान्यतः प्रातत्वेन तत्र
विषेययोग्यताया अदर्शनेनात्र प्रत्ययस्यान्धकल्पत्वात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-
न्वितस्यार्थशोधकत्वं चैतस्मिन् न नियतमिति न तद्वाधोऽत्र दोषावहः । किं
च यजेतैति तत्प्रत्ययो विधिशक्तिमार्थभावनामेकत्वं चाभिपद्यते । तत्रार्थ-
भावनाग्नेन प्रकृत्यर्थान्वितत्वमस्त्येवेति नात्र तद्व्युत्पत्तिभङ्गः । नहि सर्वशेन
प्रकृत्यर्थान्वयोपेक्ष्यते । प्रत्ययाभिहितस्यैकत्वस्य कर्तर्यन्वयेन प्रकृत्यर्थान-
न्वयात् । किं च भावनायाः प्रथमं साध्याकाङ्क्षादेति ततः साधनाकाङ्क्षेति
प्रागुक्तमेव (पृ. १० प. १५) । तथा च यजेतेत्यत्र प्रत्ययवाच्यायार्थभावनायाः प्रथमं
साध्याकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वेन यागस्य तत्र साध्यत्वेनान्वये वृत्ते
साधनत्वेन यागान्वयशङ्कापि नात्रावकाशं लभते । न च यागो न स्वरूपतः
सुखं नापि सुखसाधनत्वेनावगत इति न यागे साध्यत्वेनान्वययोग्यतेति
वाच्यम् । उच्यतेऽग्नेन स्वर्गकामो यजेत इत्यादिधाराविधेरुत्पत्तिविधित्वस्यापि
पूर्वपाक्षेणाङ्गीकृतत्वेन यागे सुखसाधनत्वस्यावगमात् । ततः साधनाकाङ्क्षायां
सौमस्य साधनत्वेनान्वय इति सर्वं सुस्थानिति । विधाने यानुयादे वेति घाति-
काशयस्त्वमे नृज पय वक्ष्यते । पष्ठाय इति । पष्ठायस्य प्रथमे पादे प्रथमा-
धिकरणे हीत्यमुक्तम् । यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र प्रत्ययवाच्यायामार्थभावनायां
यागस्वर्गयोरन्वयः । तत्र यागस्य साधनत्वेनान्वयः । स्वर्गस्य च साध्यत्वे-
नान्वय इति सिद्धान्तः । अत्र पूर्वपक्षः । प्रत्ययवाच्यायार्थभावनायाः स्वर्ग
आसन्नः । समानवाक्योपात्तत्वात् । यागस्तु तद्विषेयतासन्नतरः । समानपदो-
पात्तत्वात् । भावनायाश्च साध्यसाधनयोर्द्वयोरेकाङ्क्षायां समानायामपि तत्र
प्रथमं साध्याकाङ्क्षा ततः साधनाकाङ्क्षेति प्रागुक्तम् (पृ. १० प. १५) । तत्र प्राथ-
मिकशमाकाङ्क्षायामासन्नतरस्यैव संबन्धो वक्तव्यः । आसन्नापेक्षया तस्य
शीघ्रमुपस्थितेः । पश्चाद्भाविन्यां साधनाकाङ्क्षायां तु भवतु नामासन्नस्य
संबन्ध इति । सिद्धान्तस्तु प्राथमिक्यां साध्याकाङ्क्षायामासन्नतरस्यापि
यागस्य न संबन्धः । यागस्य साध्यत्वेनान्वयायोग्यत्वात् । सुखं तत्साधनं
वा पुरुषार्थत्वात्साध्यत्वेनान्वेतुमर्हति । यागश्च न सुखम् । नाप्यधुना सुख-
साधनत्वेनावगतः । अस्मिन्नेव वाक्ये स्वर्गस्य साध्यत्वेन यागस्य च साधन-
त्वेनान्वये निश्चिते हि यागस्य सुखसाधनत्वेनावगतिः । वाक्यार्थ एव
यावत्संदिश्यते न तावद्यागस्य कथमपि सुखसाधनत्वेनावगमः । तथा च

किं च वाजपेयाधिकरणे (जै. १।४।६) तन्त्रसंबन्ध आशङ्क्य परिहृतः ।
धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वये तन्त्रसंबन्धशङ्कैव न स्यात् । तन्त्रसंबन्धशङ्कापरि-
हारौ च व्याख्यातौ । ६५

प्राथमिक्यां साध्याकादक्षायामनासन्नतरस्यापि स्वर्गस्यैव साध्यत्वेन संबन्धः ।
स्वर्गो हि सुखविशेषरूप एव । यच्च दुःखेन संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वयदास्पदम् । (गारुडे १०९।४४) इति
तद्वक्षणात् । अतः स्वर्गस्य साध्यत्वेनान्वये योग्यता नास्तीति न शङ्क्य-
मिति । यदि तु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वय इति शङ्काकृदुक्तो
नियमः स्यात्तर्हि तादृशनियमे प्रमाणान्तराभावेन शब्दशक्तिस्वभाव
एव केवलं तादृशनियमे प्रमाणत्वेन शरणीकरणीयः स्यात् । तथा
चासन्नतरस्यापि धात्वर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावविरोधात्साध्यत्वेनान्वयशङ्कैव
नोदेतीति शङ्कासमाधानयोरुभयोरपि निर्दलत्वापत्तिरिति साधनत्वेनान्वय-
स्यापनायारब्धं तदधिकरणं व्यर्थं स्यादित्याशयः । किं च वाजपेयेति ।
प्रथमाध्याये चतुर्थपादे षष्ठमधिकरणमिदम् । तत्रायं पूर्वपक्षः ।
'वाजपेयेन स्याराज्यकामो यजेत' इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो
विधीयते । वाजशब्दोन्नवाची । तच्चान्नमत्र पेयं सुराद्रव्यम् । अथवा
वाजस्यान्नस्य पेयं द्रवीभूतो रसो यवाग्रूपः । तथा च सोमेन यजेतेत्यत्र
यथा सोमरूपो गुणो विधीयते तथा च वाजपेयरूपो गुणो विधीयते । नन्वेवं
वाजपेयशब्दे मत्वर्थलक्षणा स्वीकर्तव्या । तेन वाजपेयरूपगुणवता यागेन
स्याराज्यं भावयदित्यर्था भवतीति चेन्न । वाजपेयगुणे स्याराज्यफले च
यागस्य तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयेन द्रव्येण स्याराज्याय यजेतेत्येव
यागस्य तन्त्रेणोभयसंबन्धः । ननु यागस्य गुणसंबन्धे सति वाजपेयगुणेन
यागं कुर्यादित्येवं यागस्य कर्मकारकत्वं भवति । तथा यागेन स्याराज्यं भाव-
येदित्येवं यागस्य फलसंबन्धे करणकारकत्वं भवति । ततः कथमुभय-
संबन्ध इति चेन्न । यजेः साधारणत्वेनोभयरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र
यजधातुना याग उक्तः । प्रत्ययेन भावनोक्ता । तयोस्तु सममित्याहारा-
रसंबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न एतु तत्र कर्म-
त्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः
भूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाष्यां युगपत्संबन्धे सति ययोचितसंबन्ध-
विशेषस्तत्र तत्र पर्यगच्छति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण
यागं कुर्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणेति ।
सिद्धान्तस्तु यजेरत्र तन्त्रेणोभयसंबन्धाङ्गीकारे विरुद्धात्रिकद्वयापत्तिर्दांपः
स्यात् । तथा च तन्त्रमत्र न संभवति । विरुद्धात्रिकद्वयापत्तिशेषम्वरूपं च
प्रागुक्तमेव (पृ २४ प. ५) । ननु मा भूत्तन्त्रेणोभयसंबन्धः । किंतु यजेते-

किं च धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वयः । गुणकामाधिकरणे (जै. २।२।२५) आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् । तथाहि—दध्नेन्द्रिय-
कामस्य जुहुयात् (तै. वा. २।१।५।६, आप-श्रौ. ६।१।५।१) इत्यत्र न
तावद्धोमो विधीयते । तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् । नापि होमस्य फलसंबन्धः ।
गुणपदानर्थक्यापत्तेः । नापि गुणसंबन्धे विधत्ते । फलपदानर्थक्यापातात् ।
नाप्युभयसंबन्धं विधत्ते । प्राप्ते कर्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेः । यथाहुः—

त्यस्यावृत्त्या वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यात्, यागेन च स्वाराज्यं भावयेदित्येव-
मुभयसंबन्धोऽस्त्विति चेन्न । तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्माद्वाजपेय-
शब्दोत्र न गुणविधायकः । किंतु कर्मनामधेयमिति । अस्मिन्नाधिकरणे
यागस्य भावनायां कर्मत्वेन करणत्वेन चेति प्रकारद्वयेन तन्त्रेण संबन्ध
आशङ्क्य परिहृतः । धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमाङ्गी-
कारे तु तादृशशङ्क्य नोदेति । तथा च वाजपेयाधिकरणविरोधः स्पष्ट एवेति
भावः । तथा धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमाङ्गीकारे
गुणकामाधिकरणविरोधं प्रदर्शयति— ‘किं च धात्वर्थस्य’ इत्यादिना
‘आश्रयत्वेनान्वयः’ इत्यन्तेन प्रबन्धेन । द्वितीयाध्याये ‘द्वितीयपादे
एकादशाधिकरणमिदम् । यस्मिन्वाक्ये गुणः कामश्च निर्दिश्यते तादृशार्थार्थ-
विशेषस्यार्थोऽस्मिन्गुणकामाधिकरणे विचार्यते । अग्निहोत्रसमीपे भूयते दध्ने-
न्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अत्र दधिरूपो गुणो निर्दिष्टः । कामयते इति काम
इच्छाविषयीभूतार्थः । स चेन्द्रियकामस्येत्येवं निर्दिष्टः । अत्र च जुहुयादित्यनेन
‘होमो विधीयत इति यत्नं न शक्यते । अग्निहोत्रं जुहुयादिति वचनान्तरेण
प्राप्तत्वात् । अतश्च प्राप्तं होममनूयाप्राप्तं किंचिदनेन विधीयत इति यत्नस्यम् ।
तच्च किमिन्द्रियरूपं फलमथवा वधिरूपो गुणः । आद्ये होममनूय तस्येन्द्रि-
यरूपफलसंबन्धेन विधीयत इति चेद्वन्धेति गुणपदस्यानन्वयः । दधिरूपो
गुणो हि होमस्य नतु फलस्य । दध्नेत्यस्य होमेन्यवे तु दध्यंशस्याप्राप्तत्वेन
‘दधिमतो होममनूयमानत्वं न स्यात् । वधिशब्दस्य भत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गश्च ।
‘द्वितीये’ होममनूय तत्र दधिरूपो गुणोत्र विधीयत इति चेदिन्द्रियकामस्येति
फलपदस्यानन्वयः । इन्द्रियरूपं फलं हि होमस्य नतु दध्नः । इन्द्रियकामपद-
स्येन्द्रियफलकेत्यर्थेन होमविशेषणत्वं तु न संभवि । होम इन्द्रियफलकत्व-
स्येतद्वचनेनैव साध्यमानत्वेनैतद्वाक्यार्थकाले होमे इन्द्रियफलकत्वस्यासिद्धेः ।
लक्षणादौपस्य तादवस्थाएव । अथ प्राप्तं होममनूय तत्र दधिरूपो गुणस्त-
स्येन्द्रियरूपफलसंबन्धश्चेत्युभयमत्र विधीयत इत्युच्यते चेत्तदपि न संभवति ।
तथा सत्युद्देश्यविधेयभावद्वयेन वाक्यभेदापत्तेः । यथोपवरा कन्या, जामाता-

न्येषणीय इति प्रथमत उक्ते जामातृन्येषणार्थं प्रवृत्तौ सत्यां ततो यदि शूरः सुन्दरो वाम्नी च जामातृन्येषणीय इत्युच्यते तर्हि तत्र प्राथमिकवाक्येनान्वेषणीयत्वेन प्राप्तं जामातरमनूय शूरत्वादिगुणत्रयविधाने उद्देश्यविधेयभावत्रयेण वाक्यार्थत्रयमपरिहार्यं भवति तद्वत् । यदि तु शूरः सुन्दरो वाम्नी च जामातृन्येषणीय इति प्रथमत एवोच्यते तदान्वेषणीयत्वेन जामातुः पूर्वं प्राप्त्यभावात्तस्यानुवादो न संभवति । किंतु तत्र शूरत्वादिगुणविशिष्टो जामातृन्येषणीयत्वेन विधीयते इति न वाक्यत्रयं किंतु वाक्यैक्यमेव । एकैक्योद्देश्यविधेय भावसंबन्धरूपपत्तेन बहुभिर्विशेषणैर्युक्तस्य विशेष्यस्य विधानसंभवात् । विधेयार्थस्तु तत्र विशेषणत्रयविशिष्टो गुरुमंशतीक्ष्ण्यदेतत् । नन्येवमपि प्राप्तं होममनूय गुणविशिष्टं फलं वा विधीयतां फलविशिष्टो गुणो वा विधीयताम् । तथा च न वाक्यभेददोषः स्यादिति चेन्न । तयोर्मिथः संबन्धसंभवात् । यथा जामातुः श्वशुरेण सह संबन्धो भायाद्वारक एव न स्यात्तन्मयेण तथात्र होमद्वारेण हि तयोः संबन्धो वक्तव्यः । नहि दधिरूपो गुणः फले संभवति किंतु होमे । तथा नेन्द्रियरूपं फलं दध्नः किंतु होमस्य । होमस्तत्र वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्कथमपि हि विधेयकुक्षिप्रविष्टो न भवति । एवं चात्र विशिष्टविधीनासंभवादुभयोः पार्यक्येन विधानं वक्तव्यमिति वाक्यभेददोषो दुरुद्धरः । ननु परिह्रियतेत्र वाक्यभेददोषः । यद्यपि गुणफलोर्मिथो न संबन्धः संभवति तथापि होमे तयोः संबन्धः संभवत्येव । तथा च गुणविशिष्टो होमोत्र फलमुद्दिश्य विधीयते । न च होमस्य वचनान्तरेण पूर्वं विहितत्वात्पुनः कथं तस्य विधानमिति शङ्कम् । प्रकृतस्य होमस्य संबन्धे हि स्यात्तथा । नात्र प्रकृतस्य होमस्य संबन्धोद्गीक्रियते । किंतु दधिगुणरूपविशेषणविशिष्टं होमान्तरमेवात्रेन्द्रियरूपं फलमुद्दिश्य विधीयते । तथा च न वाक्यभेददोष इति चेत् मैवं वादी । अनारभ्याधीते हि वाक्ये स्याज्ज्ञान विशिष्टविधानसंभवः । अत्र तु पूर्वमग्निहोत्रप्रकरणं प्रकृतम् तस्य च प्रकृतस्य वाक्यभेददोषपरिहाराय चिच्छेदस्त्वयेदानीमुच्यते । तथा संति प्रकृतार्थस्य त्यागोप्रकृतार्थस्य कल्पनं चेत्यहो महत्पाण्डित्यं प्रदर्शितम् वाक्यभेददोषमिहा प्रकरणभेदं कर्तुं प्रवृत्तोमि । वाक्यारूपं निवर्तयन्दण्डपारुष्यं प्रवृत्तंसि । किं च दधिपदस्य मत्वर्थे लक्षणा तदयस्येवेति यत्किंचिदेतत् । कथं तर्हि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र धात्र्यार्थ इति चेत् उच्यते । प्रत्ययवाक्यार्थभावनायां धात्वर्थस्य होमस्यात्र न साध्यत्वेन संबन्धो नापि साधनत्वेन संबन्धः । किंतु तत्र साध्यत्वेन सवन्धः फलस्येन्द्रियस्य । साधनत्वेन च तत्र संबन्धो दध्नेत्यस्य । धात्र्यो होमस्तु पूर्वप्राप्त एवात्रानूद्यमानो दध्नेत्यत्राश्रयत्वेनान्वेति । नन्वत्र दध्नेत्यस्येन्द्रियभायनायां साधनत्वेन सवन्धः उक्तः । साधनं च किंचित्क्रियाद्वारा स्यासाध्यं

साधयितुं क्षमते । यथा छेदनसाधनीभूतः कुत्रार उद्यमनानिपतनरूपक्रिया-
विशेषद्वारा छेदनं साधयति । अत्र च दहनः कः क्रियाविशेषो येन तदिन्द्रियाणि
साधयेदिति चेत्-भ्रान्तोसि । न वयं फलभावनायां दध्मः साधनत्वेनान्वयं
ब्रूमः । किं तर्हि दध्मेति तृतीयान्तपदोपात्तस्य दधिकरणत्वस्य । अयं भावः ।
होमे दध्नो यदानं प्रक्षेपश्च भवति । तथा ध्यायदानप्रक्षेपरूपक्रियाविशेषद्वारा
दध्नो यद्धोमकरणत्वं तेन सादृशेन दध्नो होमकरणत्वेनेन्द्रियं भावये-
दित्यर्थः । अत्र दध्नो यद्धोमे करणत्वं तद्विधिशब्दादुत्पन्नया तृतीयाविभक्त्या
प्रतिपाद्यते । सादृशं च यद्धिनिष्ठं होमकरणत्वं तृतीयान्तपदोपात्तं तस्य
यत्फलभावनायां साधनत्वं तत्प्रतिपादको नात्र कश्चन प्रत्ययः । किंतु यथा
यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गभावनायां यागस्य साधनत्वं प्रत्ययेनामुपात्तमपि
योग्यताबलात्प्रतीयते तद्वदेवात्र दध्मेति तृतीयान्तपदोपात्तस्य होमे दधिकरण-
त्वस्य फलभावनायां योग्यताबलात्साधनत्वेन संबन्ध इति । एवं स्थिते यदि
धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति शङ्काकृदुक्तो नियमः स्यात्तर्ह्यत्र
गुणकामाधिकरणे धात्वर्थस्य होमस्य दध्मेति तृतीयान्तपदोपात्ते दधिकरणत्व
आश्रयत्वेनान्वय उक्तो न संगच्छते । एवं च गुणकामाधिकरणविरोधः स्पष्ट
एव । अत्रायं विवेकः । धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति शङ्का-
कृदुक्तनियमाङ्गीकारे पापप्रथमाधिकरणं वाजपेयाधिकरणं गुणकामाधिकरणं
च विरुध्यत इत्युक्तम् । तत्रेतावान्विशेषः । विषयसंशयाद्यंशपञ्चकात्मकेधि-
करणे पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमंशद्वयं वर्तते । तथा धात्वर्थस्य भावनायां करण-
त्वेनैवान्वय इति शङ्काकृदुक्ते नियमोप्यंशद्वयम् । धात्वर्थस्य भावनायामे-
वान्वय इत्येकोऽंशः । स च भवन्करणत्वेनैवेति द्वितीयोऽंशः । तत्र नियमशरी-
रान्तर्गतः कोऽंशः कस्मिन्नाधिकरणेधिकरणान्तर्गतेन केनांशेन विरुध्यते
तद्विद्वानीमुच्यते । तत्र पापप्रथमाधिकरणोक्तेन पूर्वपक्षांशेन नियमशरीरा-
न्तर्गतः करणत्वेनैवान्वय इति द्वितीयोऽंशो विरुध्यते । सिद्धान्तांशेन ॥ न
विरोधः । सिद्धान्ते यजेतेत्यत्र धात्वर्थस्य यागस्य भावनायां करणत्वे-
नैवान्वयस्य साधितत्वात् । पूर्वपक्षांशेनापि च न नियमशरीरान्तर्गतो
धात्वर्थस्य भावनायामेवान्वय इत्यंशो विरुध्यते । पूर्वपक्षेपि यागस्य भावना-
यामेवान्वयस्वीकारात् । तथा च करणत्वेनैवान्वय इत्यंशस्य पूर्वपक्षेण सह
विरोधः सिध्यति । तथा वाजपेयाधिकरणे तत्रत्यसिद्धान्तेन न नियमशरीर-
घटकः कोऽप्यंशो विरुध्यते । यागस्य स्वाराज्यभावनायां करणत्वेनैवान्वयस्य
तत्र सिद्धान्तितत्वात् । पूर्वपक्षेपि तत्र यागस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वयस्वी-
काराच्च पूर्वपक्षांशेनापि नियमो विरुध्यते । किंतु नियमशरीरान्तर्गतो यः
करणत्वेनैवान्वय इति द्वितीयोऽंशस्तत्रत्यावधारणांशो विरुध्यते । पूर्वपक्षे
धात्वर्थस्य यागस्य भावनायां तन्त्रेण साध्यत्वेनान्वय इत्युक्तत्वात् । गुणकामा-

११८

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येक्यलतः ॥ (तन्त्रवा. २।२।६) इति ।

अत्र च कर्मपदवत् गुणेत्युपलक्षणम् । एकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदात् ।

अत एव ग्रहैकत्वाधिकरणे (जै. ३।१।१२ अधि. ७) ग्रहं संमार्ष्ट्यत्र ग्रहोद्देशेन एकत्वसंमार्गविधौ वाक्यभेदाद् ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तम् ।

धिकरणे तु सिद्धान्तांशेनापि नियमो विरुध्यते । किंच तत्र नियमदारीरान्तर्गतो धात्वर्थस्य भावनायामन्वय इत्ययं प्रथमोऽंशोऽपि विरुध्यते । धात्वर्थस्य होमस्य दध्नेत्यन्वयान्वयो न तु भावनायाभिति तत्र सिद्धान्तितत्वादिति बोध्यम् ।

प्राप्ते कर्मणीति । यस्मिन्वाक्ये कर्म तदङ्गभूता अनेके गुणाश्च निर्दिश्यन्ते तत्र तत्कर्म वचनान्तरेण प्राप्त चेत्तत्र तस्याप्राप्तत्वाभावाद्बिधानं न संभवति । किंतु तत्र तस्यानुवाद एव कृत इति वक्तव्यम् । तथा च तत्कर्मानुद्य तत्र निर्दिष्टानामनेकेषां गुणानां विधाने उद्देश्यविधेयभावभेदेन वाक्यभेदोपादौ दुष्परिहर इत्यतस्तत्र तत्कर्मानुवादेनानेकेषां गुणानां विधानमिति न शक्यते वक्तुम् । यदि च तत्कर्म वचनान्तरेण प्राप्तं न स्यात्तर्हि तत्र निर्दिष्टाङ्गभूतानेकगुणविशिष्टं तत्कर्म किञ्चित्फलमुद्दिश्य विधातुं शक्यते । तत्र च यद्यपि विधेयं गुरुभूतं तथाप्युद्देश्यविधेयभावरूपः प्रयत्न एक एवेति न वाक्यभेदोप इति भावः । अत्र प्राप्ते कर्मणीत्यत्र कर्मपदं द्रव्यादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तथा गुणपदमपि द्रव्यादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । द्रव्ये गुणे कर्मणि वा प्राप्ते सति तदनुवादेन द्रव्याणां गुणानां कर्मणां वा सजातीयानामनेकेषां तथा विजातीयानां द्रव्यगुणकर्मणामप्यनेकेषां विधानं न युज्यत इति तात्पर्यम् । न चोपलक्षणाङ्गीकारे किं प्रमाणमिति वाच्यम् । अत्र प्राप्तं कर्मानुधानेके गुणा विधातुं न शक्यन्त इत्यत्र बीजं हि वाक्यभेदोपप्रसङ्गः । स च यथा कर्मानुवादेनानेकगुणविधाने संभवति तथान्यमपि किञ्चिदेकमनूद्य केषांचिदप्यनेकेषां विधाने सम एव । अतः प्राप्ते कर्मणीत्यवमुक्तवतोऽपि तन्त्रवार्तिककारस्य सामान्यतस्तात्पर्यमवगम्यते ।

अत एवेति । कर्मवदन्यत्र द्रव्यादिव्यप्येकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदोपप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम् । ज्योतिषोमप्रकरणे दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति श्रूयते । दशापवित्रं खण्डपटः । महः सोमपात्रम् । संमार्जनं शुद्धीकरणम् । खण्डपण्डेन सोमपात्रस्य शुद्धीकरणमत्र विधीयते । तत्र च ग्रहमिति द्वितीयैकवचनेन ग्रहगतैकत्वसंख्या प्रतीयते । ग्रहाश्चेन्द्रवायवावयो दश । तेषां मध्ये कस्याप्येकस्य संमार्जनं

रेवत्याधिकरणे (जै. २।२।२७ अधि. १२) च 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्ती-
यमभिष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतैन यजेत' (ता. ब्रा. १।७।७।१) इत्यत्र
वारवन्तीयस्य रेवतीसंघन्ये अभिष्टोमसामसंघन्ये फट्संघन्ये च विधीयमाने

कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु ग्रहण्यात्र संमार्जनक्रियायामुद्देश्यत्वाद्दे-
श्यगतायाश्चैकत्वसंख्याया अविवाहितत्वात्कस्यैकस्य संमार्जनं कर्तव्यमित्यत्र
विनिगमकाभावाच्च सर्वेषां संमार्जनम् । ननु तथा सति संमार्जनक्रियाया
आवृत्तिः स्यादिति चेदस्तु । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तौ बाधकाभावात् । संमार्जन-
क्रियया हि ग्रहः संस्क्रियते इति संस्कार्यत्वाद्ग्रहस्य संमार्जनक्रियापेक्षया
प्रधान्यम् । नन्यत्रैकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वं न स्वीक्रियते । किंतु संमार्जनीयं
ग्रहमुद्दिश्यैकत्वसंख्याया विधीयतामिति चेन्न । तथा सति ग्रहं समृज्याच्च
चैकमित्येवं विधेयार्थभेदेन याक्यभेदः स्यात् । एकत्वस्य विधाने हि तेनेतर-
ग्रहेषु प्राप्तस्य संमार्जनस्य निवृत्तिः कार्या भवति । सा च प्रवृत्तिमन्तरा न
संभवतीत्यतः प्रवृत्त्युपपत्तये संमार्जनस्य विधानान्तरमाश्रयितव्यं भवति ।
तथा च याक्यभेदः स्पष्ट एव । अत्र च ग्रहो द्रव्यं न कर्म । तथैकत्वं संमार्जनं
चेति विधेययोर्द्वयोर्न गुणत्वम् । तथाप्यत्र याक्यभेदद्वयोप उक्तः । तथा चेत-
दनुरोधेन प्राप्ते कर्मणीति वार्तिके कर्मगुणपदयोरुपलक्षणत्वं युक्तमिति भावः ।

याक्यभेदे उदाहरणान्तरमाह—रेवत्याधिकरण इति । द्वितीयाध्याये
द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणमिदम्—त्रिवृक्षमिष्टुक्षमिष्टोमः । तस्य
वायःपास्ववृक्ष एकविंशमभिष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मयर्चसकामो यजेत (ता.
ब्रा.) इत्येवमभिष्टुतं प्रकृत्य पठ्यते । अस्यार्थः । अभिष्टोमस्य
विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोमिष्टुक्षामकः ऋतुः । स च पृथुस्तोत्रे त्रिवृक्षस्तोम-
संपुक्तत्वात् त्रिवृक्षिष्यते । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठाविसंज्ञिका
स्तोमः । स च स्तोमः पञ्चदशः सप्तदश एकविंशश्च । पञ्चदश मन्त्राः
परिमाणमस्य पञ्चदशः । संख्यायाः संज्ञा० (पा. सू. ५।१।५८) इति सूत्रे
स्तोमे ऽधिधिरिति वार्तिकेन द्रष्टव्यः । साम्ना स्तुचोत् । एकं साम
तृचे क्रियते इति श्रुतावुक्तम् । तृचे तिस्र ऋचः । तृचस्य पञ्चकृत्य
आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति । स पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशे स्तोमे तु आद्य-
योर्द्वयोर्ऋचोः पञ्चकृत्य आवृत्तिः । तृतीयाया ऋचस्तु सप्तकृत्य आवृत्तिः ।
एवं सप्तदशः स्तोमो भवति । एकविंशे स्तोमे तु तिसृणामपि ऋचां सप्तकृत्य
आवृत्तिः । स एकविंशः स्तोमः । यद्यपि स्तोमसंघाते इति धातुपाठे उक्तम् ।
तदनुसारात्सामाधारो मन्त्रसंघातः स्तोमशब्दार्थो भवति । ननु स्तुतिः ।
तथा च पातञ्जलमहाभाष्यव्याख्यायां कैयटेनोक्तं स्तोमो मन्त्रसमूहः (म.
भा. कै. ५।१।५८) इति । किंच पञ्चदशः स्तोमः सप्तदशः स्तोम इत्यादी

पञ्चदशादिसंख्यारूपं परिमाणं मन्त्रसंघातस्य संभवति न तु स्तुतेः । तथापि तादृशमन्त्रसमूहसाध्यायां स्तुतौ स्तोमशब्दस्यात्र लाक्षणिकत्वाच्च दोषः । स्तुतौ पञ्चदशादिसंख्यारूपं परिमाणं तु मन्त्रद्वारा बोध्यम् । एवं च पञ्चदशेन स्तुवते इत्यादौ धात्वर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्यं पञ्चदशशब्दस्योपपद्यत इति बोध्यम् । अग्निष्टोमोक्त्यादिषु सप्तसु सोमसंस्थासु अग्निष्टोमसाम्ना क्रतुसमाप्तेराग्निष्टोम इत्युच्यते । तत्र प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भवापवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते । यज्ञायज्ञशब्दोऽस्मिन्नस्तीति यज्ञायज्ञीयं साम । यज्ञायज्ञशब्दान्मतौ छ. सूक्तसाम्नोः (पा सू ५।२।५९) इति सूत्रेण छप्रत्ययः । अस्यैव यज्ञायज्ञीयस्य साम्नोपरं नाम अग्निष्टोमसामिति । यतो नैनं च साम्ना-ग्निष्टोमक्रतुः समाप्यते । तच्च साम प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे यज्ञायज्ञा यो अग्नयः (ऋ. सं. ४।८।१) इत्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते । अग्निष्टोमामके विकृतिरूपे कृतौ तु तदेव साम ब्रह्मवर्चसफामेन चायो शतं दरीणाम् (ऋ. सं. ३।७।२४) इति वायुदेवतास्वृक्षु गातव्यम् । तच्च तत्र प्रकृत्याविवेकविशस्तोमयुक्तत्वादेक-विंशमित्युच्यत इति । तदुत्तरं च तत्रैव ताण्ड्यब्राह्मणे "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इति पठ्यते । तस्यायमर्थः । पशुकामेन रेवतीर्नः सधमाद् (ऋ. सं. १।२।३०) इत्येवं रेवतीष्वधटितास्वृक्षु वारवन्तीयं साम गातव्यमिति । अत्रायं पूर्वपक्षः एतस्यैवेत्यत्रैतच्छब्देन पूर्वप्रकृतपरामर्शना प्रकृतोऽग्निद्वयामकः क्रतुः परामृ-श्यते । तादृशाग्निद्वयगमस्यात्र आश्रयत्वेन संबन्धमङ्गीकृत्य तत्र यागे वार-वन्तीयेन साम्ना रेवत्यृचं भावयेत्, वारवन्तीयेन साम्ना अग्निष्टोमसमापकं साम भावयेत्, वारवन्तीयेन साम्ना पशुं भावयेदित्येवं वारवन्तीयस्य त्रिषु संबन्धो विधेयः । न त्वत्र यामो विघातुं शक्यते । तस्य प्राप्तत्वादिति । सिद्धान्तस्तूक्तरीत्या वाक्यभेददोषो दुर्वार इत्यतोत्र विशिष्टस्य यागस्य विधि-रास्थेयः । रेवत्यृगधिकरणकाग्निष्टोमसमापकवारवन्तीयसामगानविशिष्टयागेन पशुं भावयेदिति । रेवत्यृगधिकरणकाग्निष्टोमसामाभिन्नवारवन्तीयसामकरणक-भावनाभाव्यभूतयामकराणिका पशुर्कर्मिका भावनेति धोषः । न च यागस्य प्राप्तत्वात्कथमत्र तद्विधानं संभवतीति वाच्यम् । अतएवैवात्र स्वतन्त्रस्य यागस्य विधेयत्वाङ्गीकारात् । न च प्रकरणभेदो दोष इति वाच्यम् । तस्यात्रावश्यं सोढव्यत्वात् । पूर्वस्याग्निष्टोतो वायव्यक्रमधिकरणकसाम्ना ब्रह्मवर्चसफलेन चोत्पत्तिर्निशिष्टेनावृद्धत्वात्तस्यात्र संबन्धासंभवात् । एत-स्यैवेत्येतच्छब्दस्तु न पूर्वप्रकृतपरामर्शकः । किं त्वत्र योपूर्वो यागो विधीयते तस्य विधेयस्यैव परामर्शक इति । अत्रैकस्य वारवन्तीयस्य साम्ना रेवत्यृगभिरग्निष्टोमेन फलेन चेत्येवमनेकैः सह संबन्धे वाक्यभेदः स्यादिति विशिष्टविधिरपूर्वं आश्रितः । तथा च नैकस्य कर्मणोर्नैकगुणैः संबन्धे एव मीमांसा... ६

यावन्मोक्षसाधनोपपन्नं भावनान्तरं विधीयते इत्युक्तम् । तस्मात्प्रोक्ते हेमे
नोभयविधानं संभवति । नापि दोषान्तरं विधीयते । गौरवान् । प्रकृतदानाप्रकृत-
कल्पनाप्रमत्तात् । मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् ।

नापि द्रव्येव केवलं करणत्वेन विधीयते इति युक्तम् । केवलस्य
व्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः । कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणत्वस्य ।
किं तर्हि विधीयते इति चेत् दशमिति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं फलभावनार्था
करणत्वेन विधीयते । प्रत्ययार्थत्वेन दशोऽपि तस्य प्राधान्यात् । एवं च

पात्रयमेव । किं कस्याप्येकस्य करण्यनेकैः संघट्टे यावन्मोक्षो भवतीति
स्थितम् । अगस्त्यनुरोधेन प्राप्तं कर्मजातं यातिके कर्मपदं गुणपदं चोप-
हागमित्युक्तमिति बोध्यम् । तस्मादिति । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र
वचनान्तरेण प्राप्तं होममुद्दिश्य तस्य दधिकरणेण गुणेन्द्रियरूपफलेन च संघट्टे
विधीयमाने यावन्मोक्षसदृशमाविश्यर्थः । नापि दोषान्तरमिति । अनुपपन्नमेतद्-
पवादितम् (ट. ३० प. २४) । नापि दध्नेनेति । केवलवदेन दध्नेति तृतीयान्तपदे-
पात्तस्य दधिकरणत्वस्य व्यवच्छेदः । तृतीयाप्रत्ययप्रकृत्युपात्तं दधिमात्रमिन्द्रि-
यरूपफलभावनकरणत्वेन विधीयत इति न युक्तम् । तथा सति शिष्यस्येन
वचनापीन्द्रियप्राप्त्यापत्तेः । अभ्युपेयैतदुक्तम् । यस्तु नस्तु व्यापारानाविष्टस्य
केवलस्य दध्यावेन्द्रियस्य करणत्वमेव न संभवति । तदाह-केवलस्येति । तथा
च हरिणोक्तम् 'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्विशेषापादादनन्तरम् । दियस्यते यदा यत्र
करणं तदादा स्मृतम्' इति । परिनिष्पत्तेः सितिः । यस्य व्यापारादनन्तरं
क्रियासिद्धिर्विशुद्धिमिष्टा तत्करणं स्मृतमित्यर्थः । अत्र व्यापारादनन्तरमित्युक्ते
करणव्यापारस्यावश्यकत्वमिति स्पष्टमेवोक्तं भवति । कर्तृव्यापारव्याप्यत्वेति ।
करणव्यापारी हि कर्तृसाध्यः । यथा छिदिक्रियायाः करणे कुटारे उद्यमननिपतन-
व्यापारं कर्ता साधयति । तथा च करणं कर्त्रा तत्प्रसाधितव्यापारद्वारा व्याप्तं
भवत्येव । कर्त्रा किञ्चित्कार्यं क्रियते येन साधनेन तत्करणमिति करणशब्द-
मुत्पत्तिः । तृतीययोपात्तमिति । उपपत्तिरनेन (ट. २८ प. ४) ।
प्रत्ययार्थत्वेनेति । जुहुयादित्यत्रावशात्प्रार्थभावनायाः प्रथमे साध्याकारक्षायामि-
न्द्रियरूपफलस्य तत्र साध्यत्वेनान्वये ततस्तस्या विशिष्टायाः फलभावनायाः
साधनाकारक्षायार्था तत्र किं दध्नेत्यत्र प्रकृत्यर्थस्य दध्नः करणत्वेनान्वय उत
तत्रत्यतृतीयाप्रत्ययार्थस्य दधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वय इति संदेहे तत्र
प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपास्यतस्य प्रत्ययार्थोपेक्षया अप्राधान्यात्
तस्य फलभावनार्था साधनत्वेनान्वयो युक्तः । किंतु प्रकृत्यर्थोपेक्षया प्रधानस्य

दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः । करणत्वं च किंप्रतियोगिकमित्यपेक्षायां संनिधिप्राप्ते होम आश्रयत्वेन संवध्यते । ततश्च सिद्धो धात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः ।

प्रकृतमनुसगमः । तत्सिद्धं धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वय इति । किं तर्हि क्वचित्करणत्वेन क्वचित्साध्यत्वेन क्वचिदाश्रयत्वेनेति । गुणविधौ साध्यत्वेनैवान्वयः संभवतीति न मत्वर्थलक्षणायाः प्रयोजनम् । किंच गुणविधौ प्रत्ययार्थस्य करणत्वस्यैव करणत्वेनान्वयो युक्त इति भावः । नन्वेवं वध्ना जुहोतीत्यत्र गुणविधौ यच्चनान्तरेण प्राप्तं होममनूय तस्य साधनत्वेन वधि विधीयत इत्युक्तं न संगच्छते । उक्तरीत्या तत्रापि दधिकरणत्वस्य होमसाधनत्वेनाभ्युचित्यादिति चेन्मैवम् । द्वयोः संभवे हि तत्रौचित्यानीचित्यविचारो ननु तत्रैकस्यासंभवे । वध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र दधिकरणत्वमदृष्टारिन्द्रियरूपफलभावनयाः साधनं संभजति । तच्च वध्नः करणत्वं किंनिरूपितमिति प्रतियोगिकाकाङ्क्षायां जुहुयादिति हुधातुना हवनाक्रियोपस्थापनाद्धवनक्रियानिरूपितमित्यवगम्यते । अनस्तत्र प्रत्ययार्थस्य फलभावनायां भवति करणत्वेनान्वयः । वध्नो यद्वैमीयं करणत्वं तेनेन्द्रियं भावयेदिति । वध्ना जुहोतीत्यत्र तु होमभावनया साधनत्वेनान्वयो यक्तव्यः । स च वध्न एव संभवति । ननु दधिकरणत्वस्य । तथासति होमसाधनत्वेनाभिमां यदधिकरणत्वं तर्हि किंनिरूपितमित्येवं तादृशदधिकरणत्वस्यप्रतियोगिकाकाङ्क्षायां प्रति योनिभूतस्य क्रियान्तरस्य कस्याप्यत्रानुपस्थितत्वे न काङ्क्षाया अनुपपत्त्या । एवमधिकरणत्रयविरोधं प्रदर्श्य भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनेत्यन्य इति प्रागुक्तं । (पृ ३२ प ८) नियमः पण्डितः । तथा च सोमेन यजेतेत्यत्र धात्वर्थस्य यागस्य भावनायां साध्यत्वेनान्यये न किंचिद्वाचकमिति तत्र भावनायां सोमस्य साधनत्वेनान्यय इति सोमपदे मत्वर्थलक्षणां विनापि वाक्यार्थं सिध्यतीति पूर्वपक्ष्याशयः । क्वचित्करणत्वेनेति । उद्भिज्ञ यजेत पशुकाम इत्यत्र धात्वर्थस्य यागस्य प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वेनान्ययः । वध्ना जुहोतीत्यत्र धात्वर्थस्य होमस्य प्रत्ययार्थभावनायां साध्यत्वेनान्वयः । वध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र धात्वर्थस्य होमस्य वध्नेति तृतीयाऽनपदेशात् दधि करणत्वं आधपत्वेनान्यय इति बोध्यम् । एवं सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणामनदानीं कृतेन पूर्वपक्षिणा स्वमते लक्षणामन्तरेण वाक्यार्थानुपपादनात् मत्वर्थलक्षणां स्वीकृतः सिद्धान्तिनो मते दोषमुपपादयति-किं च गुणविधापिति । अयमाशयः । पूर्वपक्षिमोमेन सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणा नास्ति । प्रत्ययार्थभावनायां धात्वर्थस्य यागस्य साध्यत्वेनान्ययः । सोमस्य च तत्र साधनत्वेनान्ययः । एवं च यागसोमयोः साध्यसाधनभावः पर्यवस्य । यागस्य परि प्रक्षेपकः । तत्र सोमस्य साधनत्वं च तद्विधेन रूपेण । तथा च सोमस्य यागफलत्वं निश्चयम् । एवं वध्ना जुहोतीत्याश्रयवि दध्नादृष्टोमादणत्वं

मत्वर्थलक्षणायां गुणस्य धात्वर्थाद्भवे किं मानमिति वक्तव्यम् । न तावच्छ्रुतिः । मत्वर्थलक्षणायां तृतीयाश्रुतिर्मत्वर्थस्यैवाद्भवे मानं स्यात्, न गुणस्याद्भवेऽपि । समभिध्याद्वारात्मकं वाक्यमिति चेत्तर्हि स्वतन्त्रमेव बोध्यम् । सोमपदे मत्वर्थलक्षणायां तु भावनायां साध्यत्वेनाभ्यस्यः फलस्य साधनत्वेन च यागस्येति फलयागयोः साध्यसाधनमाद्यो ननु यागसोमयोः । तथा च सोमस्य यागाङ्गत्वं नाद्यमभ्यस्ये । केवलं लक्षणायां सोमोऽस्ति यस्मिन्नित्यर्थं सोमस्य तत्र विद्यमानत्वमात्रमवगम्यते । तथा च सोमस्य हविष्ट्वेन रूपेण यागे उपयोगः कर्तव्य इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणं नास्तीति दोष इति । ननु सोमेनेति तृतीयाश्रुतिस्तत्र प्रमाणम् । तृतीयाश्रुत्ययो हि यस्याः प्रकृतेः सकाशात्परो दृश्यते तादृशप्रकृत्यर्थस्यान्याङ्गत्वं स तृतीयाश्रुत्ययो बोधयति । अत्र च सोमेनेति तृतीयाश्रुत्ययः श्रूयत इति सोमस्याद्भवं सिध्येदिति चेत् स्यादेतदेवं यदि सोमपदे लक्षणा न स्यात् । लक्षणायां ह्यत्र सोमसदस्य सोमयानि-त्यर्थः संपन्न इति सोमवतो यागस्यास्तु नामान्याद्भत्वबोधने तृतीयाया, ननु सोमस्य गुणस्येति । अथ सत्यामपि सोमपदे मत्वर्थलक्षणायां सोमशब्दार्थकदेशन्यापि सोमस्य धात्वर्थयागाद्भवे प्रमाणान्तरमस्तीति प्रदर्शयन्ना-शङ्कते-समभिध्याद्वारात्मकमिति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या-पाणि विनियोजकानि पट्टप्रमाणान्प्रमे विनियोगविधिसहकारिनिर्हरणप्रसङ्गेन चक्ष्यन्ते । तत्र वाक्यनामकं तृतीयं प्रमाणम् । समभिध्याद्वारो वाक्यमिति वाक्य-प्रमाणलक्षणम् । समभिध्याद्वारः सामीप्यम् । वाक्ये च तदन्तर्गतानां भागानां मिथः सामीप्यमस्त्येय । अतो वाक्यान्तर्गतस्यैकपदात्मकस्यानेकपदात्मकस्य वा कस्यचिद्भागस्य यत्सामर्थ्यं तत्सामर्थ्यं केवलसामीप्यरूपप्रमाणबलद्वये तादृशवाक्यान्तर्गतस्य भागान्तरस्याप्यस्तीत्यनुमानेन कल्प्यते । सामर्थ्यमेव लिङ्गमित्यभिधीयते । तादृशेन कल्पितेन सामर्थ्यप्रमाणेन च स्थानुरूपं श्रुति-रूपेण मन्त्ररूपेण वाक्येनामुकं कर्म कर्तव्यमित्येवं रूपा कल्प्यते । इयं च कल्पिता श्रुतिस्तत्र विनियोजनी । तथा तस्य मन्त्रस्य विनियोगः । एवं वाक्यप्रमाणं, लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वा तद्वारा विनियोजकं भवति ननु स्यात्तन्त्र्येण । स्यात्तन्त्र्येण विनियोजकत्वस्य श्रुतिरहितत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च वाक्य-प्रमाणेन जायमानो विनियोगो ह्यन्तरितो भवति । लिङ्गश्रुतिरूपेण प्रमाणद्वयेन व्यवहितत्वात् । द्वाम्यामन्तरितो द्व्यन्तरितः । अन्तरितो व्यवहितः । एवं लिङ्गप्रमाणेन जायमानो विनियोगः श्रुतिं कल्पयित्वा तद्वारा जायत इत्येका-न्तरितः । श्रुतिप्रमाणेन जायमानो विनियोगस्तु साक्षादेव जायत इत्यव्यवहित एव । प्रकरणादिप्रमाणेषु तु व्यवधानाधिक्यमेव । तत्र प्रकरणप्रमाणेन जाय-मानो विनियोगव्यवन्तरितः । वाक्यलिङ्गश्रुतिमित्रिभिः प्रमाणैर्व्यवहितत्वात् ।

मानमुत लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा । नाद्यः । बलाबलाधिकरण—(जै. ३।३।१४)
विरोधात् । तत्र हि वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वाऽङ्गत्वे मानमित्युक्तम् ।
द्वितीये प्रत्यक्षां श्रुतिमुत्सज्य श्रुत्यन्तरकल्पने तस्या एव वा आवृत्तिकल्पने

स्थानप्रमाणेन जायमानो विनियोगश्चतुस्तारित । समाख्याप्रमाणेन जाय
मानो विनियोगः पञ्चान्तरित इति बोध्यम् । यथा यथा च प्रमाणस्य विनियोगे
व्यवधानाधिक्यं तथा तथा तस्य दुर्बलत्वम् । विलम्बेन विनियोजकं यत्प्रमाणं
तदपेक्षया शैघ्र्येण विनियोजकस्य प्रमाणस्य प्राबल्यं युक्त्यैव सिद्धं भवति ।
तदुक्तं जैमिनिना तृतीयाध्याये तृतीयपादे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (जै. सू. ३।३।१४) इति । समवायः
संनिपातः । दुर्बलस्य भावो दौर्बल्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्भावे व्यञ्ज ।
परस्य दौर्बल्यं परदौर्बल्यम् । तदेव पारदौर्बल्यम् । विप्रकर्षो विलम्बः । श्रुत्या-
दीनां पण्णां प्रमाणानां मध्ये विरुद्धयोर्द्वयोस्त्रयाणां वा प्रमाणानामेकत्र समवाये
संनिपाते पारदौर्बल्यमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षया दुर्बलत्वं भवति । अर्थस्य प्रमाण-
कार्यस्य विनियोगस्य विप्रकर्षाद्विलम्बात् । उत्तरप्रमाणं हि तदपेक्षया यावन्ति
पूर्वप्रमाणानि तावन्ति क्रमेण परिकल्प्य तद्वज्जारा विनियोगं बोधयति । तथा
चैकत्रानेकप्रमाणसंनिपात उत्तरस्य पूर्व बाधकं भवति । बाधश्चायमुत्तरप्रमाणस्य
तत्राप्रवृत्तिरूपः । उत्तरप्रमाणेन स्वापेक्षया पूर्वाणि प्रमाणानि परिकल्प्य
कचिदर्थं कचिद्विनियोगं प्रवृत्तेन यस्मिन्क्षणे विनियोगो भाव्यस्तस्मात्पूर्वक्षण
एवोत्तरप्रमाणानपेक्षेण पूर्वप्रमाणेन स एवार्थः कचिदन्यत्र विनियुक्तो भवति ।
जाते च विनियोगे क्व विनियोग इत्याकाङ्क्षाया निवृत्तत्वात्तावत्कालपर्यन्तं
तमर्थं विनियोजितुं प्रवृत्तमप्युत्तरं प्रमाणं तत्र एव विरतव्यापारं भवति । अत-
स्तस्याप्रवृत्तिरिति । एतदेव बलाबलाधिकरणतात्पर्यम् । बलाबलाधिकरणं तु
तृतीयाध्याये तृतीयपादे सप्तममिति बोध्यम् । द्वितीये प्रत्यक्षामिति । मत्वर्थ-
लक्षणायादिनोयमभिप्रायः । सोमेन यजेतेत्यत्र सोमस्य यागाद्भूत्वं समर्थनीयम् ।
तच्चेत्यम् । सोमेन यजेतेत्यत्र वाक्ये सोमशब्दस्य यजघातोश्च समभिव्याहा-
रेण सोमे यागोपयोगीभवनसामर्थ्यं कल्प्यते । तेन च सामर्थ्येन तत्रान्याद्भू-
त्वावबोधिका तृतीयान्यैव कल्प्यते । तथा च कल्पितया सोमस्य यागाद्भूत्वं
बोध्यते । यदि चात्रैवं मन्यसे सोमस्य ह्यत्रान्याद्भूत्वं बोधनीयम् । तत्र च
सोमशब्दादुत्पन्नां प्रत्यक्षतो दृश्यमानामद्भूत्वावबोधनसमर्था तृतीयामपेक्ष्य
किमन्या कल्प्यते । गृहे विद्यमानं हितोपदेशारं पितरमुत्सृज्य भ्रशुरान्वेषणं
कुतः कियत इति । तर्हि सोमशब्दादुत्पन्नया प्रत्यक्षतो दृश्यमानयैव तृतीया-
विभक्त्यास्तु सोमस्य यागाद्भूत्वविधानम् । अथ सोमशब्दस्य लक्षणया सोमवि-
शिष्टार्थप्रतिपादकत्वात्सोमविशिष्टस्य रश्मादिफलद्भूत्वमवबोध्य परिक्षीणा सा

व्यर्थः प्रयासः समाश्रितः स्यात् । विशिष्टविधौ चागत्या तदाश्रयणम् ।

किंच भवतु श्रुत्यतरकल्पनम् । तथापि तत्सिद्धकृतः प्रत्यक्ष एव विधि-
धोत्वर्थाङ्गत्वेन गुणं विधत्ते, उत कल्पितं विध्यन्तरम् । कल्पितमिति चेन्न ।
श्रुतविधेर्व्यर्थतापत्तेः । नहि तेन तदा गुणो विधीयते । कल्पितविध्यन्तराङ्गी-
कारात् । नापि धात्वर्थः । तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् ।

प्रत्यक्षतो हृदयमाना तृतीयेति चेदस्तु नाम तस्या एव तृतीयाया आवृत्तिः ।
एका सोमयतः फलाङ्गत्वं बोधयेदपरा च सोमस्य यागाङ्गत्वं बोधयेदिति ।
पूर्वपक्षी तु मत्वर्थलक्षणाग्रनङ्गीकृत्येवं मन्यते । नायं सिद्धाश्रितोभिप्रायो
युक्तः । मत्वर्थलक्षणायां गृहीतार्था सोमस्य यागाङ्गत्वं न सिध्यतीत्यतस्तदुप-
पत्तये कीर्यं प्रयासो भवतः । यद्वाक्यरूपप्रमाणान्तरेण लिङ्गश्रुतिकल्पनद्वारा
सोमस्य यागाङ्गयोपपादनं सोमेनेति तृतीयावेमकेरावृत्त्या वा तदुपपादनम् ।
कीर्यमभित्येवो लक्षणायाश्च यसां कुतः नृक्षित्वेतावान्महाप्रयासः सोदर्थः ।
त्यजैनं दुरप्रहम् । मास्तु सोमशब्दस्य सोमविशिष्ट इत्यर्थः । भवतु च शक्या-
र्थस्यैव सोमस्य साधनत्वेन यागमात्रायां संश्लेषः । तथा च लक्षणा नास्ति,
प्रमाणन्तरानुसरणं च नास्ति, तेन लिङ्गश्रुतिकल्पनं च नास्ति, तृतीयाया
आवृत्तिश्च नास्ति । इष्टं सोमस्य यागाङ्गत्वं च तृतीयाश्रुत्यैव सिध्यतीति ।
विशिष्टविधायित्वं । सोमेन यजेतेत्यत्र सोमशब्दस्य मत्वर्थं लक्षणया सोमधि-
शिष्टप्रागविधानेस्वीकृते सोमस्य यागाङ्गत्वं न सिध्यतीत्यतो मत्वन्तराभावेनोक्तः
प्रयासोपपद्यमानाश्रित्यः स्यात् इत्यर्थः ।

अथ स्वीकृतेषु प्रयासे सोमेन यजेतेत्यत्र न वाक्यार्थ उपपादयितुं
शक्यत इत्याह-किंच भवत्यिति । मत्वर्थलक्षणाभावेना सोमस्य यागाङ्गत्वोप-
पत्तये वाक्यप्रमाणेन नामर्थकल्पनाद्वारा वा प्रकल्पिता सोमस्याङ्गत्वबोधिका
तृतीयाश्रुतिस्त्वादशश्रुतिप्रमाणं सहकारित्वेनादाय सोमस्य यागाङ्गत्वविधा-
यकां विधिरत्र किं सोमेन यजेतेति वाक्यघटकः प्रत्यक्ष एवेति सहकारिभूत-
श्रुतिप्रमाणवद्विधिरपि कल्पित एवेति कल्पद्वयम् । विध्यन्तरकल्पनापक्षे श्रौतेन
विधिना किं विधीयते यागमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन सोमो विधीयतेत्यथा स्वर्गरूपं फल-
मुद्दिश्य तदाधनत्वेन धात्वर्थो यागो विधीयते । आद्ये पक्षे कल्पितेन विधिनेव
यागमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन सोमविधानाच्छ्रौतो विधीयतेत्ययोजनः स्यात् । द्वितीय-
पक्षेपि निध्नयोजन एव श्रौतो विधिः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति
यज्ञान्तरेणैव स्वर्गमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन यागविधानात् । ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राधिकारविधेरुपसृतिविधेश्च पूर्वपक्षिणा स्वीकृतत्वात् ।
नहि तेनेति । तेन श्रौतेन विधिना तदा विध्यन्तरकल्पनापक्षे सोमरूपो गुणो
यागाङ्गत्वेन न विधातुं शक्यत इत्यर्थः । अथ वाक्यप्रमाणेन सामर्थ्यकल्पना

अथ श्रूयमाण एव विधि कल्पितश्रुतिसङ्कृतो धात्वर्थाङ्गत्वेन गुण विधत्ते इति चेत् तर्हि तत्र कथं धात्वर्थस्यान्यत्र । करणत्वेनेति चेन्न । अन्वया नुपपत्तेः । नहि सम्भवति दध्ना होमेनेति चान्वयः । साध्यत्वेनैवान्वयः—दध्ना होम भावयेदिति चेत्—न । तथा सत्यनुवादेऽपि धात्वर्थः करणत्वेनैवान्वेतीत्येतदुपेक्षितं स्यात् । विवक्षितवाक्यार्थश्च विनैव मत्वर्थलक्षणयाङ्गीकृतः स्यात् । तस्मान्न गुणविधौ मत्वर्थलक्षणा ।

२ यत्तु 'विधाने वानुवादे वा' इति वार्तिकं, तत्प्रतीतिमवलम्ब्य, न वस्तुगतिम् । तथाहि—यावद्धि अग्निहोत्र जुहुयादिति वाक्यं नालोच्यते, केवलं दध्ना जुहोतीति वाक्यमालोच्यते, तदा पष्ठाद्यन्यायेन होमस्याभाव्यता जानता प्रतिपदाधिकरणभावार्थाधिकरणप्रासनाव्याप्तितान्तरं करणानां भवत्यता

द्वारा कल्पिता तृतीयाश्रुतिं सहकारित्वेनादाय श्रुत एव विधि सोमस्य यागादत्वविधायक इति द्वितीयं कल्पमनूय दूषयति अथ श्रूयमाण इति । इत्येतदिति । विधाने वानुवादे वा इत्यादिवार्तिकमूलकमनुवादेऽपि धात्वर्थं करणत्वेनैवान्वेतीत्येतत्तथाङ्गीकृतमिदानीं त्यक्तं स्यादित्यर्थः । इदानीं मत्वर्थलक्षणायाविना स्वसाधकत्वेन प्राक् (पृ ३२ प ८) प्रवृत्तं विधाने वानुवादे धात्वर्थवार्तिकमभिप्रायान्तरं योजयति यत्तु विधानं इति । वाक्या चतुर्विधं जायमानं या प्राथमिकी प्रवृत्तिस्त्वनुसारेण वार्तिककृता विधाने वानुवादे चेत्प्राप्तम् । यस्तुतो वा गतिरन्वयप्रकारो वाक्यान्तरालोचनं पूर्वं निश्चितं साधनत्वसाध्यत्वादि पार्यन्तिकस्तदनुसारेण न प्रवृत्तमित्यर्थः । केवलं दध्नेति । वाक्यान्तरादि हि वाक्यघटकीभूतपदपदार्थज्ञानं कारणं ननु वाक्यान्तरालोचनं तत्र कारणम् । वाक्यान्तरालोचनाभावे वाक्यार्थसाधप्रतिबन्धस्यादृष्टत्वादनुपपन्नमाच्च । अतस्त्वेत्यामवस्थायां कोहसो वाक्यार्था भवतीत्यतदत्रोपपाद्यते । पष्ठाद्यन्यायेनेति । प्रागुपपादितमेतत् (पृ ३४ प १) । प्रतिपदाधिकरणेति । द्वितीयाध्याय प्रथमपाद प्रथमाधिकरणे वर्णकद्वयं तत्राद्यवर्णकानुसारेण तदधिकरणं प्रतिपदाधिकरणमित्युच्यते । द्वितीय वर्णकानुसारेण तदधिकरणं भावार्थाधिकरणमित्युच्यते । तत्राद्य वर्णकं प्रतिपदमपूर्वप्रतिपादनमथवा कनचिदेकनैव पदेनेति विचार्यते । पदं पदं प्रति पदम् । यजत स्वर्गकाम इत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदिति यागस्य क्रियाविशेषरूपस्याश्रुतरविनाशितान्तरस्य स्वगसाधनत्वं न सम्प्रतीत्यतो यागजन्य किञ्चिदपूर्वं फलकाभावस्यापि कल्प्यते । यागेन स्वर्गं भावयदित्यस्य यागजन्यापूर्वेण स्वर्गं भावयेदित्यर्थं फलितं । तथा च यथा यागस्यापूर्वद्वारा फलेन सवन्प्रस्तथा विधिवाक्यान्तरगतपदान्तराणामपि सोमेन दध्नेत्यादीनामपूर्वं

प्रतिपादकत्वं प्रकल्प्य तादृशापूर्वद्वारा फलेन संबन्धो भाव्यः । न च पदान्तराणां सोमेनेत्यादीनां क्रियाकारकभावेन जायमानं मिथः संबन्धमनादृत्य कथं तेषां फलेन सह संबन्ध उच्यत इति वाच्यम् । फलं हि सर्वापेक्षया प्रधानम् । तेन च प्रधानेन सह संबन्धे संभवति साति तेषां पदान्तराणामप्रधानेन सह संबन्धस्य वक्तुमनुचितत्वात् । एवं पूर्वपक्षं कृत्वा एकस्यैव करणत्वेन फलभायनायामन्वय इति सिद्धान्तितम् । भावनाकरणत्वं च भायनाया भाव्यं यस्त्वर्गादिकलं तदुत्पादकत्वेन भवति । स्वर्गादिकलोत्पादनं च दृष्टद्वारा न संभवतीत्यतस्तत्रादृष्टं किञ्चिदपूर्वं मध्ये द्वारभूतं कल्पनीयम् । तच्च लाघवादेकत्रैव पदार्थं कल्पनीयं नतु सर्वेषु पदार्थोऽप्यिति प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तः । यच्चैदमपूर्वं लाघवादेकत्रैव कस्मिंश्चिद्विधाव्यवष्टकपदार्थं कल्पनीयमित्युक्तं तर्हि धात्वर्थेयान्यत्र द्रव्याविविधिति विचारो भावार्थाधिकरणे कृतः । सोमिन यजेत हिरण्यमग्नेयाय ददातीत्यत्र सोमो हिरण्यं च द्रव्यम् । “सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्यत्र सुवर्णत्वं हिरण्यस्य गुणः । सुवर्णं शोभनवर्णमिति तदर्थत्वं । एवं द्रव्यगुणाविशद्वैस्तत्तदपूर्वप्रतिपादने सोमापूर्वेण फलं भावयोद्धिरण्यापूर्वेण फलं भावयेत्सुवर्णापूर्वेण फलं भावयेदित्येवं प्रतियोग्यं कस्यचिदेकस्य द्रव्यादेरपूर्वद्वारा फलभायनायां संबन्धः स्यात् । द्रव्यावेः सिद्धयस्तुत्वात् । सिद्धं निष्पन्नम् । नतु धात्वर्थस्य फलभावनार्या संबन्धः । धात्वर्थस्य यागहोमादेरसिद्धत्वात् । भूतं हि मय्याद्योपदिश्यते इति न्यायः । भूतं सिद्धं घट्टु । भाव्यं भावनार्थं स्वर्गादिकलम् । सिद्धं यस्तु किञ्चिद्विदिश्य तेनेवं फलं साधनीयमित्युपदेशो गुज्यते । नन्वासिद्धं किञ्चिद्विदिश्य तथोपदेशो युक्तः । एवं पूर्वपक्षं कृत्वा फलभावनार्या धात्वर्थस्यैव साधनत्वेदान्वय इति सिद्धान्तितम् । भायना हि यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थः । तस्मिन्नेव यजेतेत्यादिपदे प्रकृत्यंशेन यागादेर्धात्वर्थस्योपस्थितिः । अतः प्रत्ययवाच्यभावनायाः साधनाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकावादात्त्वर्थस्यैव फलभायनायामन्वयो नतु पदान्तरोपात्तस्य सोमादिद्रव्यादेः । एतादृशमेव च शीघ्रोपस्थितिमूलकं पदश्रुतेर्बलीयस्त्वम् । यद्यपि यागहोमादिधात्वर्थो न सिद्धस्तथापि तं निष्पाद्य सिद्धं कृत्वा तेन फलं भावयेदित्युपदेशो गुज्यत इति न काचिदनुपपत्तिः । एवं च धात्वर्थस्यैव फलभावनायामन्वय इति सिद्धम् । तथा च जैमिनेः सूत्रम्—भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयन्तेष्वर्थो विधीयते (जै. सू. २।१।१) इति । कर्मशब्दाः कर्मप्रतिपादका यजेतेत्यादिषु यजादयो धातवः । ते भावार्थाः । भावः प्रत्ययार्थो भायनासामान्यम् । तदर्थस्तद्विशेषस्वरूपनिश्चयकत्वेन तदर्थः । यागादिविशेषार्थको यजादिधातुर्हि दानहोमादीतरभावनातः प्रत्ययार्थ इत्यवर्तयन्भावार्थो भवति । तेभ्यश्च क्रिया—अपूर्वोत्पत्तिरूपा प्रतीयते । एत एव यागाद्यर्थो विधीयत इति सूत्रार्थः । अत एवेतदधिकरणं भावार्थाधि-

दृशी मतिः यदधिगता होमेनेष्टं भावयेदिति । प्रतिपदाधिकरणे (जै. २।१।१) हि सोमेन यजेतेत्यादिषु किं गुणधात्वर्थयोः फलभावनाकरणत्वेनान्वयः, उत एकस्यैवेति संदिह्य प्रधानसंबन्धलाभाद्, विनिगमनाविरहाच्च सर्वेषां फलभावना-
करणत्वेनान्वयमाशङ्क्य लाघवादेकस्यैव फलभावनाकरणत्वमित्युक्तम् । भाव-
नाकरणत्वं हि भावनाभाव्यनिर्वर्तकतया । भाव्यं च स्वर्गादि नादृष्टमन्तरेणेति
अनेकेषां करणत्वेऽनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मादेकस्यैव करणत्वम् ।

यदाप्येकस्य तदापि किं द्रव्यगुणयोः फलभावनाकरणत्वम्, उत धात्व-
र्थस्येति भावार्थाधिकरणे (जै. २।१।१) संदिह्य द्रव्यगुणयोरेव भावनाकर-
णत्वम्, 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायादित्याशङ्क्य धात्वर्थस्यैव भावना-
करणत्वम्, पदभ्रूतेर्धलीपस्त्वादित्युक्तम् । अतश्च सिद्धमेतद्भाष्यान्तरानालोच-
नदशायां गुणविधावपि धात्वर्थस्य करणत्वाशङ्कायां गुणपदे मत्वर्थलक्षणेति ।

करणमित्युच्यते । एवं यागप्रथमाधिकरणेन स्वर्गादेरेव साध्यत्वं न धात्वर्थ-
स्येति धात्वर्थस्य साध्यत्वे निराकृते साधनत्वं प्राप्तम् । तच्च साधनत्वं
प्रतिपदाधिकरणेन न सर्वेषां किंत्वेकस्यैवेति निश्चितम् । भावार्थाधिकरणेन च
तत्साधनत्वं धात्वर्थस्यैवेति निश्चितम् । एवमधिकरणत्रयसिद्धान्तितता अर्था-
यस्य बुद्ध्याचारुढाः ॥ यदि वाक्यान्तराण्यनालोच्य प्रथमत एव दध्ना
जुहोतीत्येतद्वाक्यार्थं कर्तुं प्रवृत्तश्चेत्तत्र धात्वर्थस्य फलभावनायां साधनत्वे-
नान्वयं कुर्यात् । दध्नेत्यादेर्लक्षणया धात्वर्थवाचित्त्वं च स्वीकुर्यादेव । तथा
चित्तव्यभिप्रायेण विधाने इत्यादिवार्तिकं प्रवृत्तं न तु वस्तुतत्त्वकथनं तदिति
पूर्वपक्ष्याशयः ।

अन्ये तु विधाने वानुवादे वेत्यादिवार्तिकस्येत्थमाशयं वर्णयन्ति ।
अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र होमस्य विधानम् । दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्यानुवाङ् ।
उभयत्रापि धात्वर्थः करणमिष्यते । नन्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र विधिस्थले अग्नि-
होत्रहोमेनेष्टं भावयेदित्येव धात्वर्थस्य करणत्वमस्तु । दध्ना जुहोतीत्यत्रानुवा-
दस्थले न धात्वर्थस्य करणत्वम् । तत्र हि होममनूय तत्र दधिरूपगुणविधानेन
दध्ना होमं भावयेदिति वाक्यार्थ इति चेत्-उच्यते । जुहोतीत्येतत्क्रियापदस्थ-
प्रत्ययबोद्ध्या या विधिशक्तिः सा तादृशप्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थाप्येर्थे एव
संबन्धुमर्हति । प्रत्यासत्तेः । न तु पदान्तरोपस्थापिते दध्नादौ गुणे । तस्य
धात्वर्थपेक्षया विप्रकृष्टत्वात् । न च होमस्य वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्तत्र विधि-
शक्तिः संबन्धो न संभवतीति वाच्यम् । केवले होमे तदसंभवेऽपि दधिविशिष्टे
होमे तत्संभवात् । तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन विशेष्यभूते 'होमांशे विधिः'

यदा त्वग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्यान्तरमालोच्यते तदा होमस्य वाक्यान्तरेणैव विहितत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयते इत्यालोचनात्र मत्वर्थलक्षणेति । अत एवोक्तं पार्थसारथिमिश्रैराचार्यग्नहोत्राधिकरणे (जै. २।२।१३) 'फलतो गुणविधिरयं न प्रतीतितः' (शास्त्रदीपिका २।२ अधि. ५) इति ।

(नृ. सिद्धिपू. निमित्तकाले वि.)

शक्तिर्वाधिता सती विशेषणीभूते दध्यंशे पर्यवसिता भवति । विधिप्रतिषेधौ विशेषणे पर्यवस्यतः सति विशेष्ये बाधे, इति न्यायादित्यन्यदेतत् । दध्नो होमविशेषणत्वं च दधिदाद्वस्य दधिमदित्यर्थेन संभवति । दधिमंश्च धात्वर्थोऽहोम एवेति दधिमद्वर्थकदधिशब्दादप्यत्रां तृतीयाविभक्त्या बोधितं करणत्वं धात्वर्थस्यैवेत्यतोऽनुवादेऽपि धात्वर्थः करणमिष्यत इति युक्तमुक्तम् । तादृशविधिवोधकप्रत्ययान्तक्रियापदसमीपे उच्चारितस्तृतीयान्तो दध्नेत्यादिशब्दस्तद्वाचित्यं क्रियावाचित्वं न मुञ्चति । तत्र यागविशेषणामधेयानामुद्दिष्टा यजेत चित्रया यजेतेत्यादावुद्दिष्टा चित्रयेत्यादीनां तृतीयान्तानां शब्दानां क्रियावाचित्वमस्त्वेष । दध्ना सोमेनेत्यादीनां गुणवाचिनां तृतीयान्तानां शब्दानां तु मत्वर्थलक्षणया क्रियावाचित्वमिति वार्तिकार्थः । दध्ना जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतद्वाक्यान्तरालोचनद्वयायामप्ययमर्थः संभवति । तथा च वाक्यान्तरानालोचनदशायां वार्तिककारैस्तथा वर्णितमिति कल्पना न कर्तव्या भवति । किं च वाक्यान्तरानालोचनदशायां वार्तिकं प्रवृत्तमिति कल्पनायामपि विधाने यानुवादे वेत्यनुवादे इति यद्वार्तिककृद्भिर्न कृतं तत्र संगच्छते । वाक्यान्तरालोचने हानुवादसंभवः । वाक्यान्तरानालोचने तु सर्वत्र धात्वर्थस्य विधानमेव न क्वचिदप्यनुवाद इति अनुवादे वेत्यस्योदाहरणमेव न संभवति । अतोऽनुवादे इत्यस्य वस्तुतोऽनुवादे इत्यर्थो वक्तव्यः । वाक्यान्तराण्यालोच्य क्रियमाणे वाक्यार्थे यानुवाद इति निश्चितो भवति स वस्तुतोऽनुवादः । एवं योजनायामपि हेतुः एव । फलतो गुणविधिरिति यदतां पार्थसारथिमिश्राणामयमेवाशय इति ।

पार्थसारथिमिश्रैरिति । पार्थसारथिमिश्रैश्च शास्त्रदीपिकायामेवमुक्तम् ।

यद्यपि न कियं विद्वाश्च द्रष्टव्ये विधिः प्रतीयते तथापि तस्यामेव विशिष्टायां प्रतीयमानो विधिः स्वरूपेण तस्याः शक्तत्वादप्राप्तगुणमात्रपरतामवलम्ब्यमानः फलतो गुणविधिरित्युच्यते न प्रतीतितः (शा. दी० २।२। अधि. ५) इति । आधाराग्निहोत्रेति । द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे पञ्चममधिकरणमिदम् । आधिकरणतात्पर्यमित्यर्थः । तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशानुवाके (आधारमाधारयति...ऋजुमाधारयति.....संततमाधारयति) (तै. स. २।५।१।६-७) इति श्रूयते । क्षरद्वृत्तमाधार इति जैमिनीयन्यायमालायामुक्तम् । धारारूपेण वृत्तस्य क्षारणमाधारणम् । ऋजुमवक्रम् । संततमविच्छि-

क्षम् । तथा तैत्तिरीयसंहिताया प्रथमाष्टके पञ्चमे प्रपाठके नवमेऽनुवाके अग्नि
होत्र जुहोति (ते स १।५।११) इति श्रूयते । अन्यत्र च दध्ना जुहोति पयसा
जुहोति (तै वा २।१।५ दध्यादि हामा उक्ता) इति पठ्यते । आधारशब्दोऽग्नि
होत्रशब्दश्च कर्मनामधेयम् । तत्राधारमाधारयतीति वाक्येनापूर्व कर्म किञ्चिद्वि-
धीयतेऽथवा ऋजुमाधारयति सततमाधारयतीत्यादिवाक्यैर्विहित कर्मनूद्यत इति
सशयः । एवमग्निहोत्र जुहोतीति वाक्येनाप्यपूर्व कर्म किञ्चिद्विधीयतेऽथवा दध्ना
जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिवाक्यैर्विहित कर्मनूद्यत इति सशयः । अत्र पूर्वपक्षः ।
आधारमाधारयतीत्यत्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च नापूर्व कर्म विधीयते । याग
रूपस्य तत्राश्रयणात् । यागस्य हि द्वे रूपे द्रव्य देवता च । आधारमाधारयता
त्यत्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च न त्रय निर्दिश्यते नापि देवता निर्दिश्यते । अत
स्तत्र वाक्यान्तरविहितस्य कर्मणोऽनुवाद एवेति । सिद्धान्तस्त्याधारमाधार-
यतीत्यत्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च विधिरेवाश्रयितव्यो न त्वनुवादः । अनुवादा-
दङ्गीकारे हि ऋजुमाधारयतीत्यादिरचनान्तरेषु तथा दध्ना जुहोतीत्यादिव
चनान्तरेषु विधिः स्पर्शकर्तव्यः स्यात् । तत्र च ऋजुत्वादेर्विध्यापेक्ष्य गुणमात्रस्य
विधानमिति तु पूर्वपक्षिमते सुतरा न सम्भवति । गुणिनमनूद्य हि गुणा विधयो
भवन्ति । अनुवादश्चान्यत्र विहितस्यैव । तच्च विधान पूर्वपक्षिमतन्यत्र नास्ति ।
आधारमाधारयति अग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च नापूर्व किञ्चिद्विधीयत इति
तेनोक्तत्वात् । अथ ऋजुमाधारयतीत्यादिषु दध्ना जुहोतीत्यादिषु च वचना-
न्तरेषु गुणविशिष्टस्य गुणिनो विधानमिति चेत्किमर्थमय गुरुभूतविधयाश्रयण
प्रयासः । यत्र च तादृशप्रयास विना प्रकारान्तरेण गतिन सम्भवति तत्रागत्या
तादृश प्रयासः सोढव्यो भवति । प्रकृते चाधारमाधारयतीत्यत्राग्निहोत्र
जुहोतीत्यत्र च कर्मविधाने स्वीकृते ऋजुमाधारयतीत्यादिषु दध्ना जुहोती-
त्यादिषु च केवल गुणविधानमेव न गौरवम् । यद्यप्यधारमाधारयतीत्य-
त्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च न ब्रह्म देवता वा निर्दिश्यते तथापि तत्र वचनान्त
रादाज्य दध्यादि च लक्ष्यं शक्यम् । देवता तु मन्त्रार्थानुसंधानात् शक्येति ।
अस्मिन्नाधिकरणे पार्यसाराधिमिश्ररुक्त दध्ना जुहोतीत्यस्य प्रतीतितो न गुण
विधिः किं तु फलतो गुणविधिरिति । प्रतीतित इत्यस्य तत्रावयवात्रालोचन
जन्यप्राथमिकशब्दप्रतीतित इत्यर्थः । तस्या चात्रस्थाया गुणविशिष्टस्य
कर्मणो विधिराश्रयितव्यो भवतीति न गुणमात्रविधि सम्भवति । गुणविधि-
रित्यस्य गुणमात्रविधिरित्यर्थः । फलतो गुणविधिरित्यस्य वाक्यान्तरालोचन
जन्यवाक्यार्थनिर्णये सति गुणमात्रविधि फलितो भवतीत्यर्थः ।

ननु धार्तिककृता कुमारिलभट्टाचार्याणामीदृशाभिप्रायवर्णनं न युक्तम् । न
हि तादृशा निबन्धकारा वाक्यान्तराण्यनालोच्यैव कचिदर्थं सिद्धयत्कृत्य वक्तुं

मन्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणेति । अतश्च सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानम् । किंतु गुणमात्रविधानम् । यागस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्वाग्नये विधीयते इत्येव युक्तम् । अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति ।

अत्रोच्यते ।

याग भावयेदित्येव यागमुद्दिश्य सोमरूपगुणमात्रविधानेन वाक्यार्थोपपत्तिर्भवतीति पूर्वपक्ष्यादाय ।

एव 'नन्वेवमपि' (पृ ३० प १) इत्यादिना 'मत्वर्थलक्षणापत्तेः' (पृ ५३ प ३) इत्यन्तेन महता ग्रन्थसङ्घर्षेण पूर्वपक्षिणा स्वमतानुसारेण पूर्वपक्ष उद्धाटितः । यावे हि द्वयोरपि पक्षयोः साधकबाधकप्रमाणविचारो भवति । तत्र चादिन प्रतिवादिनश्च कर्तव्यचतुष्टयम् । प्रथमतः स्वपक्षसाधकोपन्यासः (१) ततः परपक्षसाधकनिरासः (२) ततः परपक्षबाधकोपन्यासः (३) ततः स्वपक्षबाधकनिरासः (४) श्येति । एतच्चतुष्टये चायमेव क्रमो युक्तिसिद्धः । अनेनेव च क्रमणात्र पूर्वपक्षिणा स्वकीय पूर्वपक्ष उद्गिरितः । तत्राहो नन्वेवमपि (पृ ३० प १) इत्यादिना याग भावयेदिति (पृ ३२ प ६) इत्यन्तन्तेन ग्रन्थेन मत्वर्थलक्षणानङ्गीकारमूलकं लाघव साधकत्वेनोपन्यस्तम् । ततः नन्यनुवादे (पृ ३२ प ७) इत्यादिना न मत्वर्थलक्षणायाः प्रयोजनम् (पृ ४३ प ६) इत्यन्तेन ग्रन्थेन परपक्षसाधकस्य विधाने वानुवादो वेत्यादिवार्तिकस्य तद्विरुद्धोदाहरणप्रदर्शनेनासाधकत्वमुपपादितम् । ततः किं च गुणविधौ (पृ ४३ प ६) इत्यादिना मत्वर्थलक्षणा (पृ ४७ प ६) इत्यन्तन्तेन ग्रन्थेन सोमयागयोरङ्गाभिभावाप्रतिपत्तिरूपं परपक्षे बाधकमुपन्यस्तम् । ततो यन्तु विधाने (पृ ४७ प ७) इत्यारभ्य मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति (पृ ५६ प ३) इत्यन्तेन स्वपक्षे बाधकस्य वार्तिकस्याभिप्रायान्तरवर्णननासाधकत्वमुपपादितमिति बोध्यम् ।

अथेदानीमेतत् पूर्वपक्षं दूषयितुमुपक्रमते-अत्रोच्यते इति । अत्र च पूर्वपक्षिण इव सिद्धान्तिनोपि कर्तव्यचतुष्टयं समापतति । परंतु तत्र पूर्वपक्षिणा विधाने वानुवादे वेत्यादिवार्तिकस्य सामान्यतो विधियाक्यमात्रविषयत्वाङ्गीकारेधिकरणत्रयविरोधीज्ञावनं कृतं यच्चाग्रे तद्वार्तिकमुद्दिष्टाधिकरणस्थमित्यतः प्रकरणानुरोधेनाधिकारवाक्यमात्रविषयं तदित्येव वार्तिकोभिप्रायवर्णनं कृतं तत्तथैवेति न तद्विषये सिद्धान्तिना किंचिदुच्यते । यच्च सोमयागयोरङ्गाभिभावाप्रतिपत्तिरिति बाधकं पूर्वपक्षिणोपन्यस्तं तद्विषयेऽप्युक्तमायमेव । समभिध्यात्मात्मकाक्यप्रमाणेन लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा तद्व्याख्या सोमस्य यागाङ्गत्वमित्युक्तत्वात् । कल्पितश्रुतिवत्तादृशश्रुतिसद्वृत्तोद्भवत्वबोधका विधिरपि तत्र कल्पित एव गृह्यते ननु प्रत्यक्षः । ननु 'कल्पितमिति चेन्न, श्रुतिविधेरर्थतापत्तेः'

यद्यपि यागोद्देशेन सोमविधिं न मत्वर्थलक्षणा, तथापि यागस्या-
प्राप्तत्वात्सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं संभवति । न च
ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना यागस्य प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयते इति
वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेः । कर्मस्वरूपमात्रबोधको
विधिरूपतिविधिः । नेन च निहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबन्धमात्रमधिकार-
विधिना क्रियते । फलविशेषसंबन्धमप्यप्यधिकारविधित्वात् । यथा आग्ने-
योऽष्टाकपाले भवतीत्येतद्विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबन्धमात्रं दर्शपूर्णमा-

(वृ. ४६ प. ३, ४) इति पूर्वपक्षिणा द्रूपणमुक्तमिति चेत्स्वल्पमुक्तम् । किं तु पूर्व-
पक्षिणा स्वमतानुसारेण तर्थाक्तम् । पूर्वपक्षी हि सोमेन यजेतेत्यत्र सोमेन
यागं भावयेदित्येवं यागोद्देशेन सोमविधानं वाक्यार्थतया मन्यते । सिद्धान्ती
तु सोमपदे मत्वर्थलक्षणाया सोमविशिष्टयागविधानं वाक्यार्थतया मन्यते ।
तथा च धीते विधिं सोमविशिष्टयागं विधेयः । कल्पिते विधिं तु यागाद्व्येन
सोमो विधेय इति न धृतविधेरर्थपर्यम् । तदेतद्व्यनयन्मत्वर्थलक्षणानङ्गीकार-
मूलकं लाप्यं पूर्वपक्षिणा स्वमतसाधकत्वेनोपन्यस्तं द्रूपयंश्चाह-यद्यपीति ।
तस्याधिकारविधित्वेनेति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये स्वर्गका-
मपदप्रयोगेन तस्याधिकारविधित्वनिर्णयादिति भावः । कर्मस्वरूपेति । द्रव्यं
वेपता चेति द्रव्यं कर्मणः स्वरूपम् । तन्मात्रबोधकत्वं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेत्यत्र नास्ति । द्रव्यदेवतात्यतिरिक्तस्य स्वरूपस्य फलस्य स्वर्गकामपदेन
बोधनात् । अतस्तस्य नोत्पत्तिविधित्वसंभवः । न च सोधिकारविधिरस्तु । स एव
चोत्पत्तिविधिरपि भवतु । तथा हि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकार-
विधित्वं तदन्तर्गतस्य च ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यस्य भागरथावृत्तिं प्रकल्प्य
वाक्यभेदेन संबन्धं स्वीकृत्य तस्योत्पत्तिविधित्वं ज्योत्पादयितुं शक्यते । आद्य-
त्वंमाने च ज्योतिष्टोमेन यजेतेति भागे द्रव्यदेवतात्यतिरिक्तस्य कस्याचिद-
निर्देशात्कर्मस्वरूपस्यात्र बोधकत्वं वर्तते एव । तथा चैवमुत्पत्तिविधित्वाङ्गी-
कारे न किञ्चिद्वाधकमिति चेन्न । वाक्यभेदप्रयुक्तस्य गौरवबोधस्य धाधकस्य
संभवात् । इदं च गौरवं लक्षणापेक्षयाङ्गीकारजन्यगौरवापेक्षयाप्यधिकम् ।
वाक्यभेदस्य लक्षणापेक्षयापि गौणत्वमित्यग्रे मूलमुपपदमेव पश्यते ।
आग्नेय इति । अग्निदेवतास्येत्याग्नेयः । अग्निदेवतासास्य देवतत्वं तद्वत् (पा.
सू. ४।२।३३) इति सूत्रेण दृश्यते । अग्नसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽष्टाक-
पालः । अत्र चाग्निदेवतायाः पुरोडाशरूपद्रव्यस्य च निर्देशात्तत्पत्तिरिक्तस्य
कस्याचिदनिर्देशादस्य वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं स्पष्टमेव । अयमाग्नेयो यागः ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति । आग्नेययागादयः पश्यान्वा दर्शपूर्णमासशब्दे

साभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्य विधत्ते इति तस्याधिकारविधित्व,
नोत्पत्तिविधित्वम् ।

स्यादेतत् । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वं सम्भवति । आग्ने-

नोच्यन्ते । आग्नेय एक । अग्नीषोमीयोपाशुयाजो द्वौ । ऐन्द्रो द्वौ । ऐन्द्राग्न
एकः । एते पञ्चाग्नेयादयो यागाः । एते च यागा नानेन दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन
विधीयन्ते । किंतु आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिभिर्वचनान्तरोर्वाहितानां तेषां
पण्णां केवलमनेन स्वर्गरूपफलसंबन्धो बोध्यत इति बोध्यम् । अथ दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्य यथा केवलमाधिकारविधित्वं तथा
उपोतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्यापि केवलमाधिकाराविधित्वमेव नात्पत्ति-
विधित्वमिति यत्सिद्धान्तिनोक्तं तन्न सम्भवति । इष्टान्तद्वाष्टान्तिकयोर्धेयस्या
द्वित्याश्वेनाशरुक्ते-स्यादेतद्वित्यादिना न वाक्यभेद इति चेत् (पृ ५७ प १)
इत्यन्तेन । स्यादेतद्वित्येव शङ्कारम्भे प्रयुज्यते । पूर्वं यत्सिद्धान्तिनोक्तं तदेत
च्छब्देन परामृश्यते । यदेतत्सिद्धान्तिनोक्तं तत्तथा स्यादित्यर्थः । अस्य 'प्रयागे
यदुच्यते तद्यदि स्थिरं न स्यात्तर्हि' इति शेषः । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्येति ।
यत्कर्मसंबन्धेन यावन्ति वाक्यानि वेदे समुपलभ्यन्ते एक वा द्वे वा त्रीणि
वा तसौप्पधिकानि वा तेषां सर्वेषां वाक्यानां तत्तत्प्रतिपाद्यार्थानुसारेण सार्थ-
क्षयमुपपादनीयम् । तत्र कश्चित्कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः कश्चिदधिकारमात्र-
बोधकः कश्चिद्गुणमात्रबोधकः कश्चिद्गुणविशिष्टकर्मविधिः कश्चिदावृत्योभय-
विधिरित्येव तत्र तत्र यथावचनं यथानिर्देशं व्यवस्थां कर्तव्या भवति । तत्र
गुणविशिष्टकर्मविधौ मत्पर्यलक्षणा दोषः । आवृत्योभयविधाने वाक्यभेदो
दोषः । वचनव्यवस्था च सत्यां गतौ दोषमन्तरेण कार्या । गत्यन्तराभावे ॥
दोषोपि स्वीकर्तव्यः । तत्र लक्षणादोषः पददोषत्वाद्वाक्यभेदापेक्षया लघयिमान् ।
वाक्यभेदोपश्च लक्षणादोषापेक्षया गरीयान् । वाक्यस्य पदसमूहरूपत्वात् । तथा
धार्थादेव यत्र लक्षणाश्रयणेनापि वचनानां व्यवस्थोपपादयितुं न शक्यते
तत्रागतिकगतित्वाद्वाक्यभेदोपि स्वीकार्या भवति । अनया रीत्या सर्वत्र व्यव-
स्थाश्रीयते । प्रकृते च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं स्वर्गकाम-
पददर्शनादधिकारबोधकं सदेव तत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पदसमुदाय-
स्यावृत्त्या यागोत्पत्तिबोधकमपि तदेवेति यदुच्यते तर्ह्यग्नेयोष्टाकपाल इति-
वाक्यं व्यर्थं स्यात् । यागस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वचनेन सिद्धत्वात् । न च
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वचनेन विहितं यागमनूय तत्राक्षिरूपदेवताष्टकपाल-
संस्कृतपुरोडाशरूपद्रव्यं चेयेतद्गुणद्वयमाग्नेयोष्टाकपाल इति वचनेन
विधीयते । तथा चाग्नेयोष्टाकपाल इति वाक्यस्य न वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । यागमुद्दिश्यामिदेवता विधेया तथा यागमुद्दिश्य पुरोडाश

योऽग्निकपाल इत्यादिवाक्यान्वयक्यापत्तेः । नहि तदा तेन कर्म विधीयते । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् । नापि गुणविधानं संभवति । प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । अतः आग्नेयोऽग्निकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधित्वं युक्तम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य तु अधिकारविधेरुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिबहुत्पत्तिविधित्वेऽपि स्वीक्रियमाणे न कस्यचिदानर्थक्यम् । सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वाद्यागोद्देशेन

ब्रह्मं च विधेयमित्येवमुद्देश्यविधेयभावद्वयेन वाक्यभेदोपापत्तेः । नद्यत्र विशिष्टविधानं संभवति । अग्निदेयतायाः कपालाष्टकवैशिष्ट्याभावात् । कपालाष्टकस्य चाग्निदेयतायैशिष्ट्यप्राप्तावात् । यागद्वारा हि तयोः संबन्धः संभवति । स यागस्तु नात्रविधेयः । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् । एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रापि वाक्यभेद आग्नेयोऽग्निकपाल इत्यत्रापि वाक्यभेद इत्यतो नेयं व्यवस्था सार्थायसी । किंतु दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतत्केवलमधिकारवाक्यम् । आग्नेयोऽग्निकपाल इत्येतच्च कर्मविधायकं केवलमुत्पत्तिवाक्यम् । विधिश्चायं गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिरित्यन्यत् । एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति दृष्टान्तभूतस्य वाक्यस्यास्तु नाम केवलमधिकारविधित्वम् । दृष्टान्तिके ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र तु न तथा वक्तुं शक्यम् । ततोऽलक्षण्यात् । तद्वैपापपादयति-ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य स्थितिः । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति वाक्यस्य यथाधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वं च स्वीक्रियते तथैव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्याप्याधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वं च स्वीकर्तव्यम् । न तत्र बाधकं वचनानर्थक्यादिकं किञ्चिद्ब्रूयते । वाक्यभेदोपस्तद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रैव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापि सोदस्य इति शङ्काशयः । नेतु सोमेन यजेतेत्यत्र सिद्धान्तिना स्वीकृतं लक्षणादीं परिहर्तुकामेन शङ्काकृता तद्वेषणा महान्दोषो वाक्यभेदरूपः स्वीक्रियते । नैतदुक्तिसहमिति चेत् अत्र शङ्काकृदेवं मन्यते । सोमेन यजेतेत्यत्र सिद्धान्तिना लक्षणादोषः स्वीकृत एव । परंतु न तावत्तैवेष्टसिद्धिः । किंतु तत्र वाक्यभेदोपपत्तिपरिहार्य एव भवति । लक्षणाया सोमाविशिष्टयागविधानमित्युक्तेऽपि तत्र यागस्य सोमस्य चेति द्वयोरपि वचनान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधिद्वये पर्यवसानेन वाक्यभेदस्यावश्यकत्वात् । तथा च शङ्काकृन्मते ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र वाक्यभेद एक एव दोषः । सोमेन यजेतेत्यत्र ॥ गुणमात्रविधानाश्रयणेन न लक्षणा नापि वाक्यभेदः । सिद्धान्तिमते ॥ ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र यद्यपि न कश्चिद्दोषस्तथापि सोमेन यजेतेत्यत्र लक्षणा वाक्यभेदश्चेति दोषद्वयम् । अतः शङ्काकृतेत्यर्थं प्रतिपादितमिति ।

सोममात्रविधानाच्च न वाक्यभेद इति चेत्—मैवम् । यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र न वाक्यभेदः, तथापि ज्योतिष्टोमेनेत्यास्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपे तस्य च फलसंबन्धे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्येव । सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्मणः फलसंबन्धमात्रविधाने तदभावात् । उद्भिदा यजेतेत्यत्र तु वचनान्तराभावेनागत्या तदुपश्रयणम् ।

समाधत्ते—मैवमिति । अयं भावः । सिद्धान्तिमते सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितं यागमनूय ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इत्यत्र केवलमधिकारबोधनाच्च वाक्यभेददोषः । नापि सोमेन यजेतेत्यत्र । तत्र हि सोमविशिष्टयागाविधाने समाश्रीयमाण एक एव शाब्द उद्देश्यविधेयभाव इति न वाक्यभेददोषः । यागमुद्दिश्य सोमगुणविधानं तु तत्रार्थिकं नतु शाब्दमिति बोध्यम् । यत्र मुद्देश्यविधेयभावद्वयं शाब्दतः प्रतीयते इत्यवश्यं स्वीकार्यं भवति तत्रैव वाक्यभेददोषः । शाङ्खाकृन्मते तु यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र गुणमात्रविधानेन वाक्यभेददोषो नास्ति तथापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इत्यत्र वाक्यभेददोषो दुर्वार एव । अत्रेष्टं बोध्यम् । वाक्यस्य भेदो वाक्यभेदः । भेदो नानात्वम् । तच्च द्विधा । वाक्यस्य लण्डेनावृत्त्या च । तत्राद्ये वाक्ये यावन्ति पदानि संहस्यन्ते तेषां मध्ये कानिचित्पदानि संहत्यैकं वाक्यार्थं बोधयन्ति । अन्यानि च पदानि संहस्य पार्थक्येनापरं वाक्यार्थं बोधयन्ति । अत्र च कस्यचित्पदस्यावृत्तिर्मवतु मा वा भूत् । अयमेकः खण्डलक्षणो वाक्यभेदः । द्वितीयो वाक्यभेदश्च वाक्ये यावन्ति पदानि संहस्यन्ते तानि सर्वाणि संहत्यैकं वाक्यार्थं बोधयन्ति । पुनश्च तान्येव सर्वाणि पदानि तदन्तर्गतानि कानिचिद्वा पदान्यावृत्त्यापरं वाक्यार्थं बोधयन्ति । अयं च गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । पदसमूहस्यावृत्त्या पुनरनुसंधानं तत्र च पदानामर्थान्तरस्वीकारेण योजनान्तरेण वा पूर्ववैलक्षणेन वाक्यार्थकरणमिति गौरव्यं स्पष्टमेव । प्रकृते च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । तत्र हि फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन कर्मस्वरूपं बोधनीयम् । कर्मस्वरूपं चोद्दिश्य तत्कर्मविशेषपरिच्छेदकत्वेनाधिकारी बोधनीय इत्येवं शाङ्खमुद्देश्यविधेयभावद्वयम् । अत्र वाक्यार्थद्वये क्रमेणाद्वाद्भिभावद्वयं प्रतीयते । प्रथमं वाक्यार्थं यागस्य फलादुत्पत्तिम् । द्वितीयं चाधिकारस्य यागादुत्पत्तिम् । न चात्र सोमेन यजेतेत्यत्रैव विशिष्टविधानाभ्रयणेन न वाक्यभेद इति भ्रमित्तव्यम् । किमत्राधिकारिविशेषविशिष्टस्य कर्मणो विधानमथवा कर्मविशिष्टस्याधिकारिविशेषस्य विधानम् । उभयमपि न संभवति । तथा सति स्वर्गकामपदे तृतीयापत्तेः । आद्ये स्वर्गकामपदस्य स्वर्गकामकर्तृकेत्यर्थे लक्षणया यागवाचित्यात् । यागस्य च साधनत्वेन विधानात् । अन्ये च स्वर्गकामस्यैव साधनत्वेन विधानात् । किंचात्रोद्देश्यमपि न किंचिद्विद्यते । यतस्तस्यैव वाक्ये

न च सोमेन यजेतेत्यत्रापि कर्मणः स्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्य-
भेदः स्यादिति वान्यम् । श्रूयमाणेन विधिना गुणस्याविधेयत्वात् । विशेषण-
विधेरार्थिकत्वात् । सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थिकः । ज्योतिष्टो-
मेनेत्यस्य तूत्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबन्धश्चेति उभयं श्रूयमाणेनैव
विधिना विधातव्यमिति दृष्टो गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । यथाहुः :-

श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवम् ।

एकोक्त्यवसितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यते ॥

(त. वा. २।३।३) इति ।

निर्विघ्नं दृश्यते । ज्योतिष्टोमयागस्य स्वर्गकामस्य च विधेयकुक्षिप्रविष्टत्वात्
पदान्तरस्य चादर्शनात् । नापि वाक्यान्तरात्किञ्चिदवर्त्तयते । तथाविधस्य
वाक्यान्तरस्याभावात् । न च स स्वर्गः स्यात् (जै. सू. ४।३।१३) इति न्यायेन कल्पितं
स्वर्गरूपं फलमुद्देश्यमिति वाच्यम् । तथा सति वाक्ये स्वर्गकामपदानर्थक्यं
रथात् । कल्पितफलोद्देशेन च तत्साधनतयाधिकारिविशेषविशिष्टस्य कर्मणो
विधानमिति पक्षस्य संभवेऽपि कर्मविशिष्टस्याधिकारिविशेषस्य विधानमिति
पक्षस्यासंभवंस्तद्व्यस्य एव । फलधिकारिणोर्यागद्वारैवात्र संबन्धस्य विद्यति-
तत्वात् । किं च ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र विशिष्टविधावाध्रीयमाणे लक्षणावश्यं
स्वीकार्या स्यात् । तथा च सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणामसहमानस्य
शब्दाकृतो न कश्चिद्व्यापारः । किं च विशिष्टविधायधिकारियागयोरङ्गाङ्गिभाव-
संपत्तये वाक्यप्रमाणबलेन लिङ्गश्रुतिकल्पनद्वारा विध्यन्तरकल्पनमिति गौरवं
तदवश्यमेव । तथा च शब्दाकृन्मते ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र न कयापि विधया
वाक्यभेदोपः परिहर्तुं शक्यते । अतोऽयं सुदृढो वाक्यभेद इति भावः ।
अविधेयत्वादिति । इदं प्रागुपपादितम् (पू. ५७ प. ८) । श्रौतव्यापारेति ।
वाक्यषट्काः रोचन्ताः श्रुताः सन्तः श्रोतुर्भनन्ति स्वस्यमर्थमुपस्थाप्य तत्तदन्व-
यानुसंधानपूर्वकमुद्देश्यविधेयभावरूपं वाक्यार्थमवबोधयन्ति । अयं च
शब्दानां श्रौतो व्यापारः । एतादृशव्यापारस्य नानात्वे गौरवमतिशयितं
भवाति । तादृशस्थले च वाक्यभेदोपपत्त्यभावात् । यत्र च नैतादृशं व्यापारनानात्वं
तत्रैकैवोद्देश्यविधेयभावबोधनेन विरतव्यापारेषु शब्देषु पश्चाद्यदि स शब्द-
प्रतिपादितोऽर्थः केचिदर्थान्तरमाक्षिपति तर्हि न तद्विद्वद्भ्यम् । तत्र गौरवदोषो
नास्तीति तात्पर्यम् । यथा सोमेन यजेतेत्यत्रेष्टं फलमुद्देश्यं सोमविशिष्ट-
यागविधाने शब्दैरवबोधिते सति पश्चात्तत्र सोमयागयोरङ्गाङ्गिभाव आर्थिक

न च सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि न वाक्यभेदः तथापि मत्वर्थलक्षणा स्यादेवेति वाच्यम् । तस्याः स्वीक्रियमाणत्वात् । लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात् । लक्षणा हि पददोषो वाक्यभेदस्तु वाक्यदोषः । पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पदे एव दोषकल्पनाया उचितत्वात् । 'गुणे त्वन्याय्य-कल्पना' (जै. सू. १।३।१५) इति न्यायात् ।

अत एव 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यग्राधानानुवादेन जात-पुत्रत्वकृष्णकेशत्वविधाने वाक्यभेदात्पदद्वयेनावस्याविशेषो लक्ष्यत इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणैव स्वीकार्या । तस्मात्सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्ति-विधिर्न ज्योतिष्टोमेनेत्ययम् । गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः ।

हेनाक्षितो भवति न तद्गोरवावट भवति । जघन्यत्वादिति । गौणत्वादित्यर्थः । लक्षणापेक्षयापि वाक्यभेदोपगो गौण इति भावः । गुणे त्वन्यायेति । एतद्व्या-यस्यरूपं प्राशुपदर्शितम् (पृ २६ प ३३) । पदसमूहस्य वाक्यत्वेन पदस्य वाक्याङ्गत्वाद्वाक्यापेक्षया गुणत्वम् । तथा चात्रावश्यं कचिद्विषयं समा-श्रयितव्यं स वाक्यादभूते पदं एवाचितो न तु तदपेक्षया मुख्ये वाक्ये स उचित इति भावः । अत एवेति । लक्षणापेक्षया वाक्यभेदोपस्य गौणत्वादेवे-त्यर्थः । जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यत्र नाग्न्याधानं विधीयते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतस्यादिवाक्येस्तस्मै विहितत्वात् । किंतु तादृशाग्न्याधान-कर्तारमुद्दिश्य जातपुत्रत्वं कृष्णकेशत्वं चेति धर्मद्वयं विधेयम् । तथा चो-द्दिश्यविधेयभावद्वयेन वाक्यभेदो दुर्वारः । न च घवनान्तरप्राप्तमाधानमुद्दिश्य तत्कर्तृत्वेन जातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वरूपधर्मद्वयाविशिष्टो धर्मो विधीयत इत्येकनेयो-द्दिष्टाविधेयभावेन विशिष्टविधानमिति न वाक्यभेद इति वाच्यम् । वसन्ते ब्राह्मणो-ग्नीनादधीतस्यादिपु विधिवाक्येषु ब्राह्मणादि कर्ता निर्दिष्ट एवेत्यतः कर्तृकृत्पत्ति-वाक्यसिद्धत्वेनात्र कर्तृविधानासम्भवात् । किं तु घवनान्तरसिद्धं ब्राह्मणादिक-कर्तारमुद्दिश्य जातपुत्रत्वं कृष्णकेशत्वं चेति धर्मद्वयं विधेयम् । तादृशं चाग्-न्याविधानं वाक्यभेदोपपन्नम् । तथा चोक्तं प्राक् (पृ ३९ प १) प्राप्ते कर्म-णीत्यादि । तत्र कर्मणः यस्य कस्यापि द्रव्यादेरुपलक्षणम् । अतोऽत्र प्राप्तस्या-धानकर्तुः कर्मपदेन संमदः । एव प्राप्तं वाक्यभेदपरिहाराय जातपुत्रः कृष्णकेश इति पदद्वयं लक्षणाद्विधियते । जातपुत्रपदं वात्यावस्याव्यावर्तकम् । कृष्ण-केशपदं न वार्धक्याग्न्याव्यावर्तकम् । पदद्वयेन च लक्षणया तादृश्यरूपो-ऽयस्याविशेषो गृह्यते । तादृश्यस्य मर्यादा च त्रिंशतिवर्षोत्तरं चत्वारिंशद्वर्ष-पर्यन्तेत्याहुः । तथा चात्राग्न्याधानकर्तारमुद्दिश्य तद्वत्त्वेन तादृश्यरूपो धर्मो विधीयत इत्येक एवाद्वैतविधेयभाव इति न वाक्यभेदोपः । इदं वाक्यार्था-

किंच सोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने श्रुत्यर्थविधानं गुणविधाने तु वाक्यार्थविधानम् । तच्च श्रुत्यर्थविधानसंभवेऽयुक्तम् । यथाहुः—

वाक्यार्थविधिरन्याप्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे । (आप. श्रौ. १२।१४।८, मान. श्रौ. २।३।५।४, कात्या. श्रौ. १।६।६) इति ।

झीकारस्य फलं चाजातपुत्रस्यापि रोगादिना शुक्रकेशस्यापि च तरुणस्या-
धानसिद्धिः । लक्षणाया अनङ्गीकारे न अपुत्रस्य शुक्रकेशस्य वा तरुणस्या-
प्याधानाधिकारो न स्यात् । अत्र च पदद्वये लक्षणायामपि तदपेक्षया वाक्यभेदे
गौरवाधिक्यमेव । अग्नीनादधोतेति पदद्वयस्यावृत्तेरुद्देश्यविधेयभावद्वयस्य च
वाक्यभेदेवश्यंभावात् । किं च जातपुत्रः कृष्णकेश इति पदद्वये न पार्यक्येन
लक्षणाद्वयम् । तथा सति तयोः पदयोर्मध्ये एकमेव सिद्धावन्यतरस्य धैर्यार्था-
पत्तेः । किं न तत्पदद्वयं मिलितं सलक्षणयैकमर्थं सारूप्यरूपमवस्थाविशेषं
बोधयति । एकत्रैव लक्षणा अपरं तात्पर्यमाहकमिति वा । अतश्चात्रैक एव
लक्षणाव्यापारो न द्विगुण इति बोध्यम् ।

अथ सोमेन यजेतेत्यत्र यागमुद्दिश्य तद्वृत्तेन सोमरूपगुणविधाने
द्व्यपणान्तरमाह—किं च सोमेनेति । श्रुतेरर्थः श्रुत्यर्थः । श्रुतिः शब्दः । स चात्र
विधेः प्रकृमाद्विधिवोधको यजेतेति शब्दः । तदर्थस्तद्वृत्तकृयजधात्वर्थो यागः ।
यजेतेत्यत्र प्रत्ययबोध्याया विधिशक्तेयां, उपसंक्रमे श्रुत्यर्थविधानं भवति ।
तस्या एव विधिशक्तेः सोम उपसंक्रमे तु वाक्यार्थविधानं भवति । वाक्य-
स्यार्थो वाक्यार्थः । वाक्यं च विधिवोधकं सोमेन यजेतेत्यादि । तस्यार्थ-
स्तद्वाक्यघटकसोमशब्दार्थः । तादृशवाक्यार्थविधानं च श्रुत्यर्थविधिसंभवे
न युक्तम् । वाक्यार्थपेक्षया श्रुत्यर्थस्य समानपदोपात्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिक-
त्वात् । शीघ्रोपस्थितिक परित्यज्य विलम्बोपस्थितिकेन साकं संबन्धस्या-
न्याप्यत्वात् । ननु सोमेन यजेतेत्यत्र विदिष्टाविधिपक्षे विधेयस्य यागस्य
शीघ्रोपस्थितिकत्वापि विधेयतावच्छेदकस्य सोमाविशिष्टत्वस्य विलम्बोप-
स्थितिकत्वमेवेति चेत्—सत्यम् । तथापि गुणमात्रविधानमिति पक्षे विधेयः
सोमो विधेयतावच्छेदकं च सोमत्वमिति द्वयमपि विलम्बोपस्थितिकमिति
तदपेक्षया विदिष्टाविधिपक्षे विधेयतावच्छेदकमैकमेव विलम्बोपस्थितिकमिति
विशेषस्य सत्त्वेन लाघवाद्विदिष्टाविधिपक्ष एवोचितः इति भावः । नन्वेवं
श्रुत्यर्थविधिसंभवे वाक्यार्थविधेरन्यास्यत्वे कथं सिद्धान्तिना ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र केवलमाधिकारावेपित्वं स्वीकियते । केवलाधिकारवि-
धित्वे हि सोमेन यजेतेत्यनेन प्राप्तं यागमुद्दिष्ट्याप्राप्तं स्वर्गरूपं फलं विधीयत
इति यत्तद्वयम् । फलं च न श्रुत्यर्थः । तस्य विधायकयजेतेतिपदमेतिपाद्य-
त्वाभावात् । किं तु वाक्यघटकस्वर्गकामपदबोध्यं फलमिति फलविधाने

वाग्यार्थः पदान्तरार्थ इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापि फलोद्देशेन याग-
स्यैव विधानाच्च वाक्यार्थविधानम् । तदुत्पात्तिविधित्ववादिनापि तदङ्गीकाराच्च ।
तस्मात् ज्योतिष्टोमेनेत्ययमाधिकारविधिरेव ।

अपि च कर्मस्वरूपविधिसूत्रं स्वीकार्यो यत्र कर्मणो रूपमुपलभ्यते ।
यागस्य च द्वे रूपे, द्रव्य देवता चेति । सोमेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवता

वाक्यार्थविधानं स्यात् । तच्च श्रुत्यर्थविधिसमवे न युक्तमिति चेत्तत्राह-
ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापीति । ज्योतिष्टोमेनेत्ययमाधिकाराविधिरिति यद्वच्यते
तदार्थिकविध्यभिप्रायेण । शाब्दप्रतीतितस्तु न तत्र भागमुद्दिश्य स्वर्गरूप फल
विधीयते । किंत्वाधिकारविशिष्टावगता फलमुद्दिश्य याग एव विधीयते । एव
शाब्दान्तर्ये विधिशक्तियमि सवङ्गापि यागस्य सोमेन यजेतेत्यनेन प्राप्तया-
सन्नानवकाशा तदुद्देश्ये फले पर्यवस्यति । तथा च फलतोधिकारविधि स
भवति । शाब्दप्रतीतो तु यागस्यैव विधानमिति श्रुत्यर्थविधिरेव, नतु वाक्या-
र्थविधिरिति न काश्चिदोप । न केवलमस्मान्भिरप्यमुच्यते । किं तु सोमेन
यजेतेत्यत्र मन्त्रयलक्षणामसहमानेन पूर्वपक्षिणापि ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तथैवा
ङ्गीकृतत्वात्-याह-तदुत्पात्तिविधित्वेति । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधित्वमुत्प-
त्तिविधित्वं च यो मन्यते तनापि तस्याधिकारविधित्वमुक्तरीत्येवोपपादित
नतु प्रत्ययवाध्याया विधिशक्ते फले शाब्द सवन्ध स्वीकृत्योपपादितम् ।
तथा च श्रुत्यर्थविधानसरक्षणमावश्यकमिति भाव । न च यथा ज्योतिष्टो
मेनेत्यत्राधिकारमात्रविधिं मन्यमानेन सिद्धान्तिना शाब्दान्वयानुसरणेन
श्रुत्यर्थविधानं सरक्षितं तथा सोमेन यजेतेत्यत्र गुणमात्रविधिं मन्यमानेन
पूर्वपक्षिणापि शाब्दान्वयानुसरणेन श्रुत्यर्थविधानं सरक्षितं भवेच्चेत्याप-
'किंच सोमेन इत्यादिग्रन्थनोक्तो दोष इति पाच्यम् । तथा सति मूलं एव कुठार
पातप्रसङ्गः स्यात् । सोमेन यजेतेत्यत्र मन्त्रयलक्षणमाधिकारो ह्यस्य पूर्वपक्षस्य
मूलम् । तदर्थं च प्रयतमानेन पूर्वपक्षिणा यदि सामन यजेतेत्यत्र श्रुत्यर्थ-
विधानसरक्षणाय विधिशक्त्येवमि शाब्दोन्वयं स्वीकृतं स्यात्तर्हि तत्सामाना-
धिकरण्याय सोमपदे लक्षणा गल पतितेव भवेदिति धोध्यम् । उपसहरति-
तस्मादिति ।

सोमेन यजेतेत्यत्र योत्पात्तिविधि स्वीकार्याथवा ज्योतिष्टोमनेत्यादिवाक्य-
स स्वीकार्य इत्येताद्विषये सिद्धान्तिपूर्वपक्षिणोर्मेतदम् । आद्य पक्ष सिद्धा-
न्तिन । द्वितीय पूर्वपक्षिण । अनयोश्च पक्षयोर्मध्ये क्वचन श्रेयानिति सदेहे
लाघवगौरवाच्चापारेण निर्णयं कृत्वा सिद्धान्तिना स्वपक्षं स्यापितम् । इदानीं
त्यत्र सदेह एव नास्ति दूरे लाघवगौरववर्त्त्याह अपि चेति । अयं भावः ।

नोपलभ्यते सोमयागस्याव्यक्तत्वात् । अव्यक्तत्वं च स्वार्थचोदितदेवताराहित्यम् ।
न तु देवताराहित्यमात्रम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितग्रहदेवतानां
सत्त्वात् । ग्रहणार्थाभिरपि देवताभिः प्रसङ्गतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् ।
तथापि द्रव्यमुपलभ्यत एव । तेनापि यागस्वरूपं ज्ञातुं शक्यमेव । ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र न द्रव्यं देवता वा श्रूयते । अतस्तस्योत्पत्ति-

अज्ञातकर्मविशेषस्वरूपज्ञापको हि विधिरुत्पत्तिविधिः । द्रव्यं देवता च कर्म-
स्वरूपम् । स्वरूपमेवादेव च कर्ममेवो भवति । द्वयोः कर्मणोर्द्रव्यक्येपि देव-
ताभेदश्चेत्कर्मभेद एव । तथा देवतैक्येपि द्रव्यभेदश्चेत्कर्मभेद एव । द्रव्यदेवत-
योर्द्रव्योत्पत्तिर्भेदेन सुतरां कर्मभेदः । द्वयोरप्येकत्वे तु कर्मैक्यमेव । एवं
कर्मस्वरूपे निश्चिते यद्वाक्यं कर्मस्वरूपपरिचायकं तज्जोत्पत्तिविधिरेवार्थ-
स्वीकार्यं एव न संवेदः । यथा घायव्यं श्वेतमालभेतेति । एतच्च पूर्वं निरूपि-
तमेवं (वृ. १३ पं. ८) । यत्र चैकस्मिन्वाक्ये द्रव्यं श्रूयते परत्र देवता श्रूयते
तत्र जोत्पत्तिविधिरित्येतद्विषये संदेहोऽस्तु नाम । परंतु यत्रैकस्मिन्वाक्ये द्रव्य-
देवतान्यतरच्छ्रूयते परत्र च न किमपि तत्र लेशतोऽपि न संदेहावसरः । प्रकृते
च, सोमेन यजेतेत्यत्र द्रव्यवाचकं सोमपदं श्रूयते ज्योतिष्टोमेन देवतवाक्ये
तु न किमपि द्रव्यवाचकं वा देवतावाचकं वा श्रूयते । तथा च तज्जो-
त्पत्तिविधित्वोक्तिर्मन्त्रावेणैव गतार्येति । स्वार्थचोदितेति । स्वं यागः ।
तदर्थं चोदिता विहिता वा देवता तत्राहित्यमव्यक्तत्वम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णा-
तीत्यत्र ग्रहणं विधीयते । इन्द्रवायू देवतास्येत्यैन्द्रवायवः । सास्य देवता
(पा. सू. ४।१।२४) इति सूत्रेणाणप्रत्ययः । गृह्यते हविर्द्रव्यमनेनेति ग्रहः
सोमपात्रम् । इन्द्रवायुदेवताकं यत्सोमपात्रं तद्गृह्णातीत्यर्थः । अत्रेन्द्रवायु-
रूपदेवता या निर्दिष्टा सा तदीयपात्रग्रहणाद्व्युत्पत्तेन निर्दिष्टा न तु यागाङ्गत्वेन ।
तद्वाक्ये यागप्रतिपादकस्य यजधातोरभावात् । तच्चैन्द्रवायवग्रहग्रहणं याग-
प्रसङ्गेन विहितमित्यतः सोमपात्रस्य वा देवता सैव सोमयागस्य कल्पनीया ।
पात्रसंबन्धित्वेनोपस्थितत्वात् । देवतान्तरस्य तथानुपस्थितत्वात् । एवं च
सोमेन यजेतेत्यत्र विहितस्य सोमयागस्य देवता यतंत एव । किंतु यथा तत्र
सोमो यागार्थत्वेन विहितः । तस्य च सोमस्य यागार्थत्वं तत्र न शाब्दं किं
त्वार्थिकमित्यन्यत् । तथा तद्वाक्ये यागार्थत्वेन देवता न विहिता यस्या
यागार्थत्वमार्थिकत्वेनापि सिध्येत् । तथा च सोमयागस्याव्यक्तत्वं सिद्धम् ।
तेनापीति । सोमेन यजेतेत्यत्र निर्दिष्टेन सोमरूपद्रव्यमात्रेणाप्ययं सोमयाग
इत्येवं यागविशेषस्वरूपं यागान्तरेभ्यः पार्थक्येन ज्ञातुं शक्यं भवतीत्यर्थः ।
अतस्तस्येति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविशेषसंबन्धिनो हवि-
र्द्रव्यविशेषस्य देवताविशेषस्य च निर्देशाभावेऽपि यदि केवलं विधिबोधका-

विधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वात् विशेषस्यैव विधेयत्वा-
दित्यादिक्लेशेन स्यात् । अतो नायं कर्मोत्पत्तिविधिः ।

नन्वेवमपि अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमपि होमोत्पत्तिविधिर्न स्यात् । रूपा-
श्रवणात् । तच्छ्रवणाच्च दक्षा जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा
चागाराग्निहोत्राधिकरण (जै. २।२ अधि. ५) विरोधः । तत्र हि अग्निहोत्रं

स्यात्प्रत्ययबलादुत्पत्तिविधिराश्रीयते तर्हि पूर्वमज्ञातं यागविशेषस्वरूपं कीदृशं
तेनोत्पत्तिविधिना ज्ञाप्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकरणस्थार्थवादादिवाक्यान्त-
रालोचनेन तदीदृशमिति यथाकथंचित्कल्पनीयं भवेदिति क्लेशः । रयवाक्यात्
न तदीदृशमिति ज्ञातुं शक्यते । ज्योतिष्टोमेनेति पदं यागविशेषनामधेयम् ।
ज्योतिराप्यास्त्रिपृष्ठाविस्तोमा यस्मिन्याग इति श्रुत्युत्पत्तेः । न तु यागविशेष-
स्वरूपपरिचायकम् । एतद्वाक्यार्थबोधात्प्रागमुक्तस्यार्थविशेषस्यैतन्नामधे-
यमिधेयं संकेतामहणात् । तथा स्वर्गकामपदं स्वर्गफलकोप्यं याग इत्येताव-
न्मात्रमवबोधयेन्नतु तादृशयागविशेषस्वरूपपरिचयं कर्तुं प्रभवति । तथा अजे-
तेति यजधातुरपि न यागविशेषस्वरूपपरिचायकः । तस्य यागसामान्यार्थ-
बोधकत्वात् । सामान्यरूपेण तु न कोप्यर्थो विधातुं शक्यते । नहि द्वादशेति
पिता नाम कुर्यादित्युक्ते नामसामान्यकरणेन कृती भवति । तथा च यस्मिन्-
वाक्ये द्रव्यस्य देवताया वा न निर्देशस्तस्योत्पत्तिविधित्वं सत्यां गतौ नैवाद-
रणीयमिति सिद्धम् ।

यत्र ॥ यचनस्य नान्या काचन गतिः संभवति तत्रागत्या द्रव्यस्य
देवताया या निर्देशभावेऽपि उत्पत्तिविधित्वं स्वीकर्तव्यं भवति, कर्मविशेष-
स्वरूपपरिचयाय जायमानो वाक्यान्तराद्यालोचनादिक्लेशश्च सोढव्यो
भवतीत्येतच्च उदकासमाधानाभ्यां प्रदर्शयति-नन्वेवमपित्यादिना । जुहोतीति
क्रियापदं जुहुयादित्यर्थकम् । तत्र चारयातपदबोध्या विधिशक्तिः प्रथमतः
समानपदोपात्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिके धात्वर्थे होमे उपसंक्रान्तापि होमविशे-
पस्वरूपस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य स्ववाक्यादनवगतत्वेन पर्यवसिता न भवति ।
किं तु यथा गुणविधौ पदान्तरोपात्ते गुणे प्रत्ययबोध्या विधिशक्तिरुपसंक्रान्ता
भवति तथात्र पदान्तरोपात्ते कस्मिंश्चिदर्थे उपसंक्रान्ता भवतु नाम नतु
धात्वर्थे होम इत्यतोयं कर्मोत्पत्तिविधिर्न स्यात् । एतदपेक्षया वरं दध्ना जुहो-
तीत्यत्र मत्वर्थलक्षणयोत्पत्तिविधित्वाश्रयणम् । द्रव्यं देवता चेति कर्मणा
रूपद्वयम् । तयोरन्यतरदपि यत्र न श्रूयते तत्रोत्पत्तिविधित्वाद्वाङ्कारापेक्षया
यत्रान्यतररज्यते तादृशे दध्ना जुहोतीत्यनेनोत्पत्तिविधित्वाश्रयणस्योचितत्वा-
दित्याशयः । आगाराग्निहोत्रेति । एतदधिकरणतात्पर्यं प्रदर्शितं प्राक् (५. ५३

जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोतीत्यादीनां च गुणविधित्वमुक्तमिति चेत्--सत्यम् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते । अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रत्ययन्यायेन (जै. १।४।४) नामधेयत्वात् । तदेतदग्रे वक्ष्यामः । तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते । अन्यथानर्थक्यापत्तेः । दध्ना जुहोतीत्यस्य च नानर्थक्यं गुणविधित्वात् । अतः अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं कर्मोत्पत्तिविधिरिति युक्तम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य च तानर्थक्यमधिकारविधित्वोपपत्तेः । अतः

प. २९) । समाघत्ते-सत्यमित्यादिना । नोपलभ्यत इति । नन्वग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्रव्यं किञ्चित् निर्दिश्यते तथापि देवता निर्दिश्यत एव । अग्निहोत्रमित्यत्राग्निशब्दस्य देवतावाचकस्य निर्दिश्यमानत्वात् । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन्नित्यग्निहोत्रशब्दस्युत्पत्तिः । तथा च रूपं नोपलभ्यत इति कथमुक्तमिति चेत्तत्राह-अग्निहोत्रशब्दस्येति । तदुक्तं जैमिनिना प्रथमाध्याये चतुर्थपादे तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रम् (जै. सू. १।४।४) इति । दध्ना जुहोतीत्यत्र मत्पर्यलक्षणया विशिष्टविधिं स्वीकृत्य तेन प्राप्तं होममनूयान्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन केवलमग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । न तु कर्मविधायकमेतद्वाक्यमित्याशङ्कानि-रासार्थमेतत्सूत्रम् । अत्राग्निदेवतारूपगुणस्य विधिर्न संभवति । तस्याप्राप्तत्वाभावात् । यतस्तस्य देवतारूपगुणस्य प्रत्ययं प्रापकमन्यशास्त्रं वर्तते । तच्चान्निज्योतिज्योतिराग्निः स्वाहेति मन्त्रवर्णः । स च होमाद्वत्वेन विनियुक्तः । तादृशमन्त्रार्थलोचनेनाग्निदेवतायाः प्राप्तत्वाच्च तस्यात्र विधिः संभवति । किं तु कर्मोत्पत्तिविधिरिवायम् । दध्ना जुहोतीत्ययं तु गुणमात्रविधिः । तथा चान्निहोत्रशब्दोत्र कर्मनामधेयमिति स्वीकार्यम् । तच्चाभेदेन धातुर्थस्य होमस्य विशेषणम् । अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति शक्यार्थः । अग्निहोत्रमिति द्वितीया तु तृतीयायं बोध्या । नन्वेवमपि प्रकृते किमायातम् । अग्निहोत्रशब्दस्यास्तु नाम कर्मनामधेयत्वम् । अग्निहोत्रशब्दश्च न केवलं रुढः । किं तु योगरुढः । अग्निदेवताप्रापकं यदग्निज्योतिरिति मन्त्ररूपं शास्त्रान्तरं तेन प्राप्तमग्निसंबन्धं निमित्तीकृत्याग्नये होत्रं इयमं यस्मिन्नित्येवं योगार्थपुरस्कारेणाग्निहोत्रशब्दस्य कर्मविशेषणनामधेयत्वात् । एवं चान्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येऽग्निशब्देन देवताया निर्देशो दुरपह्य एव । तथा च कथमत्र रूपं नोपलभ्यत इत्युक्तमिति चेत्-भ्रान्तोऽसि । नष्टतादृशरूपोपलब्धिर्गुणोत्पत्तिविधिनिर्णायिका भवति । निर्देशमात्रं ह्येतत् । किंवाग्निदेवतायाः शास्त्रान्तरसिद्धत्वेनाप्राप्तत्वाभावेन तत्र विधिवाक्यन्ययो न संभवति । तथा च विध्यन्वयानर्हदेवतायास्तादृशद्रव्यस्य वा निर्देशोपि न तेन कारणेन तत्रोत्पत्तिविधिः स्वीकार्यो भवति । एवं चात्र रूपं नोपलभ्यत इत्यस्योत्पत्तिविधित्वसाधकं रूपं नोपलभ्यत इत्यर्थः । अग्रे इति । नामधेयरूपवेदभागानेरूपणप्रसङ्ग इत्यर्थः । आनर्थक्यापत्तेरिति । तथा चोत्पत्तिविधिः स्या-

किमर्थं संभवति रूपवति वाक्ये कर्मविधाने तद्द्रष्टे तत्स्वीकार्यम् ।

किंच दध्ना जुहोतीत्यस्य कर्मात्पत्तिविधित्वे पयसा जुहोतीत्यनेनैतत्क-
र्मानुवादेन न पयो विधातुं शक्यते । उत्पत्तिशिष्टदध्यवरोधात् । उत्पत्तिशिष्ट-
गुणावरुद्धे हि न गुणान्तरं विधीयते । आकाङ्क्षाया उत्पत्तिशिष्टेनैव
निवृत्तत्वात् । अतस्तेनापि विशिष्टं कर्मान्तरं विधेयम् । तथा चानेकादृष्टकल्प-
नागौरवम् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तु उत्पत्तिविधित्वे एतद्वाक्यविहितस्य
कर्मणो द्रव्याकाङ्क्षायां युगपदेव खलेकपोतन्यायेन 'दध्ना जुहोति', 'पयसा
धकस्य देवतानिर्देशस्य द्रव्यनिर्देशस्य चाभावेपि गत्यन्तराभावेनानर्थक्यप्रतिह-
तानां विपरीतं बलावलमिति न्यायेनाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधिः स्वीकि-
यत इति भावः । रूपवति । सोमरूपद्रव्यानिर्देशवति सोमेन यजेतेत्यत्र । तद्द्रष्टे
द्रव्यदेवतयोरन्यतरस्यापि यत्र न निर्देशस्तादृशं ज्योतिष्टोमेनेति वाक्ये ।

एयमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारे साधकं यच्चनानर्थक्यं
प्रदर्शयित्वा दध्ना जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारे साधकं प्रदर्शयति-किं च
दध्नेति । दध्ना जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारे तादृशोत्पत्तिविधौ निर्दिष्टं
यद्धोमसाधनं दधि तेन साधनद्वारमवरुद्धं भवतीत्यतो वाक्यान्तरस्थस्य पयसे-
त्यस्य तत्र संबन्धो न स्यात् । पयो हि होमसाधनं दधिवत् । अतस्तस्य पयसः
साधनत्वेनैव दध्ना जुहोतीत्यत्र विहिते होमे संबन्धो वाच्यः । परंतु तादृशः
संबन्धस्तत्र दध्नेत्यनेनैव संवृत्त इति साधनांशे निराकाङ्क्षत्वात्तत्र पयस-
संबन्धो न संभवति । तथाच पयसा जुहोतीति वाक्यमपि दध्ना जुहोतीतिवत्ततः
पार्थक्येन स्वतन्त्रमुत्पत्तिविधायकमिति स्वीकार्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अने
कादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तथा हि । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं होमेनेष्टं
भावयेदिति वाक्यार्थः । होमस्य चेष्टसाधनत्वं न लोकतोऽवगम्यत इति
तत्रादृष्टं मध्ये किंचित्प्रकल्प्य तद्द्वारा होम इष्टसाधनं भवतीत्यवश्यं
कल्पनीयम् । इदं जुहोतीति गुणविधौ दध्ना होमं भावयेदिति वाक्यार्थं
दध्नो होमसाधनत्वं लोकतोऽवगम्यत एवेति न तत्रादृष्टकल्पना । एव पयसा
जुहोतीत्यत्रापि नादृष्टकल्पना । यदि तु दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यन-
योद्वेयोरपि पार्थक्येनोत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते तर्हि दधिमता होमेनेष्टं भाव-
येत्पयस्वता होमेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थं स्थलद्वयेष्वदृष्टं कल्पनीयं स्यादि-
त्यनेकादृष्टकल्पनागौरवमिति बोध्यम् । खलेकपोतन्यायेनेति । कणिशानां
मर्दनेन यत्र धान्य निष्पाद्यते तत्स्थानं यलशब्देनोच्यते । तत्र च धान्ये
प्रसारिते तद्भक्षणार्थं बाला युवान- स्वविराश्च सर्वे कपोता युगपत्पतन्ति ।
पक्षिणां स्वभाव एवेतादृशः । तथाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यार्थोत्तरं केन होमं

‘जुहोति’ इत्यादिवाक्यैर्गुणा विधीयन्त इति नानेकादृशकल्पनागौरवम् । अतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः, पयसा जुहोतीत्यादयस्तु गुणविधय इति युक्तम् । सोमेन यजेतेत्यत्र तु रूपवति वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधाने स्वीक्रियमाणे न किञ्चिद्वपणम् । पक्षद्वयेऽप्येकस्यादृष्टस्य तुल्यत्वात् । तस्माद्युक्तं सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिरित्यलमनया अप्रसक्तविधिनिरूपणानुगतप्रपञ्चनिरूपणचिन्तया । प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवन्तमप्राप्तमर्थं विधत्त इति ।

स च विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुच्यन्निविधिः । यथाग्निहोत्रं

भाययेदित्येवं साधनाकारक्षणायां तत्पूरणार्थं इध्ना जुहोतीत्यादिषु वाक्येषु निर्दिष्टा वधिपयआवयः सर्वेया युगपदुपातिर्गन्त इति भावः । न किञ्चिद्वपणमिति । ननु यथा इना जुहोतीति गुणवाक्ये विशिष्टविध्यङ्गीकारे सत्यदृष्टकल्पनाप्रसङ्ग आपादितस्तथा सोमेन यजेतेत्यत्र सिद्धान्तिना विशिष्टविधिरङ्गीकृत इति तत्रादृष्टकल्पनाप्रसङ्ग इति द्वयं तदवस्थमेवेति चेत्तेत्याह-पक्षद्वयेपीति । सिद्धान्तिमते यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र अदृष्टकल्पनावश्यकता तथापि ज्योतिष्टोमेनेत्यधिकारबोधकवाक्ये न दृष्टकल्पना । तेन स्वर्गकामस्याधिकारमात्रबोधनात् । अधिकारिणश्च कर्तृत्वेन यागादुत्पत्त्यस्य लोकतोयगम्यमानत्वात् । पूर्वपक्षिमते तु यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र सोमेन यागं भाययेदित्येवं गुणमात्रविधानाङ्गीकारेण सोमे यागादुत्पत्त्यस्य च लोकतोयगम्यमानत्वेन नादृष्टकल्पना तथापि ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तेनोत्पत्तिविध्यङ्गीकाराददृष्टकल्पनावश्यकता । एवं च मतद्वयेऽप्येकमेवादृष्टं कल्पनीयं भवतीति न सिद्धान्तिमते पूर्वपक्षिमतापेक्षया गौरवाधिक्यमिति न किञ्चिद्वपणमिति भावः ।

अलमनयेति । अलमिति निषेधार्थं । विधिनिरूपणं हि प्रकृतम् । तत्संबद्धो यः प्रपञ्चः साधकवाधकप्रमाणोपन्यासपूर्वकं मन्त्रवर्त्यलक्षणास्थापनरूपो विस्तारः स चात्राप्रसक्त इति तन्निरूपणविचार एतावत्पर्यन्तं याचान्कृतस्तावानेवास्तु नाधिकः क्रियत इत्यर्थः ।

विधिमन्त्रादिभेदेन वेदस्य पञ्चविधत्वं प्रयोजनवदर्थप्रतिपादकत्वं विधेः सामान्यलक्षणं च प्रागुक्तम् (पृ. १६ पं ३) । अधुना विधिविशेषस्वरूपविवक्षया विधेरवान्तरविभागं प्रदर्शयति-स च विधिरिति । कर्मस्वरूपमात्रेति । मात्रपदेन कर्मस्वरूपेतरस्य व्यावृत्तिः । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागस्य फलेन सह संबन्धो बोध्यते । अतस्तस्य नोत्पत्तिविधित्वं

जुहोतीति । उत्पत्तिविधौ च कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः, होमेनेष्टं भावयेदिति ।
न तु होम कुर्यादिति साध्यत्वेन । तथा सति साध्यस्य साध्यान्तरान्वयायो-
गेनाधिकारवाक्याप्रगतफलसंबन्धो न स्यात् । करणत्वेन त्वन्वये होमेनेष्टं
भावयेत् । किं तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां फलविशेषसंबन्धो घटते ।

किंत्वधिकारविधित्वमेव । नन्ववमुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं
प्रागुक्तम् (पृ ३१ प ६) तत्कथं सगच्छते । तत्रोद्भिदागस्य पशुरूपफलेन सह
संबन्धावगमादिति चेत्-इत्यम् । तत्र वाक्यभेदेन चाभ्यर्थद्वयम् । तत्रैकस्या-
धिकारविधित्वमपरस्योत्पत्तिविधित्वम् । तथा चोद्भिदा यजेतेत्यत्र ॥ वचना-
न्तराभावेनागस्या तदाश्रयणमिति तत्र सिद्धान्तिसौक्तम् (पृ ५७ पं ४) ।
तदाश्रयणमित्यस्य वाक्यभेदाश्रयणमित्यर्थः । एव चोद्भिदा यजेत पशुकाम
इत्यस्योत्पत्तिविधित्वमधिकारविधित्वं चेति द्वयमपि शाब्दमेव । तत्रोत्पत्तिवि-
धिशोधके वाक्यार्थे पशुकाम इत्यस्य न संबन्ध इति सिद्धं तस्य कर्मस्वरूप-
मात्रबोधकत्वम् । कोमुदीकारास्तवर्थसमग्रहण्यारयायामुद्भिदा यजेत पशुकाम
इति विधेः श्रौतमधिकारविधित्वमेव । उत्पत्तिविधित्वं तु कर्मस्वरूपबोधक-
विध्यन्तराभावेनार्थिकमेवेति न दोष इत्याहुः (अर्थस टी पृ ३३) । ननु
सोमं यजेतेत्यत्र कर्मस्वरूपातिरिक्तस्याद्भुप्रधानयोः सोमयागयोः संबन्धस्य
बोधनेन कर्मस्वरूपमात्रबोधकत्वाभावात्कथमुत्पत्तिविधित्वमिति चेन्न । तत्र
सोमयागयोः संबन्धो न शाब्देन विधिना बोध्यते । किंतु वाक्यप्रमाणेन
फलितेनार्थेन विधिना बोध्यत इति प्रागुक्तमेव (पृ ४४ प ३) । तथा च तत्र
शाब्द उत्पत्तिविधिरिति न दोषः । कर्मण इति । तुभात्वर्थस्य होमरूपस्य
कर्मणो विधिप्रत्ययप्राच्यप्रभावनायां करणत्वेनान्वय इत्यर्थः । एवमेव धातु-
प्राच्यस्य यागरूपस्य दानरूपस्य च कर्मणः प्रत्ययप्राच्यप्रभावनायां करण-
त्वेनान्वयः बोध्यः । तथा मनीति । कर्मणः प्रत्ययप्राच्यप्रभावनायां साध्यत्वे
नान्वये होम साध्यमिति सिद्धम् । तद्वैश्यान्यस्ताध्य साध्यान्तरम् ।
तथाधिकारबोधकवाक्याधिकारविशेषणत्वेन प्रतीयमान स्पर्शादि । होमस्य-
गर्गेश न सामान्यविशेषभेदः । तन्निर्गतेन प्रतीयमानत्वात् । यद्यपि सामा-
न्यविशेषमायस्त्वर्वाहदा सामान्यामिनि जिज्ञासायां विशेषस्याभेदेन सामान्ये
संबन्धो युज्यत । अत्र तु होमस्वर्गयोः सामान्यविशेषभावमावाह्यहोमस्य
स्पर्शादिकृत्वेन सह संबन्धो न स्यात् । ननु भावनायां साध्यत्वेन होमस्या-
न्यपेक्षितत्वं स्पर्शादिकृत्वेन सह भेदेन संबन्धो युक्तः । तथा च भावनायां
साध्यत्वेन प्रतीयमान होमधिकारवाक्याप्रगतत्वस्य साधनत्वेन संबन्धः
रह्यः । स्वर्गहोमयोः साध्यसाधनभाषसंबन्धसम्भवादिति चेन्न-स्यादतदर्थं यदि

न च उत्पत्तिविधाविष्टवाचकपदाभावेन कर्मणा इष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थ इति वाच्यम् । विधिश्रुतेरेवेष्टवोधकत्वात् । सा हि पुरुषार्थे पुरुषं प्रवर्तयन्ती कर्मणः फलसंबन्धमात्रं बोधयति । तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्म

होमस्वर्गयोः संबन्धः शब्दतः प्रतीयमानः स्यात् । आर्थिकस्तु तादृशः संबन्धोत्र सत्यामाकाङ्क्षायां स्यात् त्वन्यथा । किं च यद्यपि स्वर्गहोमयोः साध्यसाधनभावरूपः संबन्धः संभवति तथापि तस्यादृष्टत्वाच्च स सिद्धवद्प्रदीप्तं शक्यते । संभवमात्रेण तु न तस्योपस्थितिः । ननु सिद्धान्तेऽप्ययं दोषः सम्मानः । होमस्य भावनायां साधनत्वेनान्वयेऽपि तस्याधिकारवाक्यावगतेन स्वर्गादिना फलेन सह शाब्दान्वयाभावात् । स्वर्गस्य शाब्दोन्वयो ह्यभेदेन कामपदार्थे तद्द्वारा चान्यपदार्थेधिकारिणि । स्वर्गकाम इत्येवं बहुव्रीहिसमासदर्शनात् । तथा च स्वर्गहोमयोः साध्यसाधनभावरूपसंबन्धस्य लोकतो नवगम्यमानस्य कथमवगतिरिति चेत्-उच्यते । विधिश्रुतिरिष्टवोधिकेत्यनुपदं मूल एव वक्ष्यते । तस्य च सामान्यरूपेण प्रतीतस्येष्टस्य समानाभिधानश्रुत्या प्रत्ययवाच्यमावनायां साध्यत्वेनान्वयः । अयमन्वयः शाब्द एव । सामान्यस्य च विशेषं विना पर्यवसानाभावेन विधिप्रत्ययबोधितं यद्विष्टं तत्कीदृशमित्येवं तद्विशेषस्वरूपाकाङ्क्षायामधिकारवाक्यावगतस्याधिकारिविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वर्गादिः फलस्य तत्राभेदेन संबन्धो जायते स्वर्गादिरूपमिष्टमिति । अयं च संबन्धो न शाब्दः । किं त्वार्थिकः । अयं च संबन्धो नोपपत्तिसापेक्षः । स्वर्गादिरदृष्टस्येऽपि तत्रेष्टस्यस्यासंभवाभावेन तदवगतेः सुलभत्वात् । यद्यप्येवमिष्टविशेषेष्टसामान्ययोराधिकः संबन्धस्तथापि तादृशस्येष्टस्य साध्यत्वं होमस्य च साधनत्वं शब्दत एवावगम्यत इति तदुपपत्तये तयोः साध्यसाधनभावो लोकतो नवगम्यमानोऽप्यदृष्टद्वारा तत्र तादृशशब्दबलादेव कल्पनीयो भवति । अयमेव हि विशेषोर्थतः प्रतीयमानाव्याचष्टुद्भूतः प्रतीयमानार्थ-यच्छब्दतः प्रतीयमानार्थः प्रमाणान्तरसिद्धयेत्समीचीनमेव । प्रमाणान्तरसिद्धौ न चेत्तर्हि तदुपपत्तये तत्र तच्छब्दबलादेवाहोऽप्यर्थस्तदुपपादकः कल्पनीयो भवति । तत्र तादृशाह्वयार्थकल्पनायां प्रमाणं च स शब्द एव । अर्थतः प्रतीयमानार्थस्तु न तथा । प्रमाणान्तरसिद्धयर्थोऽर्थतः प्रतीयते । प्रमाणान्तरसिद्धस्य त्वर्थस्य न काप्यार्थिकी प्रतीतिर्भवतीति । तदुक्तं 'न शब्दः सिद्धिसापेक्षः सिद्धिः शब्दानुवर्तिनी' इति । विधिश्रुतेरेवेति । विधिश्रुतिविधिवोधकः शब्दः यजेत यष्टव्यमित्यादौ लिङ्गतत्वादिः । यजेत-त्यायुच्चारणोत्तरं नियमेनैतत्प्रतीयते यद्यमिष्टसाधने यागे प्रेरयतीति । यच्च यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यमिति हि प्रागुक्तम् (१०६ पं ६) । अत्र च यत्प्रतीयते तत्रांशचतुष्टयम् । इष्टमित्येकोऽंशः । साधनमिति द्वितीयः । याग

करणत्वेनान्वेतीति । अत एवोद्भिदा यजेत (ता. ब्रा. १९।७।२) इत्यादौ तृतीयान्त उद्भिच्छब्द उपपद्यते । उद्भिदा यागेन इष्ट भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः ।
येषामपीष्टसाधनत्व लिङ्गर्थस्तेषामपि तृतीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनु-

इति तृतीय । प्रेरयतीति चतुर्थ । तत्रेष्टरूप प्रथम प्रेरणारूपश्चतुर्थश्चेति द्वावप्यशो लिङादिप्रत्ययवाच्यो । यागरूपस्तृतीयाशो यजधातुवाच्य । साधनमित्येष द्वितीयाशस्तु न प्रकृतेर्नापि प्रत्ययस्य वाच्य । किं तु भावनाया साध्यत्वेनेष्टस्यान्वये साधनत्वेन च यागस्यान्वये ससर्गविधया प्रतीयते । इष्टसाधनमित्ययं समुचित एकोऽंश प्रत्ययवाच्य इति नैयायिका । तेषां मत इष्टसाधनस्याभेदेन सजन्धेन धात्वर्थ यागेऽन्वय । साधनाशस्य च वाच्यैकदेशतया तस्य न ससर्गविधया भानम् । धात्वर्थस्य च न साधनत्वेन भावनायामन्वय किं तु साध्यत्वेन । एतन्मतेऽग्निहोत्र जुहातीत्यग्निहोत्रमिति द्वितीयोपपत्तिः । कर्मनामधेयानामभेदसजन्धेन धात्वर्थेऽन्वयस्वीकारात् । तथाप्युद्भिदा यजेतेत्यत्र कर्मनामधेयभूताऽउद्भिच्छब्दादृष्ट्यमानायास्तृतीयाया अनुपपत्तिर्वापि स्यात् । धात्वर्थस्य भावनाया साधनत्वेनान्वय इति प्रागुक्ते मीमांसकाभ्युपगते सिद्धान्तपक्षेऽग्निहोत्र जुहातीत्यत्र द्वितीयोपपत्तिस्तु मूले उपपदमेव दृश्यते । अत एवेति । उत्पत्तिविधा धात्वर्थस्य भावनाया करणत्वेनान्वयस्वीकारादेवेत्यर्थः । येषामपीति । नैयायिकानामित्यर्थः । अनुपपदमेवेतदुपपादितम् । अयं भागः । उद्भिदा यजेतेत्यत्र यजधात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेन प्रत्ययार्थभावनायामन्वयः । तदेव च यागनिष्ठ करणत्व यागनामधेयभूताऽउद्भिच्छब्दादुत्पन्नया तृतीयया बोध्यते । उद्भिच्छब्दस्य यागविशेषवाचित्वात् । तथा च तृतीयार्थस्य करणस्य भावनायामन्वयः सिद्धः । भावना क्रियोति पर्याय एवेति कारकाणां क्रिययैवान्वय इति नियमः सरक्षितो भवति । इष्टसाधनरूपस्य विशिष्टस्याथस्य विधिबोध्यत्वेऽङ्गीकृते तु यागस्य साध्यत्वेन भावनायामन्वयः स्यात् । तथा च तत्र साध्ये यागे यागनामधेयस्यान्वयाय साध्यत्वबोधिका द्वितीयापेक्ष्यतः । अग्निहोत्र जुहातीत्यत्र यथा । उद्भिदेत्यत्र तु द्वितीया न दृश्यते । किं तु तृतीया । अतस्तृतीयान्तस्य भावना साध्य यागेऽन्वयो नोपपद्यतः । ननु भावनाया साध्यत्वेनान्वितोऽपि याग इष्टस्य साधनमेव भवति । तत्र चोद्भिदोति तृतीयार्थस्य करणस्याभेद्वान्वयोऽस्तु । विधिश्चातिव्याधितस्येष्टसाधनस्यापि तत्राभेदेनान्वयोऽस्तु । तथा चाङ्गिद्रूप यत्करणं तदभिन्न इष्टसाधनं यो यागस्तत्कर्मिका भावनेति बोधः समवर्तीति चेन्न । तथा सति तत्र तृतीयार्थस्य करणस्याभेदेन यागेऽन्वयात्कारकाणां क्रिययैवान्वय इति नियममङ्गः स्यात् । अतः नेहद्वान्वयः

पपन्न एव । न हि संभवति याग इष्टसाधनमुद्दिदेति । तृतीयोपात्तस्य कारकस्य लिङ्गसंख्यान्ययायोग्यस्य क्रिययैवान्वयात् ।

ननु तवाप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मोत्पत्तिविधिषु द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्नः । न हि संभवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति । सत्यम् । श्रूयमाणा तावद्द्वितीयाऽर्थाक्षिप्तसाध्यत्वानुवादः । होमस्य हि करण-

संभवति । तद्वाह-न हि संभवतीति । ननु कारकाणां क्रिययैवान्वय इति न नियमः । तस्य स्वयाक्य एव व्याभिचरितत्वात् । कारकाणां क्रिययैवान्वय इत्यस्मिन्नेव वाक्ये कारकशब्दार्थस्य क्रियाव्यतिरिक्तैव इत्यत्रान्वयस्य दृष्टत्वात् । तथा कर्तुः स्वातन्त्र्यं कर्मणो गौणत्वमित्यादावपि कर्तृकर्मादि शब्दोपस्थितस्य कारकविशेषस्य स्वातन्त्र्यगौणत्वादिषु क्रियाव्यतिरिक्तैव-
न्ययो दृश्यते इति चेन्मैवम् । कारकेतिसामान्यशब्दात्कर्तृकर्मादितद्विशेषश-
ब्दाच्च पार्थस्योपस्थितिर्जायते सा लिङ्गसंख्यान्ययायोग्यत्वेनैव । कारकाणां कर्तुः कर्मण इत्यत्र लिङ्गसंख्यान्ययदर्शनात् । तद्विषये च नायं नियमः । किंतु यत्र लिङ्गसंख्यान्ययायोग्यत्वेनैव कारकाद्योपस्थितिस्तद्विषये एवायं नियमः । यथा विभक्त्युपस्थिते तत्तत्कारकविशेषरूपेण । तदेतदभिप्रेत्याह-तृतीयोपात्त-
स्येति । विभक्तिश्च यद्यपि संख्यां बोधयति तथापि तस्याः संख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवान्वयो ननु तद्विभक्त्युपस्थिते कारकविशेषरूपेण इति नोक्तनियमव्यभि-
चारशङ्काकलङ्घः ।

अयोत्पत्तिविधौ धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमस्वी-
कारे यत्र वाक्ये कर्मनामधेयं द्वितीयान्तं दृश्यते तत्र कथमन्वय इत्याशङ्कते-
ननु तथापीति । नहि संभवतीति । भावनासाधनीभूते धात्वर्थे द्वितीयान्ताद-
ग्निहोत्रमितिपदात्साध्यत्वेनापस्थितस्यार्थस्याभेदेनान्वयासंभवादिदर्थः । न च भावनायां पार्थक्येनाग्निहोत्रमित्यस्य साध्यत्वेनान्वयोऽस्ति इति वाच्यम् । धात्वर्थस्य होमसामान्यस्य साधनत्वेन भावनायामन्वये तद्विशेषस्थाग्निहोत्रस्य साध्यत्वेनान्वयासंभवात् । अग्निहोत्रस्य कर्मविशेषस्य कृशावहत्वेन सुखरू-
पत्वाभावेन तस्य साध्यत्वेनान्वयासंभवाच्च । न चाग्निहोत्रस्य सुखसाधन-
त्वात्तस्य साध्यत्वेनान्वयसंभव इति वाच्यम् । यतोऽग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावये-
दित्येवमेतद्वाक्यार्थबोधे सत्येवाग्निहोत्रस्य सुखसाधनत्वावगमो नान्वयेत्या-
शयः । समाधत्ते-सत्यमिति । अर्थाक्षिप्तमिति । अयं भावः । अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदित्युक्तेऽग्निहोत्रं सिद्धवद्गृहीत्वा तेन साधनेनेष्टस्य साध्यत्वोक्तिरत्र दृश्यते । सा च नोपपद्यते । वाक्यान्तरं क्वचिदप्यन्यत्राग्निहोत्रस्यासाधितत्वात् । अनुपपत्त्या चाग्निहोत्रस्यार्थिको विधिश्च कल्प्यते अग्निहोत्रं भावयेदिति ।

त्वेनान्वयात् । असाधितस्य च करणत्वानुपपत्ते । तस्याश्चानन्वयोपस्थितौ सा
सक्तून् जुहोतीतिवत् तृतीयार्थं लक्ष्ययति । अग्निहोमेण होमेनेष्ट भावयेदिति-
त्युक्त पार्थसारथिमिश्रैः । अतश्च द्वितीयान्तानां कर्मणामधेयानामन्वयो नानु-
पपन्नः । तत्सिद्धमुत्पत्तिविधौ कर्म करणत्वेनान्वेतीति ।

ततः पश्चात्तेनाग्निहोत्रहोमेनेष्ट भावयेदिति शाब्दिको विधिरुपपद्यते । यथा
विश्वेश्वरदर्शनेनात्मानं कृतार्थं कुर्वित्युक्ते तत्रादौ विश्वेश्वर पश्येत्यार्यजो
विधिं प्रकल्प्यते । तेन चार्थिकेन विधिना विश्वेश्वरदर्शनं प्रसाध्य ततस्तेन
दर्शनेन शाब्दं कृतार्थीकरणविधिरुपपन्नो भवति । यथा वा पाणिनीय किमि-
दभ्या वो ष (पा सू ५।२।४०) इत्यनेन सूत्रेण किमिदभ्या परीभूतस्य व-
तुपो दकारस्य घत्व विधीयते । एतच्च घत्व वतुप्रत्ययमविधायैव विधीयमा-
नत्वादनुपपद्यमानं वतुप्रत्ययविधिमाक्षिपति । किमिदं द्वाभ्यां वतुप्रत्ययो
भवतीति । अथ च वतुप्रत्ययविधिरार्थिकः । ततस्तस्य दकारस्य घत्वाविधि
शाब्दः । तद्वदेवाग्निहोत्र भावयेदित्यार्यजो विधिं कल्प्यते । तत्र चार्थिके
विधौ यदग्निहोत्रस्य साध्यत्व तदनवाग्निहोत्रमिति द्वितीययानूद्यते । वाक्यस्य
मुख्यतात्पर्यं तु शाब्दे विधायेव । तत्र चाग्निहोत्रस्य साध्यत्वेनान्वयो नोपपद्यत
इत्यनुपपत्तिमूलिकया लक्षणया द्वितीयाप्रत्ययस्यात्र करणरूपोर्थो गृह्यत इति
शाब्दान्वयोपपत्तिः । ततश्चाग्निहोत्र भावयेदित्यार्यजो विधिसूचनार्थं श्रुतौ
द्वितीयानिर्देशः । सिद्धस्य च गतिरियमुक्ता । न तु सचत्वार्यार्थिकविधिसूचनं
मय्यमपेक्ष्यते । उक्तदृष्टान्तं तददर्शनात् । नन्वाग्निहोत्रमित्यत्र मास्तु लक्षणा ।
अग्निहोत्रहोम भावयेदित्येव साध्यत्वमेव कर्मणोन्वयोस्तु । उद्भिदा यजेतेत्यत्र
तु तृतीयाया लक्षणया साध्यत्वमर्थं इति तत्रापि कर्मणः साध्यत्वमेवान्वयोस्तु ।
अथ वा मास्तु क्वापि लक्षणा । यत्र वाक्ये कर्मणामधेयाद्द्वितीया दृश्यत तत्र
कर्मणः साध्यत्वेन भावनायामन्वयः । यत्र च तृतीया दृश्यते तत्र कर्मणः
साधनत्वेनान्वय इति चेन्न । विधिश्रुतिबोधितस्येष्टरूपार्थस्यानन्वयप्रसङ्गात् ।
साध्यत्वेन भावनायामन्विते यागादौ कर्मण्यभेदेनैष्टस्यान्वय इति ॥ न शब्द-
व्ययम् । धात्वर्थस्य यागहोमादेः कर्मणः सुखतः साधनत्वान्यतरत्वावगात्यभावेन
तत्रेष्टत्वस्य सप्रत्ययाभावात् । नचैवमाग्निहोत्रस्य सुखतः साधनत्वान्यतरत्वेन
प्रागनवगमात्कथं तस्य साध्यत्वमार्थिके विधौ कल्प्यत इति वाच्यम् । अत्रैव
शाब्दे विधावाग्निहोत्रस्य सुखसाधनत्वावगमात् । जार्थिकविधेश्चात्र शाब्दवि-
ध्यङ्गतयेव कल्पननादोपात् । ये त्विष्टसाधनरूपो विशिष्टोर्थो विधिप्रतिबोध्य
इति यदस्ति तेषां मत इष्टसाधनस्याभेदेन धात्वर्थे यागेन्यात्ततो धात्वर्थस्य
सुखसाधनत्वावगमाच्च धात्वर्थस्य भावनाया साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिः । किंतु
विशिष्टस्येष्टसाधनरूपार्थस्य विधिप्रतिबोध्यत्वाद्वाङ्मोक्षम् । इष्टमात्रस्य

अङ्गप्रधानसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति । स हि तृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्ना होमसंबन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति ।

एतस्य च विधेः सहकारिमूतानि पदं प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेन विविनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्य-

विधिशक्तिबोध्यत्याङ्गीकारेणापीष्टसिद्धेः । यागविधात्वर्थस्य भावनायां साधनत्वेनान्वये साधनांशस्य संसर्गमयोदया भानसंभवनान्यलभ्यत्वादि-
त्याहुः ।

एवमुत्पात्ताधीर्धं निरूप्य विनियोगाधीर्धं निरूपयति-अङ्गप्रधानेति । अङ्गप्रधानं द्रव्यदेवतादि । प्रधानं मुख्यं वाक्यान्तरविहितं यागहोमादि । तयोः संबन्धमङ्गाङ्गिभावं यो विधिर्बोधयति स विनियोगविधिरित्युच्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन वाक्यान्तरेण विहितो होमः प्रधानम् । पथिप्रत्ययप्रधानम् । तयोरङ्गाङ्गिभावरूपं संबन्धं दध्ना जुहोतीत्ययं विधिर्बोधयति । जुहोतीत्यत्र व्यत्ययेन विध्यर्थे लट्प्रत्ययः । जुहुयादित्यर्थः । दध्नेति तृतीया यद्यप्युक्तसंबन्धबोधिका तथापि संबन्धबोधिका विभक्तिः प्रतियोगियाचकारेवेति नियमेन प्रतियोगिनश्च प्रायशोऽङ्गत्वेन तथा स्वप्रकृत्यर्थस्य दध्नाङ्गत्वं प्रतिपादितं भवति (ग्रीहीनवदन्तीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य द्वितीयायोध्यसंबन्धप्रतियोगिनोऽप्याङ्गित्यदर्शनात् प्रायश इत्युक्तम्) । तच्चाङ्गत्वं यद्यपि किञ्चिदाङ्गिनिरूपितमेव तथाप्यत्राङ्गविशेषोमुक्त एवेति निर्णेतुं न तृतीया प्रमथति । ॥ निर्णयस्तत्र विधिप्रत्ययाधीनः । तथा हि । तृतीया ह्यत्र करणकारकम् । करणं साधनम् । विभक्त्यर्थोपात्तस्य च कारकस्य क्रिययैवान्वयात्तस्य जुहोतीत्याख्यातप्रत्ययबोध्यभावनायामन्वयः । तत्रैव च प्रकृत्यर्थस्य होमस्य साध्यत्वेनान्वयः । दध्ना होमं भावयेदिति । इयं च प्रत्ययवाच्या भावना साधनत्वेन स्यान्नितस्य दध्नाङ्गत्वं साध्यत्वेन स्यान्नितहोमनिष्ठापितमेवेति प्रत्यासत्त्या निर्णेतुं शक्नोति । अनया रीत्याङ्गप्रधानसंबन्धबोधकत्वं विधेः सिध्यतीति भावः । किं च तृतीयाप्रत्ययस्याङ्गाङ्गिभावसंबन्धबोधकत्वेपि न तावतीत्य निर्वाहः । तृतीया हि संबन्धं बोधयति न ॥ विधत्ते । अतो विधिप्रत्ययस्याख्यातस्यापेक्षा । विधिशक्तिरपि च केवला विनियोगबोधकशब्दाभावे किं विधातुं शक्नुणात् । अतस्तस्याप्यपेक्षा वर्तत एवेत्यन्यत् । परोद्देशेति । अन्योद्देशेन प्रवृत्तस्य या कृतिस्तया व्याप्यत्वमङ्गत्वम् । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र दध्नाङ्गत्वम् । तत्राङ्गत्वेनाभिमतोद्घनः सकाशादन्यो यो होमस्तदुद्देशेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य या कृतिः प्रयत्नविशेषस्तेन व्याप्तमभिसंबन्धं दधि भवतीति लक्षणसमन्वयः । यद्यपि होमोऽपि पुरुषप्रयत्नविशेषणाभिसंबन्धमानां

त्वत्प पाराध्यपरपर्यायं ज्ञाप्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिविधा विधायी अभिधायी विनियोगायी चेति ।

भवति तथापि न होमस्याद्भुत्वम् । तत्र पुरुषस्य होमादन्योद्देशेन प्रवृत्तत्वस्या-
ननुसधानात् । ननु होमादन्यः स्वर्गस्तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रवृत्तत्वाद्धो-
मस्याद्भुत्व इवोद्धारमिति चेदस्तु तादृशमद्भुत्व होमस्य । किं ॥ तदद्भुत्व स्वर्ग-
निरूपितं न तु स्वस्य स्वनिरूपितम् । एतदर्थ एव च परोद्देशेति शब्दः ।
इदमेव चादगत्व पाराध्यमित्युच्यते । परस्मा इद परार्थम् । तस्य भावः पारा-
ध्यम् । एतद्व च आदगत्व विनियोगविधिना बाध्यते । तस्य सहाकारिभूत
प्रमाणं च श्रुत्यादिपङ्क्त्याभ्यतम किमपीत्यर्थः । विनियोजकप्रमाणपदक्रमेण प्रथम
श्रुतिप्रमाणं लक्षयति निरपेक्ष इति । रवः शब्दः । कस्यचित्कचिद्विनियोगे
कर्तव्यं यः शब्दो विनियोजकप्रमाणास्तरनापेक्षते स शब्दः । श्रुतिरित्युच्यते
इत्यर्थः । न तु किमपि नापेक्षत इति । तथा सति सर्वस्येव शब्दस्याभिधाता
पेक्षत्वेन लक्षणस्यामभय एव स्यात् । श्रुतिप्रमाणं हि कस्यचित्कचिद्विनियोग
कर्तव्ये स्वोत्तरप्रतिलिङ्गादिप्रमाणपदक्रमेण किमपि नापेक्षते । लिङ्गादीनि
पञ्च प्रमाणानि तु स्वस्वपूर्ववर्तितायत्नप्रमाणापेक्षयैव विनियोगं कुर्वन्ति । अत-
स्तेऽप्रतिव्याप्तिनिरासाय श्रुतिलक्षणं निरपेक्ष इत्युक्तम् । कथं च धृतेरुत्तरप्र-
माणानपेक्षा कथं वा लिङ्गादीनां पूर्वप्रमाणापेक्षेत्येतदनुपपदमेव स्फुटी-
भविष्यति । सा च त्रिविधेति । विनियोगविधिर्हि त्रिविधः नान्यमपेक्षते त्रि-
धाधक शब्दो विनियोगरोधकः शब्दः । विनियोगसंनिधरोधकश्चाति । दध्ना
जुहोतीत्यत्र शब्दघट्टप्रत्ययं दधीति प्रकृतिभागम्भुत्तरस्तुतीयाप्रत्ययो हुधातु-
स्तदुत्तर आग्यातप्रत्ययश्च । तत्राग्यातप्रत्ययो विधिरोधकः शब्दः । तृतीया-
प्रत्ययो विनियोगरोधकः शब्दः । दधिज-हो हुधातुश्च विनियोगसंनिधरोधकः
शब्दः । यस्याद्भुत्वस्य यत्र प्रधाने विनियोगसर्वः । ह्रीं विनियोगप्रतियोग्यनुयोगिनी
विनियोगसंनिधनी । दध्नो होमे विनियोगादधि विनियोगप्रतियोगि । होमो
विनियोगानुयोगी । तत्र विधिरोधकः शब्दो विधायी श्रुतिः । संनिधरोधकः
शब्दोऽभिधायी, श्रुतिः । विनियोगरोधकः शब्दो विनियोगरोधकः, श्रुतिः । तदुक्तं
तन्त्रप्रवर्तिन-अभिधायी श्रुतिः कचिद्विनियोगस्य परा तथा । विधायी च
तन्त्रयोक्तः प्रयोगो यस्मिन् ॥ (तन्त्रया २३११३) इति । यद्यपि विधायी
लिङ्गादिश्रुतिर्गोप्याभिधायकत्वाद्भिधायी भवत्यत्र । तथा विनियोगरोधकं दध्नेति
तृतीयाश्रुतिरपि गोप्याभिधायकत्वाद्भिधायी भवत्यत्र तथापि अत्र विधाया
विनियोगस्यायं पृथक्निर्दिष्टात्ताभ्यां गिस्ताभ्यामभिधायीपदं न गृह्यते । विनियोग-
विधेर्निषिद्धतादृशतापेक्षया न गृह्यताव भेदप्रसक्तिः ।

तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका । अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संबन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री । सा च त्रिधा । विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति । तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम् ।

न च उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे कथं व्रीहीणामङ्गत्वमिति

व्रीह्यादीति । व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्राङ्गं व्रीहिः । तद्वोधको व्रीहिशब्दोऽभिधात्री श्रुतिः । आविपदेन प्रधानभूतयागबोधकयजधातोः सम्प्रहः । विभक्तिरूपेति । यथा पशुना यजेतेत्यत्र तृतीयाविभक्तिश्रवणादेव तृतीयाप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य पशोर्यागिन सह संबन्धः प्रतीयते । अतः सा तृतीयाविभक्तिर्विभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । तत्र च पशुरङ्गम् । यागः प्रधानम् । पशुनेत्यत्रैव च तृतीयैकवचनस्य ना इत्यस्य श्रवणमात्रेणैव तदर्थस्य पुंस्त्वस्य तदर्थेनैव करणेन सह संबन्धः प्रतीयते । अतो ना इति समानाभिधानरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । करणकारकस्य पुंस्त्वस्य चैकेनैव ना इति शब्देनाभिधानात् । तथा तत्रैव ना इत्येकवचनेनाभिहितस्यैकत्वस्य तदर्थेनैव करणेन सह संबन्धः श्रवणमात्रेणैव प्रतीयते । अतोपीयं समानाभिधानरूपा विनियोक्त्री श्रुतिर्भवति । तत्र च पुंस्त्वमेकत्वं चाङ्गम् । करणकारकं प्रधानम् । तथा तत्र यजेतेति पदश्रवणमात्रादेव तत्रत्याख्यातप्रत्ययाभिहितस्यैकत्वस्य तत्रत्यप्रकृत्यर्थयागेन सह संबन्धः प्रतीयते । अतो यजेतेतीयमेकपदरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । तत्रैकत्वमङ्गम् । यागः प्रधानम् । याग एकत्वं च यागकर्तृगतमारोपितं बोध्यम् । एकैवैव कर्त्राय यागः कार्यो न तु द्वाभ्यां त्र्यादिभिर्वा । यजेतेत्येकवचनश्रवणेनानेकेषां सहानधिकारसूचनात् । अत्रेदं बोध्यम् । विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपैकपदरूपा चेति त्रिविधाश्चप्यास्तु विनियोक्त्रीषु श्रुतिषु श्रवणमात्रेणैवाङ्गाङ्गिमाद्यखपः संबन्धः प्रतीयत इति समानमेव । किं तु तत्र विभक्तिरूपायां श्रुताधिदमङ्गमयं चाङ्गीति विशेषनिर्णयोपि श्रवणमात्रेणैव जायते । विभक्तिप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वनिर्णयात् । तत्रापि द्वितीयायां विभक्तौ प्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वमेवेति निर्णयः । समानाभिधानरूपायामेकपदरूपायां च विनियोक्त्यां श्रुतौ किमङ्गं कथाङ्गीति निर्णयो वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रमाणान्तरेण कर्तव्यो भवतीति । यागाङ्गत्वमिति । आग्नेयोष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्यविहितयागनिरूपितं व्रीहीणामङ्गत्वमित्यर्थः । न चोत्पत्तिशिष्टेति । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारं केन होम इत्येवं हविर्ब्रह्मविषयिण्या आकाङ्क्षायाः स्ववाक्य एव दध्नेत्यनेन निवृत्तत्वेनानुत्पन्नप्रायत्यापयसा जुहोतीति वाक्यान्तरस्थस्य पयसः संबन्धो न स्यादिति दूषणं प्रागुक्तं (पृ. ६५ प. ३)

वाच्यम् । पुरोडाशप्रकृतितयोपपत्तेः । पञ्चोऽरिष्वहृद्यादिरूपहनिप्रकृतितया
यामाहत्वम् । न च साक्षात्पञ्चोरेवाहत्व किं न स्यादिति वाच्यम् ।

तथात्राग्नेयोष्ठाकपाल इत्याद्युत्पत्तिर्वाच्य एव । हविर्विधिपक्षस्य पुरोडाशस्य
निर्देशनं तद्विषयकाकाङ्क्षाया अनुपपन्नप्रायत्वात्तत्र वाच्यान्तरस्यव्रीहीणा
मन्त्रन्धो न स्यादित्याशयः । पुरोडाशप्रकृतितयेति । आग्नेयोष्ठाकपाल इत्यादि-
यागोत्पत्तिविधौ व्रीहीणा हविर्देन रूपेण मन्त्रोवाच्यः । तच्च रूपं तत्र
स्वयाम्य एव पुरोडाशेनावकृद्भवम् । अतः पुरोडाशद्वारैव यागे प्रवेष्टा वाच्यो न
तु स्वातन्त्र्येण । सम्भवति च पुरोडाशद्वारा व्रीहीणा यागे प्रवेशः । पुरोडाशो
दि न सिद्धं ब्रवीति किं तु निष्पाद्य कस्यचिद्विकारभूतम् । तस्य च विकार
स्य का प्रकृतिरित्यालाचने व्रीहीणा पुरोडाशप्रकृतिरूपेण प्रवेष्टा युज्यते ।
तथा च गार्ग्यश्चाप्ययता फलिता भवति । यथा पयं दू शेत प्रासादे शेत, इति
वाक्यद्वये पयंदू प्रासादयो पार्थक्येन शयनक्रियायामन्यथपि तयोर्मध्य आधा
राधेयमापसबन्धसमन्वेन प्रासादस्ये पयंदू शेत इत्याधिकं प्राधो जायते
तद्वत् । तदुक्तम्-स्वार्थोपे समानानामद्वाङ्मित्राद्यपेक्षया । वाक्यानामेकया
कथं पुनः सत्यं जायते ॥ (तन्त्रवा० १।४।२८) इति । अत्र व्रीहीणा पुरोडा
शद्वारा यागे मन्त्रन्धो नाहुः । श्रियते चेद् व्रीहिभिर्यजेते येतद्यामान्तरस्यात्पत्ति-
प्राप्त्यमित्ययस्य स्वीकार्यं भवति । तथासमि व्रीहिपदे मत्पदलक्षणा कर्म
भेदः, अहृद्यान्तरकल्पना चाति महद्गौरवम् । गौरव च मत्पन्तराभावे
स्वीकार्यं भवति । अत्र तूक्तप्रकारेण गतिः सम्भवतीत्यतः प्रागुक्तसराणिरयो
चित्तेति भावः । तत्र ह्यष्टान्तमाह पञ्चोरित्यादिनेत्येव सिद्धम् (पृ ७७ प ३)
इत्यन्तेन । सामेन यजेतेत्यत्र सोमयत्पञ्चुना यजतेत्यत्र हविर्देन रूपेण निर्दि
ष्टापि पञ्चुनं साक्षाद्यागाह किं तु स्वकीयहृद्याद्यवयवद्वारैव याग उपयुज्यते
तद्वद्दृश्यं व्रीहीणां पुरोडाशद्वारा याग उपयागः । न चार्थव्य मन्त्राय यदुत्पत्ति-
विधौ निर्दिष्टं साक्षाद्याग उपयुज्यत गुणविधौ निर्दिष्टं तु साक्षात्परम्परया
पेति । विधिविशेषस्य तत्रातन्त्र्यत्वान् । किं तु सर्वेषां वाक्यानां साधर्म्यात्
यथासमं साक्षात्परम्परया वा याग उपयागो भावनीयः । यत्र न स्यान्वया-
नुपपत्तेः सर्वतो पल्लवत्त्वान् । किं च पञ्चुना यजतेत्याद्युत्पत्तिविधौ व्रीहिभि
र्यजेत इत्यादिगुणविधौ या निर्दिष्टस्य पञ्चुर्माणाद् नाहृद्यान्तरं साक्षादेव ।
परम्परया जायमानं मन्त्रन्धस्तु वाच्यम् । तथा चात्युत्पत्तिविधौ या तद्विद्वद्भास्तु
गुणविधौ या तद्विद्वद्भास्तु न तद्विद्वद्भास्तु कश्चित् । न च साक्षादिति ।
यागस्यात्युत्पत्तिनिष्ठपुरुषाणां प्राधान्यं नाहृद्यान्तरं निग्राह्यत्वात्तत्र व्रीहीणां
मन्त्रन्धो न स्यादित्येव । व्रीहिभिर्यजत इत्यस्य धर्मस्य स्यादित्यतस्तत्साधर्म्यात्
परम्परया मन्त्रन्ध आधितः । तत्र व्रीहीणां याग साक्षात्त्वमन्त्रन्धो समस्तपि

तस्य विशसनत् । अवदीयमानंत्वाच्च हृदयादीनाम् । अवदीयमानं हि हविः ।
यथा पुरोडाशादिः । मध्यात्पूर्वार्धाच्चावयतीति वाक्यात् । हृदयादीनि चावदी-
यमानानि न पशुः । हृदयस्याग्रेऽवयति (तै. सं. ६।३।१०।१२) इति वाक्यात् ।
अतो हृदयादीन्येव हवोऽपि, पशुस्तु प्रकृतिद्रव्यम् ।

कर्मभेदप्रसङ्गेनाहृष्टान्तरस्वीकारापत्तिप्रसङ्गेन च गौरवमस्तत्वात्परित्यक्तः ।
तथा पशुना यजेतेत्यत्र किं नियामकं येनात्र पशोर्यागाङ्गत्वं साक्षात्संभवदपि
परित्यज्यत इत्याशयः । तस्येति । विशसनं हिंसा । यथा ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यनेन
प्रोक्षणे विहिते प्रोक्षितानां ब्रीहीणां यागाङ्गत्वं संभवति न तथा पशोर्विशसने
कृते विशस्तस्य पशोः साक्षाद्यागाङ्गत्वं संभवति । तथा च विशसनविधिवैयर्थ्या-
पत्त्या पशोरवयवद्वारा यागाङ्गत्वं कल्प्यते साक्षात्संभवदपि परित्यज्यत इति
भावः । पशोर्हृदयाद्यवयवद्वारा यागाङ्गत्वे हेत्यन्तरमाह—अवदीयमानत्वाच्चेति ।
वध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेर्होमादिकर्मसाधनत्वं तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते । परंतु
तत्साधनत्वं केन रूपेण ग्राह्यमित्याकाङ्क्षायां संभवता रूपेण ग्राह्यं भवति । तच्च
संभवद्वत् हविष्प्रमिति दध्यादेर्हविष्प्रतिपत्तिरार्थकी । प्रकृते तु पशोः साक्षा-
द्यागाङ्गत्वे परिगृहीते तस्य हविष्प्रतिपत्तिरार्थकी वक्तव्या । तदपेक्षया च
शाब्दी हविष्प्रतिपत्तिः शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्बलवती । सा च पश्य-
यवानां हृदयादीनाम् । तथाहि । देवतोद्देशेनाग्नौ प्रक्षेपार्थमवदीयमानं द्रव्यं
हविरित्युच्यते । अवदीयमानं खण्डशो गृह्यमाणम् । तथा च मध्यात्पूर्वार्धा-
च्चावयतीति वाक्यात्पुरोडाशस्य शाब्दी हविष्प्रतिपत्तिः । तथैव हृदयस्या-
ग्रेवयतीति वाक्याद्हृदयादीनां शाब्दी हविष्प्रतिपत्तिः । अतः शीघ्रोपस्थिति-
कत्वात्पुरोडाश एव हृदयाद्यवयवा एव च साक्षाद्भेदेन साधनानि भवन्ति
न तु ब्रीहयः पशुश्च । ननु पशोर्यागसाधनत्वं स्ववाक्य एव तृतीयाश्रयगम्यमानं
हृदयस्याग्रेवयतीति वाक्यान्तरबोधितेनानाकाङ्क्षितेन च हृदयादीनां साधन-
त्वेन कथं बाध्यत इति चेत्—भ्रान्तोसि । बाध्यवाचकभावोत्र नास्त्येव । विष-
यभेदात् । पशुना यजेतेत्यत्र पशोः साधनत्वं शब्दाद्वगम्यते न तु हविष् ।
हृदयस्याग्रेवयतीत्यत्र तु हृदयादीनां हविष् शब्दतोऽवगम्यते न तु साधनत्वम् ।
तथा च विषयभेदे तुल्यार्थत्वाभावात्कथं बाध्यवाचकभावः । यद्यत्र बाध्यवा-
चकभावो नास्ति तर्हि कथमत्रैकवाक्यतेति चेदुच्यते । पशुना यजेतेत्यत्र
शब्दतोऽवगम्यमानं पशोः साधनत्वं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायां यावत्पशोर्हविष्
प्रकल्प्य तेन रूपेण साधनत्वं प्रकल्प्यते तावत्पशुसंबन्धिहृदयाद्यवयवानां
हृदयस्याग्रेवयतीत्यादिश्रुत्या शब्दत एव साक्षाद्बोधितं हविष् कल्पमेवेति
तदुपस्थित्या तेनैवोक्ताकाङ्क्षाया उपशमात्पशोर्हविष्प्रकल्पातिरनवसरमस्तथ
भवति । एतदेव च बाध्यत्वं यत्पशुना यजेतेत्यत्र पशोर्हविष्प्रकल्पना नास्तीति ।

पालीवतयागे तु साक्षात्पशुरेवाङ्गम् । तस्य जीनत एव 'पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजति' (तै. स. ६।६।३।१) इत्युत्सर्गविधानात् । यत्र तु निशसन् तत्र पशु प्रकृतिद्रव्यमित्येव सिद्धम् ।

एव ग्रीहयोऽपि प्रकृतिद्रव्यतया यागाङ्ग तृतीयाश्रुत्येति । आरुण्यस्यापि

न तु पशुनेति तृतीयया प्रतिपाद्यमान पशोर्यागसाधनत्व कथमपि बाध्यते । प्रत्युत तत्पशोर्यागसाधनत्वमव तदीयहृदयाद्यवयवानां हविष्वप्रतिपादनेन सम-
र्थते । हृदयाद्यवयवानां हविषोक्त्या तेषां यागसाधनत्वकल्पना त्वर्किचित्करी ।
कल्मेन पशोः साधनत्वेनेयं यागोपकारस्य जायमानत्वादित्याहुः । एव च
विशसनविधिसार्वभ्याय पशोः परम्परयय च यागाङ्गत्वं न साक्षादिति
सिध्यति । तर्हि यत्र पशोर्विशसन न विधीयते तत्र पशोः साक्षादेव यागाङ्गत्व
स्यादिति चेत्-इष्टमेवेतरमपूरीत भवति । तदाह- पालीवतेति । परनीयानग्निः ।
स परनीयस्त्वगुणविशिष्टोऽग्निर्देवतास्य स पालीवतः । परनीयच्छब्दात्सास्य
देवता (पा सू ४।२।२४) इति सूत्रेणानुप्रत्ययः । अयमाग्नेय पशुः । ज्वलता
वर्मेण प्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम् । यय हविषः संस्कारः । तादृशसंस्कारेण
संस्कृतोयं पशुः पालीवतयागं जीवन्नेवोत्सृज्यते । एव पशोरियं (पृ ७५ प १)
इत्यादिनेत्यत्र सिद्धम् (पृ ७७ प ३) इत्यन्ततः अन्येन दृष्टान्ते परम्परया
पशोर्यागाङ्गत्वमुपपाद्य दाष्टान्तिकं योजयति एव ग्रीहय इति । एव ग्रीहवाहर-
णेन द्रव्यस्य यागाङ्गत्व प्रदर्श्य विभक्तिश्रुत्या गुणस्यान्याङ्गत्वमुदाहरति-आरु-
ण्यस्यापीति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते 'अरुणया पिद्वाक्ष्यैकहायन्या सोमं
ऋणाति इति । अत्र अरुणा पिद्वाक्ष्यैकहायनीति च प्रकृतिभागः ऋणातुद्या-
मिधारी श्रुतिः । ऋणातीत्यनत्याग्यातप्रत्ययो विधारी श्रुतिः । पदत्रयेपि
तृतीयाप्रत्ययो विभक्तिरूपा विनियोजनी श्रुतिः । तत्र पिद्वाक्ष्यैकहायन्याति च
पदद्वये तृतीयाश्रुतिर्द्रव्यस्य क्रयाङ्गत्व बोधयति । पिद्वाक्ष्यैकहायन्या एक
हायनं यस्या इति चान्यपक्षार्थं विहितेन बहुमीलितमात्रेण तयोः शब्दयोर्द्र-
व्याभिधायकत्वात् । तच्च द्रव्य गोरित्यन्यत् । अरुणाजन्दस्त्रारुण्यगुणमात्र-
याचको लाघवात् । न त्वारुण्यगुणविशिष्टं यमभिधत्ते । गुणविशिष्टैर्यरुणा-
जन्दम्य शक्तिस्वीकारे गौरवापत्तेः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । आश्र-
यस्याक्षेपेण लाभसम्भवात् । तदेतत्पूर्वं यथा गोशन्दम्य गात्रम् (पृ ६ प ७)
इत्यत्र निरूपितम् । तथा चात्रारुणयति तृतीयाश्रुत्या प्रकृत्यर्थस्यारुण्यगुणस्य
क्रयाङ्गत्वं बोध्यते । ननु नारुण्यगुणस्य क्रयाङ्गत्वं न भवति । यथा नाम
काचित्पदार्थ इत्यत्र कथञ्चित्पदार्थस्य घटनम् । दानं घटनं च मृतपदार्थस्यैव
सम्भवति । न त्वमर्तस्य गुणमात्रस्य । तस्याध्यायीभूताद्द्रव्याजिघृक्ष्य दानाद्य
सम्भवात् । तथा चात्र सोमस्य मृतद्रव्यस्य घटनं सम्भवति न त्वारुण्यस्य

कयाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या । न चामूर्तेस्य तस्य कथं कयाङ्गत्वमिति वान्यम् ।
एकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः ।

ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणस्य ग्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या । तत्र प्रोक्षणं

गुणस्य दानं संभवतीति कथमारुण्यस्य कयाङ्गत्वमुच्यत इति चेन्न । आरुण्य-
गुणस्य साक्षात्कयाङ्गत्वासंभवेऽपि स्वाश्रयीभूतद्रव्यद्वारा परम्परया तस्य
कयाङ्गत्वसंभवात् । यथाऋणेति स्त्रीप्रत्यय आरुण्यगुणाश्रयीभूतगौरूपद्रव्यगतं
स्त्रीत्वं द्योतयन्परम्परयारुण्यस्य गुणस्य स्त्रीत्वेन संवन्धं बोधयति । तथा
अऋण्येति तृतीयाप्रत्ययोऽप्यारुण्यगुणाश्रयीभूतस्य गौरूपद्रव्यस्य कयाङ्गत्वं
द्योतयन्परम्परयारुण्यस्य गुणस्य कयाङ्गत्वं बोधयतीति न कश्चिदोपः । अत्र
कारकस्य क्रियर्थयान्वय इति नियमानुसारेण पदत्रयेऽपि तृतीयोपात्तस्य कर-
णकारकस्य पार्थक्येन क्रयभाविनायामन्ययः । आरुण्यकराणिका पिङ्गाक्षीकर-
णिका एकहायनीकराणिका च या मायना तादृशभावनासाध्यभूतेन क्रयेण
सोमं भावयेदिति बोधः । या चारुण्यगुणविशिष्टा गौः सैव पिङ्गश्चर्ष-
विशिष्टाक्षिमती सैव चैकसंयत्सरविशिष्टेत्ययमभेदबोधस्तु पार्थिकः
प्रत्यासत्तिन्यायाज्जायते । अभोक्तधर्मविशिष्टया गवा क्रयं भावयेत् तादृशेन
क्रयेण सोमं भावयेदित्येवं क्रये विद्वद्भिरुक्तद्वयापत्तिर्दोषः । तद्दोषस्वरूपं च
प्राक्प्रदर्शितम् (पृ. २४ प. ५) । अयं च दोषो यद्यपि चाक्यभेदाश्रयणेन
परिहर्तुं शक्यते तथापि चाक्यभेदाश्रयणे गौरवम् । अतोऽत्र विशिष्टविध्याश्र-
यणेन स दोषः परिहरणीय इति वदन्ति । ये त्वरुणेत्यादिपदानां गुणविशिष्टैर्ये
शक्तिं स्वीकुर्वन्ति तेषां मते पिङ्गाक्ष्यैकहायन्येति पदद्वयवदरुण्येत्यपि द्रव्य-
स्यैव विनियोग उदाहरणमिति बोध्यम् ।

अत्र केचिदाहुः । विभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिस्तृतीयैव न त्वन्या
द्वितीयाद्याः । तासामङ्गत्वप्रतिपादकत्वाभावेन विनियोगविधिसहकारित्वाभा-
वात् । विनियोगविधिना हि कस्यचित्कृच्छिबद्धत्वेन संवन्धो बोध्यते । तृतीया
च कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा. सू. २।३।१८) इति पाणिनिसूत्रेण करणकारके
विधीयमानाङ्गत्वं प्रतिपादयति । यतः करणं साधकतमम् । साधकं च साध्य-
स्याङ्गं भवत्येव । द्वितीया तु विधीयमाना नाङ्गत्वं बोधयितुं प्रभवति । प्रत्युत
कर्मणः साध्यत्वेन साध्यस्य चाङ्गत्वेनाङ्गत्वं प्रतिपादयेत्तादृशम् । चतुर्थ्या-
दिविभक्तयस्तु संप्रदानाद्यर्थेषु विधीयमानाः कथं विशिष्याङ्गत्वं प्रतिपादयितुं
प्रभवयुरिति । तद्वैतकैश्चिदङ्कं न युक्तमिति ध्वनयन्निर्दितीयाविभक्तिरूपां विनि-
योक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति-ग्रीहीन्प्रोक्षतीति । अयं भावः । अङ्गप्रदानसंवन्ध-
बोधको विधिर्हि विनियोगविधिरिति प्राशुक्तम् (पृ. ७२ प. १) । तत्सहका-
रिभूता विनियोक्त्री श्रुतिश्च सा भवति यस्याः श्रवणमात्रेणैव स संवन्धो

न ग्रीहिस्वरूपार्थम् । स्वरूपे आनर्थक्यात् । ग्रीहिषु प्रोक्षणं विनाऽनुपपत्त्यभा-

वुद्ध्याकूटो भवति । न तु विनिष्ठाङ्गत्वमुपन तादृशसंबन्धप्रतिपादकत्व
तस्या अपेक्षितमित्याग्रहः । तथा च यथा समानाभिधानरूपा विनियोक्त्री
श्रुतिरङ्गप्रधानरूपसंबन्धित्वात्प्रतिपादिका केवल समानाभिधानरूपादेव
रूपप्रतिपाद्ययोर्द्वयोरर्थयोर्मिथोद्गाहभावसंबन्धः श्रवणमात्रेणैव श्रोतु-
रुद्गावारो हयति यथा घेकपदरूपा विनियोक्त्री श्रुति स्वघटकप्रकृतिप्रत्ययादिभागद्वये
नाङ्गप्रधानरूपसंबन्धित्वात्प्रतिपादिका केवल तादृशभागद्वयस्य स्वस्या
समावेशकलादेव स्वघटकभागद्वयप्रतिपाद्ययोर्द्वयोरर्थयोर्मिथोद्गाहभावसंबन्धः
श्रवणमात्रेणैव श्रोतु-
रुद्गावारो हयति यथा च तृतीयाविभक्तिविभक्तिसवमाच-
बलादेव स्वप्रकृत्यर्थस्यान्विनार्थयोर्मिथोद्गाहभावसंबन्धः श्रवणमात्रेणैव श्रोतु-
रुद्गावारो हयति तथैव द्वितीयादिप्रभक्तिरपीति तस्या विनियोक्त्रीत्व को
निवारयेत् । एतावान् पर विशेषः यत्तृतीया रूपप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वमवगमयति ।
द्वितीया तु प्रायः स्वप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वमवगमयति । तथा चाद्वयमुपेन वाङ्मि-
त्यमुखेन वा संबन्धगोधो भवतु संबन्धोद्युध्यत एवेति न विशेषः कश्चित् ।
ननु प्रकृते ग्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणस्य ग्रीहिनिरूपितमङ्गत्वमिति कथमव-
गम्यते । ग्रीहीणां प्रोक्षणनिरूपितमङ्गत्वमिति कुता नाव्यते । किं च द्वितीया-
विभक्तिः स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वमवगमयति । कर्मत्व च किंचित्क्रियानिरूपित
भवति । क्रियोपसर्जनीभूतार्थवाचकादेव च संबन्धगोधिका विभक्तिर्विधी-
यते । तथा च शाब्दे बोधः ग्रीहीणां प्रोक्षणाङ्गत्वमेवावभासते । एव चात्र
प्रोक्षणस्य ग्रीह्याङ्गत्वं नोपपद्यत इति चेन्मैवम् । शाब्द बोधे ग्रीहीणामङ्गत्वं वा
भवतु अङ्गत्वं वा भवतु । अङ्गप्रधानसंबन्धबोधको विधिविनियोगविधिरित्यत्र
न शाब्दबोधानुसारेणाङ्गत्व प्रधानत्व च ग्राह्यं भवति । किं तर्हि याज्ञे कर्म
पुष्पकारणोपकारकभावमालोच्य तदनुसारेणाङ्गप्रधानभावोपगन्तव्यः । येनो-
पक्रियते तदङ्गम् । यदुपक्रियते तत्प्रधानम् । प्रकृते च ग्रीहीणां प्रोक्षणे कृते प्रोक्षणे
ग्रीहिभिः कश्चिदुपकारः क्रियत इति कल्पनायामुपकारोत्पत्तिः स्यात् । प्रोक्षणा-
नन्तरमग्रे याज्ञे कर्मणि प्रोक्षणस्य क्वाप्युपयोगाभावेन प्रोक्षणे ग्रीहिकृतापका-
रस्याकिंचित्करत्वात् । अहमद्वारापि न तस्योपयोगः कल्पयितुं शक्यः । यद्यग्रे
प्रोक्षणस्यापयोगः स्यात्तर्हि स उपयोग उपकृत्यैव प्रोक्षणनाहमद्वारा जायत इति
कल्पयितुं शक्यतः । प्रकरणालोचनायां तु ग्रीहीणामग्रे याज्ञे कर्मपुष्पयोगो
हस्यते ग्रीहिभिर्यजतति । अनन विधिना ग्रीहीणां यागे विनियोगः प्रतिपाद्यते ।
तथा च यथा भा-पुष्पयोगानुसारेण ग्रीहीनवहन्तीत्यत्रावघात उपकारको
ग्रीह्यशोपकार्या इति निश्चीयते तथेवात्रापि ग्रीहीन् प्रोक्षतीति विहितेन
प्रोक्षणेन ग्रीहीणामुपकार्यत्वं प्रोक्षणस्यापकारकत्वमिति निश्चयः । इयास्तु
विशेषः । अवघातेन ग्रीहिषु जायमान उपकारस्तुपनिवृत्तिद्वारा तण्डुलस्वरूप-

युजः । किंत्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं । यदि ब्रीहिषु प्रोक्षणं क्रियते तदा तैर्यागे अनु-
ष्ठितेऽप्येव भवति नान्यथेति । अतः प्रकरणसहकृतया द्वितीयाश्रुत्या तण्डुल-
निर्वृत्तिप्रणाड्या यदपूर्वसाधनं तदङ्गत्वं प्रोक्षणस्योच्यते इति । एवं सर्वेष्वप्य-
ङ्गेषु अपूर्वप्रयुक्तत्वं वेदितव्यम् ।

एवमिमामगृभ्णन् रक्षनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते (तै. सं. ५।१।
२।१) इत्यत्रापि द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् । यत्तु वाक्यी-

निष्पत्तिरूपो दृष्ट एव । प्रोक्षणेन तु न तथा कश्चिद्व्यकारो ब्रीहिषु दृश्यते ।
अतामेवागविनियुक्तब्रीहिजन्यं यत्फलमवान्तरापूर्वरूपमदृष्टं तत्प्रोक्षणकृतो-
पकारैरेव ब्रीहिभिर्जायते इति कल्पनीयं भवतीति । एवं चात्र न केवलं ब्रीहि-
निति द्वितीयाश्रुतिः प्रोक्षणस्य ब्रीह्यङ्गत्वं प्रतिपादयितुं प्रभवति किं तु प्रोक्षणान-
न्तरभाषिणं ब्रीहिणां यागे विनियोगं संभाव्य तत्सहत्वेनेव । सा च संभावना
एतत्प्रकरणस्य ब्रीहिर्मिथ्येतेत्यादियाक्षयार्थव्यालोचनया जायते । एतद-
भिप्रायेणोक्तं 'प्रकरणसहकृतया द्वितीयाश्रुत्या (दृ. ८० प. २) इति ।
किंत्वपूर्वेति । प्रोक्षणस्य यद् ब्रीह्यङ्गत्वं तत्र ब्रीहिस्वरूपनिष्पादकत्वेन रूपेण
किं त्वपूर्वसाधनत्वविशिष्टं यद्ब्रीहिस्वरूपं तादृशविशिष्टब्रीहिस्वरूपनिष्पा-
दकत्वेन रूपेणैव । प्रोक्षणेन संस्कृतानामेव ब्रीहिणामपूर्वसाधनत्वं न तु केव-
लानामिति फलितम् । संस्कृतब्रीहिणामपूर्वोत्पादकत्वे प्रमाणं च ब्रीहिन्
प्रोक्षतीति विनियोगविधेरेवेति भावः । तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाड्येति । निर्वृत्ति-
निष्पत्तिः । तण्डुलस्वरूपोत्पादनद्वारेत्यर्थः ।

एवं द्वितीयाश्रुत्या द्वितीयाप्रकृत्यर्थे प्रति धात्वर्थस्य प्रोक्षणादेरङ्गत्वं
प्रदर्शयितुं धात्वर्थद्वारा तद्वितरस्याप्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या प्रदर्शयति-एवमि-
मामिति । इमामगृभ्णन् रक्षनामृतस्येति मन्त्रभागः । अतश्च देन सत्ययाचिना-
प्रादर्शभाषि कर्मफलमुच्यते । कर्मफलस्यावश्यंभावेति तत्र सत्यस्योपचा-
रात् । कर्मफलभूतस्यावश्येमां रक्षनां जगृहुरिति तन्मन्त्रभागस्यार्थः । अगृभ्ण-
न्नित्यत्र ग्रहधातोर्लङ् । इमहोर्भञ्जन्दि (पा. सू. ८।२।३२ वार्ति०) इत्यनेन
ग्रहधातोर्हकारस्य भकारः । इमामगृभ्णन् रक्षनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते
(तै. सं. ५।१।२।१) इति मन्त्रविनियोगब्रीहिका ब्राह्मणश्रुतिः । अत्रेमामगृभ्ण-
न् रक्षनामृतस्येत्येवं मन्त्राद्यभागप्रदर्शनेन स संपूर्णो मन्त्र इति शब्देन परामृ-
श्यते । तं च परामृश्य तस्य मन्त्रस्याश्वाभिधान्यादाने विनियोगस्तेन
ब्राह्मणवाक्येन क्रियते इति प्रतीयते । अश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिरङ्गत्व-

बोधिका । तत्र च नादानस्याङ्गमश्वामिधानी । किंत्वादानमेवाश्वामिधान्य-
ङ्गम् । उक्तन्यायात् । अभिधानी रक्षणा । अत्र च संस्कृताया अश्वामिधान्या
अपूर्वसाधनत्वमस्मादेव विनियोगविधायकब्राह्मणवाक्यबलाद् गम्यते । स
च संस्कारो न केवलेनादानेन भवति किं तु मन्त्रोच्चारणपूर्वकैर्वादानेन ।
विनियोगविधौ मन्त्रनिर्देशात् । अत्र च द्वयोरङ्गत्वं प्रतीयते । तत्रैकं मन्त्रस्या-
दानाङ्गत्वम् । अपरं चादानस्याश्वामिधान्यङ्गत्वम् । तत्रादानस्याश्वामिधान्य-
ङ्गत्वमश्वामिधानीमिति द्वितीयाश्रुत्यावगम्यत इति निर्विवादम् । मन्त्रस्य तु
यदादानाङ्गत्वं तच्च श्रुतिप्रमाणेनाथ वा वाक्यप्रमाणेनेति विचार्यते । तत्र पूर्वोक्त-
परामर्शक इतिशब्दः पूर्वोक्तमर्थमेव केवलं प्रतिपादयत्यथवा पूर्वोक्तार्थस्य येन
कर्मत्वकरणत्यादिरूपेणाद्येन्वयस्तादृशरूपविशिष्टं पूर्वोक्तार्थं प्रतिपादयतीति
कल्पद्वयम् । तत्र द्वितीये कल्पे इतीत्यस्येत्यनेन मन्त्रेणेत्यर्थादितिशब्दश्रुत्या
जायमानोयं मन्त्रस्यादाने विनियोगः श्रौत एव । आयकल्प एव तु युक्तः ।
इतिशब्देन विशिष्टार्थप्रतिपादने प्रमाणाभावात् । गौरिनि शब्द इत्यत्राभेद-
स्येव गयित्ययनाहेत्यादौ कर्मत्वादेरप्याकाङ्क्षावशात्संसर्गमर्यादया भानसंभवे-
नान्यकभ्यत्वात् । तथा चाचेतिशब्देन पूर्वोक्तं मन्त्रमात्रमेव बोध्यते । मन्त्र-
स्यादानसाधनत्वं तु वाक्यतात्पर्यविषयीभूतमिति संसर्गमर्यादया भासते ।
न तत्रेतिशब्दस्य कश्चन व्यापारः । अत एव विनियोक्याः श्रुतेः प्रकारा
विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपैकपदरूपा चेति त्रय एवोक्ताः । साधनांशस्ये-
तिशब्दप्रतिपाद्यत्वे तु निपातरूपश्चतुर्थः प्रकारस्तत्र वक्तव्यः स्यात् । एवं च
मन्त्रस्यादानेङ्गत्वेन विनियोगो न श्रुतिप्रमाणगम्यः । किं ॥ तत्र वाक्यं
प्रमाणम् । समभिव्याहारो वाक्यम् । अद्वाद्दिनोरेकस्मिन्वाक्ये सहोच्चारण-
मिति यावत् । अत्र चेमामगृभ्णन्रक्षानामृतस्येतिशब्दाभिधानीमादत्त इति श्रुती
मन्त्रपरामर्शकस्येतिशब्दस्यादानबोधकस्यादत्त इत्यस्य च सहोच्चारणं
वर्तते । अत्र चेयं व्यवस्था बोध्या । न सहोच्चारणमात्रेण मन्त्रस्यादानाङ्गत्वेन
विनियोगो भवति । किं तु तेन सहोच्चारणेन मन्त्रस्यादानसाधनत्वमनुमी-
यते । मन्त्रस्यादानसाधनत्वं चादानसमकालिकोच्चारणविषयत्वेन रूपेण
बोध्यम् । अनुमितेन च तेन साधनत्वेन साधनार्थबोधिका तृतीया कल्प्यते ।
तथा च कल्पितया तृतीयाश्रुत्या मन्त्रस्यादाने विनियोग इति । तस्मान्मन्त्र-
स्यादाने विनियोगो न श्रौतः किंतु वाक्यीय इति सिद्धम् । ननु चात्रास्तु
वाक्यप्रमाणेन मन्त्रस्यादानाङ्गत्वम् । तथा श्रुतिप्रमाणेनादानस्याश्वामिधान्य-
ङ्गत्वम् । विधिवोधकः शब्दस्त्वत्रादत्त इत्याख्यातप्रत्यय एक एव दृश्यते । तेन
च कथं द्वयोर्विनियोगो विहितो भवेत् । आदत्त इत्यस्यावृत्त्योभयत्र संबन्धे
॥ वाक्यभेदे दुर्बुद्धरः । किं चेवमादत्त इत्यस्यावृत्त्योभयत्र संबन्धाङ्गीकारेण-
मामगृभ्णन्रक्षानामृतस्येतिमन्त्रेणादत्ते अश्वामिधानीमादत्ते इति वाक्यार्थ-

योऽयं विनियोग इति तत्र । तथासति वाक्यालिङ्गस्य वलीयस्त्वेन यावद्वा-
 द्याश्रयणेपि यन्मन्त्रसाधनकमादानं तदेवाश्वाभिधानीकर्मकमादानमित्येवं
 द्वयोरदानयोरैक्यप्रतिपत्तिर्न स्यात् । तथा च मन्त्रोच्चारणपूर्वकमादानं
 यस्य कस्यापि यस्तुनः स्यात् । अश्वाभिधान्यादानं चामन्त्रकमेव स्यादित्य-
 निष्टमापद्येतेति चेत्-अत्रोच्यते । अश्वाभिधान्यङ्गमादानमादानाङ्गं च मन्त्र
 इत्येवमङ्गप्रधानमाद्य उभयत्र प्रमाणासिद्ध एव । अङ्गस्याङ्गं च परंपरया
 मुख्यस्याङ्गं भवत्येवेत्यादानक्रियाद्वारा मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वमपि सिद्धं
 भवति । एतदेव च मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वमवाश्यातेन विधीयत इत्यङ्गी-
 कारे न विधिद्वयं नाप्यावत् इत्यस्यावृत्तिः कल्प्येति न कश्चिद्विरोधः । केषां-
 चिन्मतं दूषयितुमनुवदति-यत्तु वाक्यीयोरयमिति । अयमाशयः । इमामगृष्णन्-
 शनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति ब्राह्मणवाक्ये इमामगृष्णादित्यादिमन्त्र-
 स्याश्वाभिधान्यङ्गत्वेन विनियोगः श्रुतेर्विवाक्षितः । स च श्रुतिप्रमाणेनात्र
 यत्तु न शक्यते । विभक्तिश्रुतिर्हि स्वप्रकृत्यर्थस्यान्वितार्थयोर्मिथोङ्गाङ्गिभार्य
 प्रतिपादयति । अत्र चेतिशब्दपरामृष्टो मन्त्रो न द्वितीयाप्रकृत्यर्थः । नापि
 द्वितीयान्यितार्थः । अतः कथं तस्याङ्गत्वं प्रतिपादयितुं द्वितीयाश्रुतिः शक्नु-
 यात् । अतो वाक्यप्रमाणेनैव मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वं प्रतिपादनीयम् ।
 समभिव्याहारो वाक्यम् । मन्त्रपरामर्शकेतिशब्दस्याश्वाभिधानीशब्दस्य चात्र
 ब्राह्मणवाक्ये समभिव्याहारो दृश्यते । मन्त्रे चामुक्तस्य रशनेत्येवं विशेष-
 शब्दाभावेपि विनियोजके ब्राह्मणवाक्येऽश्वाभिधानीशब्दसमाभिव्याहारेण
 मन्त्रस्थरशनाशब्दस्याश्वरशनारूपविशेषार्थप्रतिपादकत्वमनुमीयते । तेन
 चानुमितेन लिङ्गेन मन्त्रस्याश्वरशनाङ्गत्वयोधिका मन्त्रेणेत्येवं तृतीयाश्रुति-
 ब्राह्मणवाक्येऽनुमीयते । तथा चानुमितश्रुत्या मन्त्रस्याश्वरशनाङ्गत्वेन विनि-
 योगः । नन्वेवं वाक्यप्रमाणेनैवोक्तप्रकारेण लिङ्गश्रुतिकल्पनाद्वारा मन्त्रस्या-
 श्वाभिधान्यङ्गत्वे सिद्धेऽश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिर्निष्प्रयोजना स्यात् ।
 प्रत्युत वाक्यप्रमाणापेक्षया श्रुतिप्रमाणस्य वलीयस्त्वेनाश्वाभिधान्यङ्गत्वमादा-
 नस्यैव स्यात्तु मन्त्रस्येति चेन्न । विरोधे हि बाध्यबाधकमायः । अत्र तु
 श्रुतिप्रमाणसिद्धमादानस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वमभिसंख्येयं तद्विरोधेन वाक्य-
 प्रमाणेन मन्त्रस्याङ्गत्वं साध्यते । मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वं हि केन रूपेण-
 त्याकाङ्क्षायांश्वाभिधान्यङ्गमृतादानसाधनत्वेनैव रूपेण नान्येन केनचिदुपा-
 न्तरेणेति यो निश्चयः स श्रुतिप्रमाणसिद्धस्यादानेऽश्वाभिधान्यङ्गत्वस्योप-
 स्थित्यैव जायते । अत एव च नाश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतेर्नैवार्थ्यम् ।
 मन्त्रगताङ्गत्वस्य प्रकारविशेषससूचनेन चारिताव्याप्तम् । मन्त्रस्यादानसाध-
 नत्वं त्वादानसमानकालिकोच्चारणविषयत्वेन बोध्यम् । एवं चात्र द्वितीया-
 श्रुतिः स्वसाध्यस्यार्थस्यावाधेनोदासीनिव वाक्यप्रमाणकुक्षिप्रविष्टा भवतीति ।
 तथासतीति । सर्वतो वलीयस्याः श्रुतेरौदासीन्यं वाक्यप्रमाणकुक्षिप्रविष्ट-

क्यादश्याभिधान्यद्भत्व भवति तावलिङ्गादृशनामात्ताद्वत्वमेव स्यात्, स्योऽन ते
सदन कृणोमीत्यस्येव सदनाद्भत्वम् । श्रोतविनियोगपक्षे तु यावलिङ्गादृश

त्वन्त्येन ३१ न २२ यम् । । क तु द्वितीयाश्रुतिरेवात्रामर्णाभूत्वा विवाक्षितार्था
 नुसारेण वाच्यत्वात्स्या मन्त्रस्यान्वाभिधान्यद्वय साधयति । यथापि मन्त्र
 न द्वितीयाश्रुत्यार्था नापि द्वितीयाश्रुतिरिति द्वितीयाश्रुतेर्न मन्त्रेण सह
 कश्चित्मन्त्रः प्रयत्नो दृश्यत तथापि वाक्यप्रमाणेन सह कल्प्यते । आदान
 मिया हि द्वितीयाश्रुतिरिति । मन्त्रश्च वाक्यप्रमाणेनादानस्याद्भूत । एव
 व्याख्याभिधानामिति द्वितीयाश्रुतिवाक्यप्रमाणसाहाय्येन स्वसम्बद्धस्य मन्त्र
 स्यान्वाभिधान्यद्वय बोधयति । तथा चात्र वाक्यप्रमाणमेव धृतिप्रमाण
 पुक्षिमपि भवति । युक्त चेत्तत् । न वलीयसा दुर्बलोनुवर्त्य दुर्बलेन हि
 वलीयादनुसरणीया भवति । किं च यावच्छ्रुतिविनियोकवृत्तेनायतिष्ठते न
 तादृश्यता इत्यत्रात्रा त्रिह्वानीनामुदय । यदि चात्र द्वितीयाश्रुतेरौदासीन्यम
 यत्नयत तर्हि वाक्यप्रमाणपेक्षया प्रयत्न लिङ्गप्रमाणेन वाक्यप्रमाणमपस्य
 मन्त्रस्य रक्षनामात्राद्भूत स्यादिति गर्वमरक्षनामरणेपि मन्त्रो विनियुज्येत ।
 मन्त्रेवशब्दाभावेन त्रिह्वस्य रक्षनासामान्यविषयकत्वात् । अन्वाभिधान्यद्वय
मिति । अन्वाभिधान्या अद्भुमिति पृथीतत्पुत्र । मन्त्रस्यत्यध्याहार ।
स्यान त इति । तेत्तिरीयनादने तृतीयाष्टक सप्तमे प्रपाठके पञ्चमेनुपाक्य
 मन्त्र पठ्यत । तत्र दशपूर्णमासप्रारम्भ प्रस्तुतम् । स्योन ते सदन कुणोमि
 धृतस्य भारया सुदा कल्पयामि । तस्मिन्सीदाधृते प्रतिष्ठित प्रीतीणा मेध
 सुमनस्यमान (त द्या ३१ ५) इति । अत्र भाग्यम् । एक सदनमन्त्र ।
 अपर सादामन्त्र । पुराडाशस्थापनार्थं स्थानकरण सदांम् । पुराडाशस्था
 पा सादनम् । ए पुराडाश त तत्र स्थान सुगदेतुभूत सदन स्थान करोमि ।
 यत्नस्तस्यां धृतस्य भारया सुदेव सुमेधितु याम्य यथा भवति तथा कल्प
 यामि । तत्र माद्वय सदायामानि यावत् । ६ प्रीतीणा मेध नारमून पुराडाश
 तस्मिन्स्थाने आदायस्थानं कुरु । तथा सुमनस्यमान सुप्रीयमाण सम्य
 तस्मिन्समूह निरपद्वय स्यात् प्रतिष्ठित प्रतिष्ठिता भवेत्यर्थ । अत्र कल्पयामि
 रयन्त पूर्या माग सदां पाथप्रकाशक । सुमनस्यमान इत्यन्ता द्वितीया माग
 सादनरूपाधप्रकाशक । अथप्रकाशनसाध्यमय च लिङ्गम् । लिङ्गप्रमाणेन
 चात्र विनियोजन धृतिगुणाद्यन स्थान ३ इत्यत्र सदन करोति तस्मिन्सी
 दयनेन तत्र प्रतिष्ठितमिति । अनुमितिषा चाप्या भ्रूया प्रथममन्त्रस्य पुरा
 दाशस्थानाभिधानकमपि विनियोग । द्वितीयमन्त्रस्य च पुराडाशस्थानेन
 कर्मणि विनियोग इति निश्चिन्त । अत्रिमाशङ्कयने । सत्यप्यत्र भाग्यप्राप्त्य
 पादयेन सदनसादामन्त्राभिधान्यद्वय तयाप्यनुमन्त्रा तस्मिन्मिति तच्छ्रु

न्देन पूर्वभागनिर्दिष्टस्य सदनस्य परामर्शाद् द्वयोर्भागयोः पुनर्वाक्यै-
कवाक्यतया महावाक्यत्वमापन्न एकार्थप्रतिपादक एक एव संपूर्णो
मन्त्रः स्यात् । एकार्थप्रतिपादकत्वं च द्विधा संभवति । पूर्वभागनिर्दिष्टं
सदनमेव श्रुतेर्मुख्यतात्पर्यविषयीभूतम् । उत्तरभागनिर्दिष्टं सादनं तु सदनप्रा-
शस्त्याय सादनाङ्गत्वेन निर्दिष्टमित्येकः पक्षः । अस्मिन् पक्षस्य संपूर्णस्यैकस्य
मन्त्रस्य सदनकरण एव विनियोगः स्यात् । सादनं तु तूष्णीमेव स्यात् । एत-
द्वैपरीत्येनोत्तरभागनिर्दिष्टं सादनमेव श्रुतेर्मुख्यतात्पर्यविषयीभूतम् । पूर्वभाग-
निर्दिष्टं सादनं तु सादनप्राशस्त्याय सादनाङ्गत्वेन निर्दिष्टमिति द्वितीयः पक्षः ।
अस्मिन् पक्षस्य संपूर्णस्यैकस्य मन्त्रस्य सादन एव विनियोगः स्यात् । सादनं
तु तूष्णीमेव स्यात् । विनिगमनाविरहादुभयत्रापि श्रुतेस्तात्पर्यं कल्प्यते चेत्स-
दनेपि संपूर्णस्य मन्त्रस्य विनियोगः स्यात् । सादनेपि च संपूर्णस्य मन्त्रस्य
विनियोगः स्यात् । विनियोगश्चायं वाक्यप्रमाणेन जायमानत्वाद्भिन्नश्रुतिकल्प-
नाद्वारैव स्यादिति स्थान्यत् । एवं च भागद्वयस्य पार्थक्येन विनियोगो न
सिध्यतीति । अत्रेत्थं समाधीयते । अत्र बुद्धित्यापारपरंपराया मार्गद्वयम् ।
तत्रैको यथा । भागद्वयस्य पार्थक्येन सदनसादनरूपार्थद्वयालोचनम् । इयं
प्रथमा भूमिः । ततो द्वितीयक्षणे वाक्यैकवाक्यतया सदनसादनान्यतरैकार्था-
लोचनम् । एषा द्वितीया भूमिः । तत स्तेन लिङ्गेन तृतीयक्षणे तादृशैकार्थानुसारेण
संपूर्णेनैकेन मन्त्रेण तत्कर्म कुर्यादिति श्रुत्यनुमानम् । एषा तृतीया भूमिः । ततश्च-
तुर्थक्षणे चतुर्थमस्यां विनियोगसंभवः । अयं वाक्यीयो मार्गः । वाक्यप्रमाणा-
नुसारित्वात् । अपरो मार्गो यथा । प्रथमा भूमिः पूर्वैव । ततस्तेन लिङ्गेन द्विती-
यक्षणे प्रथमेन भागेन सदनं कुर्याद्वैतयिने भागेन सादनं कुर्यादिति श्रुत्य-
नुमानम् । एषा द्वितीया भूमिः । ततस्तृतीयक्षणे भागद्वयस्य पार्थक्येन
तत्तत्कर्माणि विनियोगः । एषा तृतीया भूमिः । तृतीयक्षणे च विनि-
योगस्य जातत्वाद्विनियोगार्थं व्यापृता बुद्धिः कृतकृत्यस्याच्चतुर्थ-
क्षणे विरतव्यापारा भवति । अयं च लैङ्गिको मार्गः । लिङ्गप्रमाणानु-
सारित्वात् । तत्र च प्रथमतो मन्त्रे दृष्टे कास्य विनियोग इति जिज्ञासया
विचारं कर्तुं प्रवृत्ता बुद्धिः प्रथमे क्षणे प्रथमां भूमिमाकृष्टाये मार्गद्वयं पश्यन्ती
निश्चायकप्रमाणाभावादमुकेनैव मार्गेण गन्तव्यामिति निर्णेतुमपारयन्ती युग-
पन्मार्गद्वयमवलम्ब्य व्याप्रियमाणा भवेत् । ततो द्वितीये क्षणे वाक्यीये मार्गे
वाक्यैकवाक्यतया सदनसादनान्यतरैकार्थालोचनं लैङ्गिके मार्गे भागद्वयेन
क्रमेण सदनसादने कार्ये इति श्रुत्यनुमानं च युगपदेव भवति । ततस्तृतीये
क्षणे वाक्यीये मार्गे भागद्वयपक्षितेनैकेन मन्त्रेण सदनं कुर्यात्सादनं वेति श्रुत्य-
नुमानं लैङ्गिके मार्गे भागद्वयस्य पार्थक्येन क्रमेण सदनसादनयोर्धिनयोगश्च
युगपदेव जायते । ततश्चतुर्थे क्षणे तु मार्गद्वयेपि बुद्धिर्विरतव्यापारा भवति ।
विनियोगस्य जातत्वेनोद्दिष्टार्थस्य सिद्धत्वात् । अतो मार्गद्वयेपि चतुर्थी भूमिः

नामात्तादृत्वं संभवति तावच्छ्रुत्या 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' (सत्या. श्रौ. सू.)
इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या ऐन्द्रा ऋचो गार्हपत्योपस्थानाद्वत्त्ववदश्वाभिधान्या विनि-
योगः क्रियते इति युक्तं मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् । तस्माच्छ्रौत एवायं
विनियोगः ।

नारुहक्षति बुद्धिः । लाङ्केक माग तृतीयस्या भूमा कृतकृत्यत्वात् । वाक्यीये
माग च तृतीयस्या भूमावीप्सितार्थापहारस्यान्येन कृतस्यानुसधानात् । एव
च वाक्यप्रमाणमत्राकिञ्चित्करं भवति । अत एव च लिङ्गप्रमाणं वाक्यप्रमा-
णस्य बाधकमित्युच्यते । अन्येव रीत्या श्रुत्यादिषु परस्परं प्रमाणेषु परस्परं
बाधकत्वमुत्पद्यते । तथा च यथा वाक्यप्रमाणं बाधित्वा स्थानं त इत्यस्याद्य
भागस्य लिङ्गप्रमाणेन सदनमात्राङ्गत्वं द्वितीयस्य च तस्मिन्नीदित्यस्य भागस्य
सादनमात्राङ्गत्वं भवति तथा प्रकृतं इमामगृभ्णक्षित्यत्राश्वाभिधानीमिति
द्वितीयाश्रुतिरुदासीना चेद्वाक्यप्रमाणं बाधित्वा लिङ्गप्रमाणेन मन्त्रस्य रशना
मात्राङ्गत्वं स्यान्न तु विदेषतोऽवरणनाङ्गत्वमिति भावः । ऐन्द्रा गार्हपत्यमिति ।
तैत्तिरीयसंहिताया पठ्यते 'ऋचा च न स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुप ।
उपोपेन्नु मघयन्भूय इन्नु त दान देवस्य पृच्यते' (ते स १।४।२२) इति ।
हे इन्द्र कदाचिदपि स्तरीरसि को न भवसि । किं तु दाशुपे हविर्दत्तवते यज-
मानाय फलप्रदानार्थं सञ्चसि गच्छसि । कुत्र । उपावेन्नु यजमानस्या-
त्यन्तसमीप एव । हे मघयन्भूय इन्नु पुनरेव देवस्य तत्र दानं देयं द्वयं पृच्यते
सपृच्यते । यजमानेन हविर्दियते इति तत्र भाष्यम् । इयमैन्द्रो ऋक् । इन्द्रो
देवतास्या इयैन्द्रो । अस्या श्रुतेरिन्द्ररूपार्थप्रकाशनसामर्थ्यं दृश्यते । तेन च
लिङ्गेनैन्द्रयेन्द्रमुपतिष्ठते इति श्रुतिमनुमाय तादृशानुमितश्रुत्यास्या ऋच इन्द्रो
पस्थानं विनियोगा लिङ्गप्रमाणेन संभवति । परंतु ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इति प्रत्यक्षश्रुत्यास्या ऋचो गार्हपत्योपस्थाने विनियोगस्य कृतत्वात्प्रत्यक्षश्रु-
तेशानुमितश्रुत्यपेक्षया बलरत्त्वाद्गार्हपत्योपस्थाने विनियोगो भवति ।
कदाचनति ऋचीन्द्रशब्दस्तु इदं परमभ्यर्थ इति धात्वर्थानुसारेण गार्हपत्या
भिधायकत्वेन योजनीयः । अत्रैन्द्रोऽशब्दो गार्हपत्यशब्द उपावेन्नु स्याधातु-
श्चाभिधात्री श्रुतिः । उपतिष्ठत इत्याख्यातप्रत्ययो विधानी श्रुतिः । ऐन्द्रोऽशब्दो
तृतीया गार्हपत्यमिति द्वितीया च विनियोगी भवति । तत्र तृतीयऐन्द्रा
ऋच उपस्थानाद्वत्त्वं प्रतिपाद्यते । द्वितीयया च गार्हपत्योपस्थानाद्वत्त्वं
प्रतिपाद्यते । गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्योऽसि । गृहपतिना सयुक्ते ज्य (पा स
४।४।१०) इति सूत्रेण गृहपतिशब्दात् ज्यप्रत्ययः । तथा च यथा लिङ्गप्रमाणं
बाधित्वा श्रुतिप्रमाणेनैन्द्रा ऋचो गार्हपत्योपस्थानाद्वत्त्वं भवति तथा मन्त्रे
श्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुत्या लिङ्गप्रमाणं बाधित्वा मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्व

यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या । एवम-
न्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः ।

पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम् ।
यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेः ।

निर्णीत इति भावः । अथ सप्तमीविभक्तिरूपां विनियोगव्रीं श्रुतिमुदाहरति-
यदाहवनीय इति । सप्तम्यर्थोऽधिकरणम् । सा च सप्तमीविभक्तिः स्वप्रकृत्य-
र्थस्य क्रियातिरूपितमधिकरणत्वं बोधयन्ती तस्याधाराधेयभावसंबन्धेन
क्रियाङ्गत्वं सूचयति । एवमन्योपीति । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यत्र
ऋत्विग्भ्य इति चतुर्थीविभक्तिः संप्रदानत्वयोधिका ऋत्विजां दानाङ्गत्वं
सूचयति । अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्राप्याग्निप्रजापत्योर्देवतयोरु-
द्देश्यत्वेन होमाङ्गत्वं चतुर्थीविभक्तिः सूचयति । एवं त्रिविधासु विनियोगव्रीषु
श्रुतिषु विभक्तिरूपा श्रुतिरुदाहृता ।

अधुना समानाभिधानरूपामेकपदरूपां चेति द्विविधामपि विनियोगव्रीं
श्रुतिमेकस्मिन्नेव वाक्ये प्रदर्शयति-पशुनेति । प्रागुपपादितमेतत् (पृ. ७४ प.
१२) । समानाभिधानश्रुतिरित्यत्राभिधानशब्दे कर्तरि ल्युप्रत्ययः । द्वयोरर्थयोः
समान एको योभिधायकः शब्दः सा समानाभिधानश्रुतिः । अथवाभिधान-
शब्दे भाषे ल्युप्रत्ययः । द्वयोरर्थयोः समानं तत्त्वं प्रतिपादनं 'यस्मादे-
करमाच्छब्दाद्भ्यति सा समानाभिधानश्रुतिः । कारकाङ्गत्वमिति । अतस्तत्र
यागसाधनीभूतः पशुरेक एव पुमानेव चालभ्यते । अजायाः स्त्रिय आलम्भने
तथा द्वयोः पुंसोरजयोर्वह्नां वाजानामालम्भने त्वधिधरेवेति तत्र नापूर्वोत्-
पत्तिः प्रत्युतानिष्टमेयापद्येतेति भावः । भाषनाङ्गत्वमिति । आर्थभावनाङ्गत्व-
मित्यर्थः । शाब्दी भाषनात्र यद्यपि प्रत्ययेनैव बोध्यते तथापि
न सा आप्यातत्वेन प्रत्ययवाच्या किंतु लिङ्गत्वेन । अतो न
शाब्दभावनाङ्गत्वमाख्यातवाच्यायाः संख्यायाः । आर्थी भाषना तु संख्यायाः
शाब्दभाषनापेक्षया संनिकृष्टतरा भवति । ननु कथमर्थभावनाङ्गत्वं संख्याया
युज्यते । अङ्गाङ्गित्वेन प्रकल्पितयोः संख्याभाषनयोर्द्वयोरप्यमूर्तत्वात् ।
अमूर्तं हि मूर्तस्य कस्यचिदङ्गं भवति । तथैव मूर्तस्य मूर्तं किंचिदङ्गं संभवति ।
एतादृशस्थले च अङ्गित्वेन प्रकल्पितं यदमूर्तं तस्यान्यत्किञ्चिन्मूर्तमङ्गं
शब्दत उपस्थितं भवेच्चेत्तद्वद्वारा तदङ्गत्वेन प्रकृतममूर्तमङ्गं प्रकल्पितव्यं
भवति । यथारुणया पिद्वाक्ष्येत्यत्रारुणयेति तृतीयाश्रुत्यारुण्यस्यामूर्तस्यामूर्त-
क्रयाङ्गत्वं बोधितम् । तत्र च पिद्वाक्ष्येत्यादिना गोरूपं एतं द्रव्यं क्रयस्याङ्गत्वेनो-
पस्थितमिति तद्वद्वाराङ्गं क्रयाङ्गं भवति । तथात्र वक्तुं न शक्यते । आर्थ-

एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् ।

न चामूर्तायास्तस्याः कथं यागाङ्गत्वमिति वाच्यम् । कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः । कर्ता चाक्षेपलभ्यः । आख्यातेन हि भावनोच्यते । सा च कर्तारं विनाऽनुपपन्ना तमाक्षिपति ।

भायनाङ्गत्वेनान्यस्य मर्तस्य कस्यचिद्वानुपस्थितत्वात् । किं च लोके पशुना यजेतेत्याद्यापातबोध्यमेकत्वं यागकर्तृगते प्रतीयते तत्कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राह-एकपदश्रुत्येति । यजेतेत्याद्यापातप्रत्ययेनान्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यरूपेण भावनाभिधीयते । भावना व्यापारः । धात्वर्थविषये तु मतद्वयम् । तत्तत्फलविशेषमात्रं धात्वर्थः नतु भावना धात्वर्थ इत्येकम् । फलानुकूला भावनेत्येवं विशेषो धात्वर्थ इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयमते धातुना तत्तत्फलानुकूलत्वेन विशेषरूपेण भावनाभिधीयते । धात्वर्थप्रत्ययार्थभावनायोश्चाभिधान्ययेन भावनाविशेषप्रतीतिः । फलमात्रं धात्वर्थ इत्याद्यमते तु धात्वर्थस्यानुकूलतासंबन्धेन प्रत्ययार्थभावनायामन्वये भावनाविशेषप्रतीतिः । प्रकृते चैकपदश्रुत्या संप्रयाया यागाङ्गत्वं यदुच्यते तदुक्तमतद्वयेऽपि संभवति । देव-लोहैद्वयकहवि-प्रक्षेपरूपस्य यागस्य मतद्वयेऽपि धात्वर्थत्वाविशेषात् । तथा च यजेतेतीयमेकपदश्रुतिः स्वघटकप्रकृतिप्रत्ययरूपभागद्वयप्रतिपाद्ययोर्द्वयोरर्थयोर्मिथोद्वाङ्मिभावं बोधयति । तत्र प्रकृत्यर्थो यागोद्गी । प्रत्ययार्थमेकत्वं तद्वद्वम् । ननु प्रत्ययार्थसंख्याया आर्थभावनाङ्गत्वमुक्तम् । पुनस्तस्या यागाङ्गत्वं कथं शाब्दे बोधे भासते । प्रत्ययभागस्यावृत्तिस्तु गौरवमस्तत्वात्प्रमाणाभावाच्च यत्कुमशक्येति वाच्यम् । यजधातुना भावनाजन्यस्यैव विशेषरूपेण प्रतिपाद्यमानत्वात् । आख्यातप्रत्ययेन हि भावनाभ्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यरूपेणोच्यते । तत्समानाधिकरणस्तदजन्य एव च देवतोहैद्वयकहवि-प्रक्षेपरूपो यागो यजधातुनोच्यते । तथा चात्र समानाभिधानश्रुत्या भावनाङ्गत्वे सख्याया यदुक्तं तदेकैकपदश्रुत्या यागाङ्गत्वमित्यनेन स्थिरीक्रियते । यागेन च स्वाश्रयस्य कर्तुराक्षेपः सुलभ इति तादृशकर्तृद्वारा संख्याया अमूर्ताया अपि यागाङ्गत्वमुपपद्यते । आख्यातवाच्यसंख्याया यागकर्तृगतत्वेन लोके जाग्रमाना प्रतीतिश्च संरक्षिता भवति । एतदेव च शङ्कासमाधानाभ्यां प्रतिपादयति-न चामूर्ताया इति । कर्तृपरिच्छेदेति । परिच्छेदो व्यावृत्तिः । अद्वेन ह्यङ्गी परिच्छिद्यते । स्थेनासंबन्धा व्यावर्त्यते । नन्वत्र कर्तृरुपस्थितिरेव नास्ति । कर्तृवाचकस्यात्र पदे कस्यचिददर्शनात् । अनुपस्थितस्याख्यातवाच्यसंख्याया परिच्छेदेतिप्रसङ्गादिति चेत्तत्राह-कर्ता चेति । आक्षेपोऽनुमानमर्थापत्तिर्वा ।

ननु किमित्येवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्तेति । आख्यातवाच्य एव किं न स्यात् । आख्यातश्रवणे भावनाया इव कर्तुरपि प्रतिपत्तेः । न च भावन-
यैवाक्षेपसंभवे किमिति तद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति साम्प्रतम् । तथासति

भावना व्यापारः । व्यापारश्च नित्यं साश्रय एव । निराश्रयस्य व्यापारस्यासंभ-
वात् । तथा च भावनया स्वाश्रयः कर्तानुमीयतेऽन्यथानुपपत्त्या वा गम्यते ।
नन्वेवमपि शब्दात्कर्तृरूपस्थित्यभावेन कथं तत्राख्यातवाच्यसंख्यायाः संबन्ध
इति चेन्न । वृत्तिजन्योपस्थितिरस्तत्र हेतुत्वाकल्पनात् । इतरथा र्थाध्याहारवादे-
ध्याहृतस्यार्थस्य शाब्दे बोधे प्रवेशो न स्यात् । अन्ये तु मन्यन्ते । तात्पर्यानुपप-
त्त्यात्र भावनायाचकेनाजहृत्स्वार्थलक्षणया भावनाश्रयः कर्ता लक्ष्यत इति
कर्तुरत्र वृत्तिजन्योपस्थितिरस्त्येव । सा च लक्षणा यदि प्रत्ययभागे स्वीक्रि-
यते तदा समानाभिधानश्रुत्यैव कर्तरि संज्ञासंबन्धः । प्रकृतिभागे स्वीक्रियते
चेदेकपदश्रुत्या संख्यासंबन्ध इति बोध्यम् ।

यद्वा कर्तृपरिच्छेदद्वारेत्यस्यायं भावः- यागो भावनाविधेयः । तस्यामूर्तत्वेन
तदङ्गत्वममूर्तायाः संख्यायाः साक्षाद्यद्यपि न संभवति तथापि कर्तृपरिच्छेदद्वारा
परंपरया संभवति । यथा नैयायिकमते गुणे गुणानङ्गीकारादूपे गुणे एकत्व-
संख्याया अभावेनैकं रूपमिति प्रतीतिः कथमित्याशङ्कायां परंपरया
तदुपपत्तिः कृता । तत्र हि स्वाश्रयाश्रितत्वसंबन्धेनैकत्वस्य रूपेण्वयः ।
स्वमेकत्वम् । तदाश्रयो रूपवान्पदार्थः । तदाश्रितत्वं रूप इति । तथात्राख्यात-
वाच्यसंख्यायाः स्वाश्रयाश्रितत्वसंबन्धेन यागेण्वयः । स्वमेकत्वसंख्या ।
स्वाश्रयः कर्ता । तदाश्रितत्वं याग इति । एवं च पशुना यजेतेत्यत्र शाब्दबोधे
कर्तृभानं न प्रकारतया नापि विज्ञेयतया । किंतु संसर्गकुक्षिप्रविप्रवृत्तेनैव ।
तथा चात्र कर्तृवृत्तिजन्योपस्थित्यभावेपि न क्षातिः । प्रकारतया विशेयतया
या भागं प्रत्येव वृत्तिजन्योपस्थितहेतुत्वात् । न चात्र कर्तृरूपस्थित्यभावेन
संसर्गकुक्षिप्रविप्रत्वमपि कथं तस्य संभवतीति वाच्यम् । आक्षेपेण तदुपस्थि-
तिसत्त्वात् । तदाह-कर्ता चेति । अनुपपन्नेति । अलक्ष्यस्वरूपेत्यर्थः ।

अथ कर्तुराख्यातवाच्यत्वमेवेत्येवं मन्यमानानां यैयाकरणानां मतमनु-
सृत्य पूर्वपक्षं प्रासङ्गिकसंगत्योद्भावयति-‘ननु किमित्येवं वर्ण्यते’ इत्यादिना
‘सिद्धमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः’ इत्यन्तेन । कर्तुरपीति । तथा च यच्च
यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम् (पृ. ६ प. ६) इति पूर्वोक्तनियमानुसारेण
कर्ताप्याख्यातवाच्य एवाङ्गीकर्तव्य इत्याशयः । मीमांसकमतानुसारेणाशङ्कते-
न च भावनयेति । आक्षेपसंभव इति । तथा च कर्तृरुतार्थस्यान्यथा लाभसंभ-
वेन न तस्याख्यातवाच्यत्वं स्वीकर्तुं शक्यम् । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति

आख्यातवाच्यकत्रैव भावनाक्षेपसंभवे तद्वाचकत्वमपि न स्यात् ।

किं च भावनाया न केवलं कत्रैव संबन्धः । कारकान्तरेणापि संबन्धात् । अतः सा न झटिति कर्तारमेवाक्षिपेद्विशेषाभावात् । कर्ता तु भावनयैव संबन्धो न कारकान्तरेण । 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' (जै. सू. ३।१।२२) इति न्यायात् । अतः स झटिति तामाक्षिपेदिति स एवाख्यात-वाच्यः । भावना तु आक्षेपलभ्यैव किं न स्यात् ।

किंचैवं तृतीयादिविभक्तीनामपि करणादिवाचकत्वं न स्यात् । तेषामपि कर्तृवदाक्षेपलभसंभवात् । किंच यदि कर्ता न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं तेना-

न्यायात् । आख्यातवाच्येति । यैयाकरणमतानुसारेणेदम् । 'भावनाध्ययस्यैव कर्तृत्वेन कर्त्रा भावनाया आक्षेपः सुलभ एव भवति । तथा च कर्तुरिव भावनाया अप्यन्यलभ्यत्वं समानमेवेत्याशयः । न झटिति । भावनायाः सर्वैः कारकैः सममविशिष्टे संबन्धे कथं तत्र कर्तुरेव झटित्याक्षेपः स्यात् । ननु माभूक्षाम झटिति कर्तुराक्षेपः किं तेन । सर्वैः सहाक्षेपेपि सिद्धमिष्टमिति चेन्न । तथा सत्याख्यातवाच्यसंख्यायाः कर्तृपरिच्छेदद्वारेण कारकान्तर-परिच्छेदद्वारापि भावनाङ्गत्वं स्यात् । तथांच यजेतेत्यत्र कदाचित्संप्रदान-भूताया वेषताया अप्येकत्वमाख्यातेनावबुध्येतेति दोषः स्यात् । कर्तुराख्यात-वाच्यत्वाद्दीकारे तेन च भावनाया आक्षेपित्वा नायं दोष इत्याह-कर्ता त्विति । गुणानां च परार्थत्वाविति । गुणानामप्रधानानां परार्थत्वात्प्रधानार्थत्वात् सर्वेषामप्रधानानां प्रधानार्थत्वस्य समत्वात्तेषां मिथः संबन्धो न भवति । संबन्धे हि यस्य संबन्धस्तदङ्गं यत्र संबन्धस्तद्वृत्तित्येवमप्रधानयोर्द्वयोर्मिथोद्वाङ्मिभायो दुर्वारः स्यात् । स च न युज्यते । नहि कश्चिदपि स्वसदृशस्याङ्गं भवितुमर्हतीति जैमिनिसूत्रतात्पर्यम् । न्यायोत्र जैमिनेः सूत्रम् । एवं च भावनो प्रत्यप्रधानानां कर्त्रादीनां कारकाणां मिथः संबन्धाभावेन न कर्त्रा कारकान्तराणामाक्षेप इति न दोषः । किंचैवमिति । यथा भावनया कर्तुराक्षेपेणान्यलभ्यत्वाच्च कर्तुराख्यातवाच्यत्वं स्वीक्रियते तथा भावनया करणादीनां कारकान्तराणामप्याक्षेपेण तेषामप्यन्यलभ्यत्वात्करणादीनां तृतीयादिविभक्ति-वाच्यत्वं न स्यात् । न चास्तु करणादीनामप्याक्षेपलभ्यत्वं का हानिरिति वाच्यम् । तथा सति तृतीयादिश्रुतिर्विनियोकत्री न स्यादिति व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यामाङ्गत्वं पूर्वोक्तं (पु. ७४ प. ४) व्याहन्येत । एवं व्रीहीन्मोक्षतीत्यत्र मोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या (पु. ७८ प. ३)

न्यायात् । न हि शाब्दमशब्देनान्वेतीति युक्तम् । अन्यथा ऊहादिलोपप्रसङ्गः ।

किंच देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । न हि केवलं भावनावाचकस्याख्यातस्य देवदत्तपदेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । एकार्थनिष्ठत्वाभावात् । कर्तृवाचकत्वे तु उपपद्यते एव ।

लः कर्मणीति व्याकरणस्मृतिविरोधस्तु कर्तुरनभिधेयत्वे साष्ट एव ।

इत्युक्तं विरुध्येतेति यदुपपद्यप्रसङ्गः । नहि शाब्दमिति । शब्दतो वृत्त्या प्रतीयमानं शाब्दम् । यजेतेत्याख्यातप्रत्ययबोधयत्यात्संख्या शाब्दी । कर्ता तु न, शाब्दः । अतस्तयोः संबन्धो न स्यात् । न चाख्यातप्रत्ययेन लक्षणया कर्तृबोध इति कर्तुः शाब्दत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । लक्षणाङ्गीकारे ऊहादिलोपप्रसङ्गः स्यात् । यथाप्तये त्या जुष्टं निर्वपामीति प्रकृतौ निर्वपमन्त्रः । यदा तु विकृतौ सूर्यदेवताके चरो निर्वपे कर्तव्येतिदेशेनार्थमन्त्रः प्राप्तः । किंतु तत्रागमये इत्यस्य स्थाने सूर्यायेति पदप्रक्षेपं कृत्वा सूर्याय त्या जुष्टं निर्वपामीत्येषं मन्त्रः पठनीयः । अयमूहः । लक्षणाग्रयणे त्वग्निपदस्य सूर्यार्थकत्वेनानुष्ठानकालिकार्यानुगुण्येन मन्त्रस्योपपत्तापहो निष्कलः स्यात् । न च कर्तुरशाब्दत्वेऽपि प्रागुक्त- (पृ. ८८ प २१) रीत्या तस्य संसर्गकुक्षिप्रविष्टत्वेन बोधे बाधकभावेन न बोध इति वाच्यम् । कर्तुरेव संसर्गप्रविष्टत्वं नान्यस्य कारकस्येत्यत्र प्रमाणाभावेन बोधतादवस्थात् । किंच देवदत्त इति । सामानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वम् । आख्यातपदस्य कर्तृवाचकत्वे तादृशाख्यातप्रत्ययात्कर्तृत्वेन रूपेण यस्या व्यक्तेर्बोधो भवति तस्या एव व्यक्तेर्वैयङ्म्यपुद्गादेवदत्तत्वेन रूपेण बोधो भवति । उभयत्र विशेष्यभूता व्यक्तिरेकैव । कर्ता हि भावनाश्रयः । आख्यातप्रत्ययस्य भावनामात्रवाचकत्वे तु नाख्यातप्रत्ययान्नाध्वनाश्रयस्य बोध इति देवदत्तपदस्याख्यातप्रत्ययस्य च सामानाधिकरण्यं न स्यात् । एकार्थवाचकत्वाभावात् । सामानाधिकरण्यभावे च त्वं पचसीत्यत्र मध्यमपुरुषप्रत्ययो न स्यात् । अहं पचामीत्यत्रोत्तमपुरुषप्रत्ययो न स्यात् । युष्मदुपपदे (पा. सू. १।४।१०५) अस्मदुत्तमः (पा. सू. १।४।१०७) इति सूत्राभ्यां युष्मदस्मदसामानाधिकरण्ये तयोर्विधानात् । तथाख्यातप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वाभावे देवदत्तपदस्य पचत इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् । एकार्थनिष्ठत्वाभावादिति । एकार्थनिष्ठत्वमेकार्थवाचकत्वम् । अयवाख्यातप्रत्ययस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं भावनार्थं यच्च देवदत्तपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं देवदत्तत्वं तादृशप्रवृत्तिनिमित्तद्वयस्यैकार्थवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । लः कर्मणीति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मक्रेभ्यः (पा. सू. ३।४।६९) इति पाणिनेः सूत्रम् । कर्तरि कृत्

प्रातिपदिकार्यमात्रवाचित्वाद्वा । न च तदा प्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात्प्रथमा-
वैयर्थ्यम् । लिङ्गसंख्याप्रतिपत्त्यर्थं तस्या आनश्यकत्वात् । केवलप्रातिपादिकस्य
प्रयोगासाधुत्वाच्च । ततश्च यदि कर्ता न वाच्यः स्यादेवदत्तेन पचतीति
प्रयोगः स्यात् । तस्मादाख्यातवाच्यः कर्तेति सिद्धमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ।

अत्राहुः—स एव हि शब्दस्यार्थो यः प्रकारान्तरेण न लभ्यते । अनन्य-
लभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । अत्र एव न गङ्गापदस्य तीरमर्थः । लक्षणयैव

प्रातिपदिकार्थमात्रेति । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा (पा. सू.
२।३।४६) इति सूत्रेण प्रातिपदिकार्यमात्रे बोधनीये प्रथमा विधीयते । अत्र
मते देवदत्तास्तण्डुलं पचतीत्यत्र देवदत्तास्य कर्तृत्वप्रतिपक्षिराख्यातप्रत्ययेन
भवति नतु देवदत्तापक्षोत्तरप्रथमाप्रत्ययेन । प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधानात् । लिङ्गसंक्षेपेति । देवदत्ताः पचतीत्यत्र देवदत्तामतपुंस्त्वस्यैकत्वस्य
च प्रतिपत्तिर्न देवदत्तेति प्रातिपदिकाद्भवति किंतु देवदत्तापक्षोत्तरं विसर्गं दृष्ट्वैव
तयोः प्रतिपत्तिर्भवति । विसर्ग एव चात्र प्रथमाप्रत्ययः । केपलेति । न केवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केशलः प्रत्ययः प्रयुज्यत इत्यनेन केवलप्रकृति-
प्रयोगस्याकृतप्रत्ययस्यास्ताधुर्यबोधनात् । यत्र तु वधि मध्वित्यादौ प्रत्ययो
लुप्तस्तत्र प्रत्ययस्य कृतत्यास्ताधुर्यमिति बोध्यम् । पूर्वपक्षसंक्षेप इति ।
वैयाकरणमतानुसारिणा पूर्वपक्षिणा कर्तुराख्यातवाच्यत्वसाधनाय सप्त हेत-
वोत्र प्रदर्शिताः । ते यथा १ भावनया कर्तुराक्षेपो नतु कर्त्रा भावनाया
आक्षेप इत्यत्र नियामकप्रमाणाभावः, २ भावनायाः कर्त्रेव फारकान्त-
रेणापि संबन्धात् इदिति कर्तुराक्षेपसंभवः । ३ फारकान्तराक्षेपे च करणा-
दीनामपि भावनवैयाक्षेपसंभवात् करणादीनां तृतीयादिव्याच्यार्थं स्यात् । ४
कर्तुराच्यत्वे तत्र संख्यान्यवो न स्यात् । ५ देवदत्तः पचतीति सामानाधि-
करण्यं न स्यात् । ६ लः कर्मणि चेति पाणिनिस्त्वविरोधः स्यात् । ७
देवदत्तेन पचतीत्यनिष्टप्रयोगप्रसङ्गश्चेति । पक्षद्वयसाम्यप्रतिपादनं परपक्षक्षो-
पोद्भावनं चांशतः स्वपक्षमेव साधयति । तत्र प्रथमे हेतौ पक्षद्वय-
साम्यप्रतिपादनं तदितरे च हेतवः परपक्षक्षोपोद्भावनमुखेन प्रदर्शिता इति
बोध्यम् । अथैतं पूर्वपक्षं दूषयति—अत्राहुः । इत्यादिना अलमतिविस्तरेण
इत्यनेन । न लभ्यत इति । तथा च तादृशेयं शब्दस्य शक्ति-
रगत्या कल्पयितव्या भवति । अन्यलभ्यार्थं तु शक्तिकल्पना गौरवमस्त-
त्वाच्च क्रियते । लक्षणयैवेति । ननु शक्तिलक्षणयोर्मध्ये शक्तिर्मुल्या वृत्तिः ।
लक्षणा तु गौणी वृत्तिः । तथाचात्र तीरेयं गङ्गाशब्दस्य शक्तिरेवास्तु । मुखां

वृत्तिं परित्यज्य गोणवृत्त्याश्रयणस्यानुचितत्वात् । अत एवोद्भिदा यजेते
त्यत्रोद्भिच्छब्दस्य कमविशेषनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभ्यास्वीक्रियत इति
चक्षुः । यैषम्यात् । उद्भिदा यजेतेत्यत्र यजधात्वर्थस्य यागस्य भावनाया
करणत्वेनान्वयः । अतो यागे करणतृतीयान्तोद्भिच्छब्दार्थस्याभेदेनान्वयो
यक्तव्यः । उद्भिच्छब्दार्थश्चात्र शक्त्या लक्षणया वा ग्राह्य इति सशयः ।
लक्षणया गृह्यत चेन्नक्षणाया शक्तिपृष्ठानुगामित्वाद्भुज्जिच्छब्दस्य शक्त्यर्थः क
इति विचारः प्रथमः कर्तव्यः । लक्षणास्थले हि शक्त्योपस्थितोर्थः स्वसवन्धि
नमर्यमुपस्थापयति । अत एव निरर्थके क्वचिदपि न लक्षणाया अवसरः ।
शक्त्यर्थोद्भिच्छब्दस्य न कश्चिदपि लोके निरुद्ध इति प्रकृतिप्रत्ययानु
सारेण काश्चिदप्रकल्पयितव्यः । उद्भिद्यतेनेनेत्युद्भिविति भूयुद्भेदसाधनीभूत
खनित्रादि कश्चित्पदार्थः शक्यः स्यात् । ततः स खनित्रादिरस्ति यस्मि
न्यागे इति मत्वर्थलक्षणया यागऽभेदान्वयः । परन्वेतादृशवृत्तिद्वयानुसधानेन
वाक्यार्थयोजनापेक्षयाद्भिद्यतपञ्चादिकलमनेनेत्युद्भिविति फलोद्भेदसाधनी
भूतो यागविशेष एव कश्चिच्छब्दार्थः कल्प्यते चत्केवलशक्त्यैव निर्वाह
इति लाघवम् । ततश्चाद्भिविति यागविशेषनामधेयमिति सिध्यति । तदुक्त
जैमिनिना अपि वा नामधेयः स्याद्यत्पत्तावपूर्वमविवायकत्वात् (जे सू
१।४।९) इति । अपिवेत्येवाथ । उत्पत्तावत्पत्तिविधौ । अनुकोट्य पदस्यार्थ
इत्येव यत्पद पूर्वं न प्रसिद्धं तदनापूर्वमित्युच्यते । यथोद्भिदादिवपम् ।
एतादृश पद यद्युत्पत्तिविधौ दृश्यते चसत्तत्र विदितस्य यागविशेषस्य नाम
धेयमेव स्वीकार्यम् । अन्यथा तस्य वाक्यस्याविवायकत्वं प्रसङ्गादिति सूत्रार्थः ।
यद्युद्भिविति यागनामधेयः न स्वीक्रियते तर्हि तस्य यागनन्वयेनाविवाय
कत्वं स्यात् । लक्षणयान्वये तु लक्षणेयः केषु इत्यतस्तामन्तरेण वाक्यार्थ
योजनापि नामधेयमेव तत्स्वीकार्यमिति सूत्रतात्पर्यम् । सामेन यजेतेत्यत्र तु ✓
नास्य सूत्रस्य सञ्चारः । सोमपदस्य सोमलतारूपेण पूर्वं प्रसिद्धत्वात्तान्नापूर्व-
पदन तस्याग्रद्वान्तात् । तेन सोम इति न यागविशेषनामधेयः भवति । अयं भावः ।
सोमपदस्य यागनामधेयत्वाद्भुज्जिकारेपि नोद्भिदा यजेतेत्यत्रैव लाघवं भवति ।
यद्यपि सोमपदस्य यागनामधेयत्वाद्भुज्जिकारे सोमेन यजेतेत्यत्र केवलया शक्त्यैव
निर्याते । नतु पूर्वं शक्तिस्तरतो मत्वर्थ लक्ष्यत्वेन शक्तिद्वयानुसधानमिति लाघव
दृश्यते तद्यापि यागविशेषेनेका शक्तिः कल्प्या । सोमलतारूपेऽर्थान्तरे
च सोमशब्दस्य पूर्वं प्रसिद्धत्वात्तत्रापरा शक्तिः पूर्वं कृतैवेति सैन्धवा
दिशब्दवचनार्थत्वेनानकशक्तिकल्पनाप्रयुक्तं गौरवम् । सोमशब्दप्रयोगे च
सर्वत्र शक्तिनिशामकस्य सयोगो विप्रयोगश्चेति द्युक्तान्यतमस्यानुसधान
मिति च गौरवमपरिहार्यम् । तथा च यत्रैकैव शक्त्या निर्वाहस्तत्र लक्षणा
गौणी वृत्तिनाश्रयणीया । शक्तिपूर्वकलक्षणानुसधानेन गौरवमस्तत्वात् ।
यथोद्भिदा यजेतेत्यत्र । यत्र द्वितीयशक्तिकल्पनेन निर्वाहस्तत्र तदपेक्षया

प्रतिपत्तिसंभवात् । अत एव च न वाक्यार्थे शक्तिः । एवं चाख्यातवान्य-
भावना कर्तारं विनानुपपन्नां तमाक्षिपतीत्याक्षेपोदेव कर्तुः प्रतिपत्तिसंभवे
किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्पनीयम् । न च विनिगमनाविरहः ।
कृतिमान् हि कर्ता । एवं च कृतेरेव भावनापरपर्यायाया आकृत्यधिकरणन्या-
येनाख्यातवाच्यत्वसंभवे न तद्वतः कर्तुर्वाच्यत्वं कल्पनीयम् । गौरवप्रसङ्गात् ।

प्रसिद्धशक्तिर्ष्यकलक्षणानुसंधानेन वाक्यार्थयोजनैव चरम् । यथा सोमेन
यजेनेत्यत्र । यत्र तु लक्षणा महीतुं न शक्यते तत्राख्यातानेकशक्तिकल्पनं
गौरवप्रस्तमपि स्वीकार्यं भवति । यथा सैन्यवशब्दस्य लवणेभ्ये च पार्थक्येन
शक्तिकल्पनम् । तत्र यदि लक्षण एव शक्तिः कल्प्यते चेत्प्रमाणकालेभ्य-
तात्पर्येण सैन्यवशमानश्रेयुके लक्षणयाभ्यवशे इति वक्तव्यम् । परंतु न
शक्यते तथा वक्तुम् । अन्वयस्य शक्यार्थेन लवणेन सह संबन्धाभावात् ।
प्रकृते गङ्गायां घोष इति लक्षणोपादहणे तु तीरे गङ्गापदस्य द्वितीयां शक्तिं
प्रकल्प्य निर्वाही वाच्यः । तद्वेषेक्षया गङ्गापदस्य प्रसिद्धो यः शक्यार्थस्त-
त्संबन्धेन लक्षणया तीरस्य बोधसंभवेन द्वितीयशक्तिकल्पनापेक्षया लाघवा-
लक्षणेयं स्वीकर्तुमुचिता । सोमेन यजेतेत्यत्र यथा । अत्र एव लक्षणावृत्तिर्न
वृत्तजलाञ्जलिरिति बाध्यम् । अत्र एव च नेति । आह्लाक्षायोर्यतासंनिधि-
यशेन पदार्थानां मिथः संबन्धस्य प्रतीयमानत्वेन वाक्यार्थस्यान्यदन्वयत्वात्
तत्र वाक्यस्य शक्तिः कल्प्यत इति भावः । पूर्वपक्षिणा कर्तुराख्यातमत्यय-
वाच्यत्वसाधनाय प्रदर्शितेषु सप्तसु हेतुषु प्रथमे हेतौ प्रदर्शितं (पृ. ८९ प. १)
पक्षद्वयसाम्यमुद्धरति-नचेत्यादिना । विनिगमना निश्चायकं प्रमाणम् ।
तस्य विरहोऽभायः । भावनैव वाच्या न कर्तृत्यत्र नियामकं किंचित्प्रमाणं
नास्तीति न वक्तव्यमित्यर्थः । कृतिमानिति । बाह्यव्यापारीत्यादौ मान-
सिकौ व्यापारविशेषः कृतिः । इयं कृतिरेव भावनेत्यमे व्यभज्यते आर्थ-
भावनास्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेत्राहुरित्यादिना वक्ष्यते । तन्मतानुसारेणात्र भाव-
नापरपर्यायाया इत्युक्तम् । आकृत्यधिकरणेति । प्रथमाध्यायपृथगीयवादान्ति-
ममधिकरणमिदम् । तत्र हि गवादिशब्दानां जातिरेव वाच्या न व्यकि-
रिति स्थापितम् । तच्च 'यथा गोशब्दस्य भोत्यम्' इत्यत्रास्माभिर्व्यपा-
दितम् (पृ. ८७ प. ६) । अत्रैव बोध्यम् । गवादिशब्दानां केवलव्यक्तौ शक्ति-
रयथा जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरयथा केवलजाताविति त्रयः कल्पाः । न
प्रथमः । तत्र हि किं सर्वासु व्यक्तियु शक्तिरयथा यस्यां कस्यांचित् ।
सर्वासु शक्तिश्रदानन्याद्वननुममः । यस्यां कस्यांचित्चेत्तदितिरिक्तव्यक्ते-
स्तस्माच्छब्दाद्वोधो न स्यात् । किंच 'इयेनचितं चिन्वीत' इत्यत्र

न च भावना कारकान्तरेणापि संबद्धा तदुज्जित्वा न श्रुतिरिति कर्तार-
माक्षिपतीति वाच्यम् । सा हि यथा नियमेन कर्ता संबद्धा, न तथा करणादि-
कारकान्तरेण । तिष्ठतीत्यादिषु तथा तदनाक्षेपात् । अतः प्रथमं सा कर्तारमे-
वाक्षिपति न कारकान्तरम् । अत एव चारुयाताभिहिता सख्या न कारकान्त-
रेण संबध्यते । तस्य प्रथममनुपस्थितेः ।

अत एव तृतीयादिविभक्तीनां करणादिप्राप्तेष्वपि । भावनायास्तैः सह
नियतसंबन्धाभावेन तथा तेषां नियमेनानाक्षेपात् ।

याव्यर्थो नोपपद्यते । इयेन इयं चियेने इयेनचिदुच्यते । आह्वनीयाधार इष्ट-
कानिमित्त स्थण्डिलसङ्गः स्थण्डिलशेषोऽत्राग्निशब्देनोच्यते । स च इयेन
सदृशकारो यदा क्रियते तदा इयेनचिदुच्यते । इयेन पक्षिविशेषः । तत्र
केवल-यत्की इयेनशब्दस्य शक्तिश्चेत्स्थण्डिले किं तादृशसकलव्यक्तिसादृश्य
मथवा किञ्चिद्व्यक्तिसादृश्यम् । तत्र सर्वव्यक्तिसादृश्यमेकत्र न सम्भवति ।
किञ्चिद्व्यक्तिसादृश्यं चेद्य-व्यक्तिसादृश्यं वेदतात्पर्यविषयीभूत तद्व्यक्तिनाशो
त्तर तत्सादृश्यस्य संपादयितुमशक्यत्वादनुष्ठानलोपापसि । अतस्तत्रागत्या
इयेनत्वाध्वसादृश्यमिति वक्तव्यम् । तथा च इयेनत्वध्वसादृश्यव्यपकतया
तद्वशेभार्ये जातौ शक्तिरप्यमेव स्वीकार्या भवति । न द्वितीयः । जाति-
मिश्रितव्यक्तौ शक्तिरिति पक्षस्य गौरवमस्तत्वात् । केवलजातौ शक्त्यङ्गी-
कारेणाक्षेपेण व्यक्तिलाभसम्भवात् । अतो लाघवात्तृतीयं कल्प एवात्राश्रीयते
जातावेव केवल शक्तिरिति ।

पूर्वपक्षयुक्त (पृ ८९ प २) द्वितीयं हेतुं दूषयति-न च भावनेति ।
सा हि यथेति । कर्ता हि भावनाया आश्रयः । आश्रय एव यदि नस्याद्ये
भावनास्वित्तामेव न प्रतिपद्यते । अतो भावनाया स्वरूपलाभ एव कर्त्रधी
न । कारकान्तराणि तु सन्ति बहुपयुज्यन्ते । नोचेन्न भावनाया स्वरूप-
लाभे कश्चनान्तरायः । अतस्तया कर्तरेवाक्षेपो न कारकान्तराणाम् ।
तिष्ठतीत्युक्ते यथा नियमेन कर्ताक्षिप्यते न तथा करणादिक भावनया
नियमेनाक्षिप्यते । अत एव चेति । भावनया कारकान्तराणामनाक्षपादेवे
त्यर्थः । एतेनारुयाताभिहितसख्याया कारकान्तरपरिच्छेदद्वारापि भावना-
कृत्य स्यादिति निरस्तम् ।

पूर्वपक्षयुक्त (पृ ८९ प ७) तृतीयं हेतुं दूषयति अत एव तृतीयादीति ।
नियतसंबन्धाभावेनेति । यथोर्द्ध्वो सबन्धिनोर्येन रूपेण सबन्धो नियतस्त
योर्मध्य एकस्य तेन रूपणोपस्थितिश्चेत्तत्रापरस्य सबन्धिन आक्षेपो नियमेन
भवति । यथा गुरुशिष्ययोः । शिष्य इत्युक्ते हि कस्येत्येव नियमेन तत्र गुरो-

आख्यातश्रवणाद्यागपि तृतीयादिविमक्तिश्रवणे करणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च ।

नच शाब्दी संख्या कथमशान्देन कर्तव्येतीति वाच्यम् । कर्तु-
लक्षणाद्दीकारात् । यथा च लक्षितं तीरं शान्देन घोषेणान्तेति, एवं

राक्षेपो जायते । तस्यैव शिष्यस्यायं देवदत्त इत्येवं देवदत्तनाम्नांल्लेखे न कस्ये-
त्याक्षेपो जायते । किंतु तस्य देवदत्तस्य प्रकरणादिवशेन शिष्यत्वज्ञानं
चेत्तत्राक्षेपो नाभ्ययेत्येवमाक्षेपोपि तत्रानियत एव भवति । ननु तिप्रती-
त्यादौ मा नाम भूत्करणाक्षेपः । अस्मिना छिनन्तीत्यादौ छेदनादिक्रिया-
विशेषस्य लोकतः ससाधनकत्वाद्यगमादाक्षेपेण करणरूपार्थे लक्षणे तत्र
तृतीयाप्रत्ययस्य करणार्थे विधानं निष्फलं स्यादिति चेत्तत्राह-आख्यात-
श्रवणादिति । अस्मिनेति पदमात्रे ज्ञाने छिनन्तीत्यादिक्रियापदश्रवणात्प्रा-
गप्यस्य करणत्वेन बोधोनुभयसिद्धः सर्वेषाम् । तदर्थं तृतीयादिविमक्तीनां
करणविशेषित्वमवश्यमास्थेयमिति भावः ।

पूर्वपक्ष्युक्तं (पृ० ८९ प. ८) चतुर्थं हेतुं दूषयति-नच शाब्दीति ।
कर्तुलक्षणेति । भावनावाचको यजेतेत्याख्यातप्रत्ययो भावनारूपशक्यार्थः
संबन्धेन भावनाश्रयं कर्तारं लक्षणया बोधयति । इयं चाजहल्लक्षणा ।
शक्यार्थस्यापरित्यागात् । ननु गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्त्या गङ्गायां घोष
इतियत्प्रयुज्यते तच्छेत्त्यपानवत्वातिशयप्रतीतिरस्यर्थं प्रयुज्यते । तथा च
यथा तत्र शैत्यपावनत्वातिशयप्रतीतिरेक्षणायाः प्रयोजनं तथात्राख्यात-
प्रत्ययस्य कर्त्रर्थं लक्षणायाः किं प्रयोजनमिति चेत्-अत्राहुः । निरुद्ध-
लक्षणैवेत्यम् । निरुद्धलक्षणायां हि न प्रयोजनपेक्षा । यथा मण्डपस्तील-
कुशलादिशब्देष्विति । लक्ष्यार्थस्य च धृतिजन्योपस्थितिसत्त्वेन शाब्दे बोधे
भानं भवत्येव । तदेव ह्युपान्तेन प्रदर्शयति यथा चेति । ननु गङ्गायां घोष
इत्यत्र लक्ष्यार्थस्य तीरस्य घोषप्रकारतया भानं दृश्यते तद्वदत्र कर्तुः प्रकार-
तया भानं भवतु । तत्र तु संख्यानिरूपितविशेष्यतया भानमपेक्ष्यते । तत्तु न
संभवति । नहि सिकतामयप्रकारकतीरविशेष्यकबोधतात्पर्यकः सिकतामयायां
गङ्गायां घोष इति प्रयोगो दृश्यते इति चेन्न । लक्ष्यार्थस्य विशेष्यतया न भान-
मिति नियमः स्याद्येदस्तु नाम कदाचित्प्रयोजनवत्यां लक्षणायाम् । निरुद्धलक्ष-
णायां ॥ नैव तथा नियमः स्वीकर्तुं शक्यते । शोभनो मण्डपस्तीलमय
स्तेलङ्का इत्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात् । नचैवं लक्षणायां स्वीकृतायां प्रागुक्त
(पृ. ८९ प. १०) ऊहादिलोपप्रसङ्गे घोषः स्यादिति वाच्यम् । अत्रये त्वा जुष्टं
निर्वपामीत्यब्राह्मिपदस्य सूर्यार्थं लक्षणा न स्वीकर्तुं शक्यते । लक्षणाहेतु-
भूतस्य रूढिप्रयोजनान्यतरस्यात्रासंभवात् । न ह्यब्रह्मिपदस्य सूर्यरूपेर्ध
प्रचुरप्रयोगदर्शनम् । न पात्र सूर्येभिमतगुणप्रतिपात्तिर्वाक्षितेत्यत्र प्रमाणं

लक्षितं कर्ता एकत्वेनान्वेष्यति ।

अत एव देवदत्तं पचतीति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्तुर्लक्षणात् । नच भुज्ये समवति किमिति लक्षणीकृत्य स्वीकार्यमिति वाच्यम् । अनन्य-
लभ्यशब्दार्थत्वस्य व्यनस्थापितत्वात् । अन्यथा सिंहो देवदत्त इत्यपि सामा-

दृश्यते । तथाचात्र लक्षणाश्रयणस्यासम्भवेनाश्रय इत्यस्य स्थाने सूर्या-
येतिपदप्रयोगकल्पनमावश्यकमिति नोद्वादिलोपो दोष इति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । आश्रयतत्प्रत्ययस्य भावनावाचकत्वं स्वीकृत्य कर्तरि
लक्षणेति पक्षे भावनायाः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिर्न स्यात् । अजललक्षणायाः
शक्यार्थस्यात्यागेऽपि तस्य लक्ष्यार्थकुक्षिप्रविष्टत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वातन्त्र्येण ।
यथा काफन्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकस्य कथ्युपघातकत्रालुक्ष्येयं दधुपघा-
तकत्वरूपेण प्रवेशः । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र लक्ष्यार्थं कुन्ताश्रये कुन्तानां प्रति-
योगित्वेन प्रवेशः । न तु क्वापि लक्षणास्थले शक्यार्थस्य स्वातन्त्र्येणोपस्थिति-
र्नापि तस्य प्रकारतया विदोष्यतया वा शाब्दे बोधे मानम् । कुन्ता प्रविशन्ती-
त्यादौ लक्षणावृत्त्युपस्थितस्य कुन्ताश्रयरूपस्थार्थस्य समुदितस्य शाब्दे बोधे
विषयता न तु तद्वेकदेशभूतानां कुन्तानां स्वातन्त्र्येण कदाचिदपि । अत्रात्र
न भावनाश्रयान्तं कर्ता लक्ष्यं किंतु कर्तृगता भावनति यदुच्यते तदा कर्तृवृत्तु-
पस्थितार्थकदेशत्वेन तत्र सङ्गान्तर्यं न स्यात् । किं च लक्षणास्थले शक्यार्थः
स्वसम्बन्धेनान्यमर्थमुपस्थापयति । तत्र स्वसम्बन्धेनोपस्थितो लक्ष्यो नतु अन्य-
सम्बन्धेन लक्ष्यो भवति । तथा क्वाप्यदर्शनात् । एष चात्र भावनाप्राधा-
न्यको यः शाब्दबोध इत्यतः स न स्यात् । यदि चात्र लोकप्रतीत्यनुसारात्
शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्द्वयोरापि पार्थक्येनोपस्थितिरङ्गीक्रियते तदा तन्नाद्याश्रयणेन
गौरवमपरित्यज्यं भवतीति ।

पूर्वपक्षमुक्तं (पृ १० प २) पञ्चमं हेतुं दूषयति-अत एवेति । पचतीत्यत्र ति-
प्रत्ययस्य लक्ष्यार्थः कर्तेति कर्तृत्वेन रूपेण देवदत्तस्तिमत्ययमतिपाद्या मज्जति ।
देवदत्तत्वेन रूपेण च स एव देवदत्तपचप्रतिपाद्य इत्येव सामानाधिकरण्योप-
पत्तिरिति भावः । अनन्यलभ्येति । उपपादितमेतत् (पृ १२ प ६) । अन्यथेति ।
सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहसदृश इत्यर्थस्य लक्षणाया बोधसमयेऽपि यदि
तत्रार्थे सिंहसदृशस्य शक्तिरेव स्वीक्रियते तर्हि सिंहसदृशो देवदत्त इति यावय
इवेति । देवदत्त इति यावयेऽपि सिंहदेवदत्तपदयोः सामानाधिकरण्यं मुख्यं
स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति सिंहसदृशो देवदत्त सिंहो देवदत्त इति
यावदप्यपि यावदार्थस्याविशेषादेष्टप्रमाणपरस्य रूपकमिति भवेत् न स्यात् ।
किंच सिंहो देवदत्त इत्यत्र लक्षणाश्रयणे देवदत्ते सिंहगतगुणातिशयमतीति-

नाधिकरणं मुख्यं स्यात् । किंच आख्यातवाच्यः कर्तेति वादिनोऽपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यम् । तन्मते आख्यातेन तृतीया-
वन्निष्कृष्टशक्तिमात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् । शक्तिमद्द्रव्यस्याकृत्यधिकरण-
न्यायेनानभिधानात् । देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् । अतश्च भिन्ना-
र्थनिष्ठत्वात्तन्मतेऽपि न मुख्यं सामानाधिकरण्यम् । किंतु लाक्षणिकमेवेति न
कश्चिद्विशेषः ।

न च लः कर्मणीति व्याकरणस्मृतियलादाख्यातवाच्यः कर्तेति वाच्यम् ।
न हि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः । तस्य न्यायसहितान्वयव्य-

लक्षणफलीभूता न प्रतीयेतेति बोध्यम् । एवं सिंहो देवदत्त इत्यत्र लक्षणया
सामानाधिकरण्योपपत्तिं प्रतिपाद्य पूर्वपक्षिमतेऽप्यत्र लक्षणयैव सामानाधिकर-
ण्यमुपपादनीयं भवतीत्याह—किं आख्यातेति । तन्मत इति । व्याकरणे हि कर्तृ-
कर्मादिष्वर्थेषु कृतप्रत्यया विधीयन्ते । यथा पाचको देवदत्तः पकृततण्डुल
इति । तथा कर्तृकर्मादिष्वर्थेष्वेवावशात्प्रत्यया विधीयन्ते । यथा पचति देव-
दत्तः पच्यते तण्डुल इति । तथा तेप्वेवार्थेषु विभक्तिप्रत्ययास्तृतीयावयो
विधीयन्ते । यथा देवदत्तेन पच्यते तण्डुलं पचतीति । परं तु तत्रान्वये यैल-
क्षण्यं दृश्यते । यथा कृतप्रत्ययप्रतिपादितस्य कर्तृकर्माद्यर्थस्य देवदत्तादिना-
मायोपसर्जनत्वेन भानं न तथाख्यातवाच्यस्य तृतीयादिविभक्तियाच्यस्य च
कर्तृकर्माद्यर्थस्य क्वापि नामार्थोपसर्जनत्वेन भानं किंतु क्रियोपसर्जनत्वेनैव ।
एतादृशवैषम्ये बीजं स्थित्यमुत्पश्यामः । शब्दशक्तिस्थाभाष्यान्कृतप्रत्ययः
कर्तृकर्मादिशक्तिमन्तमर्थं ब्रूते । ततो निष्कृष्टां केवलं कर्तृकर्मादिशक्तिमाख्या-
तप्रत्ययस्तृतीयादिविभक्तिप्रत्ययश्च ब्रूते । शक्तिमद्द्रव्यस्य पूर्वोक्त—(पृ. ७ प. २५)
रीत्याक्षेपेण लाभसंभवादन्यलभ्यत्वेन विशिष्टे शक्तिकल्पनाया गौरवप्रस्तत्वा-
दिति । क्रियाकारकशक्तयोर्मिथो नित्यः संबन्ध इति कर्तृकर्मादिकारकशक्तिः
स्वनिरूपिका क्रियामेव संबन्धुमर्हति न त्वितरेण केनापि । शक्तिमांस्तु येन
केनापि संबन्धुं प्रभवति । तत्र तादृशनिबन्धस्यानैवचित्यात् । एवं स्थिते पचती-
त्याख्यातप्रत्ययार्थेन सह देवदत्तस्य द्रव्यभूतस्य यदि सामानाधिकरण्यं कल्प्येत
तर्हि तत्राख्यातप्रत्ययस्य कर्तृशक्तिमति लक्षणां स्वीकृत्यैवोपपादनीयं भवति ।
आकृत्याधिकरणेति । इदं प्रायुक्तम् (पृ. १४ प. २५) । भिन्नार्थनिष्ठत्वादिति
भिन्नार्थबोधकत्वादित्यर्थः । देवदत्तशब्दो द्रव्यमाभिधत्ते आख्यातप्रत्ययस्तु
शक्तिमात्रं ब्रूत इति भावः । पूर्वपस्युक्तं (पृ. १० प. ५) पष्ठं हेतुमनूय दूषयति—न
च ल इति । नहि वाच्येति । पाणिनिरपि नापूर्वा शब्दशक्तिमुत्पादयितुं प्रभवति ।
किंतु केवलं ज्ञापयति । संज्ञासूत्राणामज्ञातायान्नापक्तयां विधित्वम् । शक्तिस्तु

नाधिकारणं मुख्यं स्यात् । किंच आख्यातवाच्यं कर्तेति वादिनोऽपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकारण्यं न मुख्यम् । तन्मते आख्यातेन तृतीया-
वन्निष्कृष्टशक्तिमात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् । शक्तिमद्द्रव्यस्याकृत्यधिकारण-
न्यायेनानभिधानात् । देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् । अतश्च भिन्नार्थ-
निष्ठत्वात्तन्मतेऽपि न मुख्यं सामानाधिकारण्यम् । किंतु लाक्षणिकमेवेति न
कश्चिद्विशेषः ।

न च ल. कर्मणीति व्याकरणस्मृतिगलादाख्यातवाच्यः कर्तेति वाच्यम् ।
न हि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः । तस्य न्यायसहितान्वयव्य-

लंक्षणाफलीभूता न प्रतीयेतेति बोध्यम् । एव सिद्धो देवदत्त इत्यत्र लक्षणया
सामानाधिकारण्योपपत्तिं प्रतिपाद्य पूर्वपक्षिमतेष्वत्र लक्षणदेव सामानाधिकार-
ण्यमुपपादनीयं भवतीत्याह किं चारयतेति । तन्मत इति । व्याकरणे हि कर्तृ-
कर्मादिष्वर्थेषु कृतप्रत्यया विधीयन्ते । यथा पाचका देवदत्त पचत इत्यत्र
इति । तथा कर्तृकर्मादिष्वर्थेष्वेवास्मात्प्रत्यया विधीयन्ते । यथा पचति देव-
दत्तः पच्यते तण्डुल इति । तथा तेज्वचार्येषु विभक्तिप्रत्ययास्तृतीयादयो
विधीयन्ते । यथा देवदत्तेन पच्यते तण्डुल पचतीति । परं तु तत्रान्वये वैल-
क्षण्यं दृश्यते । यथा कृतप्रत्ययप्रतिपादितस्य कर्तृकर्माद्यर्थस्य देवदत्तादिना-
मार्थोपसर्जनत्वेन भानं न तथास्मात्तत्राच्यस्य तृतीयादिविभक्तिवाच्यस्य च
कर्तृकर्माद्यर्थस्य कापि नामार्थोपसर्जनत्वेन भानं किंतु क्रियोपसर्जनत्वेनैव ।
एतादृशवैषम्ये धीजः त्वित्यमुत्पश्यामः । शब्दशक्तिस्वाभावात्कृतप्रत्यय-
कर्तृकर्मादिशक्तिमन्तमर्थं वृत्ते । ततो निष्कृष्टा केवला कर्तृकर्मादिशक्तिमाख्या-
तप्रत्ययस्तृतीयादिविभक्तिप्रत्ययश्च वृत्ते । शक्तिमद्द्रव्यस्य पूर्वोक्त- (पृ ७ प २५)
रीत्याक्षेपेण लाभसंभवाद्-यलभ्यत्वेन विशिष्टे शक्तिकल्पनाया गौरवमस्तत्त्वा-
दिति । क्रियाकारकशक्त्योर्मिथो नित्यं सवन्ध इति कर्तृकर्मादिकारकशक्ति-
स्थानिरूपिका क्रियामेव सवन्धुमर्हति न त्वितरेण केनापि । शक्तिमांस्तु येन
केनापि सवन्धु प्रभवति । तत्र तादृशनिर्वन्धस्यानोचित्यात् । एव स्थिते पचती-
त्याख्यातप्रत्ययाद्येन सह देवदत्तस्य द्रव्यमूतस्य यदि सामानाधिकारण्यं कल्प्येत
तर्हि तत्राख्यातप्रत्ययस्य कर्तृशक्तिमात्रे लक्षणा स्वीकृत्यैवोपपादनीयं भवति ।
आकृत्याधिकारणेति । इव प्रायुक्तम् (पृ १४ प २५) । भिन्नार्थनिष्ठत्वाविति
भिन्नार्थबोधकत्वादित्यर्थः । देवदत्तशब्दो द्रव्यमात्रेण आख्यातप्रत्ययरतं
शक्तिमात्रं वृत्त इति भावः । पूर्वपक्षयुक्त (पृ ९० प ५) पष्ठद्वेतुमनूय दूषयति न
च ल इति । न हि वाच्यति । पाणिनिरपि नापूर्वां शब्दशक्तिमुत्पादयितुं प्रभवति ।
किंतु कवलं ह्यापयति । सत्तासूत्राणामज्ञातार्थज्ञापकतया विधित्वम् । शक्तिश्च

तिरेकगम्यत्वात् । भवतु वा स्मृतिगम्यः, तथापि नेयं स्मृतिः कर्तुराख्यात-
वाच्यत्वे प्रमाणम् । किंतु कर्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारः द्वित्वे द्विवचना-
त्मकः बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणम् । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने,
बहुषु बहुवचनमित्यनेनास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात् ।

व्याभाविष्येय । महाभाष्ये पतञ्जलिना च कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेरा-
चार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तामिति प्रश्नं कृत्वा 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' (पात. म. भा.
पस्पशा०) इत्युक्तम् । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसंबन्धानामथ स्मर्तेति
प्रश्नाभिप्रायं कैयट आह । सिद्धशब्दो नित्यवाचो । शब्दश्च अर्थश्च संबन्ध-
श्चेति समाहारद्वन्द्वः । एतत्त्रितये नित्य एव सतीदं व्याकरणशास्त्रं धर्मनित्य-
माय प्रवृत्तमिति तत्त्वर्थः । शब्देन चापशब्देन च समानाग्रामय्यागती शब्दे-
नेवार्थोभेदयो नापशब्दनेति । एवं च शब्दशक्तिः स्वाभाविको नित्यैवेति न
सा 'लः कर्मणि' इति शक्तिः स्वाधीना । अतस्तद्विरोधो नात्रोद्भाषयितुं शक्यः ।
शास्त्रकारिर्हि बहुन्प्रयोगान् दृष्टवान्यस्यतिरेकरूपतत्सहायेनास्य शब्दस्या-
यमर्थ इत्याकलस्य लोकानां तज्ज्ञापनाय शास्त्रं प्रणीतम् । निघण्टुरप्ययमेव
प्रणीतः । गवादिशब्दाद्यन्यतमप्रयोगे सास्नागृह्युक्तपशुविशेषरूपार्थप्रतिपत्ति-
रित्यन्यथः । गवादिशब्दाद्यन्यतमप्रयोगे तादृशपशुविशेषरूपार्थस्याप्रति-
पत्तिरिति ध्यातिरेकः । एवं स्वमाद्यन्यतमप्रयोगे एकस्यसंख्याप्रतिपत्तिर्नाभ्यथे-
त्येवं सर्वत्रान्यस्यतिरेका ऊह्याः । अन्यस्यतिरेके च न्यायसाहित्यमपेक्ष्यते ।
यतो गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दाभ्यनुष्यविशेषरूपार्थप्रतिपत्तिदर्शनेपि तत्र
तस्य मनुष्यविशेषस्य निरुक्तपशुसदृशत्वेन लक्षणया प्रतिपत्त्युपपत्ती न
मनुष्यविशेषार्थे गोशब्दस्य शक्तिः कल्प्यते । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति
न्यायात् । एकस्य शब्दस्यानेकशक्तिकल्पनं च गौरवमस्तत्याज्ञ फरणीयम् ।
अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । गत्यन्तराभावे तु गौरवमपि स्वीकरणीयं
भवाति । यथा सैन्धवादिशब्देष्वित्यन्यत् । ननु न्यायसहितान्यस्यतिरेका-
चालोच्येय पाणिनिराचार्या लः कर्मणि (पा. सू. १।४।६) इति सूत्रे प्रणीतवान् ।
तादृशस्य शास्त्रप्रणेतुराचार्यस्य भ्रान्तिकल्पनं च न युक्तमिति चेत्तत्राह-भवतु
वेति । अयं भावः । न पाणिनेर्भ्रान्तिः । किंतु तत्सूत्रव्याख्यातृणां भ्रान्तिः ।
ते हि कर्ता कर्म चाख्यातप्रत्ययस्य वाच्योर्थे इत्येवं तत्सूत्रं व्याचक्षते ।
यस्तुतस्तु द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने (पा. सू. १।४।२२) इति पाणिनिर्नैव सूत्रं
प्रणीतम् । तथा बहुषु बहुवचनम् (पा. सू. १।४।२१) इति च । एतत्सूत्र-
द्वयानुरोधेनैकत्वाविसंख्या प्रत्ययार्थः । लः कर्मणीति सूत्रानुरोधेन कर्तृ-
कर्मादिषु प्रत्ययार्थ इत्येवमेकस्याख्यातप्रत्ययस्यानेकार्थत्वकल्पनं नोचितं
सत्यां गती । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । तथा च लः कर्मणीत्यस्य

यत्तुक्तम् कर्तुरनभिधाने देवदत्तेन पचतीति तृतीयाप्रसङ्ग इति तत्र ।
तृतीया हि कर्तुः प्रतिपत्त्यर्थं तद्वत्संख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा । तत्र कर्ता तु भावनयाऽ
क्षेपादेव लभ्यते इति न तत्र तृतीयापेक्षा । तत्संख्या तु आख्यातेनैव प्रती-
यते इति न तत्राप्यपेक्षा । यथाहुः—

संख्यायां कारके वा धीर्विमक्त्या हि प्रवर्तते ।

उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्निभक्तिः ॥ (तन्त्रत्रा० ३।४।१३)
इति । यत्र तु नाख्यातेन तद्वत्ता संख्योच्यते तत्र भवत्येव तृतीया । यथा

ह्येकयोरेत्यादेशेकशब्दप्रत्ययस्य प्रत्ययस्य केवलं संख्याशोधकत्वमेव कल्प-
नीयम् । तद्येवम् । कर्तृगतेरुत्थे बोधनीय एकवचनं भवति कर्तृगतद्वित्ये
बोधनीये द्विवचनं भवति कर्तृगतत्रहुर्ये बोधनीये बहुवचनं भवतीति । तथा
च पचतीत्यादौ कर्तुरव्याच्यत्वाद्वाङ्कारेण न लः कर्मणीति सूत्रविरोध इति ।

पूर्वपक्ष्युक्तं (पृ. ९१ प १) सप्तमं हेतुमनुद्य दूषयति—यत्तुक्तमिति । तृतीया-
ह्यिति । देवदत्तः पचतीत्यत्राख्यातप्रत्ययेन कर्तुरनभिधाने देवदत्तपदान्तर्गताया
स्यादिति यद्वदूषणमुक्तं तत्रार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तृतीयाप्रत्यय आपाद्यंत
इत्याशयश्चेत्तत्र किं कर्तृरूपार्थप्रतिपत्त्यर्थमथवा कर्तृगतसंख्याप्रतिपत्त्यर्थम् ।
नाद्यः । भावनयैवाक्षेपेण कर्तुः प्रतिपत्तिसंभवात् । नापि कर्तृगतेकाव्यप्रति-
पत्त्यर्थं तृतीयाप्रत्ययस्यावश्यकत्वं । पचतीत्याख्यातप्रत्ययेन कर्तृगतेकत्व
प्रतिपत्तेः । संख्यायामिति । संख्यायामिति कारक इति च विषयसप्तमी-
धीः शब्दजन्या प्रतिपत्तिः । विभक्तिप्रत्ययभ्रमे तस्मात्संख्याविशेषविपयिणी
कारकविशेषविपयिणी च प्रतिपत्तिर्भवति । अतस्तदर्थं देवदत्तः पचतीत्यत्र
देवदत्तपदान्तर्गतायाप्रत्ययस्यावश्यकत्वमिति चेत्तदुभयमप्यत्र भावनार्थकस्तिङ् ।
संज्ञको यो विभक्तिप्रत्ययः पचतीत्यत्रत्यस्तीत्याकारकस्तस्मात्सिद्धं भवति
भावनया कर्तुराक्षेपात्तिप्रत्ययैकत्वस्य बोधाच्चेत्यर्थः । भवत्येवेति । संख्या-
प्रतिपत्त्यर्थं न तु कर्तृरूपार्थप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । अयानभिहिते कर्तारि
तृतीयाप्रत्ययां भवतीत्यर्थकेन कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा. सू. २।३।१८) इति
सूत्रेण प्राप्तायास्तृतीयाया अनिवार्यत्वात् तृतीया स्यादित्याशय इति चेत्तदपि न ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन तन्निवारणात् । ननु द्वौ ब्राह्मणादित्यत्र द्वि-
शब्देन द्वित्वसंख्याया उक्तत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्विवचनानुत्पत्ते
प्रकृतिभूतस्य द्विशब्दस्य न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधेन साधुत्वं
न स्यादतस्तत्रोक्तार्थानामिति न्याय बाधित्वा शब्दसाधुत्वाय द्विवचनं
भवति तथात्र देवदत्तपदान्तर्गताया स्यादित्याशय इति चेत् । प्रातिपदिकार्थः
(पा. सू. २।३।४६) इति सूत्रेण प्रातिपदिकार्थं प्रथमाविधानेन प्रथमाप्रत्यया-

देवदेतेर्न ओदनः पच्यते इति । तस्मान्न कर्तुमभिधाने किञ्चिद्दूषणमित्य-
लमतिविस्तरेण । प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धिस्थितिप्रश्रुतिविनियोगः ।

संयं श्रुतिलिङ्गादिभ्यः प्रचलं प्रमाणम् । लिङ्गादिषु हि न प्रत्यक्षो
विनियोजकः शब्दोऽस्ति । किंतु कल्प्यः । यावच्च तैर्विनियोजकः शब्दः
कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वात्तेषां कल्पकत्वशक्तिर्विह-
न्यते इति श्रुतेः प्राचल्यम् ।

इतस्य देवदत्तः इत्यस्य साधुत्वोपपत्तावुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायस्यावाधेन
न केचला प्रकृतिः प्रयुज्यते इति निषेधपरिपालनसंभवात् । एवं चात्रायस्यका
त्यादनिवार्यत्वाच्छब्दसाधुत्वाय वेति विधात्रये केनाप्यन्यतमेन प्रकारेण
तृतीयापादनं न संभवतीति बोध्यम् । एवं कर्तुराप्यातवाच्चस्याभावे पूर्व-
पक्षमुक्ताः सर्वान्शेषानुद्घृत्योपसंहरति-तस्मादिति । यजेतेत्याख्याताभिहित-
संख्याया एकपदश्रुत्या धात्वर्थयागाङ्गस्य कर्तृपरिच्छेदद्वारा समर्थितम् । तत्र
कर्तृरूपीर्थः कस्येति जिज्ञासायां तत्प्रसङ्गेनाख्यातप्रत्ययार्थविचारः ननु
किमियेवम् (पृ. ८८ प. १) इत्यारभ्य दूषणम् (पृ. १०१ प. १) इत्यन्तेन
घन्धेन पूर्वोत्तरपक्षरूपेण प्रतिपादितः । अथेदानीं पूर्वप्रकृतं श्रुतिप्रमाणं
प्रसीति-प्रकृतमिति । त्रिविधः श्रुतीति । विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपैक-
पदरूपावेति त्रिविधश्रुत्या विनियोगः सिद्ध इत्यर्थः ।

एवं श्रुतिप्रमाणं साधान्तरभेदमुदाहृत्य तस्य श्रुतिप्रमाणस्य लिङ्गादि-
प्रमाणपेक्षया प्राचल्यं साधयति-संयं श्रुतिरिति । तदुक्तं जैमिनिना 'श्रुतिलिङ्ग-
वायव्यकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारस्वीचंक्षमर्थेयमकर्षात्' (जै. सू. ३.३
१४) इति । एतत्सुप्रार्थः पूर्वमुक्तः (पृ. ४५ प. ८) । अत्रेवं बोध्यम् । यज्ञान-
जपानिर्गुणं सर्वं कर्मापूर्वोत्पत्तिद्वारा स्वर्गोद्गितुस्तार्थं भवति । कर्म च तैस्ते-
र्विनियुक्तैः स्वाङ्गैरुपकृतं सद्यपूर्वमुत्पादयितुं प्रभवति नेतरथा । अङ्गत्वं च
मन्त्राणां सोमार्चानां द्रव्याणाम.रूप्यसंख्यार्चानां शुभानां प्रोक्षणादीनां
क्रियाणां च संभवति । तत्रामुक्तस्याङ्गस्यामुक्तद्रुति विनियोगः कर्तव्य इत्यपि
निर्णयः श्रुत्यादिप्रमाणपट्टकान्वयतमेन केनापि प्रमाणेन जायते । अतः काश्च
विनियोगः कर्तव्य इत्येवमद्रुत्याङ्गविषयिण्यामाकाङ्क्षायां सत्यां तत्र व्यव-
स्थापकत्वेन प्रमाणानि प्रयतन्ते । प्रमाणपुरस्कारिण्याकांक्षा यथासंभवं
किञ्चिदेकं प्रमाणं पुरस्कृत्य तेन स्वार्थं साधयति । प्रमाणेषु च श्रुतिप्रमाणं
साक्षाद्विनियोजकम् । अत्र एव श्रुतिः प्रमाणमूर्धन्यभवेति व्यवहारः । लिङ्गा-
दीनि पक्ष प्रमाणानि तु न साक्षाद्विनियोजकानि । नन्वेतामर्थं लिङ्गमित्यु-
च्यते । यथा स्योनं ते सद्गुणं करोमिति मन्त्रस्यास्यनानिर्माणरूपार्थप्रकाशनमात्र-

धर्मम् । परं तु तादृशसामर्थ्यानुसारिणी 'स्योन ते इति सदनं करोति' इत्येवं विनियोजिका श्रुतिर्यावन्न ज्ञायते तावद्विद्वन्मर्कचिह्नकरम् । अतः स्योन त इति मन्त्रस्य क्व विनियोग इत्येवमुपपन्नाकांक्षा स्वपुरस्कृतस्य लिङ्गप्रमाणस्याकिञ्चित्करतामलोकयन्ती स्यार्थसाधनाय स्वपुरस्कृते प्रमाणे स्वभावतो विद्यमानां प्रकल्पकत्वशक्तिमुत्तेजयति । उत्तेजनं कुर्वद्गुणताघानम् । फलोन्मुखत्वमिति यावत् । ततस्तद्विद्वन् स्वानुगुणां 'स्योनं त इति सदनं करोति' इत्येवं विनियोजिकां श्रुतिं प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या तत्र विनियोग इति लिङ्गप्रमाणं श्रुतिद्वारा परम्परया विनिर्णयकम् । तथा वाक्यप्रमाणोदाहरणेऽपि । समभिव्याहारा वाक्यम् । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यत्र पर्णमयीत्यस्य जुहूपदेन समभिव्याहारः । पर्णमयीपदेनोच्यमाना पर्णता कस्याङ्गमित्येवमुपपन्नाकांक्षया जुहूपदसमभिव्याहाररूपं वाक्यप्रमाणं पुरस्कृत्यते । समभिव्याहारमात्रेण च न विनियोगः सिध्यतीत्यतस्तत्र समभिव्याहारप्रमाणे स्वभावतो विद्यमानायां प्रकल्पकत्वशक्तावाकाङ्क्षया स्यार्थसाधनाय कुर्वद्गुणताधीयते । तथा च प्रकल्पकत्वशक्त्या पर्णमयीपदे जुहूर्गुणार्थस्यापि प्रकाशने सामर्थ्यं कल्प्यते । एतच्च सामर्थ्यरूपं लिङ्गं प्रमाणं कल्पितम् । तदपि लिङ्गमर्कचिह्नकरमेव यावत्पर्णतया जुहू भावयेदिति धृतिर्न ज्ञायते । तथा च लिङ्गेनाकाङ्क्षोत्तेजितया स्वीयप्रकल्पकत्वशक्त्या स्वानुगुणा तादृशी धृतिः प्रकल्प्यते । तथा च विनियोगः । अत्र वाक्यस्य लिङ्गप्रकल्पकत्वं लिङ्गस्य च धृतिप्रकल्पकत्वम् । आकाङ्क्षा च न यावद्विरता तावदनेकत्रापि प्रकल्पकत्वशक्तिमुत्तेजयितुं सा पर्याप्तैव । यावत्ता विनानुपपत्तिस्तातोऽस्य ज्ञाप्यत्वात् । एव प्रकरणोदाहरणे प्रकरणवाक्यलिङ्गानां त्रयाणां प्रकल्पकत्वम् । स्थानोदाहरणे स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गानां चतुर्णां प्रकल्पकत्वम् । समाप्योदाहरणे च समाप्यास्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गानां पञ्चानां प्रकल्पकत्वं वाच्यम् । प्रकल्पकं च प्रमाणं स्वात्म्यगदितपूर्वमेव प्रकल्पयति न तु स्वगदितमसम्बन्धात् । यत्र चोपपन्नायमाकाङ्क्षायां सत्या युगपदनेकानि प्रमाणान्यत्रतरन्ति तेष्वेका धृतिः श्रेष्ठया सद्यो विनियोगस्य कृतत्वेनाकाङ्क्षा विरतव्यापारा भवतीति तत्र न सा प्रमाणान्तरेषु प्रकल्पकत्वशक्तिमुत्तेजयितुं प्रभवति । अतः धृतिप्रमाणस्य सर्वापेक्षया प्रायत्त्यम् । प्रमाणान्तरेषु विद्यमानायां अपि प्रकल्पकत्वशक्तेः उत्तेजनाभावेन व्याहतः प्रातः । यत्र धृतिः श्रुतिरितिकान्यनेकानि प्रमाणानि युगपद्व्यतरन्ति तत्र तेषां प्रकल्पकत्वशक्तेरुत्तेजनं न सम्भवेत् । यथा स्योनं ते इत्यस्य सदनकरणरूपस्य प्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं तस्मिन्सीदति साधनार्थरूपा वाक्यसमभिव्याहाररूपं वाक्यं चेति प्रमाणद्वयं मन्त्रस्य कर्मणि विनियोजकत्वेन युगपद्व्यस्थितं भवति । द्वयोरपि प्रमाणयोः प्रकल्पकत्वशक्तेराकाङ्क्षान्तेन लिङ्गप्रमाणेन स्थानं त इति सदनं करोतीत्येवं धृतिः प्रकल्पिता । तदेव च वाक्यप्रमाणेन स्योनं त इत्यस्य साधनार्थरूपाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गप्रमाण-

अत एव ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते (मै. सं. ३।२।४) इत्यत्र याव-
लिङ्गादैन्द्र्या इन्द्रोपस्थानाङ्गत्वं कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्योप-
स्थानाङ्गत्वं कियत् इति ऐन्द्री गार्हपत्योपस्थानाङ्गम् ।

सामर्थ्यं लिङ्गम् । यदाहुः—

मपरं द्वितीयं प्रकल्पितम् । ततस्तत्कल्पितं लिङ्गप्रमाणं स्योनं त इति सावर्नं
करोतीत्येवं स्थानुगुणं भूतिं कल्पयितुं यावत्प्रवृत्तं तावत्तस्य कल्पितस्य लिङ्ग-
प्रमाणस्य कल्पकत्वदाकिरेव व्याहृताभूत् । प्रथमेन लिङ्गप्रमाणेन कल्पितया
स्योनं ■ इति सवर्नं करोतीत्यनया श्रुत्या मन्त्रविनियोगस्य जायमानस्ये-
नाकाङ्क्षाया चिरतव्यापारत्वेन कल्पितलिङ्गप्रमाणगतप्रकल्पकत्वशक्तेरुत्तेजना-
भावात् । तथा च तत्र कल्पितं लिङ्गप्रमाणं तत्प्रकल्पकं वस्तुसद्वाक्यप्रमाणं
च विफलमेव । एतदेव च तत्र वाक्यप्रमाणस्य दीर्घत्वम् । अयमेव च तत्र
वाक्यप्रमाणस्य बाधः । एवं श्रुत्यादीनां षण्णां प्रमाणानां मध्ये कयोरपि
द्वयोरेकत्र विरोधेन संनिपाते पूर्वप्रमाणस्य बाधकत्वं परस्य प्रमाणस्य
बाध्यत्वं च स्वयमूहम् । एतादृशोदाहरणानि पञ्चदश संभवन्ति । श्रुतेर्लिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपैः पञ्चभिः प्रमाणान्तरेः सह विरोधः । लिङ्गस्य
वाक्यादिभिश्चतुर्भिः सह विरोधः । यद्यपि लिङ्गस्य श्रुतिप्रमाणेन सहापि
विरोधः संभवत्येव तथापि श्रुतेर्लिङ्गेन सह विरोध एव सौन्तर्भूत इति न
पृथगुच्यते । एवं च लिङ्गस्य प्रमाणान्तरेः सह विरोधः पूर्वोक्तमेवभिन्नश्च-
तुर्दिध एव । तथा वाक्यस्य प्रकरणादिभिस्त्रिभिः सह विरोधः । प्रकरणस्य
स्थानसमाख्याभ्यां द्वौभ्यां प्रमाणभ्यां सह विरोधः । स्थानस्य च समाख्यया
सह विरोध एकः । एवं मिलित्या पञ्चदश भेदा भवन्ति । एषु चाद्यायाः श्रुतेः
केनापि प्रमाणेन सह विरोधे सा बाधिकैव । अन्त्यायाः समाख्ययाः केनापि
प्रमाणेन सह विरोधे सा बाधैव । मध्यमानां प्रमाणानां तु परापेक्षया
बाधकत्वं पूर्वापेक्षया बाध्यत्वं च भवति । तदुक्तम्—

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥ इति ।

अत एवैन्द्र्योति । उपपादितमेतत् (पृ. ८५ प. १४) ।

इत्थं विनियोगावधिप्रसङ्गेन तत्सहकारिभूतेषु श्रुत्यादिषु पदसु प्रमाणेषु
निरूपणीयेषु प्रथमं श्रुतिप्रमाणं सन्दर्शनं साधान्तरभेदं सोदाहरणं च तत्र
निरपेक्षः (पृ. ७३ प. १) इत्यादिना गार्हपत्योपस्थानाङ्गम् (पृ. १०३ प. ७)
इत्यन्तेन मन्थेन निरूपितम् । अपुना द्वितीयं लिङ्गप्रमाणं निरूप-
यति— 'सामर्थ्यं लिङ्गम्' इत्यादिना 'तस्य वीधेत्यादिति' इत्यन्तेन ।

‘सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते’ (त. वा. १।३।३) इति ।
तेनाद्भुतं यथा ‘वर्हिदेवसदनं दामि’ (मै. सं. १।१।३) इत्यस्य लवना-
द्भुतम् । स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः । तच्च लिङ्गं द्विविधम् । सामान्य-

समर्थस्य भावः सामर्थ्यम् । समर्थः स्वकार्यकरणे शक्तः । स च न
केवलं शब्द एव । किंतु द्रव्यगुणादयः सर्व एव पदार्था यथासंभवं लिङ्ग-
प्रमाणेन क्वचिद्विचि विनियुक्ता भवन्ति । लौगाक्षिभास्करप्रणीतिर्यसंग्रहे तु
शब्दसामर्थ्यं लिङ्गमिति लिङ्गप्रमाणलक्षणमुक्तम् (अ० सं. पृ. ५१) । तदुप-
लक्षणम् । सकोचे मानाभावात् । शब्दभिन्नस्याप्यङ्गत्वेन विनियोगस्यावश्यक-
स्याच्च । यथा प्ररोचना अद्भुतयोपयुज्यते । अर्थवादवाक्यबोधितप्राज्ञास्य-
ज्ञानेन जायमाना प्ररोचना प्रेरणायाः पोषकत्वेनाङ्गं भवति । प्ररोचना च
प्रीतिरूपो मनोवृत्तिविशेषः । यथा च मन्त्रार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठान उपयोगो
भवतीति तत्रार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् । यथा च सुवस्याज्यादिदावि-
रचनानाङ्गत्वम् । ननु ज्ञेयणाप्यतीत्यत्र तृतीयाश्रुत्या सुवस्यावदानाङ्गत्व-
मुक्तमिति चेत्-सत्यमुक्तम् । किंतु तावता न निर्वाहः । मांसादिहविर्द्रव्यस्यापि
सुवेणावदानप्रसङ्गात् । अतोत्र लिङ्गप्रमाणापेक्षा । सविलपात्रविशेषः सुव-
शाब्देनोच्यते । तस्य च योग्यतया द्रवद्रव्यपदार्थधारणसामर्थ्यमवगम्यते ।
सामर्थ्यमेव च लिङ्गम् । तथा चात्र लिङ्गप्रमाणेन सुवस्याज्यसांनात्यादि-
द्रवद्रव्यावदानाङ्गत्वं सिध्यति । यद्यपि श्रुतिप्रमाणापेक्षया लिङ्गप्रमाणं दुर्बलं
तथाप्यत्र श्रुतिप्रमाणेन लिङ्गप्रमाणस्य न बाधः । विरोधे ज्ञातया बाध्य-
बाधकभावप्रकल्पनम् । अत्र तु श्रुतिप्रमाणेन सिद्धं यत्सुवस्य दविरचनानाङ्गत्वं
तद्विरोधेन प्रविशतो लिङ्गप्रमाणस्वात्र श्रुतिर्न बाधिका भवति । दुर्बला
अपि स्यान्नरोधेन प्रवृत्ताश्चेत्प्रबलैर्न बाध्यन्ते । सर्वभावानामिति । भाषाः
पदार्थाः । न केवलं लिङ्गप्रमाणेनाङ्गत्वममुकस्यैव भावविशेषस्य किंतु सर्व-
विधस्यापीति द्योतनाय सर्वशब्दः । काचिन्तु सर्वशब्दानामिति पाठो दृश्यते
सोपपाठः । सर्वशब्दस्यास्वारस्यप्रसङ्गात् । प्ररोचनार्थज्ञानसुवादीनां लिङ्गप्रमाणे-
नान्याङ्गायै यदनुपपन्नमेवोक्तं तस्यासंग्रहापत्तेश्च । वर्हिरेति । वर्हिर्देवमुष्टिः ।
एकत्र संघीभूता मुष्टिपरिमिता अनेके दर्भा इति यावत् । दर्भाश्च कुशकाशादयो
दशाविधाः । नत्वन्ये लृणाविशेषा उलपादयः । सदन स्थानम् । दामीत्यत्र
दाप् लवन इति धातुः । लवनं छेदनम् । पुरोडाशस्थानभूतं वर्हिश्छिनशी-
त्यर्थः । स हीति । स इति तच्छब्देन वर्हिर्देवसदनं दामीत्यय मन्त्र- परावृ-
श्यते । यतः स मन्त्रो लवनरूपमयं प्रकाशयितुं समर्थस्ततस्तेनैव लिङ्गप्रमाणे-
नेत्यं विनियोजिका श्रुतिः प्रकस्यते ‘वर्हिर्देवसदनं दामीति वर्हितुं नाति’ इति ।
तथा तस्य मन्त्रस्य वर्धच्छेदनकर्मणे विनियोगो भवति । सामान्यसवन्येति ।

संबन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं तदपेक्षं च । तत्र यदन्तरेण यन्न संभवत्येव तस्य तदङ्गत्वं तदनपेक्षं केवललिङ्गादेव । यथाऽर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् । न हि अर्थज्ञानमन्तरेणानुष्ठानं संभवति ।

(अ५)

यदन्तरेण यत्संभवति तस्य तदर्थत्वं तदपेक्षम् । यथोक्तस्य मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वम् । लवनं हि मन्त्रं विनापि उपायान्तरेण स्मृत्वा कर्तुं शक्यम् । अतो न मन्त्रो लवनस्वरूपार्थः संभवति । किंत्वपूर्वसाधनीभूतलवनप्रकाशनार्थः ।

सामान्येनाङ्किना सह योङ्गस्य संबन्धः स सामान्यसंबन्धः । तस्यैवाङ्गस्य योङ्गविशेषेण सह संबन्धः स विशेषसंबन्धः । यथा लुपेणावद्यतीति तृतीयाश्रुत्याङ्गभूतस्य लुपस्य योङ्गभूतेन वस्य कस्यापि हविषोयदानेन सह संबन्धो बोधितः स तत्र सामान्यसंबन्धः । तत्रैव सविलपात्र-विशेषस्य लुपस्य योग्यतां दृष्ट्वा लिङ्गप्रमाणेन यस्तस्य द्रवद्रव्यस्य हवि-विशेषस्यावदानेन सह संबन्धो बोध्यते स विशेषसंबन्धः । अत्र च लिङ्ग-प्रमाणेन जायमानो यो विशेषसंबन्धः स सामान्यसंबन्धमपेक्षते । धृत्या बोधितस्य सामान्यसंबन्धस्यानवगमे हि लुपस्य द्रवद्रव्यहविर्धारणयोग्यता विद्यमानापि किं कुर्यात् । सविललौकिकपात्रान्तरवत् । यज्ञार्थं निमन्त्रितेषु विप्रेषु निमन्त्रणेन तेषां यज्ञसंबन्धावगमे ततस्तेषु योग्यता-बलात्कश्चिद्ब्रह्मत्वेन कश्चिद्धोतृत्वेन कश्चिद्भवयुत्वेन कश्चिदुत्तातृत्वेन च त्रियते । तत्रानिमन्त्रितस्य तु योग्यता विद्यमानापि अकिञ्चित्कारिण्येव । निमन्त्रणाभावेनानुपस्थितस्य बहिःप्रस्य सामान्यतो यज्ञसंबन्धानवगमात् । सामान्यसंबन्ध-बोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं लिङ्गप्रमाणं दर्शयति-तत्र यदन्तरेणेति । तथा च-यस्य वस्तुनः स्वरूपलाभ एव यस्मात्पदार्थाज्जायते तस्य पदार्थस्य तादृश-वस्त्वङ्गत्वं नान्तरीयकतयैव सिद्धं भवतीति भावः । केवललिङ्गादिति । न तु सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरसापेक्षात् । यद्यपि विशेषसंबन्धस्थले सामान्यसंबन्धः संभवत्येव तथापि नोक्तस्थले तादृशसामान्यसंबन्धबोधक-प्रमाणपेक्षेति भावः । अथ सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरापेक्षं लिङ्गं दर्शयति-यदन्तरेणेति । यं पदार्थं विना यस्य वस्तुनः कारणान्तरेणापि स्वरूपलाभा-संभवस्तादृशवस्त्वङ्गत्वं तस्य पदार्थस्य लिङ्गप्रमाणेन यद्यपि साध्यते शक्यं तथापि तत्किमर्थं साध्यते । अङ्गिभूतस्य वस्तुनोन्यथासंभवात् । तेन पदार्थेन कारणान्तरेण वा वस्तुस्वरूपनिष्पत्तावविशेषात् । अतस्तत्र लिङ्गप्रमाणस्य सार्थकयायेत्यं यत्कट्यं भवति । यत्कारणान्तरतो लभ्यं यादृशं वस्तुस्वरूपं तदपेक्षया लिङ्गप्रमाणेन कल्पितादङ्गालभ्यमाने वस्तुस्वरूपे कश्चिद्विशेषोऽस्तीति । स च विशेषः प्रमाणान्तरसाध्यः । यथा पूर्वोदाहरणे बहिर्द्वयसदनं दामीति

तत्र च न सामर्थ्यमात्रादवगम्यते । तत्राप्यत्राश्रयभावे सामर्थ्यात् । अतोऽ-
 रक्षे प्रहरणादि सामान्यसंबन्धबोधकं स्वीकार्यम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि
 मन्त्रस्य पाठादेवनवगम्यते अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वमन्त्रि किञ्चित्
 प्रकाश्यते इति । अन्यथा प्रहरणपाठोपपन्नप्रज्ञात् । किं तदपूर्वसंबन्धि
 प्रकाशयमित्यपेक्षायां सामर्थ्याद्दर्शित्वनमित्यवगम्यते । तद्धि बर्हि-संस्कार-
 द्वाराऽपूर्वमन्त्र्याति मन्त्रस्य सामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति नानर्थक्यं प्रसज्यते ।
 तस्माद्दर्शित्वसदनं दामीत्यस्य प्रहरणादर्शपूर्णमाससंन्यतयावगतस्य
 सामर्थ्यात्प्रनाहत्वमिति सिद्धम् ।

मन्त्रस्य लयनादुक्त्य साध्यते । तत्राज्ञभूनेन मन्त्रेण प्रकाशित लयनरूपाङ्गिनि
 अपूर्वसाधनत्वं विशेषः । स च विशेषोऽत्र प्रहरणरूपेण प्रमाणान्तरेण
 साधनीयो भवति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ह्ययं मन्त्रः पठ्यते । दर्शपूर्ण-
 मासकर्मणि फलजनकं यन्मुच्यमपूर्वं यानि च तादृशापूर्वात्पाङ्कान्ययान्तरा-
 पूर्वाणि तादृशापूर्वान्यतमापूर्वात्पाङ्कं किञ्चित्कर्म तादृशप्रकरणपठितमन्त्रेः
 प्रकाशनीयं भवति । यद्वि केनचिन्मन्त्रेण तादृशापूर्वात्पाङ्कं किञ्चिदपि कर्म
 प्रकाशितं न स्यात्तर्हि तस्य मन्त्रस्य तत्प्रकरणे पाठो विकलः स्यात् । तथा
 च मन्त्रार्थालोचनात्प्रागेव प्रकरणपठितज्ञानमात्रेणायं मन्त्रो यस्य कस्यचि-
 त्पूर्वसाधनस्याङ्गमित्येवं सामान्यरूपेण प्रतीतिरित्यस्य मन्त्रस्य विनि-
 यामा प्रकरणप्रमाणेन जायते । तच्चार्थपूर्वसाधनं किमिति विशेषजिज्ञासा-
 यां बर्हिरिति मन्त्रार्थालोचने सति तदर्थानुगुण्येन तादृशापूर्वसाधने बर्हि-
 लयनमेवात्रित्येवमपूर्वसाधनीभूतबर्हिलयनकर्मण्यङ्गत्वेन मन्त्रस्य विनि-
 यामो लिङ्गप्रमाणेन जायते । अतोऽत्र लिङ्गप्रमाणं सामान्यसंबन्धबोधक-
 प्रमाणान्तरसापेक्षमित्युच्यते । अत्रेदं बोध्यम् । लिङ्गप्रमाणं हि विनि-
 योक्त्री भूतिं कल्पयति सा च कल्पिता भूतिविनियोजिका भवति ।
 बर्हिद्वयसदनं दामीत्यत्र लिङ्गप्रमाणं स्यादुक्तं विनियोक्त्री भूतिमनुमाय
 तद्व्याप्तं यावद्व्युक्तं मन्त्रं लयनकर्मणि विनियोक्तुं प्रवृत्तं भवति ताव-
 तस्य विनियोगस्याकिञ्चित्कालत्वमालोच्योद्वासीनं सत्त्वसाहाय्यार्थमितस्ततः
 प्रमाणान्तरं संप्रेक्षते । एव लिङ्गप्रमाणस्योद्वासीन्ये सति तदपेक्षया दुर्बलमपि
 प्रकरणप्रमाणं लिङ्गप्रमाणाविरोधेन विनियोक्तुं प्रवृत्तं भवति । एतादृश
 स्थले चाविरोधेनेव प्रवृत्तिसंभवः । बलवानपि स्यादविरोधेन प्रवृत्तो दुर्बलश्चेत्
 न बाधते । विरोधेन प्रवृत्तो तु लिङ्गप्रमाणमोद्वासीन्यं जज्ञात्प्रकरणप्रमाणस्य
 बाधं च कुर्यात् । तच्चाविरोधेन प्रवृत्तं प्रकरणं दर्शपूर्णमासप्रकरण-
 पठितानां सर्वेषां मन्त्राणामेकयाकथयता महायाकथतां कल्पयति । प्रकरणेन

पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां तु यागानुमन्त्रणसमाख्यया यागसामान्यसंबन्धे-
ऽवगते सामर्थ्यात्पूषयागसंबन्धोऽवगम्यते ।

कल्पितं च तद्वाक्यप्रमाणं सर्वेषां मन्त्राणामपूर्वसाधनीभूतार्थप्रकाशनसामर्थ्य-
रूपं लिङ्गं कल्पयति । यावच्चैतदलिङ्गं कल्प्यते तावत्तत्र बहिर्लवनार्थप्रकाशन-
सामर्थ्यरूपं वस्तुसहितमौदासीन्यं त्यक्त्वा कल्पितं लिङ्गं च स्वकुक्षौ
प्रवेद्य स्वयमपूर्वसाधनीभूतबहिर्लवनार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपतां दधत्तेन
विशेषरूपेण विनियोज्यतीति श्रुतिं कल्पयति यद् बहिर्देवसदनं दामीति मन्त्रेणापूर्व-
साधनं बहिर्लुनातीति । मन्त्रोच्चारणपूर्वकलवनेन संस्कृतं बहिरासनादावुप-
युक्तं चेच्छ्रुतिबलादपूर्वसाधनं भवतीति ।

न केवलमेतादृशस्थले दुर्बलस्य प्रमाणस्य बाधाभावमात्रम् । किं तु
तस्य दुर्बलस्य प्रबलप्रमाणसाहाय्यकारित्वात्प्रबलाश्रितत्वेन प्रबलस्येव बलव-
त्त्वम् । प्रबलस्य प्रमाणस्य यावद्वलं तावद्वलं तस्य दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य
प्राप्यत इति यावत् । तेन चात्र प्रकृते लिङ्गप्रमाणस्य यादृशं बलं तादृशं प्रक-
रणप्रमाणस्य भवति । न च बलाधिक्यप्राप्तेः क उपयोग इति वाच्यम् ।
अत्रैव यदि प्रकरणप्रमाणविरोधेन सामान्यसंबन्धबोधकं वाक्यप्रमाणं स्यात्त-
र्हन्त्यत्र वाक्यप्रमाणबाधेनापि अत्र लिङ्गप्रमाणवद्वलीयसा प्रकरणप्रमाणेन
वाक्यप्रमाणस्य बाधः स्यादिति ।

एतादृशबलाधिक्यप्राप्तेरुपयोगमुदाहरणान्तरद्वारा प्रदर्शयति-पूषानु-
मन्त्रणेति । पूर्वं सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरसापेक्षस्य लिङ्गस्य
दुर्बलप्रकरणप्रमाणापेक्षा प्रदर्शिता । अत्र तु समाख्यारूपप्रमाणापेक्षा । समा-
ख्यारूपप्रमाणं चातीव दुर्बलतरम् । कस्यचिन्मन्त्रसमुदायस्य यागानुमन्त्रणेति
समाख्या । समाख्या यौगिकः शब्दः । अनुमन्त्रणं संप्रर्शनम् । याग-
संबन्धेनानुमन्त्रणं येन क्रियते तादृशो मन्त्रसमुदायो यागानुमन्त्रणशब्दे-
नोच्यते । पूषप्रभृतिदेवतानामनुमन्त्रणं यैर्मन्त्रैः क्रियते ते पूषानुमन्त्रणमन्त्रा
इत्युच्यन्ते । ते च मन्त्राः “पूष्णोहं देवयज्यया प्रजया पशुभिश्च जनिपी-
येत्यादयः । तेषां मन्त्राणां तादृशदेवतानुमन्त्रणाङ्गत्वं लिङ्गप्रमाणेन साध्यते ।
परं तु मन्त्रोच्चारणपूर्वकेनानुमन्त्रणे तूष्णीं वा क्रियमाणेनानुमन्त्रणे यावन्न
कश्चिद्विशेषोच्यते तावदकिञ्चित्करं लिङ्गप्रमाणमुदासीनं सत्सामान्य-
संबन्धबोधकं प्रमाणान्तरमपेक्षते । मन्त्रान्मानबलान्मन्त्रोच्चारणपूर्वके-
नानुमन्त्रणे किञ्चिदपूर्वमुत्पद्यत इति कल्पनायामपि तस्यापूर्वस्य फलं
यक्तव्यम् । तच्चात्र न किञ्चित्स्थितं शक्यत इत्यत एतदपूर्वं फलोत्पाद-
कत्वेन निर्ज्ञातस्य कस्यचिन्मुखापूर्वस्याङ्गभूतमित्यभ्युपेयम् । तच्च मन्त्रापूर्व

ननु तेषां यावत्समाख्यया पूषयागेन सामान्यसंबन्धोऽवगम्यते, तावत् प्रकरणादर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामान्यसंबन्धोऽवगतः । समाख्यातस्तस्य धर्मी-

किमिति तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरापेक्षा वर्तते एव । तत्र च यागानुमन्त्रणेति समाख्यया तेषां मन्त्राणां यागे संबन्धो बोध्यते । यागश्चापूर्वसाधनमित्युत्पत्तिवाक्यावगम्यते । तत् उत्पत्तिवाक्यस्य यो देशः स देशस्तेषां मन्त्राणां यागसंबन्धबोधकसमाख्याप्रमाणेन कल्प्यते । ततस्तेन समान-देशस्वरूपेण स्थानप्रमाणेनाकाङ्क्षा कल्प्यते । आकाङ्क्षारूपेण च प्रकरणप्रमाणेन सामीप्यं कल्प्यते । तेन चैकवाक्यताद्वारेण यागीयापूर्वसाधनीभूतः कश्चनार्थ एतेर्मन्त्रैः प्रकाश्यत इति यावत्सामर्थ्यं कल्प्यते तावत्तत्कल्पितं सामर्थ्यं स्वकुक्षौ प्रवेश्य यस्तु सत्सामर्थ्यं यागीयापूर्वसाधनीभूतपूषादिदेवता-प्रकाशनरूपतां दधत्तेन विशेषरूपेण स्वानुरूपं विनियोज्झीं श्रुतिं कल्पयति यदेतेर्मन्त्रेयागे पूषादिदेवता अनुमन्त्रयते इति । तथा च कल्पितया श्रुत्या विनियोगो भवति ।

अथापेक्षकप्रमाणस्य यादृशं बलं तादृशं बलमपेक्षितस्य साहाय्य-कारिणः प्रमाणस्य भवतीत्येतदज्ञानान्नः शङ्कते-ननु तेषां यावद्वित्या-दिना 'अभिधापित्वात्' (५११० प. ४) इत्यन्तेन । अयमाशयः । लोके हीत्थं दृश्यते । प्रबलस्य प्रवृत्तौ दुर्बलस्य निवृत्तिः । प्रबलस्य निवृत्तौ दुर्बलस्य प्रवृत्तिः । प्रबलस्य प्रमाणान्तरापेक्षायामौदासीन्ये तु तत्साहाय्यकारिणो दुर्बलस्य प्रवृत्तिर्भवत्येव । तद्विरोधिनस्तु दुर्बलस्य तदानीं मन्यरं प्रवृत्तिरिति । प्रकृते च पूषानुमन्त्रणमन्त्रविषये लिङ्गसमाख्ययोर्द्वयोः प्रमाणयोः प्रवृत्तिः प्रदर्शिता । किंतु तत्र प्रकरणप्रमाणस्यापि प्रवृत्तिः संभवति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ह्येते मन्त्राः पठ्यन्ते । प्रकरणस्य लिङ्गप्रमाणं बाधकं समाख्याप्रमाणं बाध्यं च । तत्र प्रकरणस्य स्वबाधकलिङ्गप्रमाणाविरोधित्वे प्रवृत्तिरप्रस्यूदेव । विरोधित्वे वा बाधकस्य लिङ्गप्रमाणस्यौदासीन्यं दृष्ट्वा मन्यरं प्रवृत्तिः स्यात् । तावतापि तत्प्रकरणं समाख्यां बाधितुं क्षमत एव यदि समाख्याप्रमाणं स्वविरोधि स्यात् । अविरोधि चेत्स्वकुक्षौ प्रवेशयेत् । अथात्र प्रकरणं प्रमाणं लिङ्गप्रमाणविरोधि तदविरोधि वा । तथा समाख्याप्रमाणमत्र प्रकरणप्रमाणविरोधि तदविरोधि चेति विचार्यते । तत्र प्रकरणप्रमाणं लिङ्गप्रमाणेन सह विरुध्यत एव । लिङ्गप्रमाणविचारे क्रियमाणे मन्त्रस्य पूषदेवताप्रकाशनसामर्थ्यमवगम्यते । प्रकरणप्रमाणेन च दर्शपूर्णमासाद्वत्त्वमवगम्यते । दर्शपूर्णमासे च न पूष-देवतासंबन्ध इति । अत एव चात्र समाख्याया अपि प्रकरणप्रमाणेन सह विरोधः सिद्धो भवति । समाख्याया लिङ्गप्रमाणानुसारित्वेन पूषयाग-संबन्धबोधकत्वात् । दर्शपूर्णमासे च पूषदेवताया असंबन्धात् । तथा चात्र समाख्या प्रकरणप्रमाणेन बाधिता सती कथं लिङ्गप्रमाणस्य

यस्त्वात् । अत एव पौरोडाशिकमिति समाख्याते ब्राह्मणे आम्नातानामपि प्रयाजानां प्रकरणात्सान्नाभ्योषांशुयागाद्भत्वमपीत्युक्तम् ।

साहाय्यं कुर्यात् । ननु नात्र समाख्याया पूषयागसंबन्धबोधकत्वम् । तस्या लिङ्गप्रमाणानुसारित्वे स्यान्नाम तथा कथंचित् । लिङ्गप्रमाणानुसारित्वमेव ॥ न सिध्यति । मध्ये प्रकरणेन प्रमाणेन तस्या बाधात् । तथा चात्र समाख्याया यागसामान्यसंबन्धबोधकत्वात् सा प्रकरणप्रमाणेन सह विच्छेदा भवतीति चेत् किं ततः । प्रकरणप्रमाणं हि स्वेन सहाविरोधिनीं समाख्यां स्वकुक्षौ प्रवेक्ष्य स्वयं विशेषरूपतां वधानं दर्शपूर्णमासरूपयागसंबन्धं बोधयेत् । नैतावतात्र समाख्या साहाय्यापेक्षिणो लिङ्गप्रमाणस्य साहाय्यं कथमपि कर्तुं क्षमते । एवं चात्र साहाय्यापेक्षिणो लिङ्गप्रमाणस्य साहाय्यालाभेन न्यूनबलस्य परमुपप्रेक्षित्वापनौ प्रकरणप्रमाणेन मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासयागाद्भत्वं यद्वोधितं तत्रैव कथंचिल्लिङ्गप्रमाणस्यानुमतिः संपादनीया भवति । सा चेत्थम् । पुष्पातीति पूषेति पूषशब्दस्यावयवशक्त्या दर्शपूर्णमासयागीयाग्न्यादिदेवताप्रतिपादकत्वं नत्वत्र रुद्रयादित्यदेवताप्रतिपादकत्वमिति । एवं चात्र लिङ्गप्रकरणसमाख्यारूपप्रमाणत्रयेणैकवाक्यतया पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासाद्भत्वं स्यान्नतु पूषयागाद्भत्वमिति । अत एवेति । प्रकरणप्रमाणस्य समाख्यापेक्षया बलीयस्त्यादेवैवर्थः । बलीयस्त्वे बीजं च प्रागुक्तम् (पृ. १०१ प. २०) । समिधो यजति । तनूनपातं यजति । इदो यजति । बर्हिर्यजति । स्वाहाकारं यजति (तै. सं. २।१।१।१) एतं पञ्च प्रयाजाः । प्रयाजानां मन्त्रास्तु तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुषाक एवमाघाताः—समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु । इदो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहामीषोमी । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः । आज्यपान् । स्वाहाग्निं होत्राज्जुषाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु (तै. ब्रा. ३।५।५) इति । एते मन्त्राः सायणाचार्येस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयप्लुके षष्ठ्यप्लुके प्रथमानुषाके प्रसङ्गादध्याप्याताः । तथाहि तत्र भाष्यम्—एतेषां मन्त्राणां विनियोगे बोधायनो दर्शयति समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्यति प्रथमम् । तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्तिवति द्वितीयमित्यादि । हे अग्न समिधमानास्तवमृतंय आज्यस्य वियन्तु इत्यमानामिदमाज्यमभ्रन्तु । तनूं शरीरं न पातयति न नाशयति किं तु पालयतीति तनूनपात् । हे अग्न द्वितीया तनूनपात्तय मूर्तिराज्यं वियतु । हे अग्न इदं ईदृषाः स्तुत्यास्तव मृतंय आज्यं वियन्तु । वृद्धणाहर्हि । हे अग्न कलं वृद्धन्ती तव मूर्तिराज्यं वियतु । अग्निं प्रथमाज्यभागद्वयं प्रति स्वाहा गुतं भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यभागद्वयं

किंच यागानुमन्त्रणसमाख्ययापि न पूषयागेन सामान्यसंबन्धोऽवगम्यते । किंतु यागमात्रेण । प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाम्यामेव विशेषसंबन्धोऽवगम्यते । अतः प्रकरणाद्वाटिति तत्संबन्धस्यैवावगतत्वात्तदर्थत्वमेव तेषां युक्तम् । पूषेतिशब्दस्य पुष्पातीति व्युत्पत्त्या कथंचिदग्न्याधमिधायित्वात् ।

मैवम् । पूषानुमन्त्रणमन्त्रे हि श्रूययागे एवमवगम्यते—पूषाभिधान-समर्थत्वादयं मन्त्रस्तत्प्रकाशनार्थ इति लवनमन्त्र इव लवनप्रकाशनार्थः । न तत्र प्रकरणाद्यपेक्षा । येन तेषामुपजीव्यत्वेन प्रावृत्य स्यात् । प्रकरणात्तु दर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिकलनेन विनियोजकत्वात् लिङ्गस्यो-पजीव्यत्वेन प्रावृत्यम् । अतो लिङ्गात्पूषप्रकाशनार्थत्वेऽवगते तन्मात्रप्रकाशन-मनर्थकमित्यपूर्वसाधनपूषप्रकाशनार्थत्व वक्तव्यम् । किं, तदपूर्वमित्यपेक्षायां

प्रति स्याद्वा हुतमस्त्विति भविष्यतीति क्रमेण द्रष्टव्यम् । आवाहननिगदे या वेद्यताः क्रमेण निर्विष्टास्ता एवास्मिन् स्याद्वाकारनिगदेऽपि निर्विष्टपन्त इत्ययथेयम् । होत्रात्-होमनिमित्तं स्थिष्टकरणार्थमित्यर्थः । हे अग्ने पते सर्वं देवाः प्रीयमाणा इदानीं त्वन्मुखेनाज्यं पिबन्त्विति । एते च मन्त्रा यत्र ब्राह्मणभागे पठितास्तस्य ब्राह्मणभागस्य प्रौरोडादिक इति समाख्या याज्ञिकानाम् । प्रकरणं च तत्र सांनान्त्योपांशुयागस्य । सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीतिं सांनान्त्यं हविर्विज्ञेयः । पेन्द्रं कथ्यमावास्यायाम् पेन्द्र पयोमावास्यायाम् इति विहितयोर्वधिपयसो सांनान्त्यसंज्ञा । उपांशुयागश्च दर्शपूर्णमासान्तर्गतो यागविशेषः । उपांशुयाज इत्यपि शब्दः साधुः । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाद्वे (पा. सू. ७.१.१२) इति सूत्रे प्रयाजानुयाजमहण-मुपलक्षणार्थमित्यपि पक्षोस्ति । अतो यज्ञाद्भवत्यकिंचिदर्थवाचकेपूषाद्यु-याजाविशब्देऽप्यपि तत्सूत्रप्रवृत्त्या कृत्यनिषेधसंभवात् । किं च यागेति । अनुपदमेवैतदुपपादितम् । अथापेक्षकप्रमाणस्य यायद्वलं तावद्वलमपेक्षितस्य भवतीत्याशयेन समाधत्ते—मेवमिति । पूषानुमन्त्रणेति । अयं भावः । पूषानुमन्त्रणमन्त्रध्वजे सत्यन्यानपेक्षयैव पूषदेवताप्रकाशनार्थोऽयं मन्त्र इत्यवगम्यते । तथा चात्र लिङ्गप्रमाणस्य स्वरूपलाभे न प्रमाणान्तरापेक्षा । किं तु लिङ्गप्रमाणेन मन्त्रस्य विनियोगे तस्य किं फलमित्येव प्रयोजनावगत्यर्थं प्रमाणान्तरापेक्षा । यत्र स्वरूपलाभार्थं प्रमाणान्तरापेक्षा तत्र प्रमाणान्तरस्यो-पजीव्यत्वेन प्रावृत्याद्यपेक्षकस्य प्रमाणस्य बलहानिर्भवति । प्रकृते तु स्या-मेवान्यानपेक्षतया लब्धस्वरूपं लिङ्गमिति तस्य प्रयोजनावगत्य परमुक्त प्रेक्षित्वेपि न बलहानिरीपक्षे जायते । अतस्तद्विङ्गप्रमाणमत्र कथं स्यादपेक्षा इत्यनेन प्रकरणप्रमाणेन संपादितं विनियोगं कथंचिदनुमतिं वद्यात् । प्रत्युत तं

यागानुमन्त्रणसमाख्यानुगृहीतालिङ्गात्पूषयागापूर्वसंवन्धिदेवताप्रकाशनार्थोऽय-
मित्यवगम्यते । अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं बलीयस्तथाऽपि तस्य
लिङ्गेन बाधितत्वात् समाख्याया दुर्बलाया अपि प्रबललिङ्गाश्रितत्वेन प्राच-
त्यात्सैव सामान्यसंवन्धे प्रमाणं संभवति । दुर्बलस्यापि प्रबलाश्रितस्य
प्राचल्यात् ।

अत एव श्रुत्यपेक्षया-दुर्बलाया अपि स्मृतेराचमनरूपप्रबलार्थाश्रितत्वेन
प्राचल्यात्पदार्थभगुणभूतश्रौतक्रमत्यागेन वेदकरणानन्तरं क्षुते आचमनमेव
कार्यमित्युक्तम् (जै. १।३।७) । यथाहुः—

अत्यन्तदलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।

दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥

इति । (त. वा. ३।३।७)

विनियोगं वणञ्चयेव । प्रकरणप्रमाणं च स्वरूपलभ एव लिङ्गापेक्षया
प्रकरणप्रमाणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनेनैव विनियोजकत्वात् । एवमत्र लिङ्ग-
प्रमाणेन प्रकरणप्रमाणेपसारिते समाख्याप्रमाणस्य प्रवृत्तिर्निर्वाधाधैव भव-
तीति पूषयागीयापूर्वसंवन्धिपूषदेवतानुमन्त्रणे मन्त्रस्य विनियोगः सिध्य-
तीति ।

अत एव श्रुतीति । जैमिनीये प्रथमाध्यायतृतीयपादे चतुर्थे पदार्थमावहया-
धिकरण इदमुक्तम् । क्षुत आचामेत् इत्येवं शुद्धवर्धमाचमनं सार्वत्रिकं पुरुषार्थं
विधीयते । क्रतुमध्ये क्षुते जाते तु तेन निमित्तेन तत्र नेमित्तिकमाचमनमाचान्ते न
कर्तव्यमित्येवं क्रतुर्विधीयते । यज्ञोपवीतिना कर्तव्यमित्यत्र यज्ञोपवीति-
श्चवत् । क्रतुप्रकरणे वेदं कृत्वा वेदिं करोति इति श्रूयते । वेदो नाम दर्शनं यं
संमार्जनसाधनम् । आहवनीयगार्हपत्यरूपाग्निद्वयमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलवृत्ता
भू मिर्वेदिः । वेदं कृत्वेत्यनेन वेदकरणान्तरं क्षुतं स्यात्तर्हि तत्र स्मृतिप्रमा-
चमनापेक्षया श्रुत्युक्तस्य वेदिकरणस्य बलवत्त्वादाचमनं बाधित्वा वेदिः
कर्तव्येति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्त्वित्यम् । स्मृतावाचमनरूपः पदार्थो विधी-
यते । वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुती तु वेदं वेदिं चेति पदार्थद्वयमनूय केवलं
तयोः क्रमो विधीयते । क्रमश्च पदार्थधर्मः । पदार्थश्चानुप्रेयत्वात्प्रधानम् ।
क्रमस्तु पदार्थधर्मत्वाद्प्रधानम् । धर्मस्य च पदार्थाश्रितत्वात्पदार्थस्तस्योप-
जीव्यो भवति । श्रुत्युक्तेन क्रमेण श्रुत्युक्तेस्माचमनस्य बाधे त्वप्रधानेन स्वोप-
जीव्यस्य प्रधानस्य बाधः स्वीकर्तव्यः स्यात् । स च न न्याय्यः । उपजीव्य-
विरोधस्यायुक्तत्वात् । तथा च श्रुतिरप्यत्राप्रधानानुपहित्वाद्बलैव भवति ।

यत्तु पूषेति शब्दः कथंचिदग्न्याद्यभिधायीति तत्र । तस्यादन्तको हि सः (तै. सं. २।६।८) इत्यादिवाग्न्यशेषेण वैदिकप्रासिद्ध्या च अर्थविशेषे रूढत्वात् । रूढेश्चावयवार्थालोचनसव्यपेक्षाद्योगादस्तीयस्त्वात् । अत एव

किंच श्रुतौ वेदं कृत्वैत्यत्र कस्याप्रत्ययेन शब्दमर्यादया पूर्वकालिकत्वं वेद-
करणस्य बोध्यते । अव्ययधानांशस्त्यार्यिकः । तस्य स्मृत्युक्ताचमनेन
बाधेपि न सर्वथा श्रुतेर्बाधो भवति । एवं चात्र पूषानुमन्त्रणेति समाख्यायाः
प्रचलप्रमाणाधितत्वेन प्राक्तन्यासतया प्रकरणस्य बाध एव । अतोत्र
प्रकरणेन प्रमाणेन समाख्यमानो यो दर्शपूर्णमासे पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां
विनियोगस्तत्र पुष्पातीति पूषेति योगार्थानुसरणेन 'लिङ्गप्रमाणस्यानुग्रह-
कल्पनं सुतरामग्न्यायम् । प्रकरणस्य समाख्यया बाधितत्वात् । एव चात्र न
पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासे विनियोग इति स्थितम् ।

अथात्र पूषेति शब्दे योगार्थ उपपादयितुं नैव शक्यत इत्याह-
यत्तु पूषेति । तस्यादन्तक इति । तैत्तिरीयसंहितायां तस्मात्पूषा प्रपिष्ट-
भागोदन्तकः (तै. सं. २।६।८।५) इत्युक्तम् । पूषादित्यः । स चादन्तको
दन्तरहितः । अतः स प्रपिष्टभागः । प्रकृष्ट यत्पिष्टं तद्वृषो हविर्भागो यस्य
तादृशः । पूष्णः सर्वत्र चरोः पिष्टमेव भागं कुर्यात् । पूषदेयतादेशेन दीयमानं
द्रव्यं पेपणं कृता देयमिति यावत् । अस्यां श्रुतौ दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्ट-
भागत्वमुक्तम् । यद्यपीयं श्रुतिः प्रकृतिभूते दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठ्यते तथापि
प्रकृतौ पूषदेयताया असम्भवनं प्रकरणादुत्कृष्य विकृतिगामिनी भवेति । तत्र
पूषदेयतायाः संभवात् । तदुक्तं जैमिनिना पौष्णं पेपणं विकृतौ प्रतीयता-
चोदनात्प्रकृतौ (जै. सू. ३।३।३४) इति । पौष्णं पूषदेयतासंबन्धितया प्रतीय-
मानं पेपणं प्रवेयद्रव्यसञ्चूर्णनं पौष्णं चरुम् (तै. सं. १।८।२) इत्यादिना
विहिते विकृतिभूते पूषयामे प्रकरणादुत्कृष्य प्रतीयते । कुतः । प्रकृतिभूते
दर्शपूर्णमासयामे पूषदेयताया अचोदनादुद्वेनेनाविधानादिति सूत्रार्थः । पुष्पा-
तीति पूषेति योगार्थग्रहणे तु पूषशब्दस्याग्न्यादिवेयताभिधायकत्वेन प्रकृति-
भूते दर्शपूर्णमासयामे च तादृशदेयतासंबन्धस्य सत्त्वेनेतत्पुष्टं विरुद्धं स्यात् ।
दन्तरहितस्याग्न्यादिवेयतास्वसंभवाच्च । नन्वादित्यरूपे वेयताविशेषे पूष-
शब्दस्य रूद्रयभ्युपगमेपि पुष्पातीति पूषेत्यवयवशक्त्याग्न्यादिवेयतापरत्वं
पूषशब्दस्य इवैरामिति चेतसाह-रूढेश्चोति । रूढययोहि शब्दध्रुवणमात्रेणो-
पस्थितो भवतीत्यतः स शीघ्रोपस्थितिकं प्रथममुपस्थितत्वादन्तरङ्गः । योगा-
र्थश्च तादृशशब्दावयवीभूतप्रकृतिप्रत्ययतदर्थतदग्न्यानुसंधानेनोपस्थितो भव-
तीत्यतः स विलम्बोपस्थितत्वाद्वहिरङ्गः । तत्र प्रथममुपस्थितस्य रूद्रयस्या-
न्वयेन वाक्यार्थं वृत्ते तदनन्तरं निष्कलत्वाद्योनार्थस्योपस्थितिरिव न भवति ।
एतदेव च रूदेयगोपेक्षया बलीयस्त्वम् । एतन्मूलिकैव योगजत्रोपे तद्वना-

वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत (चौ. श्रौ. सू. २।१२।५३।१७) इत्यत्र रथ-
कारशब्देन सौधन्वनापरपर्यायो वर्णविशेष उच्यते । रुद्धेः प्राचल्यात् । न तु
रथं करोतीति व्युत्पत्त्या द्विजातीयः । योगस्य दौर्बल्यादित्युक्तं पष्ठे (६।१।
४४) ।

लिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिः । तदनालिङ्गितेत्यस्य
योगशक्त्यनालिङ्गितेत्यर्थः । पङ्कजादियोगरूढशब्दस्थले रूढ्यर्थस्य पङ्कजस्य
पङ्कजविकृतोत्पत्त्याश्रयस्वरूपयोगार्थालिङ्गितत्वेन न योगशक्तिप्रतिबन्धः ।
योगशक्तिस्तत्र रूढिशक्तेः सहकारिणी भवति । एवं च यौगिकरूढमण्डपावि-
शब्दविपर्यायं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकमाहः । एतन्मूलक एव योगाद्वृत्तिवर्ली-
यसीति न्यायः । तथा च प्रकृते पुष्पातीति पूवेत्येवं योगशक्तेः प्रतिबन्धभाक्त्य
पूयशब्दोऽग्न्यादिदेवतामभिधातुं प्रभवतीति भावः । अत एव वर्षास्त्विति ।
जैमिनीये षष्ठाध्यायप्रथमपादे द्वादशे रथकाराधिकरणे इवमुक्तम् । तस्यायं
माहः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' 'धीमे राजन्यः' 'शरवि वैश्यः'
इत्येवमुक्तविशेषपुरस्कारेण त्रैवर्णिकानामग्न्याधानमुक्तम् । तथा 'वर्षासु रथ-
कारोऽग्नीनादधीत' इत्येवं वर्षाकाले रथकारस्याग्न्याधानमुक्तम् । अत्र रथकार-
शब्दत्रैवर्णिकातिरिक्ते कस्मिन्निष्ठातिविशेषे रूढः । तदुक्तं शास्त्रवल्क्येन-

माहिष्येण करण्यं तु रथकारः प्रजायते (याज्ञ. १।१५) इति ।

वैश्यायां क्षत्रियानुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी ।
तद्व्युक्तं याज्ञवल्क्येन-

वैश्याशूद्रास्तु राजन्यान्माहिष्योमी स्तुतौ स्मृती ।

वैश्याजु करणः शूद्रां विद्यात्वेप विधिः स्मृतः ॥

(याज्ञ. १।१२) इति ।

अस्मिन् जातिविशेषे रथकारशब्दो न रथं करोतीति व्युत्पत्त्या
प्रवर्तते । रथमकुर्वत्यपि तज्जातीये रथकारशब्दप्रयोगदर्शनात् । तथा च
जातिविशेषे रूढोऽयं रथकारशब्दः । सौधन्वनाशब्देनायमेवोच्यते । सौधन्व-
नाशब्दस्य रथकारशब्दपर्यायत्वात् । प्रकृते च वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतित्यत्र
रथकारशब्देनायमेव जातिविशेषो गृह्यते । न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या
रथनिर्माता यः कश्चिद्विप्राद्विरत्र गृह्यते । नन्वप्राचयवार्थानुरोधेन रथकार-
शब्देन विप्राद्विप्राद्विरत्र एव गृह्यताम् । तथा सति हि तस्याधानं सिद्धमेवेति
केवलमत्र रथकरणेन निमित्तेन वर्षाकालमात्रविधानमिति लाघवम् । रूढ्यर्थ-
ग्रहणे तु तस्य त्रैवर्णिकातिरिक्तत्वादाधानस्यासिद्धत्वेन तदपि विधेयमिति
यैरव स्यादिति चेन्न । तत्र हि लाघवगौरवचर्चावसरो यत्र द्वयोः पक्षयोः

तस्माद्युक्त समाख्यया सामान्यसबन्धेऽवगते सामर्थ्यात्पूपागसबन्धः
पूषानुमन्त्रणमन्त्राणामिति । यथाहुः—

यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिका ।

तस्माच्छ्रुत्यनुरोधेन प्राप्तिस्तिदेवते कर्तौ ॥

(त. वा. ३।२।२) इति ।

तत्सिद्ध प्रमाणान्तरसिद्धसामान्यसबन्धस्य पदार्थस्य विनियोजक
लिङ्गमिति ।

तत्र मन्त्रविनियोजक लिङ्ग मुख्ये एवार्थे विनियोजक न गौणे ।
मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेन तत्रैव विनियोगबुद्धौ पर्यसन्नायां पुनर्गौण्ये
विनियोगकल्पनायां गोरवप्रसङ्गात् । अत एव बहिर्देवसदनं दामि (ते. स.
१।१।२) इति मन्त्र सामर्थ्यात्कुशलवनाङ्गम् । तेषां मुख्यत्वात् । न उलपरा-
जिलवनाङ्गमित्युक्तम् ।

समग्रक्षता । प्रकृते ॥ रथकार इति शब्दप्रवणसमकालमयं रूढ्यर्थापस्थितिः ।
यागार्थस्य तु तादृशशब्दाद्यवर्थाभूतप्रकृतिप्रत्ययतद्व्यंतदन्वयानुसधानोत्तर-
मिति स्पष्टमयं वक्ष्यम् । उपस्थित परित्यज्यानुपस्थितकल्पनायां अन्य-
इयत्वाविति । तस्मात्प्रकृतं पूषशब्दस्य रूढ्यादित्यपरस्यैव ननु यागार्थानु-
सरणेनाग्न्याद्विपरत्यम् । तथा च प्रकृतिभूतं दशपूर्णमासे जावित्यदेयतायां
असबन्धाद्विकृतिभूतं सौर्ययाग एव पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां विनियोगा ननु
प्रकरणाद्दशपूर्णमासः । प्रकरणस्य लिङ्गप्रमाणनं बाधितत्वात् । बाधितं च
प्रकरणे समाख्या लिङ्गप्रमाणस्य सहकारिणी भवतीति सिद्धम् । उपसहरति-
तस्मादिति । यागानुमन्त्रणानीति । शक्तिः पूषाविपदानामादित्यादीं कृदिरूपा
शक्तिः । सा पूषादिद्वयता यत्र स तद्वयत । यागानुमन्त्रण्यति समाख्या यागानु-
मन्त्रणमन्त्राणां यागसामान्यं विनियोगं बाधयति । ननु पूषादिपदशक्त्यनु-
संधाद् लिङ्गप्रमाणनं पूषादिद्वयताकं यागविज्ञापं तथा मन्त्राणां प्राप्ति-
नयतीत्यर्थः ।

लिङ्गप्रमाणनं विनियोगं स्वभावात्तमिति प्रागुक्तम् (१ १०४ प १) ।
तत्र मन्त्रस्य विनियोग विज्ञापमाह—तत्र मन्त्राति । जमिनीयं तृतीयाध्याय
द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणे इह चिन्तितम् । बहिर्देवमदनं दामाति मन्त्रस्य
स्वनपक्षानसामान्यलक्षणेन लिङ्गं बहिर्देवनं विनियोग इति पूर्वमुक्तम्
(१ १०४ प २) । एवित्येव बहिर्देव द्विविधं मुख्यं यौनं च । मुख्यं कुशकाश-

तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत् । तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वम् ।
किंतु लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वा । न चासमर्थस्य श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोग-
कल्पना संभवतीति सामर्थ्यस्यापि कल्पत्वेनोपजीव्यत्वात् । अतस्तैर्या-
वत्सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यते तावदेव कृतेन सामर्थ्येन श्रुतिं कल्प-
यित्वा विनियोगः क्रियते इति तस्य प्राबल्यम् ।

अत एव 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि'
(तै. ब्रा. ३।७।५) इत्यस्य सदनाङ्गत्वं लिङ्गात् । न तु वाक्यान्सादना-
ङ्गत्वम् । तस्य दौर्बल्यादिति ।

विवशविधदर्भरूपम् । तत्सदृशं तृणान्तरमुलपादि गौणम् । मुख्यवर्हिनिष्ठगुण-
सदृशगुणवत्त्वेनोपपादौ वर्दिशब्दस्य प्रयुज्यमानत्वात् । यथाग्निशब्दोक्ति-
सदृशे माणवके प्रयुज्यते तद्वत् । तत्र मुख्ये वर्हिष्येव वर्हिर्व्यसदनं वामीति
मन्त्रस्य विनियोगो न गौणे । मुख्यार्थस्य प्रथमं प्रतीतत्वेन तत्र मन्त्रं विनि-
युज्य चरितार्थस्य लिङ्गस्य गौणार्थे प्रवृत्त्ययोगात् । यस्य तु मुख्यार्थः प्रकरणे
नास्ति किंतु प्रकरणान्तरे तत्रापि मुख्यार्थलाभात्प्रकरणान्तरोपि मन्त्रस्य
विनियोगः कार्यो नतु प्रकरणलोभाद्गौणार्थे । प्रकरणविच्छेदापेक्षया मुख्यार्थ-
परिचयागस्य जघन्यत्वात् । अत एव पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां वर्णपूर्वमासप्रकरणे
पठितानामपि प्रकरणं विच्छिद्य प्रकरणान्तरे पूषयागे उत्कर्षो भवति । यत्र
तु मन्त्रस्य मुख्यार्थेन न प्रकरणे नापि प्रकरणान्तरे विनियोगः संभवति
तत्रापि जपमात्रेण तस्य मन्त्रस्योपयोगः कल्पनीयो न तु कथमपि गौणार्थेन ।
प्रमाणान्तरं विना गौणार्थस्य प्रतीतिरेवाभावात् । नह्यग्निरित्युक्ते तावता
प्रमाणान्तरमन्तरेण तत्राग्निशब्दस्य गौणार्थे सामर्थ्यं यत्तुस्तत्र तात्पर्यं वा
कथंचिदपि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । मुख्यार्थे तु ध्वजमात्रेण शब्दस्य सामर्थ्यं
यत्तु तात्पर्यं च लोका अवगच्छन्ति ।

तेषां ह्येति । वाक्यादीनां प्रमाणानामित्यर्थः । वाक्यप्रमाणं च समभि-
व्याहाररूपम् । नहि समभिव्याहारमात्रेण सामर्थ्यमकल्पयित्वा श्रुतिः कल्प-
यितुं शक्यते । येन च विनियोगः क्रियते तदेव प्रमाणम् । समभिव्याहाररूपं
वाक्यं च लिङ्गं तद्वद्वारा श्रुतिं च कल्पयित्वैव विनियोजकं भवतीति वाक्य-
प्रमाणस्य प्रमाणत्वमेव लिङ्गश्रुतिरूपप्रमाणद्वयार्थत्वम् । अतो लिङ्गं श्रुतिश्चेति
प्रमाणद्वयं वाक्यप्रमाणस्योपजीव्यं भवति । उपजीव्यस्य प्राबल्यं च लोके
प्रसिद्धमेव अत एव स्योनोमिति । इत्थं प्रागुपपादितम् (पृ. ८३ प. १७) ।

समभिव्याहारो वाक्यम् । समभिव्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचक-
द्वितीयाद्यभावे वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणम् । यथा 'यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति न स पापः' श्लोकः शृणोति' (तै. सं. ३।५।७।२.) इति । अत्र
हि न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते । केवलं पर्णताजुहोः समभिव्याहारमात्रम् ।
तस्मादेव च पर्णताया जुह्वत्त्वम् ।

एवं, लिङ्प्रमाणं सप्रपञ्चं व्याख्यायितवानी वाक्यप्रमाणं निरूपयति-समभि-
व्याहार इति । समभिव्याहारः सामीप्यम् । तच्च शब्दयोर्वाक्ययोर्वाच्चारणक्रिया-
द्वारा संभवति । साध्यत्वादीति । शेषशेषिणावङ्गाङ्गिनो । यथा व्रीहीन्प्रोक्षती-
त्यत्र व्रीहीनिति द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणां साध्यत्वावगमेन तेषामङ्गित्वं साधनस्य
च प्रोक्षणस्याङ्गत्वं ज्ञायते । यद्यपि प्रोक्षणात्प्रागेव लब्धस्वरूपा व्रीहय इति
न ते प्रोक्षणस्य साध्या भवितुमर्हन्ति तथापि न तेषां प्रोक्षणात्पूर्वमपूर्व-
साधनत्वमित्यपूर्यसाधनत्वरूपधर्माविशिष्टा व्रीहयः प्रोक्षणेनैव जायन्ते ।
अतस्ते प्रोक्षणसाध्या इत्युच्यन्ते । एवं च यत्र साध्यत्वाविबोधिका द्वितीयादि-
भुतिर्नास्ति तत्र केवलं तेषां सहोच्चारणमात्रेणाङ्गाङ्गिभावोवगम्यते ।
एतदेव वाक्यं प्रमाणम् । यस्य पर्णोति । तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमेऽध्याये इदं पठ्यते- तृतीयस्यामितो विवि सोम आसीत् ।
तं गायत्र्याहरत् । तच्च पर्णमच्छिद्यत । तत्पर्णोभयत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् ।
यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति साध्या अस्याहुतयो भवन्ति जुषन्तेस्य देवा
आहुतीः । देवा ये ब्रह्मन्मयवन्तः । तत्पर्ण उपाशृणोत् । सुभवा वै नाम । यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापः' श्लोकः शृणोति (तै. सं. ३।५।७) इति ।
अयं भूलोकः प्रथमः । द्वितीयोन्तरिक्षलोकः । तृतीयो द्युलोकः । इतो
भूलोकावारम्य तृतीये द्युलोके पूर्वं सोम आसीत् । गायत्री तं सोमं समाहरत् ।
तस्याह्रियमाणस्य सोमस्यैकं पर्णं भूमौ पतित्वा पलाशवृक्षोभवत् । पर्ण-
जन्यत्वात्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । तादृशेन पर्णवृक्षेण जुहुं संपादयेत् ।
तथा साति तथा जुह्वा ह्रियमाना आहुतयः सर्वाः सोमसंबन्धिन्यो भवन्ति ।
देवाश्च ता आहुतीः प्रीतिपुरःसरः सेवन्ते । यदा च देवा ब्रह्मतत्त्वविषये
परस्परं संवादं रक्षसि कृतवन्तस्तदानीं पर्णवृक्षाभिमानं देवैस्तद्वृक्षच्छाया-
यामुपविष्टानां देवानां पचनमशृणोत् । तस्मात्तस्य वृक्षस्य सुश्रवा इति नाम
संपन्नम् । यस्मादयं वृक्षः सुश्रवास्तस्माज्जुह्वास्तन्मयत्वे यजमानः शोभनं
स्तुतिरूपमेव वाक्यं सर्वदा शृणोति न तु पापं' श्लोकः निन्दापचनं शृणोतीति
तत्र भाष्यम् । अत्र पर्णमयीपदस्य जुह्वपदस्य च सामीप्यम् । तेन च पर्णवृक्ष-
संबन्धिकाष्टस्य जुह्वाकारप्राप्तिसामर्थ्यं बोध्यते । तादृशसामर्थ्येन च पर्ण-

न चानर्थक्यम् । जुह्वन्देनापूर्वलक्षणात् । तदयं वाक्यार्थः—पर्ण-
तया अवत्तहविर्धारणद्वारा यदपूर्वसाधनं तद्भावयेदिति । एवं च पर्णतया यदि
जुह्वः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यते । इति न पर्णतया
वैयर्थ्यम् । अवत्तहविर्धारणद्वारेति चावश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा सुवादिष्वपि
पर्णतापत्तेः । सा चेयं पर्णताऽनारम्याधीता न सर्वकृतुषु गच्छति । विकृतिषु
चोदकेनापि प्राप्तिसंभवेन द्विरुक्तत्वापत्तेः । किंतु प्रकृतिषु । तदुक्तम्—‘प्रकृतौ
वाऽद्विरुक्तत्वात्’ (जै. ३।६।४) इति ।

काष्ठेन जुह्वं भावयेदिति द्वितीयाश्रुतिः कल्प्यते । तथा च पर्णतया जुह्वन्नत्व
बोध्यते । पर्णकाष्ठस्य जुह्वनिर्माणे विनियोगः कार्य इति वाच्यः ।

न चानर्थक्यमिति । काष्ठान्तरेणापि जुह्वः सिद्धत्वात्पलाशकाष्ठेनैव
जुह्वनिमणि विशेषादर्शनात्पर्णतया जुह्वन्नत्वविधानं व्यर्थं स्यादिति न
वाच्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—जुह्वशब्देनेति । तथा च पलाशकाष्ठेन जुह्वं
कुर्यादिति न वाक्यार्थः । किंतु पलाशकाष्ठेन जुह्वपूर्वं भावयेदिति । काष्ठान्तरेण
जुह्वनिमणि तथा हविःप्रक्षेपेपि नापूर्वोत्पत्तिः । एतच्चात्र पर्णतया जुह्वन्नत्व-
विधानस्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । अयत्तेति । अवद्यत इत्ययत्तं खण्डशो
पृहीतम् । अद्येपुषसर्गपूर्वाद्धौ अवस्रग्दने इत्यस्मान्धातोः कर्माणि कप्रत्ययः ।
तादृशं यद्भवित्स्य जुह्वा यद्धारणं तद्द्वारा पर्णतयाऽपूर्वं भावयेदित्यर्थः ।
अन्यथेति । यथापि सुवादिभिरप्याज्यभारणं क्रियते तथापि पात्रान्तरादिभ्यः
सकाशाववशीयमानं हविर्यथा जुह्वा भार्यते न तथा सुवादिभिरिति भावः ।
अत्र च प्रसङ्गावनारम्याधीतानां क संनिवेशस्तच्चिरूपयति—‘सा चेयम्’
इत्यादिना ‘आस्तां तावत्’ (पृ. १२१-प. ८) इत्यन्तेन । यस्य पर्णमयी
जुह्वर्भवति इति वाच्यं न प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासप्रकरणे पठ्यते । न वा तद्वि-
कृतिभूतस्य कस्यचिद्यागविशेषस्य प्रकरणे । अतश्चेतद्वाक्यं पूर्वं किञ्चित्प्रकृत्य
न पठितमित्यनारम्याधीतमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादिता पर्णता प्रकृतिभूते
दर्शपूर्णमासे याम एव संबध्यते । यस्यापि पर्णताबोधकस्यैतद्वाक्यस्य विकृता-
वपि प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकं दृश्यते तथापि प्रवृत्तेः पूर्वमेव तत्र प्रकृति-
वद्विकृतिरित्यतिदेशेन तत्र पर्णतयाः सिद्धत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च संबन्धः ।
चर्चितचर्वणस्यान्याम्यत्वात् प्रकृतौ वेति । अद्विरुक्तत्वादिति पक्वच्छेदः ।
याशब्द पवार्यैः । अनारम्याधीतानां प्रकृतावेव प्रवृत्तिः । तत्र पुनरुक्तत्वा-
भावात् । द्विरुक्तत्वादिति पक्वच्छेदे विकृतावित्यप्याहृत्य विकृतौ पुनरुक्तत्वाच्च
तत्र प्रवृत्तिः किंतु प्रकृतावेवेत्यर्थो बोध्यः ।

अत्र विकृतिर्यतोऽङ्गानि गृह्णाति सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् । गृहमेधीये पर्णताया अप्राप्तिप्रसङ्गात् । न हि गृहमेधीयात्काचन विकृतिरङ्गानि गृह्णाति । मानामावात् । किंतु चोदकायप्राज्ञाप्राप्तिस्तत्कर्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् । यथा दर्शपूर्णमासौ । तत्र हि न चोदकादङ्गप्राप्तिः ।

अत्र विकृतिरिति । प्रकृतौ वेतिसूत्रे प्रकृतिशब्देन कीदृशं कर्म ग्राह्यमिति विचार्यत । कर्म च चतुर्विधं दृश्यत । केवलप्रकृतिरूप केवलविकृतिरूपमुभयरूपमनुभयरूप चेति । आद्यं यथा दर्शपूर्णमासादि । तत्रोपदिष्टानां केषांचिदङ्गानां कर्मान्तरं सौर्ययागादायतिवेशेन गृह्यमाणत्वात्तस्य प्रकृतित्वम् । अन्यत्र च कर्मान्तरं उपदिष्टस्य कस्याप्यनिवेशेन तत्रागृह्यमाणत्वात्तस्य न विकृतित्वमिति तस्य केवलप्रकृतित्वम् । केवलविकृतिरूप तु विश्वस्तुजामयनादि । तत्र ह्यन्यतोऽङ्गानि प्राप्यन्ते इति तस्य विकृतित्वम् । कर्मान्तरं तु तत् किंचिदप्यङ्गं न गृह्यत इति न तस्य प्रकृतित्वमिति केवलविकृतित्वम् । उभयरूपं तु अधीपोमीयपञ्चादिकम् । सवनीयपञ्चादौ ततोद्गमहणात्तस्य प्रकृतित्वम् । दर्शपूर्णमासतश्च तत्राद्गमहणात्तस्य विकृतित्वमित्युभयरूपत्वम् । अनुभयरूपं तु गृहमेधीयादिकम् । तत्र हि नान्यत् किंचिदङ्गं गृह्यते नाप्यन्यत्र तत् किंचिदङ्गं गृह्यते इत्यनुभयरूपत्वम् । एषु च चतुर्विधेष्वपि कर्मस्वनारभ्याधीतानां प्राप्तिरविशिष्टा । सा च प्रकृतौ चाद्विरुक्तत्वादिति सूत्रेण प्रकृतावयति नियम्यत । तत्र चाद्विरुक्तत्वादिति हेतुः प्रदर्शितः । अन्यत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे द्विरुक्तिदोषः स्यादतः सूत्रकारे प्रकृतावेति नियमं कृत्वा स दोषः परिहृतः । तथा चाद्विरुक्तत्वादिति हेत्यनुसारेणोक्तचतुर्विधकर्ममध्ये यस्मिन्कर्मण्यनारभ्याधीतानां प्रवृत्त्यङ्गीकारे द्विरुक्तिदोषो न स्यात्तादृशं कर्म तत्र सूत्रे प्रकृतिशब्देन ग्राह्यमिति सूत्रकाराशयः प्रतिभाति । द्विरुक्तिदोषस्तु प्राप्तस्य पुनर्विधानाद्ग्राह्यतः । द्विरुक्तिदोषः स्यात्प्राप्तस्य च पुनर्विधे (शास्त्रदी० ३६ अधि० १) इत्युक्तत्वात् । स चायं दोषः केवलविकृतिरूप प्रकृतिविकृत्युभयरूपे च कमण्यनारभ्याधीतानां प्रवृत्त्यङ्गीकारे स्यादतस्तद्वितरप्रथमं केवलप्रकृतिरूपं तथा चतुर्थमनुभयरूपं चति द्विविधं कर्मात्रं प्रकृतिशब्देन सूत्रकारेण भिलक्षितमिति गम्यते । द्विविधे च तास्मन्कर्मणि चोदकादङ्गप्राप्तिः समाना । चोदकातिदेशः । एष च सूत्रे प्रकृतिशब्दो विकृतित्वाभागाविशिष्टकर्मापलक्षकः । तेन पूर्वोक्तचतुर्विधकर्ममध्ये तृतीयस्योभयरूपस्य कर्मणः सूत्रगतप्रकृतिशब्दनासमिद्व्यतिर्यकस्यानुभयरूपस्य कर्मणः समिद्व्यतिर्यकसिध्यतीति बोध्यम् । गृहमेधीय इति । चातुर्मास्ये साकमेधपर्यणि मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनं निर्वपत् इत्येव

प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्षयात् । गृहमेधीयादिष्वपि न चोदकादङ्गप्राप्तिः ।
क्लृप्तोपकारैरेव आज्यभाग्यादिभिर्नैराकाङ्क्षयात् । अतो यत्र चोदकाप्रवृत्ति-
स्तत्रानारभ्याधीतानां संनिवेशः ।

सातदश्यं त्वनारभ्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति । प्रकृतेः पाञ्चदश्या-

गृहमेधीयोद्विर्विधीयते । तत्र चाज्यभागौ यजतीति ध्रुयते । दर्शपूर्णमासगतयो-
राज्यभागयोरत्रातिदेशेन प्राप्तौ सत्यां पुनरत्राज्यभागौ यजतीति द्रष्टुं तदर्थं
सद्गृहमेधीयस्यापूर्वत्वं ज्ञापयति । ज्ञापिते चापूर्वत्वे दर्शपूर्णमासविकृति-
त्वाभावात् चाङ्कनाज्यभागप्राप्तिरतस्तद्वचनं सार्थकम् । तथा च दर्शपूर्ण-
मासगतानामाज्यभागव्यतिरिकानामत्रानुक्तानामङ्गानामननुष्ठानं फलम् । इति-
कर्तव्यताकाङ्क्षा त्वत्र प्रत्यक्षं यावदुक्तं तावदेव पूरणीया । अत्र चाज्यभागौ
यजतीत्यस्य सार्थक्यायाद्यौ पक्षाः समुद्भवन्ति । तेषु चायमष्टमः पक्षो गृह-
मेधीयस्यापूर्वत्वप्रकल्पनरूपः सिद्धान्तितः । अवशिष्टाः सप्त पक्षास्तद्विषय-
जैमिनीयन्यायमालायास्तुक्ताः (अभ्या. १० पा. ७ आधि. १) तत एव
ब्रह्मणाः ।

ननु यथानारभ्याधीता पर्णता प्रकृतिभूते दर्शपूर्णमासावियोगे संव-
ध्यते तथा सप्तदश सामिधेनीरनुव्रयात् इत्यनारभ्याधीतं सामिधेनीनां
सप्तदशत्वं प्रकृतिगामि स्वात् । तथा च 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह'
इत्येवं प्रकृतौ यत्सामिधेनीनां पञ्चदशत्वमुच्यते तद्विरुध्यत इति
चेत्तत्राह-सातदश्यं त्विति । अयं भावः । समिधाधानकाले उच्चार्यमाणा
ऋचः सामिधेनीशब्देनोच्यन्ते । समिधामाधाने पेषणं (पा. सू. ४।१।१२०
वा. १०) इत्यनेन समिच्छब्दात्पेषणप्रत्ययः । अग्निसमिन्धनप्रकाशिका ऋचः
सामिधेन्य इति यावत् । तादृशा ऋचः सूक्ते यद्यप्येकादश पठ्यन्ते
तथापि तत्र 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति वचनेनाद्याया
अन्यायाश्च त्रिवारमभ्यासे पञ्चदशत्वं संपद्यते । अतः पञ्चदश सामिधेनी-
रन्वाहेत्युपपद्यते । यत्र च सामिधेनीनां सप्तदशत्वं संपादनीयं भवति तत्र
वाशतस्त्यामग्निसमिन्धनप्रकाशिका ऋचोन्विष्य तादृशमृद्वयमधिकं तत्र
प्रवेशनीयम् । अत एवोक्तमधिकानां च दर्शनात् (जै सू. १०।५।३१)
इति सूत्रे सुवेधेनीकारैरुत्तीपोमीयपशौ सप्तदशसामिधेनीके द्रष्टुमाणाः,
तं स चाध इति ऋचोरधिकयोर्दर्शनात् इति । एकविंशतिमनुव्रयादित्यत्र
सामिधेनीनामेकविंशतित्वमप्युक्तीत्येवोपपादनीयम् । न चतुर्वारं ततोधिकं
याद्यान्त्ययोरभ्यासेन । तदुक्तं जैमिनीनां यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् (जै.
सू. १०।५।३०) इति । शतस्य यावदुक्तं तावदेवाम्यसितव्यम् । कृतपरिमाण-

वरोधात् । किंतु विकृतिषु गच्छति । तथापि न सर्वामु गच्छति । चोदकप्राप्त-
पामदश्यपापप्रसङ्गात् । किंतु प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदस्यासु मित्रविन्दादिषु गच्छति ।
यथाहुः—

त्यात् । अत्र प्रथमां त्रिरुक्तमामित्यनेनाभ्यासस्य नियतपरिमाणत्वाविति
तदर्थः । एषा सामिधेनीसंख्योपपत्तिरभिहिता ।' अस्याश्च सामिधेनीसाप्तदश-
संख्याया अनारभ्याधीतत्वात्पणताया इव प्रकृतौ संबन्धो वक्तव्यः । स
च न संभवति । प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्यादित्येवं सामिधेनीनां पञ्चदश-
त्यसंख्याया उक्तत्वात्तेन तत्र संख्यानन्तरप्रवेशद्वारस्थ पिहितत्वात् । नन्व-
नारभ्याधीतस्य विकृतौ द्विरुक्तिदोषप्रसङ्गाभिप्रायः न प्रवेश इति पूर्वमुक्तम् ।
यदि च द्वारावरोधेन प्रकृतौ साप्तदश्यस्य न प्रवेशस्तर्हि चोदकेन तस्य
विकृतौ प्राप्तेर्द्वैचत्येन द्विरुक्तिदोषाप्रसङ्गाद्विकृतौ साप्तदश्यप्रवेशः स्यादिति
चेन्न । चोदकेन पाञ्चदश्यस्य विकृतौ प्रवृत्त्येन प्रकृताविव विकृतावपि द्वार-
निरोधेन साप्तदश्यप्रवेशाशङ्क्यत्वात् । नन्वेवमनारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य
प्रकृतौ विकृतौ चेत्युभयत्रापि प्रवेशाभावे वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न । यत्र
विकृतिविशेषेतिदेशेन पाञ्चदश्यस्याप्राप्तिस्तत्र साप्तदश्यस्य चारितार्थ्यसंभ-
वात् । तत्र ह्यतिदेशो न प्रयतते यत्रातिदिश्यमानधर्मविरुद्धो धर्मः प्रत्यक्षत
उपदिश्यते । मित्रविन्दादी विकृतिविशेषे सामिधेनीनां साप्तदश्यं प्रत्यक्षत
उच्यत इति न तत्रातिदेशेन पाञ्चदश्यस्य प्रवृत्तिः । ननु किं कृतमेतावता ।
अनारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य वैयर्थ्यं यन्मयापादितं वेदद्वारायैतद्व्यतोच्यते ।
तत्र वैयर्थ्यं तदवस्थमेव । यद्यपि मित्रविन्दादी पाञ्चदश्यातिवेशाभावाद्-
नारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य प्रवृत्तिः सुवचा तथापि तत्र तत्प्रवृत्तौ
फलाभावः । तत्र प्रत्यक्षतः साप्तदश्योक्त्या सिद्धेरिति चेन्न । मित्र-
विन्दादी हि पाञ्चदश्यं निवर्तनीयं साप्तदश्यं च विधेयमिति द्वयं
करणीयम् । तत्र मित्रविन्दादी साप्तदश्योक्त्या प्रथमं साधितमनारभ्याधीतेन
साप्तदश्येन च द्वितीयं साधितम् । यद्यपि मित्रविन्दादी साप्तदश्योक्त्यैवेत-
त्कार्यद्वयं सिध्येत्तथापि तदुत्तेरतिभारः स्यात् । स च सत्यां गतावयुक्तः ।
तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये नास्त्या कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते (पा. भा. ५।१।५९)
इति । एवं चानारभ्याधीतं साप्तदश्यं यत्सामान्येनोक्तं तदेव मित्रविन्दादि-
स्थलविशेषे पुनस्तदुक्त्या तत्रैव नियन्त्रितं भवतीति तात्पर्यम् । चोदकप्राप्तेति ।
अतिदेशप्राप्तेन पाञ्चदश्येन साप्तदश्यस्य चाभावित्यर्थः । प्रकृतौ पठितस्य
पाञ्चदश्यस्य चोदकवलाद्विकृतौ प्रवृत्तिर्जायते । अनारभ्याधीतस्य साप्त-
दश्यस्य तु विकृतौ सामिधेनीदशनेन योग्यतया कल्पनीयोति मन्थर प्रवृत्तिः ।

एवं च प्रकृतावेतत्प्राप्तदृश्यं प्रतिष्ठितम् ।

विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदृश्यपुनःश्रुतिः ॥

(त. वा. ३।६।९) इति ।

न च वाक्यवैयर्थ्यम् । अनारम्भाधीतस्यैव साप्तदृश्यस्य मित्रविन्दादि-
प्रकरणस्येन वाक्येनोपसंहारात् । उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे
नियमनम् । यथाहुः—

सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः (त. वा. ३।४।४७) इति ।

तत्रानारभ्य विधिः सामान्यविधिः । मित्रविन्दादिप्रकरणस्यस्तु विशेष-
विधिरित्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं वाक्यादङ्गत्वम् ।

तदिदं वाक्यं प्रकरणाद्वर्तीयः । प्रकरणं हि न साक्षाद्विनियोजकम् ।
तद्वधाकाङ्क्षारूपम् । न चाकाङ्क्षा स्वयं प्रमाणम् । किंतु साक्षात् वाक्यं दृष्ट्वा
भवत्येतादृशी मतिः— नूनमिदं वाक्यं केनचिद्वाक्येनैकवाक्यभूतमिति । तत्रधा-
काङ्क्षारूपं प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यत्वं प्रमाणम् । एव च याव-
त्प्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजकं भवति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्प-
यित्वा विनियोजकं भवतीति प्रकरणाद्वाक्यं वर्तीयः ।

अतः पाठ्यचदृश्येन साप्तदृश्यस्य बाधः । चादृक्प्रतीतिविशेषणेन बाधवार्जं
सूचितं भवति । एवं च प्रकृताविति । यदेतत्पाठ्यचदृश्यं प्रकृतापुक्तं तत्रप्रकृतौ
तथा यत्र विकृतौ साप्तदृश्यपुनःश्रुतिर्नास्ति । तत्र विकृतौ च प्रतिष्ठितं
भवतीत्यर्थः ।

प्राप्तदृश्यं परिसमाप्येदानीं वाक्यप्रमाणस्य प्रकरणापेक्षया वर्तीयस्य
प्रदर्शयति—तद्विदं वाक्यमिति । प्रकरणापेक्षया वाक्यप्रमाणस्य प्रावत्ये सिद्धे
प्रकरणापेक्षया दुर्बलात्स्थानप्रमाणान्नपेक्षया दुर्बलात्समाख्याप्रमाणाच्च-
पाठ्यप्रमाणस्य प्रावत्येप्रमाणेन सिद्धे भवति । वर्तीयस्यप्रकारः प्रापुक्त-
(१. ८१ प. १७) । स्वयमिति । साक्षादित्यर्थः । नूनमिति । दूरस्थित-
योर्मिथः साक्षाद्दुर्बलात्पेक्षाद्वयोपेक्षया परतुल्यमासीत्ये न दृश्यते तथापि-
काङ्क्षयादन्ततः मासीत्येमाकलप्य तयोरेकमेवमाकलप्यत इति भावः ।
एकवाक्यत्वे प्रमाणादिति । एतावद्वयं प्रकरणेन कर्तुं शक्यम् । न तु तेन
साक्षात्स्वरूपमिति निश्चिन्तितम् । ननु प्रावत्ये । साप्तदृश्यतः विनियोगस्तु
परंपराया वाक्येनैकपुत्रांतकल्पनद्वारा जायते । तद्वद-एव भवति । प्रकरण-

अत एवेन्द्राग्नी इद हविरजुपेतामवीवृधेता महो ज्यायोऽज्ञाताम् (ते. ब्रा. ३।५।१०।३) इत्येन्द्राग्नीपदस्य लिङ्गादर्शाङ्गत्वे सिद्धे इद हविरित्यादेरपि तदेकत्वान्यत्वादर्शाङ्गत्वम् । न तु प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । प्रकरणाद्वान्यस्य वलीयस्त्वादिति ।

मिति प्रथमान्त कर्तृपदम् । वाक्यमिति लिङ्गश्रुत्योरप्युपलक्षणम् । वाक्य लिङ्गं धृतिं चेति त्रय कल्पयित्वा वाच्यप्रकरण विनियोगक भवतीत्यर्थः । अत एवेन्द्राग्नी इति । तेत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते । इन्द्राग्नी इद हविरजुपेताम् अवीवृधेता महोज्यायोऽज्ञाताम् (ते ब्रा ३।५।१०) इति । अत्रेन्द्राग्निद्वययोः सवन्धो दर्श एव न पौर्णमास्या विहित इत्यत इन्द्राग्नी इति पदं दर्श एव प्रयुज्यते । तदेकवाक्यतया तद्वचशिष्टभाग इद हविरित्यादिरपि दर्श एव प्रयुज्यते न तु पौर्णमास्यामित्यर्थः । अयं भावः । इदं दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठ्यत । प्रकरणपठितस्य च मन्त्रस्य प्राकरणिक कर्माणि परस्परकाङ्क्षावशाद्यो विनियामो भवति स प्रकरणप्रमाणवलादेव । प्रकृते च प्रकरणप्रमाणे नन्द्राग्नी इति मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासकर्मणि विनियोगः प्राप्तः । परतु पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी न द्रवते । अतस्तत्र कर्मणीन्द्राग्नी इति मन्त्रप्रयोगे कृतं तत्कर्मणीन्द्राग्न्या सवन्धभावेन मन्त्रपठितस्येन्द्राग्नी इति पदस्यार्थप्रकाशनरूप सामर्थ्यं विहितं भवत् । तथा च प्रकरणप्रमाणवलात्प्राप्तोपिन्द्राग्नी इति मन्त्रस्य तत्र विनियोगो न भवति । प्रकरणापेक्षया लिङ्गप्रमाणस्य वलीयस्त्वात् । ननु प्रकरणेनेन्द्राग्नी इद हविरजुपेतामवीवृधेता महोज्यायोऽज्ञातामित्यतस्य सर्वस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्राप्तः । लिङ्गप्रमाणे चिन्द्राग्नी इत्येतावत्पदमात्रात् विरुध्यते । तथा च तत्रेन्द्राग्नी इति पदमपनीयायाशिष्टस्येदं हविरित्याद्वर्मन्त्रभागस्य प्रकरणप्रमाणेन विनियोगः स्यादेवेति चञ्चः । इदं हविरित्याद्वर्मन्त्रभागस्येन्द्राग्नी इतिपदसमभिव्याहारा वर्तते । समाभिव्याहार एव च वाक्य प्रमाणम् । तेन प्रमाणेन च तस्येदं हविरित्यादि भागस्येन्द्राग्नी इति पदेन सहैकवाक्यतयान्द्राग्निद्वयतासवन्धार्थप्रकाशकत्वरूप सामर्थ्यं कल्प्यते । तथा चेन्द्राग्नी इतिपदपठितस्य तस्य मन्त्रभागस्य प्रयोगेपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्निद्वयतयोरसवन्धेन वाक्यप्रमाणसिद्धकवाक्यता विरुद्धायत एव । वाक्यप्रमाणं च लिङ्गप्रमाणमिव प्रकरणापेक्षया वलीय एव । तथा चात्र यथा लिङ्गप्रमाणेनेन्द्राग्नी इति पदमपनीयत तथा वाक्यप्रमाणेनदं हविरित्यादि शेषभागाप्यपनीयत इति नात्र प्रकरणप्रमाणस्यावकाशः । वलीयसा वाक्यप्रमाणेन प्रकरणप्रमाणस्य बाधात् । यता वाक्यं पदानां सवन्धं प्रत्यक्षसिद्धं । प्रकरणं त्वाकाङ्क्षावशात्तत्रन्धं कल्पनीयम् । तथा च वाक्येन प्रथममेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यत । ततस्तत्र

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु । समिधो यजतीत्यत्र हि
इष्टविशेषस्यानिर्देशात्समिधागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्ण-
मासवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्कथमित्यस्त्युपकारकाकाङ्क्षा ।
अत उभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिध्यति ।

ननु यदि प्रयाजादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते तर्हि विश्वजिन्यायेन

श्रुतिः कल्प्यते । तथात्र विनियोग इति तृतीयः क्षणो विनियोगस्य । प्रकरणेन
॥ प्रथमं वाक्ययोः संबन्धः कल्प्यते । तेन च सामर्थ्यं कल्प्यते । तेन श्रुतिः
कल्प्यते । तथा च तत्र विनियोग इति तत्र विनियोगक्षणश्चतुर्थः । तथा
च वाक्यप्रकरणयोर्द्वयोः प्रमाणयोरेकत्र संनिपाते तृतीयक्षणे एव वाक्य-
प्रमाणेन विनियोगात्तत्र चतुर्थक्षणे विनियोजकस्य प्रकरणप्रमाणस्य तत्र
विनियोजकश्रुतिकल्पनपर्यन्तमनुधायनं न भवतीत्यर्थः ।

एवं वाक्यप्रमाणं संप्रपञ्चं निरूप्याधुना कमप्राप्तं प्रकरणप्रमाणं
निरूपयति—उभयाकाङ्क्षा प्रकरणमित्यादिना स्थानादृचलीयस्त्वमिति
इत्यन्तेन । उभयोराकाङ्क्षोभयाकाङ्क्षा । उभयोरिति कर्मणि पष्ठौ ।
आकाङ्क्षायाः कर्ता चात्र न कश्चिद्व्योनुपस्थितः प्रकल्पनीयः । किंतु
तादुभावेव । उपस्थितत्वात् । अथवोभयोरिति कर्तरि पष्ठौ । आकाङ्क्षायाः
कर्म चात्र ॥ किंचिद्व्यनुपस्थितं प्रकल्पनीयम् । किंतु तादुभावेव । उप-
स्थितत्वात् । तथा च पक्षद्वयोपि द्वयोः कयोश्चित्पदार्थयोः परस्परं परस्परस्य
या आकाङ्क्षा सा प्रकरणशब्देनोच्यते इति फलति । अन्यतराकाङ्क्षापेक्षया
ओभयाकाङ्क्षया जायमानो योगो द्रढीयान् भवति । यथान्धस्य द्यवहार-
सिद्ध्यवस्यं चक्षुष्मत्पुरुषापेक्षा । चक्षुष्मतस्तु नान्धापेक्षा । तत्र च तयोः
संयोगेनान्धस्य द्यवहारसिद्धिर्भवति । किंतु स तयोर्योगो ॥ द्रढीयान् भवति ।
यद्यप्यन्धोनन्यगतिकः कदापि न चक्षुष्मन्तं जिहासति तथापि चक्षुष्मतस्त-
जिहासा संभवत्येव । तादृशस्थले च यदि स चक्षुष्मान्पुरुषः पङ्गुः
स्यात्तदा तयोः पङ्गुबन्धयोजायमानो योगश्चिरस्थांयी स्यात् । उभयोरप्य-
नन्यगतिकत्वेनान्योन्यसापेक्षत्वाज्जिहासायाः काप्यसंभवात् । अनिर्देशादिति
स्वर्गकाम आयुष्काम इत्येवमधिकारिविशेषणद्वारा कस्यापि फलस्यानिर्देशा-
दित्यर्थः । तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयेष्टके षष्ठे प्रपाठके प्रथमानुवाके समिधो
यजति (तै.सं. २।६।१) इत्येवं पञ्च प्रयाजा विहिताः । ते च पूर्व (पृ.१०९प.१९)
प्रदर्शिताः । उभयाकाङ्क्षेति । एवं चाद्वप्रधानयोरुभयोरपि परस्पराकाङ्क्षया

स्वर्गः फलं कल्पयताम् । विश्वजिदधिकरणे (जै. सू. ३।५।७) हि विश्व-
जिता यजेतेत्या फलस्याश्रवणात्, फलमन्तरेण च विधिध्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं
‘फलं कल्पयितव्यं सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गं फलमित्युक्तम्’ तदुक्तम्—
‘ ॥ स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ’ (जै. सू. ४।३।१५) इति ।

यः सवन्धो जायते स प्रकरणप्रमाणेन जायत इति भावः । विश्वजिदधिकरण
इति । चतुर्थाध्याये तृतीयपादे सप्तममधिकरणमेतत् । स स्वर्ग इति । देशात्मक-
स्वर्गवारणाय स इति । तथा चात्र स्वर्गशब्देन सुखविशेष उच्यते ।

यज्ञ इत्येन सन्निर्जनं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुख सप्तपदास्पदम् ॥

इत्येवं लक्षितः सुखविशेष सर्वेषामभिमतः ।

स्वर्गोऽनतिशयप्रीतिरूपो दुःखविवर्जितः ।

भूयोसोभिलपन्नयेनमत्पे त्वल्पसुखं नरा ॥

इत्युक्तरीत्या सर्वसाधारण्येनाभिलषितं यत्सुखं तदेव कल्पनीयं भवति ।
तथाहि सति शास्त्रस्य भूयोविषयत्वमुपपद्यते । अविशेषप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य
संक्षुचितविषयत्वप्रकल्पनं त्वन्याय्यम् । पश्चाद्विफलकल्पनार्था तु ये पशु
मिच्छन्ति तापन्मात्रविषयत्वं विश्वजितेत्यादिशास्त्रस्य स्यादिति संक्षुचित
विषयत्वं स्पष्टमेव । पश्चादितुल्यं तु स्वानुपक्रमत्वं चेति कचिदेव प्रार्थयन्ते ।
यद्यपि प्रत्ययापरिहार सर्वैरभिलष्यते तथापि स प्रत्यवापसापेक्षत्वात्
क्रियतापि धिलम्बनं बुद्धिमारोहतीति तदपेक्षया शीघ्रोपस्थितिकर्त्रादुत्तरूप
स्वर्ग एव कल्पनीयो भवतीति भावः । ननु यत्र फलं नापगम्यते तत्र
विश्वजिन्न्यायेनोक्तरीत्या स्वर्गफलकल्पना भवति । फलावगतिश्च विधा
चतुष्टयेन जायते । कचिद्विधिव्याप्य एव फलं श्रूयते । यथा यजेत स्वर्गकाम
इति । कचिदर्थवादवाक्यादवगम्यते । यथा रात्रिसत्रविधौ प्रतितिष्ठन्ति
द्वे इत्याद्यर्थवादवाक्यात्प्रतिष्ठारूपं फलमवगम्यते । एतच्चानुपदमेव
स्फुटीभविष्यति । कचिदानुपद्विकम् । यथा आरोग्यकामः सोरेण यजेत
इत्यनन्तरं निर्दिष्टस्याश्विनौ यजेत इत्यभ्विधायस्य पूर्वनिर्दिष्टारोग्य-
फलानुपदम् । यद्यप्यतदारोग्यफलं विध्यन्तरस्थं तथापि प्रकृतत्वाद्
बुद्धिस्थं स्वातन्त्र्येण कल्पनीयात्स्वर्गादिकलात्सन्निकृष्यते । कचिच्च
लिङ्गस्थम् । यद्येन्द्रं यजेत इत्येन्द्रयागे इन्द्रा देव सहस्राक्ष
येन्द्रदस्तस्मै जुहोमि इति मन्त्रः श्रूयते । तत्रेन्द्रद इत्युक्तत्वादेन्द्र
पवप्रदानसामर्थ्यमिन्द्रस्यावगम्यत इत्येन्द्रयागस्येन्द्रप्राप्ति फलम् ।
मन्त्रार्थस्मृतौ सत्या सद्य एवेतत्फलं बुद्धिमारोहतीत्यत एतदपि स्वातन्त्र्येण

रात्रिसत्रन्यायेन (जै. सू. ४।३।१७) वार्धवादिकं फलं कल्प्यताम् । रात्रिसत्राधिकरणे हि 'प्रतिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र विश्वदेशे फलाश्रवणात्फलमन्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये वार्धवादिकं प्रतिष्ठाख्यं फलमित्युक्तम् । विश्वजिदधिकरणन्यायेनानुपास्थितस्वर्गकल्पने तस्य प्रकृतसंबन्धकल्पने गौरवार्धवादांपस्थितस्यैव प्रकृतफलत्वकल्पने लाघवात् । तदुक्तम्—

कल्पनीयास्त्वर्गादिफलात्संनिकृष्यते । एषु चतुर्विधेषु फलेषु पुराभावे परमिति क्रमो युक्तिसिद्ध एव । तथा च प्रकृते यत्प्रयाजा इज्यन्ते यमं य यज्ञस्य क्रियते यमं यजमानाय भ्रातृभ्यामभिर्ये (ते. सं. २।६।१।५) इत्येवमार्थवादिकफलमत्र दृश्यते । पुरा देवैराख्ये यज्ञे असुरा यज्ञविघाताय प्राप्ताः । तदानीं यज्ञसंरक्षणाय वैवा अष्टाक्षरे गायत्रीपादेऽन्यद्वयं कृतवन्तः । तत्राक्षरपञ्चकस्य स्पृहो यज्ञानुष्ठानात्प्रार्चनी रक्षकः । अक्षरत्रयस्यूहः प्रतीचीनो रक्षकः । ततोऽन्यद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादनायामभयत् । तथा यजमानस्यापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिज्यन्ते । इयक्षररूपत्वेन त्रयोनूयाजाः पश्चादिज्यन्ते । तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयो-रभयतां रक्षणम् । तेन रक्षणेन भ्रातृभ्यस्याभिभूतिर्भवति । भ्रातृभ्यः शत्रुः । अभिभूतिः शत्रुकृतपीडाया अभयः । तथा चात्र यज्ञविध्वंसकशत्रुपराभव-द्वारा यज्ञयजमानसंरक्षणरूपस्यार्थवादिकफलस्य सद्भावात्तत्र विश्वजिन्त्या-पावतारो युक्त इत्याशयेनाह—रात्रिसत्रन्यायेनेति । चतुर्थाध्याये तृतीय-पावेष्टमाधिकरण इवं विचारितम् । तथाहि सत्रकाण्डे ध्रुवते 'प्रति-ष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ति' इति । द्वादशाद्वाद्वर्धभाविनस्त्रयो-दशारात्रचतुर्दशारात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन्सत्रविशेषे सोयं त्रयोदशारात्रः । समुवायमाधान्येनैकवचनान्तःप्रश्नः । क्वचित् समुवायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाभ्यास्यते । यथा त एता विंशति-रात्रीरुपयन्ति । अस्य रात्रिसत्रविधेः स्तावकेर्यवाद्वाक्ये प्रतिष्ठा भुता । सा चास्मिन्वाक्येत्यन्तमधुनास्त्वर्गात्प्रत्यासज्जा । तस्मात्प्रतिष्ठाकामो रात्रि-सत्रं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीयमिति न्यायमालायायुक्तम् । शास्त्रदीपिकायां त्वित्युक्तम्—विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गाध्याहारे स्वर्गस्य रूपं तस्य श्रुतकर्मसंबन्धः फलत्वं च कल्पनीयम् । प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेक-वाक्यत्वं च कल्प्यम् । केवलं फलत्वसिद्ध्यर्थं प्रतिष्ठित्वन्तीत्यस्य सन्नततया विपरिणाममात्रं लक्ष्यम् । अतस्तदुक्तोपयन्तीत्यस्य विधिरूपेण परिणाम

‘फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ अनुमानं स्यात्’ (जे. घृ. ४।३।१८) इति । तस्माद्विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतन्त्रफलार्थत्वे समवति किमिति दर्शपूर्णमासादृत्य स्वीक्रियते इति ।

मेवम् । स्वतन्त्रफलार्थत्वेऽन्यतराकाङ्क्षा संबन्धः स्यात् । न ह्यत फलस्य साधनाकाङ्क्षास्ति । श्रूयमाणं हि फलं साधनमाकाङ्क्षति । न चात्र तच्छ्रूयते । एवं च फलस्याकाङ्क्षाभावात् केवलं किं भावयेदिति प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षयैव स्वतन्त्रफलार्थत्वं स्यात् । दर्शपूर्णमासार्थत्वे तुभयाकाङ्क्षा

उपयुज्यते । यच्छब्दस्य व्यवहितान्वयः । तद्वयमर्थः । ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता । रात्रीरुपेयुरिति । प्रतिष्ठा च लोके संमाननीयत्वेन चिरकालजीवित्वम् । फलमात्रेय इति । निर्देशात् निर्देशयोग्यत्वात् । अनुमानमध्याहारः । प्रतिष्ठायाः फलत्वेन निर्देशयोग्यत्वात्प्रतिष्ठायाः फलम् । यद्यप्युपयन्तीत्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते तथापि तस्याध्याहारः कार्य इत्यात्रेयो मन्यत इति सूत्रार्थः । तस्मादिति । नन्वत्र रात्रिसत्रन्यायेनेत्येव वक्तव्यं न तु विश्वजिन्न्याय-स्योल्लेखोत्र युक्तः । यथा रात्रिसत्रे गौरवाद्विश्वजिन्न्यायस्याप्रवृत्तिस्तथा प्रकृते प्रयाजविषयेपीति चेत्-अत्रानु । यागकाले यज्ञयजमानयोर्यज्ञविध्वंसक-परामभवद्वारा कथञ्चरूपेण सरक्षणमित्येव फलमार्थवादिकमत्र दृश्यते । प्रारब्धस्य कर्मणो निर्विघ्नपरिसमाप्तिरिति यावत् । निर्विघ्नपरिसमाप्ति-विषयिणी कामना च फलान्तरोद्देशेन कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रवृत्तस्यानुपाङ्गिणी जायते । न तु निर्विघ्नपरिसमाप्तिमात्रकामनाया क्वचित्कश्चित्प्रयतते । तावन्मात्रलभ्यार्थस्य तथाप्रवृत्त्येव सिद्धत्वात् । प्रकृते च शङ्काकारः प्रयाजानां दर्शपूर्णमासादृत्य न मन्यते । तथाच निर्विघ्नपरिसमाप्तिरत्र फलस्य यागस्य भवेत् । प्रयाजदर्शपूर्णमासयोरङ्गाद्विभावाभावेपि दर्श-पूर्णमासस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकल्पनायां तु विश्वजिन्न्यायापेक्षया न किमपि रात्रिसत्रन्यायाङ्गीकारे लाघवमित्युभयोन्याययोरत्र साम्याद्वि-श्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वेत्युक्तमिति । स्वतन्त्रेति । प्रयाजादीनां भाव्याकाङ्क्षाया दर्शपूर्णमासादृत्ये दर्शपूर्णमासस्थापीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया प्रयाजादङ्गित्वे सति दर्शपूर्णमासस्य यत्फल तद्वत् तद्वद्वारा तदङ्गानां फल भवति । यदिच विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतन्त्र कि-ञ्चित्फल कल्प्यते चेत्तस्य फलस्य पूर्वं फलत्वमेव नास्ति कुतस्तस्य साधनाकाङ्क्षा स्यात् । केवलं प्रयाजानामेव भाव्याकाङ्क्षाया तादृशकल्पितफलादृत्य स्यादिति

प्रमाणम् । प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षाया इतरत्र च कथंभावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् । अन्यतराकाङ्क्षातश्चोभयाकाङ्क्षा बलीयसीति वक्ष्यते । ततश्च दर्शपूर्णमासार्थत्वमेव युक्तं न स्वतन्त्रफलार्थत्वमिति । तदुक्तम्—

‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वाफलश्रुतिरर्थवादः स्यात्’

(जै. सु. ४।३।१) इति ।

अत्र द्रव्ये फलश्रुतिर्यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति (तै. सं. ३।५।७) इत्येवमाद्या । संस्कारे फलश्रुतिर्यदेकं चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे (तै. सं. ६।१।१५) इत्येवमाद्या । कर्मणि फलश्रुतिर्वैम वा एतच्चक्षुरस्य

भाषः । इतरत्र चेति । दर्शपूर्णमासरूपं द्विजि चेत्पर्यः । न स्वतन्त्रेति । ननु यदि प्रयाजादीनां स्वतन्त्रं न किञ्चित्फलं तर्हि वर्म वै तद्यज्ञस्येत्यादिरर्थवादस्य किं तात्पर्यमिति चेत्प्रशंसार्थं तत् । यद्यपि वर्म वै तद्यज्ञस्येत्यादिरर्थवाद-श्रुत्यनुरोधेन यागकाले यज्ञस्य यजमानस्य च संरक्षणं प्रयाजाद्यङ्गैः कवच-रूपेण संभवति तथापि यथा प्रतिप्रारूपस्यार्थवादिकफलस्य रात्रिसत्राविधौ फलत्वेन संबन्धः प्राशुक्तः (दृ. १२५ प. १) तथात्र न तस्य फलत्वेन विधि-वाक्ये संबन्धः । तथा च क्वचिदार्थवादिकफलस्य फलत्वेन विधावन्वयः । क्वचिदार्थवादिकफलस्य सतोपि तस्य फलत्वेन विधौ नान्वयः । एतादृश-स्थले प्रशंसार्थार्थवाद इत्युच्यते । क्वचिस्वार्थवादिकफलस्यासंभव एव तत्र प्रशंसामात्रार्थार्थवाद इति भावः । तदेव भवनयन्नाह—द्रव्यसंस्कारोति । चतुर्थ-ध्याये तृतीयपादे प्रथमाधिकरणे न्यायमालायामिस्थमुक्तम्—इदमाग्नायते-यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति (तै. सं. ३।५।७) यदाङ्गं चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे (तै. सं. ६।१।१५) यत्प्रयाजानूयात्वा इज्यन्ते वर्म वै तद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै (तै. सं. ३।६।१५) इति । तत्र यजनुद्वाः प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यज्ञाग्नेन चक्षुषः संस्करणे यच्च प्रयाजानु-याजरूपं वर्म तत्रितयं कर्तव्यत्वेनैव विधीयते न तु पुरुषार्थत्वेन । यद्यपि पापश्लोकश्च वणराहित्यादिकं फलं पुरुषसंबन्धि भवति तथापि फलत्वबोधक-कामशब्दाद्यभावात् साध्यता चात्र न प्रतीयते । न शृणोति वृद्धे वर्म क्रियते इत्येवं वर्तमानकालबोधकशब्दानिर्देशात् । तथा च तेषां कर्तव्यत्वं सिद्धम् । निर्देशस्य विपरिणामस्त्वत्र न संभवति । विपरिणामो हि फलाकाङ्क्षाया भवति । अत्र तु फलाकाङ्क्षैव न संभवति । कर्तव्यार्थानां कर्तृसंभवनमात्र-प्रयोजनत्वेन तारकार्यकारित्याभावात् । तस्मात्फलवत्त्वमभेदतः पापश्लोक

क्रियते यत्प्रयाजानूयाना इज्यन्ते" (तं सू. २।६।१।५) इत्याद्या । कर्मपद
चारादुपकारकर्मपर द्रष्टव्यम् । सस्कारकर्मण पृथक्संस्कृतिनादित्यास्ता तावत् ।

तदिदं प्रकरण क्रियाया एव विनियोजकम् । न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु
क्रियायोगाद्विनियोजकम् । कुत इति चेत्, शृणु । यजेत स्वर्गकाम इत्याना-
ख्याताशेनार्थोभावनाभिधीयते-भाजयेदिति । सा चाश्रयमपेक्षते- किं भावयेत्-
केन भावयेत्कथं भावयेदिति । तत्र भाव्याकाङ्क्षाया पृष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्य-
तयान्वेति-स्वर्गं भाजयेदिति । करणारम्भाना ममानपदोपात्तो यागो भावार्थो
धिकरणन्यायेन (जै सू. २।१।६) करणतयान्वेति-यागेन स्वर्गं भावयेदिति ।
ततः कथमिति कथं भाव्याकाङ्क्षाया यत्सन्निधा पठितमभूयमाणफलकं च क्रिया-

श्रवणराहित्यादिरथवाद् इति । सूत्रायस्तु द्रव्यं सस्कारं कर्म चेत्येतेषां
परार्थत्वात्पुरुषार्थत्वात्तत्र फलश्रुतिरथवाद् इति । कर्मपदं चेति । कर्मपदेन
यचारादुपकारकं सन्निपत्योपकारकं चति द्विविधमपि कर्म गृह्यते, तर्हि
पृथक्सस्कारशब्दा व्यर्थ एव स्यात् । द्रव्यकमणा परार्थत्वादित्येव वक्तव्यं
स्यात् । यतश्च जेमिनिराचार्यः पृथक्सस्कारशब्दं निर्दिशति ततस्तत्सार्यं
व्याय कर्मशब्देनारादुपकारकमव कर्म गृह्यत इति बोधयतीत्यर्थः ।

क्रियाया अपेक्षेति । अयं भावः । कार्यकरणरूपो द्वावर्था भिन्नः प्रतिबुद्धि-
भूतो परस्परकाङ्क्षिणौ लोक प्रसिद्धौ । तत्र यस्मिन्स्तथाविलम्बनं कार्या-
त्पादस्तत्करणम् । तच्च क्रियारूपमव । सत्यपि हस्तधृतं कुठारे उद्यमनं
निपतनक्रियामन्तरणं द्वेधीभावरूपकार्याजननात् । तदेव कारणं प्रकृतशास्त्रं
इतिकर्तव्यताशब्देनोच्यते । तथा च साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपमयमध्य
साध्यतिकर्तव्यतारूपमव द्वयं भिन्नं साक्षाद्भूम् । न तु साधनतिकर्तव्यतारूपं
साध्यसाधनरूपं वा । तत्र साधनशब्देनोपावकाश्यामहणात् । तस्य च
करणस्य न भावनात्पादकत्वेन किंतु भावनाभाजन्यनिर्वर्तकत्वेनति प्राशुक्तमेव
(पृ. १२ प. १) । साध्यतिकर्तव्यतयामध्यं च साध्यमद्वीति तत्राद्वय-
नतिकर्तव्यताया विनियोगः । इतिकर्तव्यता च क्रियारूपेतित्यतः प्रकरण-
क्रियाया एव विनियोजकं भवतीति सिद्धम् ।

आर्थी भावनाति । आर्थी भावना च प्रयत्नरूपा वास्तव्यापारसामान्य-
रूपा यत्प्रथमं मूल एव ग्रन्थसमाप्तौ चक्ष्यते । पृष्ठाद्याति । एतदधिकरणस्वरूपं
प्राशुक्तम् (पृ. ३४ प. २०) । भावार्थोधिकरणति । एतदधिकरणस्वरूपं प्राशुक्तम्
(पृ. ४९ प. ८) । अभूयमाणफलकमिति । अभूयमाणफलकाद्वा किं
साध्यमित्यव तस्यापकायाकाङ्क्षा जायते । अभूयमाणफलकस्य तु न अकरण-

जातं तदेवोपकार्यकाङ्क्षयतिकर्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुं योग्यम् । क्रियाया एव लोके कथंभावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् । नहि कुठारेण छिन्धात्कथमित्याकाङ्क्षायां हस्त इति केवलमुच्चार्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वयं प्राप्नोति । किं तर्हि हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उच्चार्यमाणे उद्यमननिपातने एव । हस्तोऽपि तद्द्वारेणैवान्वयं प्राप्नोतीति सार्वजनीनमेतत् ।

किं च कथंभावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकाराकाङ्क्षा । कथमः प्रकारवाचित्वात् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । सामान्यं च कियारूपमेवाख्यातेनोच्यते । यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य ह्ययमर्थः—यागेन तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति । क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव भवति । न हि ब्राह्मणविशेषः परित्राजकादिरब्राह्मणो भवति । एवं च करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामधेयकथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तम् ।

स च करणगतः क्रियाविशेषोऽन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणेन ग्रहणम् । तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव । तेन विना यागेनापूर्वाजननात् । न ह्युद्यमननिपातनव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते । तत्सिद्धं कथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति । अत एव द्रव्यदेवतयोर्योगसंपादनद्वारान्वयः सांप्रदायिकैरुक्तः ।

प्रमाणेन विनियोगः । उभयाकाङ्क्षाया अभवात् । तथा च तादृशस्थले विनियोजकप्रमाणान्तराभावे कर्मभेद एवेति बोध्यम् ।

एवमितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां तादृशाकाङ्क्षापरकत्वं क्रियाया एव भवतीत्यतः प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमित्युक्तम् । अपुनः त्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षेऽपि क्रियाविपरिणीत्यतोऽपि प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं भवतीति साध्ययति—किंच कथं भावति । प्रकारवाचित्वादिति । किमर्थं (पाणि. सू. ५।३।३५) इति पाणिनिसूत्रेण किञ्चात्प्रकारवचन एव यमुप्रत्ययस्य विधानात् । करणगत इति । करणप्राप्तेन यागो गृह्यते । प्रत्ययार्थभावनया यागस्यैव करणत्वेनान्वयात् । अत एवेति । कथंभावाकाङ्क्षायां क्रियाया एवान्वयस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । द्रव्यदेवतयोरफलत्वाच्च साध्यत्वेन भावनायामन्वयः । नापि करणत्वेन । समानपदोपान्तेन यागस्यैव करणत्वेनान्वयात् । नापीतिकर्तव्यतान्वेन । क्रियाया एव तेन रूपेणान्वयात् । तथा च विप्रो निर्दिष्टानां द्रव्यदेवतानां कथं भावनायामन्वय इति चेत्—इत्थम् । द्रव्यदेवताच स्यनिष्ठक्रियाया यागं सेपादयति । तथा च तदुद्धारैव तेषां भावनाया-

विकृतौ च कथंभावाकाङ्क्षायामुपकारसंपादनमिति दिश्यत 'इत्युक्तम् । यदि च कथंभावाकाङ्क्षायां सिद्धं वस्त्वन्वययोग्यं स्यात् तदा संपादनपर्यन्तं धावनं ग्रन्थकृतामनर्थकं स्यात् । अतश्च क्रियाया एव इतिकर्तव्यताधम् । कथंभावाकाङ्क्षागृहीतस्येतिकर्तव्यतात्वात् । इतिशब्दस्य च प्रकारत्वाचित्वात् । 'कर्तव्यस्य' 'इति' प्रकार 'इतिकर्तव्यता' । प्रकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेष इत्युक्तम् । कर्तव्यस्य च विशेषः कर्तव्य एव भवतीति न सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वम् । किंतु क्रियाया एव । सिद्धस्य तु द्रव्यादेः केवल-मङ्गत्वम् । तदपि श्रुत्यादिना । नतु प्रकरणात् । यथाहुः —

नावान्तरक्रियायोगादते वाक्योपकल्पितात् ।

गुणद्रव्ये कथंभावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥ (त. वा. १४।३) इति । अत एव बहिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्राणां लिङ्गादङ्गत्वम्, न तु प्रकरणादित्युक्तमर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमाप्तौ राणके । कचिद्द्रव्यस्येति-

मन्थय इति भावः । विकृतो चेति । अत एवेति सांप्रदायिकेरिति च पूर्ववाक्य-स्यमन्त्रानुपज्यते । उपकारसंपादनामिति । इतिकर्तव्यताविशेष इत्यर्थः । इति-कर्तव्यतायां चातिविष्टायां तत्पृष्ठभावेन प्रकृतिगतपदार्थातिवेश इतिकर्तव्यताविशेषः सिध्यतीति भावः । इतिशब्दस्य चेति । इतिकर्तव्यताशब्द-निर्वचननापातितकर्तव्यतायाः क्रियात्वमथावगम्यत इति भावः । इत्युक्तमिति । अनुपपदेवेति शयः (पृ १९९ प ७) । केवलमङ्गत्वमिति । नतु तस्येति कर्तव्य-तात्वमिति शयः । तदपीति । सिद्धस्य वस्तुनो विनियोगसाकाङ्क्षस्यापि भावनायाश्च कथंभावाकाङ्क्षायामपि न तत्र प्रकरणप्रमाणेन विनियोगः । सिद्धस्य वस्तुनः कथंभावाकाङ्क्षापूरणसामर्थ्याभावात् । एतच्च प्राङ्निरूपितम् (पृ २८ प २) । नावान्तरिति । एतद्वार्तिकस्यार्थः, प्रागुक्तः (पृ २९ प. १८) । अत एवेति । सिद्धस्य वस्तुनः प्रकरणप्रमाणेन विनियोगस्यासंभवादेवेत्यर्थः । बहिर्देवेति मन्त्रस्य लिङ्गप्रमाणेन लवनाङ्गत्वं प्रागुपपादितम् (पृ १०४ प २) । यद्यपि लवनस्य कथंभावाकाङ्क्षा मन्त्रस्य च प्रकरणपठितस्य विनियोगाकाङ्क्ष-त्युभयाकाङ्क्षा वर्तते तथापि नात्र प्रकरणं प्रमाणं मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वं बोधयति । लवनस्योत्पत्त्यां कथंभावाकाङ्क्षां पूरयितुं मन्त्रस्यासामर्थ्यात् । सा च लोकत उपास्थितया शस्त्रसंयोजनाधिक्रिययेव निवर्तनीया भवति । मन्त्रस्य च स्वोच्चारणजन्यार्थस्मरणद्वारा लवनाङ्गत्वम् । तच्च लिङ्गप्रमाणेनेवेति । कचि-
दिति । न्यायरत्नमालायां द्रव्यादि त्वितिकर्तव्यतया संबन्ध्यत इति यदुक्तं

कर्तव्यतात्वामिधानमङ्गत्वाभिप्रायं द्रष्टव्यम् । बहुग्रन्थस्वरसादुक्तयुक्तेष्वेति ।
तत्सिद्धं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमिति ।

तच्च प्रकरणं द्विविधम् । महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं चेति । तत्र फल-
भावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणम् । तत्र प्रयाजादीनां ग्राहकम् । तच्च प्रकृता-
वेव । यत्र समग्राह्योपदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादिः । तत्र
चोभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं संभवति । आकाङ्क्षानुपरमात् ।

विकृतौ तु न प्रकरणं संभवति । यत्र न समग्राह्योपदेशः सा विकृतिः ।
यथा सौर्यादिः । तत्र च यान्यपूर्वाण्यङ्गानि पठ्यन्ते उपहोमादीनि तेषां न

तद्वैपचारिकम् । इतिकर्तव्यतान्वस्याङ्गत्वप्रयोजकस्यावेनिकर्तव्यताशब्देन
प्रयोज्यतासंबन्धेनाङ्गत्वं लक्ष्यत इति भावः ।

प्रकरणप्रमाणं विमज्जते-तच्चेति । आकाङ्क्षानुपरमाविति । प्रयाजदर्शपूर्ण-
मासयोः परस्परविषयकं यदाकाङ्क्षाद्वयं प्राक्प्रदर्शितं (वृ. १२३ प. ९) तस्य
प्रयाजदर्शपूर्णमासयोरङ्गाङ्गिभावसंबन्धमन्तरेणानुपरमादित्यर्थः । साकाङ्क्षयो-
र्द्वयोः परस्पराकाङ्क्षानिवर्तनसामर्थ्यं सत्येव प्रकरणप्रमाणसंचार इति प्रागुक्त-
मेव (वृ. ११० प. २०) । किंतु न तावदेव प्रकरणप्रमाणबीजं कार्त्स्न्येनोक्तं
भवति । तच्चेत्यम् । द्वयोः परस्परमाकाङ्क्षासत्त्वे सति तादृशाकाङ्क्षानिवर्तन-
सामर्थ्यं च सति प्रकरणप्रमाणेन आयमानं संबन्धं विना यत्र तादृशाकाङ्क्षानु-
परमस्तत्रैव प्रकरणप्रमाणेन विनियोगो भवति । तेन विकृतौ न प्रकरण-
प्रमाणस्य संचारो भवति । तदाह-विकृतौ स्थितिः । विकृतियागे फलभावनायाः
कथंभावाकाङ्क्षा वर्तते । तत्र पठितानि यानि किर्यारूपान्यङ्गानि तेषां
किर्यारूपत्वेन कथंभावाकाङ्क्षानिवर्तनसामर्थ्यं च वर्तते । किंतु प्रकरण-
पठितानां तादृशानामङ्गानां फलभावनायां संबन्धं विनापि प्रकृतिगतानाम-
ङ्गानामतिदेशेन प्राप्तिस्तत्त्वात्तेन च कथंभावाकाङ्क्षयास्तत्रोपरमो भवति ।
तथा च तत्र प्रकरणपठिताङ्गानां स्थानप्रमाणेनैव विनियोगो भवति न
तु प्रकरणप्रमाणेनेति भावः । सौर्यादिरिति । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चस-
कामः इत्येवं सौर्ययागो विधीयते । स च दर्शपूर्णमासान्तर्गताग्नेय-
यागस्य विकृतिभूतः । औपधद्व्यन्त्वेनैकदेवत्यत्वेन च साजात्यात् ।
उपहोमादीनीति । प्रकृतिस्थं किंचिदङ्गमनुद्दिश्य स्वातन्त्र्येणैवापूर्वा ये होमा
विकृतौ पठ्यन्ते त उपहोमाः ।

प्रकरणं विनियोजकम् । तत्र यद्यपि तेषां किं भावयेदित्यस्त्वाकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य न कथंभावाकाङ्क्षास्ति । प्राकृतैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात् । न च प्राकृतानामङ्गानामत्रापठितत्वेनाप्रत्यक्षत्वाद्वैकृतानां तु पठितत्वेन प्रत्यक्षत्वात्तैरेवाकाङ्क्षोपशम इति वाच्यम् । तेषां पठितत्वेऽपि अस्त्वस्योपकारत्वेन इदित्याकाङ्क्षोपशमनेऽसामर्थ्यात् । प्राकृतानां तु क्लृप्तोपकारत्वेन तच्छमने सामर्थ्यात् । न चाल तेषामुपस्थापकाभावः । उपमितिलक्षणप्रमाणेन तेषामुपस्थितत्वात् । सौर्यवाक्ये हि दृष्टे औपधद्रव्यत्वेन एकदैवत्यत्वेन सादृश्येन आग्नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनाद्गोरुपमानवत् । तस्मिंश्चोपमिते तेन तदर्थो ज्ञायते । साध्यंशा भावना । तत्र सौर्यवाक्ये भावनायाः भाव्यकरणयोः सत्त्वादितिकर्तव्य-

न कथंभावाकाङ्क्षास्तीति । यद्यप्यत्र फलभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षास्येव तथापि सा प्रकरणपठिताद्भवन्धपर्यन्तं नावतिप्रवृत्ते । ततः प्रागेवातिदेशप्राप्तः प्राकृतैरेवाकाङ्क्षाया उपरमात् । तथा चात्र न कथंभावाकाङ्क्षास्तीत्यस्य प्रकरणपठिताद्भवन्धकाले नास्तीत्यर्थः । अतस्तत्रत्याङ्गानां न प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इति भावः । न च प्राकृतानामिति । विकृतियागे फलभावनायाः या कथंभावाकाङ्क्षा सा प्राकृतैरेव शान्तिं नेया न तु तत्र पठितैरेवेत्यत्र विनिगमकं नास्ति । प्रत्युत तत्र प्रत्यक्षपठितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तैरेवाकाङ्क्षोपशमः स्यादित्याशयः । पठितत्वेपीति । विकृतियागे पठितान्यङ्गानि शीघ्रोपस्थितिकान्यापि कार्यकारित्येनानिर्णीतानि । अन्यत्र क्वापि तेषामङ्गत्वाननुभवात् । प्राकृतान्यङ्गानि तु प्रकृतियागेङ्गत्वं संग्राह्याङ्गापूर्वोत्पादनेनोपयुक्तानि प्रदर्शितसामर्थ्यानीत्यतस्तानि पश्चादुपस्थितिकान्यप्यधतोभूय प्रथमोपस्थितान्यपि विकृतिपठितान्यपसार्य विकृतियागे फलभावनायामितिकर्तव्यतया संवध्यन्त इति भावः । न चात्रेति । विकृतियागे प्राकृताङ्गानामुपस्थितिरेव नास्तीत्याशयः । उपमितीति । यथा गवये दृष्टे तत्सादृश्यादनेन सहशी मदीया गौरित्येवं गोरुपस्थितिर्भवति तथा सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवचंसकाम इति सौर्ययागबोधके विधियाग्ये दृष्टे तत्सादृश्यादग्नेययागबोधक वाक्यमुपस्थितं भवति । आग्नेययागेश्वरेकैव देवता सौर्येऽपि च सूर्य एकैव देवता । तथोभयत्र पुरोडाशरूपमोषाधिद्रव्यं सममिति तयोः सादृश्यम् । एवमाग्नेययागबोधके वाक्यं समुपस्थितं सति सद्यस्तथार्था बुद्धिमारोहति । शब्दानां स्वार्थोपस्थापकत्वस्यावर्जनीयत्वात् । ततश्च सौर्यं चरुमिति वाक्यार्थान्तर्गतार्थाभावना ब्रह्मवचंसकाम इत्युक्त्यात्साध्यांशे निराकाङ्क्षे । तथा करणांशेऽपि निराकाङ्क्षे । चरुं निर्व-

ताकाङ्क्षायामुपकारपृष्ठभावेनभिषेतिर्कृत्यताऽतिदिश्यते, -सौर्यप्रागेन ब्रह्मवर्चसं
भावयेदामेवदुपकृत्येति । तथा च तथैवाकाङ्क्षोपशमात्र विकृतेः प्रकरणमस्ति ।
अन्यतराकाङ्क्षारूपस्थानादेव चापूर्वाङ्गग्रहणम् । ५२।५

न च प्राकृताङ्गग्रहणमेव विकृतौ प्रकरणात् किं न स्यादिति वाच्यम् ।
तेषामपि प्रकृत्युपकारकतयाऽऽकाङ्क्षोपशमात् । ननु प्राकृतानामज्ञानामाकाङ्क्षाऽ-
भावे तेषां विकृतौ संवन्धः केवलं स्थानात् स्यात् । अपूर्वाणां त्वाकाङ्क्षासत्त्वा-
द्विकृतेरप्याकाङ्क्षावत्त्वात्तेषां तत्संवन्धः प्रकरणात्स्यात् । प्रकरणं च स्थानात्
झटिति विनियोजकमित्यपूर्वाणामेव ग्रथमं संवन्धः स्यात्, न प्राकृतानामिति ।

पेवित्युक्त्या चरुनिर्वापेन यामस्याक्षेपात् । कथं ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्येवं कथं
भावाकाङ्क्षायां फलापूर्वोत्पादनोपयोग्युपकारसंपादनमन्तरेण तन्दर्शममित्युप-
कारसंपादनार्थमाप्तेययोगीयेतिफर्तव्यतातिदिश्यत इति भावः । न विकृतेरिति ।
विकृतियागं प्रकरणप्रमाणस्यावकाशो नास्तीत्यर्थः । न चेति । विकृतौ तत्र
पठितानामङ्गानां यो विनियोगः स प्रकरणप्रमाणेन मा भूताम् । किंतु तत्र
प्राकृताङ्गानां यो विनियोगः स प्रकरणप्रमाणेन भवतीति कुतो नोच्यत
इत्याशयः । तेषामपेक्षितं । विकृतियागे हि विकृतप्राकृतयोर्द्विविधयोरप्यङ्गयोः
संवन्धो भवतीति सत्यम् । किंतु तत्राद्येदृश्य साकाङ्क्षत्वेप्यङ्गिनो निराकाङ्क्षत्व-
मन्ये चाङ्गिनः साकाङ्क्षत्वेप्यङ्गस्य निराकाङ्क्षत्वमिति न कश्चिदपि तयोरन्यतरः
संवन्धः प्रकरणप्रमाणेन संभवतीति भावः ।

अथ विकृतौ प्रकारान्तरं प्रकरणप्रमाणसंभ्रमाशङ्कते-ननु प्राकृताना-
मिति । आकाङ्क्षाया अभ्यास इत्यभावशब्दोत्तरपदकस्तत्पुरुषः । स्थानादिति ।
श्रुतिलिङ्गाविषु विनियोजकेषु पदसु प्रमाणेषु पञ्चमेन स्थानप्रमाणेनेत्यर्थः ।
अपूर्वाणामिति । विकृतौ पठितानामङ्गानामित्यर्थः । झटिति । प्रकरण-
प्रमाणं हि वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चेति त्रयं क्रमेण प्रकल्प्य चतुर्थकस्यावां
विनियोजकं भवति । स्थानप्रमाणं तु प्रकरणं वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चति चतुर्थय
क्रमेण प्रकल्प्य पञ्चमकस्यावां विनियोजकमित्यतः स्थानप्रमाणापेक्षया
प्रकरणप्रमाणेन झटिति विनियोगो भवतीति भावः । न प्राकृतानामिति ।
नन्येकस्याङ्गस्य प्रमाणभेदेनानेकत्र विनियोगे प्राप्ते तत्र विरोधादाध्यवाधक-
भावविचारः । अथ तु न तथा । विकृतिपठितानामङ्गानां प्रकरणप्रमाणेन
विकृतौ विनियोगो भवतु प्राकृतानां चाङ्गानां स्थानप्रमाणेन विकृतौ
विनियोगो भवतीति कथमत्र न प्राकृतानामित्युक्तमिति चेदत्र कंचित् ।

अत्रोच्यते । सत्य प्रकरण इति विनियोजकम् । तथापि प्रमाणमला-
यत्वात् प्रमेयबलमलस्य ज्यायस्त्वादुक्तविधयोपस्थिताना प्राकृतानामेव सन्धो
युक्त स्यात् । कल्पोपकारत्वात् । न वैकृतानाम् । कल्पोपकारत्वात् ।
विकृते-नोपकारकपदार्थाकाङ्क्षा न पदार्थमात्राणामिति युक्त प्रथम प्राकृताङ्ग-
सबन्धः । ततश्च न विकृतौ प्रकरण विनियोजकम् ।

यत्तु विकृतौ प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयते तथा — 'औदुम्बरो यूषो
भवति' (तै स. २।१।१६) इति यूषानुवादेन औदुम्बरत्वम्, तत्प्रक-

न प्राकृतानामित्यत्र प्रथममित्यनुपपद्यते । तथा च प्राकृतानामङ्गानां प्रथम
सबन्धो न स्यादित्येवञ्च विवक्षितम् । पश्चात् भवत्येवति । यस्तु तस्तु
विकृतिपठितानामपूर्वाणामङ्गानां प्रकरणप्रमाणेन विनियोगश्चेत्यत्र ज्ञात
सत्यद्विनो निराकाङ्क्ष्यात्तत्र प्राकृताङ्गविनियोगे स्थानप्रमाणस्यावसर एव नति
प्राकृताङ्गानां पश्चादपि सबन्धा दुर्घट एवति बोध्यम् ।

समाधत्तु-अत्रोच्यत इति । अयं भावः । फलमवना हि फलसाधनाय ।
मुच्यत उपकारमपेक्षत । ततस्तत्पृष्ठभावेन तदुपकारसपादकमपेक्षत । तथा
च यदङ्ग स्वस्योपकारोत्पादनसामर्थ्यं पुरस्कृत्योपतिष्ठते तदेव तत्र प्रथमत
सबन्धुमर्हति । तादृशं च प्राकृतमङ्गमिति तस्यैव प्रथमतः सबन्धः । स च
कनापि प्रमाणन भवतु न तत्र बलबलचर्चावसरः । एव प्राकृताङ्गानां विकृता
प्रथमतः सबन्धः जाते ततो निराकाङ्क्षपि तत्राङ्गिनि विकृतिपठितानां
साकाङ्क्षाणामङ्गानां पुनः स्थानप्रमाणन सन्धो जायत । तादृशसन्ध-
बलात् तेषामुपकारोत्पादनसामर्थ्यं पश्चात्कल्प्यत इति विशयः ।

अथ विकृतायपि क्वचित्प्रकरणप्रमाणेन विनियोगं दर्शयति यत्तु विकृता
विति । तेत्तिरीयसहिताया द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमानुवाक
सामापोष्ण त्रेतमालभत पशुकाम (तै स २।१।१६) इत्याम्नायते ।
अत्र विकृतिभूत चागविशेषे सोमः पूषा चति द्यताद्वयाद्व्येन त्रतपश्चालम्भन
विधीयते । त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायस्त्रितम् । तत्र भवस्त्रत
तेषां त्रयाणामन्यतम इत्ययम् । अस्मिन्विकृतिचाग प्रकृतिः प्राप्त यूषमङ्ग-
मुद्दिश्य तस्यौदुम्बरत्व विधीयते औदुम्बरा यूषो भवति (तै स २।१।१६)
इति । अनेन च तत्र प्रकृतिः प्राप्त यूषस्य सादित्वं बाध्यत । औदुम्बरत्वस्य
च विकृतिदामे प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इति सिद्धान्तः । किंतु तत्र
प्रकरणप्रमाणं न समर्थतयाक्षेपः । तत्र च हेतुद्वयम् । औदुम्बरत्वस्य
क्रियारूपत्वाभावेन कथमावाकाङ्क्षानिवर्तनसामर्थ्याभावे इत्येकम् । विकृति

रणादगृह्यते । ननु न तत्प्रकरणादगृह्यते । अक्रियात्वात् । क्रियाया एव प्रकरणग्राह्यत्वादिति चेत्—सत्यम् । तथापि तु तावद्विधीयमानस्यौदुम्बरत्वस्यास्त्येवाकाङ्क्षा—किं भावयेदिति । न च यूपानुवादेन तस्य विधीयमानत्वाद्यूपस्य चादृष्टरूपत्वात्तेनौदुम्बरत्वस्य नैताकाङ्क्षयम् । आहवनीयेनेवाधानस्येति वान्यम् । यूपस्य केवलादृष्टरूपत्वाभावात् । तस्य हि तद्रूपत्वे खादिरत्वादिकं केवलादृष्टार्थं स्यात् । न च तत्संभवति । तथा सति खादिरभावे प्रतिनिधित्वेन कदरोपादानं न स्यात् । अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभावात् । नहि खादिरजन्यमदृष्टं कदरेण कियत् इत्यत्र प्रमाणमस्ति । अत एव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः । तदुक्तम्—

‘न देवतामिश्रदक्रियमन्यार्थत्वात्’ (जै. सू. ६।३।१८) इति ।

५१३२०

यागस्य प्राकृतैरङ्गेनिराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षाया अभाव इत्यपरम् । तत्रार्थं न संभवति । कथंभावाकाङ्क्षानियतनसमर्था कांचित्क्रियां पुरस्कृत्य तत्पुष्टतः क्रियेतरस्य विनियोगे बाधकाभावात् । अन्यमपि न संभवति । प्राकृताङ्गसंबन्धोत्तरं हि विकृतिर्यागो निराकाङ्क्षो न तु ततः प्राक् । तथा च प्राकृताङ्गसंबन्धसमये एव तादृशप्राकृताङ्गं पुरस्कृत्य तत्पुष्टभावेन कस्यचिन्साकाङ्क्षस्याङ्गस्य विनियोगे प्रकरणप्रमाणस्य संभवात् । तदेतच्छङ्कासमाधानाभ्यां विशदयति—ननु न तादृशेति । प्रथमतस्तावद्वौदुम्बरत्वस्य साकाङ्क्षत्वं प्रतिजानीते—अस्त्येवाकाङ्क्षेति । अथाहवनीयस्वरूपं, किंचिददृष्टमेव । नहीतरलौकिकामन्यपेक्षयाहवनीयाम्नी लोके किंचिदपि वैलक्षण्यमनुभूयते । यूपस्वरूपमपि तादृशं किंचिददृष्टमेवेत्याशयेनाशङ्को—न च युपेति । यथा आधानेनाहवनीयसिद्धौ तत्राहवनीयस्वरूपं यददृष्टं तेनैवाधानस्य फलवच्चम् । आहवनीयस्वरूपसंपादनैवाधानस्योपक्षीणत्वात् । अतस्तदाधानं स्वातन्त्र्येण फलापेक्षि न भवति तथा यूपस्वरूपाददृष्टेनौदुम्बरत्वस्य फलवत्त्वं सिद्धमिति न तस्य किं भावयेदित्याकाङ्क्षा संभवतीत्याशयः ।

यूपस्येति । आहवनीयवच्च यूपस्य केवलादृष्टस्वरूपत्वमिति भावः । यूपत्वस्य केवलादृष्टस्वरूपत्वे खादिरत्ववैलक्त्यवपालाशत्वौदुम्बरत्वादिकं केवलादृष्टसंपादनार्थमेव स्यात् । दृष्टापत्तौ तु खादिरभावे तत्प्रतिनिधिभूतः कदरो गृह्यते स न गृह्येत । केवलादृष्टोत्पादकस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति सिद्धान्तात् । कदरः श्वेतखादिरः । न वेत्येति । देवता-इन्द्रादिः । अग्निराहव-

अन्यार्थत्वादिति अदृष्टार्थत्वात् । प्रतिनिधित्वेन चोपादानं कदराद्रेरुक्तं ग्रन्थेषु । तन्मात्रं तूपस्य केनलदृष्टरूपत्वम् । अपि तु दृष्टादृष्टसंस्कारगणो यूप इति साप्रदायिका । एव चोदुम्बरत्वस्य न वृत्तमात्रेण नेराकाङ्क्ष्यम् । दृष्ट-संस्कारस्य प्रकारान्तरेणापि संभवात् । अतथास्ति ओदुम्बरत्वस्याकाङ्क्षा । निश्चितेऽप्यस्ति कथभावाकाङ्क्षा । सा च तदा शाम्यति यद्वैपकारास्तत्पृष्ठभावेन च पदार्थो अन्वीयते । न तूपकारमात्रान्वयेन शाम्यति । अतश्च यथेन्द्रिय-भावनायां करुणाकाङ्क्षा दध्म करणत्वेनान्वये चाते सिद्धस्य करणत्वानुपपत्त्या होमस्याप्यत्वेनान्वयः यावदनुवर्तते न तु दध्यन्वयमात्रेण निवर्तते । आश्रयत्वेन च पृष्ठमाणो होमः करुणाकाङ्क्षयैव गृह्यत इत्युच्यते । न त्वाश्र-

नीयादि । शब्दा मन्त्रकलापः । क्रिया प्रयाजादि । एतेषां मध्ये कस्यापि प्रतिनिधिर्नास्ति । इष्टादन्या यः अदृष्टरूपार्थस्तद्व्यत्यात् । इष्टपुरोडाशसाधनीभूतं यद्व्रीह्यादि प्रत्यक्षं तस्य पुरोडाशरूपवदृष्टकार्यसाधकत्वं चोपादानस्यापि तादृशपुरोडाशसाधनत्वं प्रत्यक्षगम्यम् । अतस्तादृशस्यले प्रतिनिधिप्रवृत्तिः भवतु । देवतादीनामदृष्टसाधनत्वं तु न प्रत्यक्षगम्यम् । किंतु शास्त्रमात्रगम्यम् । तथा च यस्य पदार्थस्यादृष्टोत्पादकत्वं शास्त्रप्रमाणन नावगम्यते तस्य प्रतिनिधित्वं ग्रहणं न संभवतीत्यर्थः । इष्टाद्विधेति । छन्दतक्षणाष्टास्त्रीकरणानां दृष्टसंस्काराणामग्रमश्लेषादानामदृष्टसंस्काराणां च यः समूहः स यूप इत्यर्थः । इष्टादृष्टार्थजनकीभूतस्य यार्थः स इष्टमयः समुत्पाद्य तद्द्वारा अदृष्टं साधयति । प्रकृते च ऋषो यद्विद्वन्तक्षणाष्टास्त्रीकरणसाधितं आकारविशेषरूपोऽर्थः स ओदुम्बरेणैव स्वादिरादिनापि साधितः भवत्तद्द्वारा अदृष्टं च संपादयेदिति किमर्थं तत्र विकृतायोऽदुम्बरत्वं विशिष्टं विधीयत इत्यवमोदुम्बरत्वस्य भावाकाङ्क्षा विद्यत इत्येव भावः । नन्ववमोदुम्बरत्वस्याङ्गस्याकाङ्क्षायां सिद्धायामप्यङ्गिना । विकृतिपादस्य कथमोदुम्बरत्वाधिपयिण्याकाङ्क्षा यथात्रोभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणप्रमाणमवृत्तिवत्तु शक्या स्यादित्यत आह विकृतरपाति । कथभावाकाङ्क्षा । न चाक्रियारूपस्योदुम्बरत्वस्य कथं कथभावाकाङ्क्षायां सवन्धः स्यात् । किं च विकृतियामीयकथभावाकाङ्क्षया वृत्तसोपकारकाणां प्राकृताङ्गानामयः सवन्ध इति कथं विकृतिपठितस्योदुम्बरत्वस्य तथा सवन्धः इति वाच्यम् । प्रकृतिपठितानां क्रियेतरेषामङ्गानां यथा क्रियाद्वारा कथभावाकाङ्क्षया सवन्धः भवति तथा विकृतिपठितानामपि क्रियेतरेषामङ्गानां प्रकृतिगतक्रियाद्वारा कथभावाकाङ्क्षया सवन्धः स्वान्वित्यमाण उक्तपदद्वयाभावात् । तदुपपादयति-सा च तदति । यथेन्द्रियति । एतच्च प्रागुपपादितम्

याकाङ्क्षा नाम चतुर्थ्यस्ति । एवं विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षा नोपकारान्वयमात्रेण निवर्तते । उपकारपृष्ठभावेन यावत्पदार्थान्वयमनुवर्तते । अतश्चोपकारपृष्ठभावेन गृह्यमाणाः पदार्थाः कथंभावाकाङ्क्षयैव गृह्यन्ते । तत्र प्राकृताः पदार्थाः कथंभावाकाङ्क्षया गृह्यमाणा अपि न प्रकरणग्राह्याः । प्रकृत्युपकारकतया तेषामाकाङ्क्षाऽभावात् । औदुम्बरत्वादयस्तु अन्यानुपकारकतया साकाङ्क्षाः पशुनियोजनयूपपृष्ठभावेन यावत्खादिरत्वमायाति तावद्विधीयन्ते इति युक्तं तेषां प्रकरणाद्ग्रहणम् । उभयाकाङ्क्षासत्त्वात् । यदि हि यूपपृष्ठभावेन खादिरत्वं विहितं स्यात्ततो विकृतेराकाङ्क्षाऽभावादीदुम्बरत्वं न प्रकरणग्राह्यं स्यात् । न चैतदस्ति । चोदकस्य खादिरत्वाविषयत्वात् ।

(पृ. ४२ प. ५) । कथंभावाकाङ्क्षयेति । विकृतियागीयकथंभावाकाङ्क्षया गृह्यमाणाः प्राकृताः पदार्थाः विकृतियागे विनियुक्ता अपि न ते प्रकरणप्रमाणेन विनियुक्ता भवन्ति । प्रकृतिभूते यामे विनियुक्तत्वेन तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । तथा च ते प्रकृतिपठिता अर्थाः प्रकृतियागे प्रकरणप्रमाणेन विकृतियागं तु स्थानप्रमाणेन विनियुक्ता भवन्तीति बोध्यम् । औदुम्बरत्वं तु प्रकृतौ न पठितमिति प्रकृतायविनियुक्तमतः साकाङ्क्षमिति प्रकरणप्रमाणेन विकृतौ विनियुज्यते । ननु तत्र न प्रकरणप्रमाणं संभवति । उक्तरीत्यौदुम्बरत्वस्य साकाङ्क्षेऽपि विकृतियागस्य नौदुम्बरत्वविषयिण्याकाङ्क्षा । यथा प्रकृतियागे कथं फले साधनीयमित्येवं फलभायनायाः कथंभावाकाङ्क्षायामुपकारं संपाद्येत्युक्तेऽपि केनोपकारसंपादनमित्येवमाकाङ्क्षा तदवस्थैव । ततः पशुनियोजनेनैत्युक्तेऽपि पुनः क पशुनियोजनमित्येवं पुनस्तदवस्थैवाकाङ्क्षा । ततो यूपे इत्युक्तेऽपि कस्य यूप इति पुनराकाङ्क्षा तदवस्थैव । ततः खादिरस्येत्युक्ते आकाङ्क्षा निवृत्ता भवति । ततश्चोपकारसंपादनं तत्पृष्ठतः पशुनियोजनं सत्पृष्ठतो यूपस्तत्पृष्ठतः खादिर इत्येतत्सर्वं खादिरपर्यन्तं कथंभावाकाङ्क्षयैव गृह्यते तथा विकृतियागेऽपि कथंभावाकाङ्क्षयाः खादिरपर्यन्तं संवर्धनेन निवृत्तत्वात् । पश्चाच्च तस्य प्राप्तस्य खादिरत्वस्य विकृतिपठितेनौदुम्बरत्वेन बाधो भवेत् । किंतु कतिपया निराकाङ्क्षे विकृतियागे संवर्धमानमौदुम्बरत्वं स्थानप्रमाणेन संवर्द्धं भवेत्तु प्रकरणप्रमाणेनेति चेन्मयम् । विकृतियागे कथंभावाकाङ्क्षया सादृश्येन प्रकृतिस्थाः पदार्था उपस्थिता भवन्ति । ते च तथा बुद्ध्याकृताः स्थानप्रमाणेन विनियुज्यन्त इति सत्यम् । किंतु उपकारः पशुनियोजनं यूपसंस्थितादपर्यन्तमेव बुद्ध्याकृतान्ति न तु तत्पृष्ठतः खादिरः । तद्विरुद्धस्यौदुम्बरत्वस्य विकृतियागेऽप्यवस्थितपठितत्वेन प्रथममेव

अवगातस्येति

यथा वाञ्छयातस्य कृष्णलेपु वैतुष्यरूपप्रयोजनलोपात् । यथा वा पिब्येष्टौ
हेतुवरणस्य न होतारं वृणीते (मै. सं. १।१०।१८) इति प्रतिषेधात् ।
औदुम्बरात्वेन च खादिरत्वाधः प्राप्तबाध एव वक्तव्यः शकुशन्यायेन ।
चोदकस्य च खादिरत्वाविषयत्वे प्राप्त्यभावात्तदनुपपत्तिः स्यादिति ।

उच्यते । तर्तीयप्रमाणविनियुक्तेनेतरस्य बाधने तावदप्राप्तबाधनम् ।
प्रकरणं च तर्तीयम् । तेन तद्विनियुक्तौदुम्बरात्वेनेतरस्य बाधनमप्राप्तबाध एव ।
नहि वैकृतेन प्राकृतबाधः प्राप्तबाध एवेति कुलधर्मः ।

विशेषतः पठ्यते । तथा च चोदकप्राप्तानां कुशानां शरीर्यो बाधः स
प्राप्तबाधो भवति । अवगातस्येति । कृष्णलानां स्वर्णमवत्वेन स्वभावात्
एव तुषरादित्याद्यावधातसाध्यं किंचित्प्रयोजनमित्यतोयं प्राप्तस्यावधातस्यार्थ-
लोपात् बाधो भवति । विकृतिरूपाणां काम्येष्टानां काण्डे प्राजापत्यं च
निर्दिष्टं कृष्णलमायुष्कामः इत्युच्यते । कृष्णलरावः स्वर्णशकलयाची ।
प्रकृती ग्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशेदेतन् ग्रीहीणामवधातो विहितः । स
विकृतौ कृष्णलेपु चोदकप्राप्तः । परंतु कृष्णलेपु वितुषीकरणरूपमवधान-
प्रयोजनं नास्तीति प्रयोजनलोपात्तप्रापघातो न भवति । यद्यप्येवं
विकृष्टरूपप्रयोजनाभावात्पाकोपि न कर्तव्य इत्यापत्तिरिति तथापि श्रुते
भ्रूयति इति प्रत्यक्षतया वाक्यभ्युपगम्यते । अवगातविषये तु तत्र तथा
प्रत्यक्षोक्तिर्नास्तीत्यतोवधातस्तत्र न भवति । पाकस्त्वद्वयार्थः स्यादिति ।
तस्मिन्नीयसंदिताया (१।३।२) मध्येतद्वयमव्ययम् । एतच्च जैमिनीयन्यायमाला-
विस्तरे वृक्षमाध्याये प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे द्वितीयवर्णके स्पष्टम् ।

पिब्येष्टावेति । प्रकृतिभूते वृक्षपूर्णमासे विहितस्य औदुम्बरस्य विकृति-
भूते महापिब्यागे चोदकप्राप्तस्य विकृतिपादितेन न होतारं वृणीते (मैमा. सं.
१।१०।१८) इति विशेषनिषेधेन बाध इत्ययमपि प्राप्तबाधो भवति ।

समापत्ते-उच्यते इति । कुलधर्म इति । परं च यत्र प्रकृतितत्त्वोत्पत्तेः
प्राप्तस्य विकृतिपादितेन बाधो वृक्षमाध्यायोक्तस्तत्र सर्वत्र प्राप्तबाध एवेति न
नियमः । यत्र संभवति प्राप्तबाधस्तत्र तथास्तु । यत्र तु न संभवति तत्राप्राप्त-
बाधाद्विकारोपि न सतिः । प्राप्तिश्च यद्यपि विविधा संभवति भ्रान्तितो रागतो
पथनतयोति तथापि पथनत एव प्राप्तिरत्र गृह्यते । सा च पूर्वाक्त- (१-
१३।५) रीत्या प्राप्तिरस्य चोदकाविषयत्वेन प्रकृतं न संभवतीत्यप्राप्तबाध
एवापमिति तद्वाच्यम् ।

वस्तुतस्तु प्राप्तवाध एवायम् । न च स्वादिरत्वस्य चोदकाविषयत्वेन प्राप्त्यभावात् कथं तद्वाधः प्राप्तवाधः । तद्विषयत्वे वा तेनैव नैराकाङ्क्षयाच्चौदु-
म्वरत्वे प्रकरण विनियोजकस्यादिति वान्यम् । नहि प्राप्तवाधस्थले चोदकेन
पदार्थाः प्राप्यन्ते । तथा सति शास्त्रप्राप्तत्वेन वाधो न स्यात् । किं तर्हि तानेव
पदार्थान्वस्तुतः प्रापयति ये विकृतौ न वाध्यन्ते । ते च पदार्थाः प्रकृतिवच्छ-
ब्देन प्राप्यन्ते इति भवति पुरुषस्य भ्रान्तिः— यथा प्रकृतौ कृतं तथा विकृतौ
कर्तव्यमिति सर्वे पदार्थाः प्राकृताः कर्तव्या इति ।

अतश्च भ्रान्तिप्राप्ताः स्वादिरत्वादयः शास्त्रप्रतिपन्नैरौदुम्वरत्वादिभिर्वाध्यन्ते
इति भवति तद्वाधः प्राप्तवाधः । न च भ्रान्तिप्रतिपन्नेन वैधी आकाङ्क्षा निवर्त-
यितुं शक्यते । तस्माद्युक्तमुक्तमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणसंभवाद्विकृतौ प्राकृताङ्गा-
नुवादेन विधीयमानानामौदुम्वरत्वादीनां प्रकरण विनियोजकमिति ।

एवं पृषदाज्येनानूयाजन्यजति (तै. स. ६।३।११।६) इति प्राकृता-

इत एवारुचेः पक्षान्तरमाह-वस्तुतस्त्यति । नहि प्रातिर्वचनत एवा-
पेक्ष्यत इति कुलधर्मः । नापि च श्रुत्यादिभिर्विनियोजकप्रमाणे, परप्रमाण-
वाधस्तृतीयाध्यायीक सर्वत्राप्राप्तवाध एवेति कुलधर्मः । किंच वचनत एव
प्रातिर्वचेन वाधस्वरूपमपि कात्स्न्येन न सभयति । प्रापकवचनस्याप्राप्ता-
प्यापत्त्या तादृशस्थले पाक्षिकवाधस्येवाङ्गीकर्तव्यत्वात् । तथा न स्यादिति ।
सर्वथा वाधो न स्यादित्यर्थः । तानेव पदार्थानिति । अनुपपन्नपदादितमेतत् ।
तथा च तत्र स्वादिरत्वादयो नैव वचनत प्राप्नुयन्ति । किंतु प्रकृतिपद्विकृति-
रिति सामान्यतोतिदेशः श्रुत्या बाध्याग्राभ्यकृतविशेषमजानानस्यादूरदर्शनः
केवल भ्रान्तिभवति स्वादिरत्वादयः प्राप्ता इति । भवति तद्वाध इति । अयं च
कात्स्न्येन वाधो नतु पाक्षिकः । भ्रान्तिज्ञानेनप्राप्ताप्यस्य सर्वसमतत्वात् ।
ननु भ्रान्तितोषि स्वादिरत्व प्राप्त चेत्तावन्तं विकृतिपाणीयाया कथमावा-
काङ्क्षायाः शान्तत्वात्पञ्चासत्त्वादिरत्व प्रवाध्य भवन्नौदुम्वरत्वस्य संरन्धो न
प्रकरणप्रमाणन भवेत् । उभयकाङ्क्षायाः अभावादिति चेत्तत्राह-नच
भ्रान्तीति । अनुष्ठानस्य यथार्थज्ञानतन्त्रत्वात् । इतरथा पुरुषमतिपरकप्यज
भ्रान्तेरनियतत्वात्संरन्धस्याप्यानियतत्वेन सर्वत्रानुष्ठानसत्तये वस्तुत्याङ्गी
स्यात् । उपसद्वति-तस्मादिति ।

अथ वादप्रस्तस्याद्वाहरणान्तरस्य स्वमतेन निर्णय चिकीर्षुरादी मता-
न्तरेण तदाजयति-एवं पृषदाज्येनानिति । इदमप्युक्तंमाम्बिकृतिभूते पशुधातु-

नुयाजानुवादेन विधीयमानं पृषदाज्यमपि प्रकरणाद्विकृत्यङ्गमिति केचिदाचार्याः ।
अस्मत्तातचरणास्त्वेवमाहुः । पृषदाज्यं हि अनुयाजानुवादेन विधीयते ।
तत्स्वरूपे चानर्थक्यप्राप्तौ तैर्न विकृत्यपूर्वं लक्षयितुं युक्तम् । विप्रकर्षात् । किंतु
दीक्षणीयावाङ्मनियमन्यायेन स्वापूर्वमेव लक्षयितुं युक्तम् । संनिकर्षात् । अतः
एवोत्पन्नादीनां प्रोक्षणाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तं नवमे । अतश्च विधीयमानस्य
पृषदाज्यस्य वाक्यप्रतिपन्नेनानुयाजापूर्वेष्वेव नैराकाङ्क्ष्यान् प्रकरणाद्विकृत्य-
पूर्वार्थत्वमिति ।

यं त्वङ्गीकृत्यापि विकृत्यर्थत्वं द्रुमः । भवतु वा विकृत्यर्थत्वं पृषदा-

मास्यादीं पृषदाज्येनानुयाजान्यजति (तै. सं. ५।३।११।५) इत्युक्तम् । प्रकृति-
भूते वर्षापूर्णमासेनुयाजा आज्येनेज्यन्ते । तथा चोद्भृतरत्यमिव पृषदाज्यमपि
प्रकरणाद्विकृतौ विनियुज्यत इति तज्ज्ञावः । इदं न्यायसुधाकृतां मतम् ।
तत्स्वरूप इति । नद्यनुयाजस्य पृषदाज्यं विना स्वरूपलाभ एव न भवति ।
आज्येनाप्यनुयाजसंभवात् । किंतु तादृशानुयाजेनापूर्वात्पत्तिर्न स्यात् । तच्चा-
पूर्वं न फलापूर्वम् । किंतु भत्यासत्यानुयाजजन्यमवांतरापूर्वमेव । तथा च
पृषदाज्यस्य साक्षाद्विकृत्यङ्गत्वमेव नास्ति दूरे तत्र तस्य प्रकरणप्रमाणेन
विनियोग इत्याशयः । दीक्षणीयेति । एतच्च जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमाध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणे द्वितीयवर्णके प्रतिपादितम् । तत्र
उच्यतेऽपि श्रूयतेऽपि वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुष्ठयात् ।
मन्त्रं प्राचणीयायाम् । मन्त्रतरमातिश्चायाम् । उपांशुपसस्तु । उच्चैरग्नीपो-
मीय इति । अत्र च योयं ध्वनेरुच्चावचभाव उक्तः । दीक्षणीयाद्यवान्तरापूर्वप्र-
युक्तः । उच्चावचभावस्य दीक्षणीयादिस्वरूपे आनर्थक्यात् । उच्चावचभावम-
न्तरेणापि दीक्षणीयादिकर्मणः सिद्धत्वात् । नच परमापूर्वप्रयुक्त एवास्तु परमा-
पूर्वस्य फलजनकत्वादिति वाच्यम् । अवान्तरापूर्वस्यापि परमापूर्वद्वारा फल-
जनकत्वात् । न चेवं विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । दीक्षणीयाद्यवान्तरापूर्वस्यै-
तदुच्चावचभावसंनिकृष्टत्वेन तस्य तदर्थत्वनिर्णयादिति । अत एवेति । अङ्गि-
स्वरूपलाभेनर्थकानां विहितानां पदार्थानां स्वसंनिकृष्टापूर्वजनकत्वस्वीकारा-
देवेत्यर्थः । जलपूरिते प्रोक्षणीपात्रे उद्गमाभ्यां पवित्राभ्यामुत्पन्नं विधाय
ततस्तेन जलेन शुन्धध्वम् (तै. सं. १।१।३) इति मन्त्रेण त्रिः पात्रप्रोक्षणमापस्तम्ब-
श्रौतसूत्रे (१।१।१९, १०) उक्तम् । तत्र चोत्पन्नं विनापि प्रोक्षणसंभवेनात्पन्नम-
नर्थकं स्यादतस्तत्सार्थक्याय तदुत्पन्नं स्वसंनिहितप्रोक्षणापूर्वजनकमिति तत्र
सिद्धान्तितम् । अथात्र स्वमतं प्रदर्शयति-ययं त्विति । अङ्गीकृत्यापीति । अयं

ज्यस्य । तथापि न प्रकरण विनियोजक भवति । पृषपृष्ठभावेन हि यावत् खादिरत्वमायाति तावदौदुम्बरत्वविधानादुभयाकाङ्क्षासम्भवाद्युक्तं प्रकरणविनियोगः । एव यावदनुयाजपृष्ठभावेन आज्यमायाति तावदेव यदि पृषदाज्य विधीयेत तदोभयाकाङ्क्षासम्भवात्प्रकरणविनियोगो भवेत् । न त्वेतदस्ति । नहि पृषदाज्य नाम द्रव्यान्तरं किञ्चिदस्ति यदाज्यस्यानापन्नं विधीयेत । औदुम्बरत्वमिव खादिरत्वस्यानापन्नम् । पृषच्छब्दस्य पृषन्मणिरित्यादौ चित्रतावाचित्वेन दृष्टत्वात् पृषदाज्यशब्दस्य चित्राज्यवाचित्वात् । अत एव निगमेषु आज्यपानित्येव वक्तव्यं न तु पृषदाज्यपानित्युक्तम् ।

न च यावत्प्राकृतमाज्यमायाति तावदेव चित्राज्यविधानात् प्रकरण-

भायः । पृषदाज्येन किं भावयदित्याकाङ्क्षा तस्यायान्तरापूर्वार्थत्वकल्पनापि न निवर्तते । नह्यपूर्वार्थं लोको यतते । अपूर्वस्य स्वतः स्वरूपपत्त्याभावात् । किंतु स्वर्गादिस्तुतार्थम् । तथा चान्तरापूर्वजन्यमहापूर्वजन्यस्वर्गादिस्तुतकल्पनं पयन्तमाकाङ्क्षा वर्तते एवेति विवृत्यर्थस्य वर्तत एवेति । न प्रकरणमिति । उक्तरीत्या पृषदाज्यस्य विवृतितयागसम्बन्धपर्यन्तमाकाङ्क्षायां विद्यमानायामपि न तावत्पर्यन्तं विवृतितयागीया कथमाकाङ्क्षा विद्यत इत्युभयाकाङ्क्षाया अभवाच्चान्न प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इति भावः । चित्राज्यवाचित्वाविति । चित्रं चित्रितं मिश्रितमिति यावत् । दधिमिश्रितमाज्यं पृषदाज्यं चित्राज्यमिति चाच्यत । तथा च यथा चादकस्य खादिरत्वादिपयस्य प्राशुक्तम् (श्रु १२७ प ९) तथा मात्र चादकस्याज्यादिपयस्यमिति चादकप्रातनाज्येन विवृतितयागीया कथमाकाङ्क्षा निवृत्ता भवति । ततः पश्चात्तत्र चित्रता-शुणस्य भयम् सवधा न प्रकरणप्रमाणेन भवतीति बोध्यम् । अत एवेति । पृषदाज्यं नाम नाज्यादन्यत्किञ्चिद्द्रव्यम् । किं त्वाज्यादिशेष एव । तथा च विवृतो पृषदाज्यपानामपि दत्ततानामाज्यपत्त्यस्य सस्याज्यपानावहेयायादनाथ मन्त्र प्रकृतितः प्राप्तं पृषदाज्यपानित्यसमूहः न कर्तव्यः । यद्यपि विवृतो वेदताना पृषदाज्यपत्रमपि वर्तते तथापि मूलमन्त्रस्याऽऽम्ना असम्भविनश्चिद्व्याप्तं कर्तव्यं भवति । न यन्तराभावात् । न तुदितस्यापि सम्भवमात्रेण । ऊहादीनाममन्त्रस्यस्यानाम्नातेष्वमन्त्रस्य (जै सू २।१।३४) इति सूत्रे स्पष्टमुक्तत्वात् । इत्युक्तमिति । इदमाध्यायः यत्तु यथावन्तिमाधिकरणं जैमिनिनाक्तमित्यर्थः प्राकृतमाज्यमिति । प्रकृतिश्चादकपानं विनापत किञ्चिद्विद्विगुणरादिनाज्यमित्यर्थः । चित्राज्याधानाविति । तथा । प्राकृ

विनियोगः संभवतीति वाच्यम् । नहि पृषदाज्यशब्देन चित्रतागुणविशिष्ट-
माज्यं विधीयते । विशिष्टविधाने गौरवापत्तेः । किंतु प्राकृताज्यानुवादेन
चित्रतागुणमात्रं विधीयते । लोहितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्तीतिवत् । तदुक्तं
दशमचतुर्थचरणान्ते—

‘न वा गुणशास्त्रत्वात्’ (जै. सू. १०।४।५८) इति ।

प्राकृतस्यैवाज्यस्य चित्रतागुणमात्रविधानमिति च शास्त्रदीपिका । एवं च
विकृतेः प्राकृतेनाज्येन क्लृप्तोपकारैश्चानुयाजैर्नैराकाङ्क्षये पश्चाद्विधीयमानस्य
चित्रतागुणस्योपहोमाद्यपूर्वाङ्गवन्न प्रकरणं विनियोजकं संभवति ।

यदि हि प्राकृतस्य कस्यचिद्गुणस्य स्थाने चित्रतागुणो विधीयते
तदा स गुणो यावदायाति तावद्विकृतेर्नैराकाङ्क्षवाभावात् चित्रतागुणस्य च

तस्याज्यस्य चोदकाविषयत्वं स्वदिरत्यस्यैव स्यादित्याशयः । लोहितोष्णीया
इति । श्येनवागं इदं पठ्यते । तत्रोष्णीयस्य प्रकृतितः प्राप्तयेन लोहितोष्णीया
तस्य विधेः पर्यवसानं भवति । लाघवानुगृहीताप्राप्ताप्राप्ताविदेकन्यायादिति
भावः । न वा गुणोति । गुणविधायकं शास्त्रं गुणशास्त्रम् । विकृतौ प्रकृतितः
प्राप्ते आज्यपानाद्यहेत्याद्याह्नमन्त्रे पृषदाज्यपानित्येवमूहो न कार्यः । पृषदाज्ये-
नानुयाजान्यजतीति शास्त्रस्य गुणविधायकत्वादिति सूत्रार्थः । उपहोमाद्य-
पूर्वाङ्गत्वादिति । अयं भावः । प्रकृतितत्त्वादेकनाप्राप्तो विकृतौ विशेषतः पश्य-
मानेन यत्नेन कर्तव्यतया त्रीणिधार्थस्त्रिविधः । तत्रायः प्राकृताङ्गं किञ्चिदनु-
द्धिरेयं विहितम् । यथा नक्षत्रद्विस्त्रिभिर्अग्नये स्वाहा कृतिकाभ्यः स्वाहृत्वेयं
विहितम् । उपहोमाः । प्राकृताङ्गं किञ्चिदनुद्ध प्राकृतस्य कस्याप्यबाधेन विधी-
यमानो द्वितीयः । यथा पृषदाज्येनानुयाजान्यजतित्यनेन विहितम् । पृषत्यगुणः ।
प्राकृताङ्गं किञ्चिदनुद्ध प्राकृतपदार्थस्यधुर-सरं विधीयमानस्तृतीयः । यथो-
द्भ्यरो यूषो भवतीत्यनेन प्राकृतयूपमनूय प्राकृतसोदिरत्यं प्रसाध्य च विधीय-
मानमौद्भ्यस्त्यम् । विधिषा अर्प्यतेर्था विकृतौ पश्यमाना विकृतौ विनियु-
ज्यन्ते एव । किंतु तत्र प्रथमः प्रकरणप्रमाणेन न विनियुज्यते । विकृति-
यार्गीयकथंभावाकाङ्क्षायां चाद्वयार्थः क्लृप्तोपकारैश्च प्राकृतेरर्द्धनिवृत्तायां
पश्चादेकया स्वीयसाध्याकाङ्क्षये विकृतौ तस्य विनियोगात् । द्वितीयोप्यवमेव ।
तृतीयस्तु औद्भ्यस्त्यवादि प्रकरणप्रमाणेन विनियुज्यते । तथाहि । विकृति-
यार्गीया कथंभावाकाङ्क्षा दि प्रकृतिप्रतिपत्तिरेकस्य व्यापारो यावत्काल-
गयेन्तं तथंथा न विरतस्तावच्च निवृत्ता भवति । प्राकृतपदार्थविपर्यकरणमाति-
वेदास्य व्यापारः । विकृतियोगे कथंभावाकाङ्क्षायां मृत्यामयमातेर्वैश उपकार-

तावदेव विधानादुभयाकाङ्क्षासम्भवात् प्रकरणविनियोगो भवेत् । न च तादृशः प्राकृतो गुणोऽस्ति । आज्यस्यानुयाजानां च चिन्तागुणात्प्रागेव विधानात् । तस्य तत्स्यानापन्नत्वाभावात् ।

न च आज्यपृष्ठभावेन यावत्प्राकृत निर्गुणत्वमायाति तावदेवास्य विधानात्प्रकरणसम्भवं इति वाच्यम् । निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन पाणिरुण्ड्यनवदनङ्गत्वादिकृतेस्तदाकाङ्क्षाऽभावात् । यथा हि ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानसमये विहितकृष्णविषाणत्यागस्य द्विरात्रादिषु चोदकप्राप्तस्य प्रथमेऽङ्घ्रि अननुष्ठानम् । उत्तरेऽङ्घ्रि दक्षिणादानपूर्वकालीनैः पदार्थैः कृष्णविषाणकण्डूयनस्य शास्त्रविहि-

विशेषाननेकान्पुरस्कृत्य तत्तत्पृष्ठभावेन क्रमशः उपास्थिताननेकानर्थान् विपर्ययीकरोति । उपकारप्रभृतिषु तत्तत्पृष्ठभावेनोपस्थितेष्वर्थेष्वन्य पदार्थं विपर्ययीकृत्य विरतयापारो भवति । किंतु तेषु पदार्थेषु विकृतिपाठितेन विशेषवचनेन बाध्यमानो योऽस्तत्पर्यन्तं गतोऽपि तद्बाधं समालोचयस्तमविपर्ययीकृत्येव तत् परावृत्त्य विरतयापारो भवति । सर्वथा व्यापारविरामे च कथभावाकाङ्क्षा निवर्तते । व्यापारविरामात्प्राग्बाधसमालोचनकाल एव पृष्ठभावेनौदुम्बरस्य स्ववध्यमान कथभावाकाङ्क्षायाः विद्यमानायामेव स्ववध्यत इति युक्त एव तस्य तत्र प्रकरणप्रमाणेन विनियम इति । पृष्ठभाज्यविषये तु नेबम् । तत्र प्रकृतावाज्यस्य पृष्ठतः कस्याचिद्गुणस्याविधानेन चरममाज्य विपर्ययीकृत्यातिवृत्तस्य विरतयापारत्वेन कथभावाकाङ्क्षायाः निवृत्तत्वात् । पश्चात्तत्र स्वीयैकैकैव भावाकाङ्क्षायाः सत्रध्यमान पृष्ठत्वगुणो न प्रकरणप्रमाणेन विनियुक्तो भवति । इदं चात्र बोध्यम् । केवलादुपार्थं प्राकृताद्भूमन्य विकृतौ विशेषतः पठ्यमानेन वचनन विधीयमानो योऽर्थः स विकृतौ विनियुक्तोऽपि न प्रकरणप्रमाणेन विनियुक्तो भवति । तत्र तादृशादुपार्थविशेषयुताद्भूस्वरूपलाभेन तावदेव तदीयभावाकाङ्क्षायाः निवर्तनादिति । निर्गुणत्वमिति । विहितगुणराहित्यमित्यर्थः । अविहितत्वेनेति । शास्त्रविहितस्यैव पदार्थस्याङ्गत्वं भवति नत्वविहितस्य कस्याचित् । प्रकृतिवदित्यतिदेशाद्भाङ्गस्यैवोपस्थापक इति भावः । पाणिकण्डूयनवदिति दृष्टान्तं विशदयति यथाहीति । कृष्णविषाणया कण्डूयत । नीतासु दक्षिणासु चात्वाल कृष्णविषाणा प्रास्याति (ते स ६।१।३।८) इति श्रूयते । यत्र नखेन कण्डूयन निषिद्धमित्यतो यद्भारम्भे दक्षिणाकाले कृष्णविषाणापरिमहा विहितः । दक्षिणानयनोत्तरं चात्वाल तस्यास्यागश्च विहितः । एव च ज्यातिग्राम दक्षिणानयनात्पूर्वं कृष्णविषाणया कण्डूयनं तदुत्तरं च हस्तेन कण्डूयनं भवति । तच्च द्वयमतिवृत्तं द्विरात्रादिविकृतिर्यागेषु प्राप्तम् । परंतु तत्र तयोरन्यतरस्य कस्याचिदगत्या बाधः

तत्वेनापोक्षितत्वात् । ज्योतिष्टोमे च दक्षिणादानोत्तरकालं पाणिकण्डूयनं दृष्टमपि
द्विस्त्रादिषु प्रथमेऽह्नि अनुष्ठायमानैर्दक्षिणादानोत्तरकालिनैः पदार्थनपेक्ष्यते ।
तस्य प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशाश्रीयत्वादिति ।

एवं निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन प्रकृतेस्तदपेक्षा नास्तीति । तस्मादुभया-
काङ्क्षाया असंभवात्पृथग्द्वयस्य न प्रकरणविनियोगः संभयतीत्यलमति-
विस्तरेण ।

तत्सिद्धं महाप्रकरणं प्रकृतावेव विनियोजकम् । विकृतौ तु यत्प्राकृत-
दृष्टार्थाङ्गानुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं न तु केवलं विधीयमानस्या-
पूर्वाहस्येति । यत्तु विकृतावपि प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयो-
रन्तरालेऽपूर्वमन्यद्गं केवलं पठ्यते तदपि प्रकरणेन विनियुज्यते ।

यद्यपि विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षा प्राकृतेरेवाङ्गेः शान्त्यति तथापि यत्र

प्राक्तः । द्विस्त्रादी हि प्रथमेनयं चाह्नि दक्षिणानयनं भवति । तत्र प्रथमेऽह्नि
दक्षिणानयनोत्तरं विषाणात्यागं द्वितीयाह्न्यस्तु दक्षिणानयनोत्तराविषाणया
कण्डूयनं चादृक्प्रातमपि कर्तुमशक्यमिति तद्वाधः स्यात् । अत्र प्रथमेऽह्नि
दक्षिणानयनोत्तरमपि विषाणाया अत्याग एव । न च तद्धिन एव दक्षिणानय-
नोत्तरं हस्तेन कण्डूयनं चादृक्प्रातमपि न स्यादिति तद्वाधः स्यादिति
वाच्यम् । हस्तेन कण्डूयनस्य चादृक्काविषयत्वात् । तद्धि विषाणात्यागं
रागतः प्रातः न तु तच्छास्त्रेण विधीयते । अतस्तत्कर्मादुभयं न भवतीति कथं
तत्रातिदेशा विषयीकुर्यात् । तथा च तदभावेऽपि न शास्त्रबाधो भवतीति
वाच्यम् । अथ कश्चित्प्राकृताङ्गानुवादेन विषाणाभावेऽपि प्रकरणमभावेन
विनियोगः संभयतीत्याह-यन् विकृताविति । तथापि यद्यति । यत्र प्राकृताङ्गा-
न्यनकान्यनूयानं धर्मा विधीयन्ते तत्र तादृशसर्वधर्मसंबन्धपर्यन्तं विकृति-
यागीया कथंभावाकाङ्क्षा न निवर्तते । अतस्तन्मध्ये पठितस्य कस्याश्चिदपूर्व-
स्याभ्यर्थस्य जायमानः संबन्धः कथंभावाकाङ्क्षाया विद्यमानायामेव जायत
इति तत्र प्रकरणमभावं, संबन्धवर्तीति भावः । ननु विकृतियागीया कथंभावा-
काङ्क्षा प्रकृतिपक्षिपक्षित्वानुसारिणी । अतिदेशोपकारप्रभवादेन उभय
उपस्थितान्प्राकृतानेनैकाग्र्यान्माहारूपेण विषयीकरोति । उपकाराणां यदु-
त्पाद्यं यदुत्पाद्यं माह भवति । तथा च विकृतौ प्राकृतादुभयं विधीयमा-
नयोर्धर्मयोर्मध्ये योऽपूर्व धर्मः कथं पठ्यते ॥ पूर्वा पश्चात् च कामपि माह न
पठ्यते । औद्भत्यर्थं ॥ तादृशत्वं प्रवाच्य तस्यानमाह्वयं यूपप्रभावेन
माहास्पतिं भवति न तथा काश्चित्पुष्किलं पठ्यते । तथा च माह पठितस्या-

प्राकृताङ्गानुवादेन धर्मविधानं तत्र तद्विधानं यावद्भवति तावत्कथभावाकाङ्क्षा न निवर्तते । अतो विकृतेराकाङ्क्षावत्त्वादन्तराले विहितस्याप्यपूर्वाङ्गस्य भाव्याकाङ्क्षासत्त्वाद्युक्तं तस्य प्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वम् । यथामनहोमेषु । ते हि प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरन्तराले विधीयन्त इत्युक्तं तन्वरत्ना-
दावित्यास्ता तावत् ।

पूर्वस्याङ्गस्य विकृतियागीयाया कथभावाकाङ्क्षाया विद्यमानाया सवन्धो भवतीत्येव न तु तथा कथभावाकाङ्क्षाया भवतीति कथं प्रकरणप्रमाणस्याप्राप्त-
सर इति चेन्न । प्रकृतिवाङ्मयतिवशविषयीभूतमालास्पर्शभ्या विकृतियागीय कथभावाकाङ्क्षाया सवन्धमानाभ्या पूर्वोत्तरवडिताभ्या धर्माभ्यामात्मना सहैव मध्ये पठितस्य विकृतौ सन्नधाङ्गीकारात् । मध्ये पठितो ह्यर्थः सवन्धयोग्य श्रेढुभाभ्यामप्यनुमाहो भवति । यथा देवदर्शनार्थं गच्छन्त्या मातापितृभ्या स्वीय पुत्रो देवदर्शनार्हं किंचेदानीमगृहीतोपपद्य पश्चादवश्यमानमिष्यत्येवैत्येव सभावनाविषयीभूतश्च स्याच्चेत्स पुत्र आत्मना सहैव नीयत तद्वदित्याहुः ।
यथामनहोमोऽपि । तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयाष्टके तृतीयभपाठके नवमेनु-
वाके साम्रट्णीष्टिर्विहिता । मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक् स्वीकारः समग्रहणम् । तद्यस्याभिप्रायस्ति सा साम्रट्णी । अनयेष्ट्या यजमानस्य कुले भवास्तद्व्यामस्थाश्च प्रीष्टा वालाश्च सर्वे पुरुषा सर्वा स्त्रियश्च वशे वर्तन्त इति यावत् । तस्मिन्धानुवाके प्रारम्भे ध्रुवोसि (ते स २।३।१।१) इत्यादयः परि-
धिमन्त्रा आम्नाता । तत आमनमसि (वे स २।३।१।१) इत्यादयः उपहोम मन्त्रास्त्रय आम्नाता । ततो वैश्वदेवीं साम्रट्णीं निर्वपद्व्यामकाम (ते स २।३।१।२) इति साम्रट्णीष्टिविधिवाक्यम् । ततो ध्रुवोसि ध्रुवोहं सजातपु भूयासमिति परिधीन् परिदधाति (ते स २।३।१।३) इति प्राकृत परिधिपरिधानमनूय तत्र चौदकप्राप्तान् गन्धर्वासि इत्यादिमन्त्रा-
न्प्रवाध्य तत्स्थाने ध्रुवोसीत्यादयो मन्त्रा विनियुक्ता । तत आमनमस्यामनस्य देया इति तिस्र आहुतीर्जुहोति (ते स २।३।१।३) इत्येवमामनमसीत्यादि मन्त्राणां विनियोग उक्तः । एते चाग्नहोमा अत्रोपहोमा इत्युच्यन्ते । प्राकृत किंचिदङ्गमनुद्दिश्य स्यातन्वयेणेव तद्विधानात् । एतेषां चोपहोमानामत्र प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरन्तराले विधानाभावेन न प्रकरण प्रमाणेन साम्रट्ण्या विनियोगः समवाति । तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्येतदुक्त-
कस्यचित्प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानस्य धर्मस्यादर्शनात् । किंतु विकृति सन्निधिपाठन पाठसंविद्यात्स्थानप्रमाणेन साम्रट्ण्या विनियोगः सभवत्येव ।
उक्तञ्च तथार्थसमरे । कथं तर्ह्यत्र प्रकरणप्रमाणेन तथा विनियोग उच्यत

फलभावनाया अन्तराले यदङ्गभावनायाः प्रकरणं तदन्तरप्रकरणम् । तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकम् । तच्च संदर्शेन ज्ञायते । तदभावेऽविशेषात्सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणात् ।

संदर्शो नाम एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वम् । यथाभिक्रमणम् । तद्धि 'समानयत' उपभृतः' (तै. सं. २।६।१।२) इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते । पश्चादपि प्रयाजानुवादेन यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद (तै. सं. २।६।१।४) इत्या-

इति चेदन्नाहुः । शाखान्तरानुसंधानेनेदमुक्तम् । मैत्रायणीयशाखायां हि यत्रयाजानां पुरस्ताज्जुहुयावद्विरात्मानं सजातानां दध्यात् यदनुयाजानां परस्ताज्जुहुयात्स्वर्गं लोकमपक्रमेत् मध्ये जुहोति इति पठ्यते । आमनहोमाश्च नानुयाजस्थाने कर्तव्याः किंतु स्वातन्त्र्येणैवेति वदामाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे सिद्धान्तितं जैमिनिना । तत्र प्रयाजा अनुयाजा आमनहोमाश्चेति त्रिषु होमेषु सांग्रहण्यामनुष्ठेयेषु क्रमोत्र मैत्रायणीयशाखायां प्रदर्शितः । प्रयाजानां प्राथम्यमनुयाजानां चरमत्वं च प्रसाध्य तयोर्मध्ये आमनहोमा विहिताः । अतस्ते प्रकरणेन प्रमाणेन सांग्रहण्यङ्गभूता इति ज्ञायत इति । एवं तत्र फलभावनायाः (पृ. १६१ प. ३) इत्यादिना आस्तां तावत् (पृ. १४६ प. ५) इत्यन्तेन ग्रन्थेन महाप्रकरणं निरूप्याधुनावान्तरप्रकरणं लक्षयति-फलभावनाया इति । संदर्शो नामेति । लोहकण्टकविद्धलोहशलाकाद्वयरूपः कश्चनपदार्थः संदर्शशब्देन लोके उच्यते । महाराष्ट्रभाषायां सांवस इति प्रसिद्धः । अत्र तु साजात्यादुपचारः । तवभावे इति । अद्यान्तरप्रकरणस्य विनियोजकत्वाभावे दर्शपूर्णमासयामीयफलभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षायां यथा प्रयाजानां संबन्धो भवति तथा प्रयाजमध्ये पठितस्याभिक्रमणस्य स्वातन्त्र्येण संबन्धः स्यादिति तस्य प्रयाजाङ्गत्वं न स्यादिति भावः । यथाभिक्रमणमिति । अभिक्रमं जुहोत्याभिक्रम्ये (तै. सं. २।६।१।४) इत्यादिभिक्रमणं विधीयते । अभिक्रम्यादूरे स्थित्वा प्रथमं हुत्वा पादं पुरतः प्रक्षिप्य द्वितीयं जुहोति । एवं प्रतिप्रयाजमुत्तरोत्तरमाहवनीयसर्पापदेशमनं यत्चेतदभिक्रमणम् । समानयत इति । चतुर्थप्रयाजार्थमौपभृतस्याज्यस्य जुह्वामानयनमत्र विधीयते । उपभृतो घृतपात्रविशेषात्सकाशाज्जुहोर् जुह्वरूपपात्रविशेषे अर्धमाज्यं समानयेदिति तदर्थः । तेजःशब्दोत्र घृतवाची । एतद्घृतानयनरूपमेकं प्रयाजाङ्गं पूर्वमुक्तम् (तै. सं. २।६।१।२) । ततोऽभिक्रमणमुक्त्वा पश्चाद्यो वै प्रयाजानाम् (तै. सं. २।६।१।४) इत्यत्र मिथुन-

दिना किंचिदङ्ग निधीयते । अतः प्रयाजाङ्गमध्ये पठितमभिक्रमण तदङ्गं भवति । तत्कथभावाकाङ्क्षाया अग्रान्तेः । यथाहुः—

१. - परंप्रकरणस्थानाभङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः । १-१ १

ज्ञाते पुनश्च तैरेव सदशेन तदिष्यते ॥ (त.वा. ३।१।२४) इति ।

न चाङ्गभावाभावाः कथभावाकाङ्क्षाभावात् कथ प्रयाजभावाकथभावे-
नाभिक्रमण गृह्यते इति वाच्यम् । भावनासाम्येन सर्वत्र कथभावा-
काङ्क्षायाः सत्त्वात् । प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकार भावयेदित्युक्ते यो नाम
न जानाति प्रयाजैरपूर्वं कर्तुं तस्यास्त्वेव कथभावाकाङ्क्षा—कथमेभिरपूर्वं
कर्तव्यमिति । सा च सदशपतितैर्वाचनिकै स्मार्तैश्चाचमनादिभिः शाम्यति ।

त्वेन ज्ञानरूपमङ्गान्तरमुक्तम् । समिधो बहवीरिय यजति तन्नूनपातमेकमिव
यजति तदेतन्मिथुनत्वेन भावनीयम् । लाक एकस्य पुरुषस्य बहव्यः स्त्रिया
भवन्ति । तत्साम्यादत्र मिथुनत्वोपचारः । तत्कथभावेति । अभिक्रमणोत्तर
पठित यन्मिथुनत्वभावनारूपम् तत्सम्बन्धपर्यन्तं प्रयाजैरकथभावाकाङ्क्षाया
अनिवर्तनादित्यर्थः । यद्यपि तर्वा प्रयाजशब्दपुरस्कारेण विहितस्याच्छ्रुत्यैव
तथा प्रयाजाङ्गत्वं तथाप्याकाङ्क्षा तत्रायर्जनीयैव भवति । तथा चाकाङ्क्षाया
सत्या श्रुत्यादिप्रमाणत्रयान्यतमेन प्रमाणेन संबद्धानामङ्गानां मध्ये पठितस्य
प्रकरणप्रमाणेन संबन्धो भवतीति भावः । तदेतद्—परंप्रकरणस्थानामिति ।
वर्शपूर्णमाससत्रान्विना प्रयाजाङ्गद्वानामेकस्मिन् धृतानयनरूपेद्वा श्रुत्यादि-
त्रयान्यतमप्रमाणेनाङ्गत्वेन बोधिते तथा पुनरन्यस्मिन्मिथुनभावनारूपेद्वा
श्रुत्यादित्रयान्यतमप्रमाणेन प्रयाजाङ्गत्वेन बोधिते तयोरङ्गत्वेन विनियुक्तया
द्वयोर्मध्य पठित सदशपतितत्वात्प्रयाजाङ्गत्वेनप्यत इत्यर्थः । कथभावाकाङ्क्षा-
भावादिति । कथभावाकाङ्क्षाया अभावादित्यर्थः । स्वर्गादिफल हि प्रधानभाव-
नाया इति तत्र कथभावाकाङ्क्षा भवतु नाम । अङ्गभावाभावास्तु तादृशफला-
भावेन तत्र नियमेन कथभावाकाङ्क्षा न सम्भवाति । किंचाङ्गभावाभावा कथ
भावाकाङ्क्षा चेत्तत्र तथा संबद्धाया अङ्गाङ्गभावाभावा अपि पुनः कथभावा-
काङ्क्षायामनवस्था स्यादित्याशयः । भावनासाम्येनेति । भावनया हि स्वभावात्
एव कथभावाकाङ्क्षेत्याप्यते । स्वर्गादिफलज्ञानं तु सा केवलं कुर्वन्पता
दधाति । कार्यकारिणी भवतीति वाच्यम् । स्वर्गादिफल चाङ्गभावाभावा अपि
परपर्यायं वर्तते एवेति वाच्यम् । सा चेति । अङ्गभूतकर्मणि यान्युक्तानि तत्र
मध्ये किंचित्पठितमास्ति चेत्तत्सदशपतितत्वात्कथभावाकाङ्क्षा सर-धनीयम् ।

तदभावे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्विहोमन्यायेन निवर्तते । दर्विहोमेपु हि स्वरूपनिष्पादनातिरिक्तस्तथाव्यापारो न श्रूयते । नाप्यतिदेशेन तत्प्राप्तिः । यागीयानां धर्माणां तावन्नातिदेशः । यागत्वेन होमत्वेन वैलक्षण्यात् । नापि होमीयानाम् । कस्य होमस्य धर्मः कस्मिन् होमे प्रवर्तत इति विशेषनिर्णये प्रमाणाभावात् । अतो धर्मप्राप्त्यभावादर्विहोमैरिष्टं भावयेत्कथमित्युत्पन्नाप्याकाङ्क्षा स्वरूपनिष्पादनेनैव शाम्यति । एवं येष्वङ्गेषु संदंशग्रन्थभावस्तत्रोत्पन्नाप्याकाङ्क्षा तेनैव निवर्तते । न तु सर्वथा तदभावः । तस्माद्युक्तमुक्तमभिक्रमणं प्रयाजाङ्गमिति ।

✓ तच्चेदमत्रान्तरप्रकरणं महाप्रकरणाद्वर्तीयः । संदंशपतितानां धर्माणां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रधानापूर्वात्प्रयाजाद्यपूर्वस्य इष्टित्युपस्थितेरिति ।

अविरोधिस्मृतिप्रोक्तमाचमनादिकं च तथैव संबन्धनीयम् । एतादृशश्च संबन्धः क्वाचिदेव । बाहुल्येन तु न सर्वत्र संदंशपठितं दृश्यते । नापि सर्वत्र स्मार्तमाचमनादिकमुपस्थितं भवति । नहि प्रोक्षति परिदधाति उत्पुनाति जुहोति वध्नाति अवहन्तीत्यादिषु प्रोक्षणादिकं कथमित्येवं कथंभावाकाङ्क्षायामुत्पन्नायां संदंशपठितं स्मार्तं वा किञ्चिदुपस्थितम् । किंतु तत्र प्रोक्षणादीनां स्वरूपं लोकत एवावगम्याकाङ्क्षा निवर्तनीया । तथा चानवस्थापि परितृप्ता भवतीति भावः । तत्राह-तदभावे चेति । लोकतोऽपगतकर्मस्वरूपमात्रानुष्ठानं स्वरूपनिष्पादनम् । दर्विहोमेऽप्यिति । दर्विहोमेति कर्मविशेषनाम धेयमित्यप्रमाध्याये चतुर्थपदे निर्णीतम् । स्वाहाकारप्रदाना एकमन्त्रका जुहोतिचोदनाचोदिता दर्विहोमाः । तत्र कथं जुहोतीत्येवं कथंभावाकाङ्क्षा त्यज्यते । किं तु तत्र कस्य चिदितिकर्तृश्रुताविशेषस्याभ्रवणादपूर्वत्वाच्चातिदेशेनापि इतिकर्तव्यताविशेषस्याज्ञानात्कंवलं लोकत एव होमस्वरूपमवगम्य सा निवर्तनीया भवति । वैलक्षण्यादिति । यजतिचोदनाचोदिता यागः । जुहोतिचोदनाचोदिता होमः । परिभाषायां च तयोर्भेद एव प्रतिपादितः । देवतान्द्वारेण द्रव्यत्यागो यागश्चकार्यः । प्रक्षेपविशिष्टो यागो होमश्चकार्य इति । प्रमाणाभावादिति । यद्येवमेवं होमः कार्य इत्येवं होमस्वरूपं किञ्चिदुपदिष्टं स्यात्तर्हि ततस्तस्य स्वरूपविशेषस्यान्यत्रातिदेशेन प्राप्तिः स्यात् । न तु तथा किञ्चिदुपदिष्ट इति भावः । संदंशग्रन्थभाव इति । न मध्ये पठितं किञ्चिन्नवा वाचनिकं किञ्चिन्नापि स्मार्तं किञ्चिद् । एतादृशानि प्रोक्षणादीनि वहुन्यङ्गभूतानि कर्माणि सन्ति । तत्र लोकत एव तत्स्वरूपं ज्ञात्वाकाङ्क्षा निवर्तत इति भावः । ऽऽटित्युपस्थितेरिति । संनिहिततरत्येन प्रथमतस्तस्य बुद्धचारोहादिति

प्रकृतमनुसराम् । तत्सिद्धमुभयविधस्य प्रकरणस्य विनियोजकत्वम् ।

✓ तदिदं स्थानादिप्रमाणद्वलवत् । यत्र हि स्थानादङ्गत्वं तत्रान्यतरस्य प्रकरणान्तरेण निराकाङ्क्षत्वम् । न च साकाङ्क्षं निराकाङ्क्षेण सन्नद्धं योग्यं निराकाङ्क्षोत्थापनेन । अतश्चान्यतराकाङ्क्षा यावदुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पन-द्वारा वाच्यादि कल्पयितुमारभ्यते इति तावत्प्रकरणेन वाच्यादिकं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति स्थानात्प्रकरणस्य वर्तीयस्त्वम् ।

अत एव विदेवनादयो धर्मा अभिपेक्षनीयसन्निधौ पठिता अपि नाभिपेक्षनीयस्याङ्गम् । तेषां तदङ्गत्वं भवत् स्थानाद्वेत्, न तु प्रकरणात् । अभिपेक्षनीयस्याव्यक्तचोदनाचोदितत्वेन ज्योतिष्टोमविकारत्वात्माकृतेरेव धर्म-निराकाङ्क्षत्वात् । किंतु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गम् ।

ननु 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र राजसूयशब्द

भावे । इत्थं प्रकरणप्रमाण निरूप्यदानीं स्थानप्रमाणापेक्षया तस्य बलवत्त्वं युक्तिपुरःसरं दर्शयति-तदिदमिति । अतश्चान्यतरेति । यथा लोक स्वीयकन्या परिणयं चिकीर्षन्नेववृत्ताद्विरकन्यार्थी वरव्यत्यथमतस्तत्र कन्यार्थिता समुत्पाद्येव पश्चात्तस्मै कन्यां दित्सति नत्यन्यथा । स्वयमेव कन्यार्थी वरालम्ब्यञ्चेत्तत्र कन्यार्थिनि कन्यार्थितासमुत्पादनं प्रयतते तद्वत् । अत एवति । राजसूयप्रकरणे इष्टयः पशुयामा सामयागाश्च बह्व्यः समप्रधानभूता पठ्यन्ते । तेषु च सामयागविशेषः कश्चिदभिपेक्षनीयसङ्गः । तादृशाभिपेक्षनीयसन्निधौ अक्षेर्वीक्ष्यति राजसूयं जिनाति शोभं शपमाख्यातीत्यत्र विदेवनादयो धर्मा पठ्यन्ते । विदेवनं कीदृशम् । जिनाति जयति । तत्र राजसूये फलभावाभावा कथभावाकाङ्क्षायां विदेवनादीनां च साध्याकाङ्क्षायां उभयाकाङ्क्षासत्त्वात्प्रकरणप्रमाणेन विदेवनादीनां समग्रराजसूयशेषस्य ननु तदन्तर्गताभिपेक्षनीयमात्रशेषत्वम् । अभिपेक्षनीयस्य विकृतिवागत्वेन तत्रत्यकथभावाकाङ्क्षायाश्चादरमात्रे कूलतोपकारे प्राकृतधर्मानिवृत्तत्वेनोभयाकाङ्क्षायां अभावो न प्रकरणप्रमाणासम्भवात् । यद्यप्यभिपेक्षनीयसन्निधिपाठेन विदेवनादिधर्माणां स्थानप्रमाणनाभिपेक्षनीयाङ्गत्वं सम्भवति तथापि स्थानप्रमाणापेक्षया प्रकरणप्रमाणस्य वर्तीयस्याङ्गाभिपेक्षनीयमात्राङ्गत्वं तेषाम् । अव्यक्तचादनति । उत्पत्तिवाक्ये दवताया अनभिधानं चादनाया अव्यक्तत्वम् । तत्र च धर्मणाभिपेक्षनीयस्य ज्योतिष्टोमस्वाजात्यामिति ज्योतिष्टोमविकृतिरभिपेक्षनीय इति भावः ।

ननु राजात । अयं भावः । राजसूयनका इष्टयो बह्व्यः पशुयामा साम

स्तावन्नामधेयत्वादाख्यातपरतन्त्रो यत्राख्यातं तत्रैव प्रवर्तते । न च दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यथा दर्शपूर्णमासपदं नामधेयमपि नाख्या-
तपरतन्त्रम् । तत्र हि यजेतेत्याख्यातमविशेषात्सर्वानेव श्रुतानाग्नेयादीन्प्रया-
जादींश्चाभिधातुं समर्थम् । दर्शपूर्णमासपदं त्रामेयादीनेव वदति न सर्वान् ।
अतश्च न तदाख्यातपरतन्त्रम् । तथा राजसूयपदमपि किं न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रसिद्धेन हि पदेनाप्रसिद्धं निर्णयिते । यथाहुः—

यामाश्च पठिताः । तथा च तेषामनेकेषां संघ एव राजसूयो नतु तदतिरिक्तः
फञ्चन पदार्थः । यथाघयणमित्युक्ते भान्ना एव बहवः प्रतीयन्ते नतु तदति-
रिक्तं किञ्चित् । तथा च तेष्वाम्नेषु सिक्तेषु न सेक्तव्यतयावशिष्यते किञ्चित् ।
तथा प्रकृते शष्टिपशुसोमयागेषु स्वल्पप्रकृतितद्योदकप्रातैतिकर्तव्यताकेषु
तावता राजसूयो निराकाङ्क्ष एवेति प्रकरणप्रमाणं न संभवाति । शष्टिनां प्रकृ-
तिश्च दर्शपूर्णमासः । पशुयागानां प्रकृतिश्चाग्नेयोमीयः । सोमयागानां प्रकृतिश्च
ज्योतिष्टोम इति । ननु न राजसूयशब्दः शष्टिपशुसोमयागसंघमात्रार्थकः । किंतु
विदेयनादिधर्मसहिततादृशसंघार्थकः । तथा चेष्टिनां पशुयागानां सोमया-
गानां चेत्किर्तव्यताविषये निराकाङ्क्ष्येपि न राजसूयफलभायनाया निरा-
काङ्क्ष्यमिति चेन्न । राजसूयशब्दस्योक्तार्थकत्वे प्रमाणाभावात् । राजसूय-
शब्दो हि कर्मविशेषनामधेयम् । स च कर्मविशेषः प्रत्यासत्त्या राजसूयाविधि-
वाक्यीयाख्यातनां क एव । तस्मात्प्रातं यजेतेति । यजेतेत्यस्यार्थं शष्टिपशुसो-
मयागानामन्तर्भावोपि तदतिरिक्तानां विदेयनादीनां तत्रान्तर्भावो न भवति ।
ननु कर्मनामधेयभूत इत्युक्तादृशकर्मविधिवान्वयात्वात्तेन समानार्थक
एवेति न नियमः । दर्शपूर्णमासशब्दे तादृशनियमस्य व्याभिचारविधाशये-
नाह-नञ् इति । आग्नेयावानिनि । आग्नेय एकः । अग्नीषोमीयोपांशुयाजी
ह्वी । ऐन्द्रो द्वी । ऐन्द्राग्न्यधिक इत्येवं यद् प्रधानयागा दशपूर्णमाससंज्ञकाः ।
तद्वद्भूताः प्रयाजाद्वो यागाः । तत्र प्रधानभूता अद्रभूताश्च सर्वे एव तत्रत्या
यागा यागत्वाविशेषाद्यजेतेत्याख्यातेनोच्यन्ते । दर्शपूर्णमासशब्दो हि काल-
विशेषवाचकः । तादृशं च कालं पुरस्कृत्य प्रधानयागाः पदविहिता इति न
दर्शपूर्णमासशब्देनाद्रभूतानां प्रयाजादीनां ग्रहणं भवति ।

प्रसिद्धेनेति । अयं भावः । कर्मनामधेय तद्विधायकवाक्यवशात्प्रातं च
समानार्थकमिति सत्यमेव । यत्र भिन्नार्थकत्वं नञ्चतोयप्रासते तत्रापि तयोः
समानार्थकत्वं केनापि प्रकारेणापपादनीयमेव । तत्र द्वयोः विधाः । नामधेय-
माख्यातपरतन्त्रमिन्वाक्याताथानुसारेण नामधेयशब्दार्थो नियत इत्येका ।

पदमज्ञातसदिग्ध प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति ।

निर्णीयते निरूढ तु न स्वार्थादपनीयते ॥

(त. वा. १।४।२) इति ।

दर्शपूर्णमासपदं च कालनिमित्तम् । तद्योगश्चाग्नेयादिपूततिवाभ्यैरवगतः ।
अतस्तद्वाचित्वेन दर्शपूर्णमासपदं प्रसिद्धम् । न च आग्नेयादीनां बहुत्वाद्-
द्विचयनान्तत्वमस्यानुपपन्नमिति वाच्यम् । विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमुदायद्वयमि-
प्रायेण तदुपपत्तेः ।

एव च दर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाचित्वे निर्णीते यजेतेत्याख्यातमपि

तद्वेपरीत्यनाख्यातं नामधेयपरतन्त्रमिति नामधेयशब्दार्थानुसारणाख्यातार्थो
निर्णय इत्यपरा । तत्रेयं व्यवस्था । यद्याख्यातपरतन्त्रं विना स्वयमयं
नामधेयशब्दो निर्णीतार्थो भवेत्तर्हि न तत्र तस्याख्यातपरतन्त्रम् । प्रत्युत
नामधेयशब्दार्थानुसारणैव तत्राख्यातार्थो निर्णयः । यदि तु नामधेयशब्द-
स्य निर्णीतार्थो न भवति तर्हि तत्राख्यातार्थानुसारणैव तदर्थो निर्णय इति ।
पदमज्ञातसिद्ध । अनिर्णीतार्थकमत एव सदिग्धार्थकं यत्पदं तत्तद्वाक्यीये
प्रसिद्धार्थकं पदे समानाधिकरणं चेत्तदर्थकमेव तदिति निर्णीयत । यत्तु
प्रसिद्धार्थकं पदं तत्तु न कदापि स्वार्थादपृथक् भवतीति यातिकार्यं ।

तद्योग इति । फालगुण इत्यर्थः । य एव विद्वान् पूर्णमासीं यजत
(ते स १।६।१।१) य एव विद्वानमावास्यां यजते (ते स १।६।१।२) इत्यत्र
दशपूर्णमासरूपं कालविशेषं पुरस्कृत्य तत्राविधानात् । तथा च कालविशेष-
वाचित्वेन प्रसिद्धो दर्शपूर्णमासशब्दाविति तथा कर्मनामधेयत्वे तादृशकाल-
विशेषपुरस्कारेण विहितं यत्कर्म तन्नामधेयतमवत्तस्याचितामिति न दशपूर्ण-
मासशब्दात् आख्यातार्थानुसारणं निर्णयो भवतीति भावः । नच आग्नेयादीनां
मिति । दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागपदकार्यत्वे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वयंकामा-
यजतत्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं नापपद्यते । किंतु तत्र दर्शपूर्णमा-
सरिति वक्तव्यं भवतीत्याशयः । विद्वद्वाक्यमिति । य एव विद्वान् पूर्णमासीं
यजत य एव विद्वानमावास्यां यजत इत्युक्तं वाक्यद्वयं विद्वच्चञ्चद्व्यर्थात्तत्त्वा-
द्विद्वद्वाक्यद्वयमित्युच्यते । तत्र चक्षुशब्दद्वयेन प्रत्येकं पूर्वाक्यागपदकान्तर्गतं
यागत्रयं परामृश्यते । पदसु च यागेषु त्रिकद्वयमित्येकरत्र त्रिकस्य दर्शसंज्ञा-
अपरस्य च पूर्णमाससंज्ञा द्विचनोपपत्तिरिति भावः । एव च इति । प्रधान-
भूतयागपदकमात्रवाचिदर्शपूर्णमासशब्दानुराधेन यजतत्याख्यातमपि याग

तानेव वदति । नहि तदुक्तौ स्वार्थत्यागो भवति । राजसूयपदं त्वनिर्णीतार्थम् । अतस्तदाख्यातपरतन्त्रमेव । तद्वाविशेषात्सर्वेषु इष्टिपशुसोमेषु विद्यते । तत्पर-
तन्त्रत्वाद्राजसूयपदमपि तानेव वदति ।

न च राजसूयशब्दस्य राज्ञा सूयते यत्रेति व्युत्पत्त्या सोमाभिषव-
निमित्तत्वात्तस्य च सोममभिषुणोतीति वाक्येन सोमयागेऽवगतत्वात्तद्वाचित्वमेव
नेष्टिपशुवाचित्वमिति वाच्यम् । न ह्यभिषेचनीयादिसोमयागेष्वभिषवः प्रत्यक्षेण
वाक्येन बोधितोऽस्ति । तद्वाक्यस्य ज्योतिष्टोमेऽसत्त्वात् । अतिदेशात्तत्संवन्धोऽ-
वगत इति चेन्न । अतिदेशस्य फलसंवन्धोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वारा-
ज्यकामो यजेतेत्येतद्वाक्यार्थावगत्युत्तरकालीनत्वात् । अनेन हि वाक्येन फल-
संवन्धे बोधिते पश्चात्कथंभावाकाङ्क्षायामतिदेशकल्पनात् । अतस्ततः प्रागेव
एतद्वाक्यार्थो वर्णनीयः । तदा चाभिषवस्यानवगतत्वाद्राजसूयपदमप्रतिद्वार्थ-
मेव । अत एव राजसूयपदमव्युत्पन्नमश्वकर्णशब्दवदित्युक्तं सांप्रदायिकैः ।

पदकमात्रवाचकमेव नतु प्रयाजादिवाचकमिति भावः । नहि तदुक्ताविति ।
यजेतेत्यनेन यागपदकमात्रोक्त्यापि न यजधात्वर्थः परित्यक्तो भवतीत्यर्थः ।
तानेव वदतीति । नतु तदतिरिक्तः कश्चन राजसूयशब्दार्थ इति भावः ।
तथाचेष्टिपशुसोमानां चोदकप्राप्तेतिकर्तव्यतया निराकाङ्क्षयाञ्च राजसूय-
नामकः कश्चन कर्मविशेष इतिकर्तव्यतायां साकाङ्क्ष इति प्रकरणप्रमाणेन
विदेवनादीनां तत्र विनियोगो न संभवतीति भावः । न च राजसूयेति ।
राज्ञा सूयते कण्ठ्यते सोमो यत्रेति राजसूय इति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दः
सोमयागमात्रार्थको नेष्टिपशुसोमसंघवाचीति शङ्काशयः । प्रासाङ्गिकी
शङ्क्यम् । नत्वनया विदेवनादीनां धर्माणां राजसूयाङ्गत्वे विनियोजकस्य
प्रकरणप्रमाणस्य समर्थनं भवति । समाधत्ते—नह्यभिषेचनीयादीति । अयं
भावः । राजसूयप्रकरणेनैका इष्टयो बहवः पशुयागा बहवः सोमयागाश्च
पठिताः । ते सर्वे राजसूयपदेनोच्यन्ते नतु तदन्तर्गताः केवलं सोमयागा
एव । यद्यपि राज्ञा सूयते सोमो यत्रेति व्युत्पत्त्या सोमाभिषवग्रहणं राजसूय-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं लभ्यते तच्च सोमयागेणैव नत्विष्टिषु नापि पशुयागेषु
तथापि न तद्राजसूयशब्दार्थनिश्चयकाले ज्ञायते । यतो राजसूयप्रकरणे
येभिषेचनीयादयः सोमयागाः पठितास्तत्र न सोमाभिषव उक्तः । स च
तत्प्रकृतिभूताज्ज्योतिष्टोमाच्चोदकेन तत्राधिगन्तव्यः । ज्योतिष्टोमं हि
सोमाभिषव उक्तः । अतिदेशश्च कथंभावाकाङ्क्षोत्तरमनुसंधीयते । कथंभावा-

एवं चाश्रयिद्वयत्वेनाख्यातपरतन्त्रत्वाद्वाजसूयपदेनोष्टिपशुसोमयागा उच्यन्ते । ते च तैस्तैः प्राकृतैर्वर्मनैराकाङ्क्षा इति न प्रकरणं विदेवनादीनां राजसूये विनियोजकम् । उभयाकाङ्क्षाया अभावात् । नच प्रातिस्विकरूपे-
नैराकाङ्क्षेऽपि न राजसूयत्वेन रूपेण नैराकाङ्क्षमिति वाच्यम् । आकाङ्क्षाद्वये
प्रमाणाभावात् ।

किंच प्रातिस्विकरूपैर्या कथंभावाकाङ्क्षा सापि फलसंबन्धोत्तरकालम् ।
स च राजसूयत्वेन न तु प्रातिस्विकरूपैः । राजसूयत्वेन च फलसंबन्धे
उत्पन्नायाः कथंभावाकाङ्क्षाया विदेवनादिभिः शान्तेरतिदेशकल्पनमेव न स्यात् ।

फाङ्क्षा च फलाकाङ्क्षिण एव फलज्ञानोत्तरं फलप्राप्त्यर्थं यतमानस्य भवति ।
फलज्ञानं च तद्वत्त्वानामभिपेक्षनीयादीनां सोमयागानां राजसूयपदवाच्यत्व-
ज्ञानोत्तरम् । स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र राजसूयपदबोधितस्य
कर्मणः स्वाराज्यरूपफलसंबन्धवाच्यमात्रं । तथा चादौ राजसूयपदार्थो निर्णयः ।
तत्काले च सोमयागेऽपि यस्तुतो विद्यमानस्यापि सोमाभिपेक्षस्याज्ञानात्केवलं
राजसूयशब्दार्थस्तत्रत्ययजेतेत्याख्यातानुसारेणैव वर्णनीयः । यजेतेत्याख्यातेन
च यागत्याविशेषात्तत्रत्यप्रकरणपठिता इष्टयः पशुयागाः सोमयागाश्चेति
त्रिविधा अपि संगृह्यन्ते । तथा च त्रिविधा अपि राजसूयपदवाच्या भवन्ति
नतु केवलं सोमयागा एवेति । तथाचावत्या राजसूयशब्दो रूढ एव स्वीकार्यो
भवति नतु यौगिकः । यथाश्वकर्णशब्दो वृक्षविशेषे रूढस्तद्वदिति ।

नच प्रातिस्विकेति । प्रातिस्व्यं भवानि प्रातिस्विकानि तत्तदसाधा-
रणानीष्टिद्यादीनि त्रीणि रूपाणि । तैश्च रूपैस्तेषां नैराकाङ्क्ष्यं नतु
राजसूयत्वेन । इष्टिः कथं कार्यं पशुयागश्च कथं कार्यः सोमयागश्च कथं
कार्यं इत्येवमुत्पन्नानां सिद्धयामाकाङ्क्षाणां तत्तत्प्रकृतितत्त्वोदकप्राप्तै-
र्धर्मैर्निवृत्तिर्भवति । परंत्विष्टिपशुसोमयागानां संधीभूतो यो राजसूयस्तस्य
कथंभावाकाङ्क्षा न निवृत्तति सा तत्र पठितैर्विदेवनादीभिर्धर्मैर्निवर्तनीयेति
प्रकरणप्रमाणमत्र संबधतीत्याशयः । प्रमाणाभावादिति । समुदायो ह्यवयवा-
पेक्षया नातिरिक्त इति प्रमेयोक्तम् (पृ. १५१ प ७) । तथा च यथा ब्राह्मणान्भोज-
येत्युक्ते प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति प्रत्येकं भोजनस्य पर्याप्ती तावतैव
निर्देशः परिपालितो भवति, नतु तत्र समुदायः कश्चनान्यो भोज्यो भवति
तद्वत् । एवं च प्रातिस्विकरूपेण याकाङ्क्षा सैव राजसूयत्वेनाकाङ्क्षा नत्वन्येति
भावः । किंच प्रातिस्विकेति । अयं भावः । कथंभावाकाङ्क्षा इति फलज्ञानो-
त्तरमेव फलप्राप्तेर्भवति । फलज्ञानं च राजसूयत्वेन कर्मावगम एवात्र भवति ।

यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसंबन्धविधायि वाक्यद्वयं भवेत्तदा युज्येतापि आकाङ्क्षाद्वयानुसारेण विदेवनादीनामातिदेशिकानां चाङ्गानां संबन्धः । न तु तदस्ति । तस्मात् प्राकृतैर्धर्मैर्नैराकाङ्क्षयात्र विदेवनादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति चेत्—

सत्यम् । अत एव सांप्रदायिकैर्विदेवनादीनां संदर्शो दर्शितः । राजसूयत्वपुरस्कारेण ये धर्मा विधीयन्ते ' राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति ' (तै. ब्रा.

स्वाराज्यकामो राजसूयेनेत्युक्तेः । तथा च कथंभावाकाङ्क्षा प्रथमतो राजसूय-
त्वेनैवोत्पद्यते राजसूयः कथं कार्यं इति । सा च प्रकृतियदित्यातिदेशेन न
निवर्तयितुं शक्या । राजसूयस्वरूपस्य सामान्यतोप्यज्ञातत्वेन तस्यैवशी
प्रकृतिरिति ज्ञातुमशक्यत्वात् । तथा चाकृतोपकारैरपि प्रकरणपठितैरेव
सा निवर्तनीया । सा च न प्रकरणपठितैरपीष्टयादिभिर्निवर्तयितुमर्हति ।
इष्टयादीनां स्वरूपानवबोधोऽतः । लोकतस्तावत्तेषां स्वरूपं नावगम्यते । नापि
शास्त्रतः । इष्टयादीनां स्वतन्त्रफलादेशेन प्रातिस्विकरूपेण कथंभावाकाङ्क्षाया
अभावादतिदेशाप्राप्तेः । तथा च सा प्रकरणपठितैर्लोकावगतस्वरूपैर्विदेव-
नादिभिर्कृतोपकारैरपि शान्तिं ज्ञेया । तथा सति तावन्मात्रानुष्ठानेनैव
फलप्राप्तिसंभवे तत्र पठितानामिष्टयादीनां स्वरूपानवबोधाय प्रकृतियदित्यति
देशकल्पनमेव तत्र न स्यात् । अथ माऽस्त्यतिदेशकल्पनम् । अस्तु च
विदेवनादिभिरेव केवलमनुष्ठितं राजसूयफलप्राप्तिः । कस्तत्र भवतो मत्सर-
इति चेन्न कश्चिदपि तत्र मे मत्सरः । कोपस्तु भवति । प्रकरणपठिताना-
मिष्टयादीनां निरर्थक्यापत्तेः । तथा च तत्सार्थक्याय क्रमेण ते सर्वे
संबन्धनीयाः । ते च प्रकरणपठिता इष्टयः पशुयागाः सोमयागाश्च कथंभावा-
काङ्क्षायां संबध्यमाना यद्यापि स्वरूपानवबोधेन न कथंभावाकाङ्क्षो निवर्त-
यितुमर्हन्ति तथापि तथैव कथंभावाकाङ्क्षया तत्रातिदेशं प्रवर्त्ये-
ष्टयादीनां स्वरूपानवबोधः संपादनीयः । इष्टयादीनां प्रातिस्विकरूपेण
फलादर्शनेपि प्रथमतो राजसूयत्वेनोत्पत्त्या या कथंभावाकाङ्क्षा संवेष्टयादित्येन
कथंभावाकाङ्क्षायां पर्यवस्यतीति यावत् । तथा चातिदेशेनेष्टयादीनां स्वरूपान-
वगमे तत्र कृतोपकारैः पदार्थं राजसूयकथंभावाकाङ्क्षायां निवृत्तत्वेन तत्र
पठितानामपि विदेवनादीनां धर्माणामकृतोपकाराणां न प्रकरणप्रमाणेन
राजसूये संबन्धो भवितुमर्हति ।

अत एवेति । यतश्च विदेवनादीनां धर्माणां राजसूये विनियोगे
उभयाकाङ्क्षा न संभवत्यतोत्र सांप्रदायिकैः संदर्शं प्रदर्श्य प्रकरणप्रमाणं
समर्थितमित्यर्थः । राजसूयाद्येति । एना इत्यनेन पूर्वोक्तानामपां परामर्शः ।

१।७।६) इत्येवमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते । अतस्ते सर्वे राज-
सूयाङ्गम् । प्रयाजानुवादेन विधीयमानधर्ममध्ये पठितप्रयाजाङ्गाभिकमणवत् ।
तस्माद्युक्तमुक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्वाजसूयाङ्गत्वमिति । तत्सिद्धं प्रकरणस्य
स्थानादुचलीयस्त्वमिति ।

देशसामान्यं स्थानम् । तच्च द्विविधम् । पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं
चेति । यथाहुः—

तत्र क्रमो द्विवेष्टो देशसामान्यलक्षणः ।

पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम् ॥ (त. वा. ३।३।५) इति ।
स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् । पाठसादेश्यमपि द्विविधम् । यथासंख्यपाठः

अत्रापामुत्पन्नं विधीयते । तच्च राजसूयशब्दपुरस्कारेण विहितत्वाच्चतुर्थेय
राजसूयाङ्गम् । एतादृशानां राजसूयाङ्गानां मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते
इति परप्रकरणस्थानम् (पृ. १४८ प. ३) इति पूर्वोक्तवार्तिकप्रवृत्तसंबन्ध-
न्यायेन विदेवनाद्योपि राजसूयाङ्गत्वं प्रकरणप्रमाणेन प्राप्तुवन्तीत्यर्थः ।
अनेकेषामङ्गानामनेकप्रमाणैरेकरूपितमङ्गत्वं तु भवत्येव विरोधाभावाविति
भावः ।

अथ क्रमप्राप्तं पञ्चमं स्थानप्रमाणं लक्षयति— देशसामान्यं स्थानम्
इत्यादिना स्थानविनियोगः (पृ १५९ प. ८) इत्यन्तेन । देशसामान्य
समानदेशत्वम् । समानदेशपठितयोरङ्गाद्विभावयोग्ययोर्द्वयोः पदार्थयोः
समानदेशपठनावेव मिथोङ्गाङ्गिभावो भवतीत्यर्थः । पाठसादेश्यमिति । सादेश्यं
समानदेशत्वम् । द्वयोः पाठस्थानं संख्यया तुल्यं चेदनुवाकादिभेदेऽपि तयोः
समानदेशत्वं भवति । किंचैकस्मिन्नेवानुवाकादौ द्वयोः पाठश्चेत्तयोः समान-
देशत्वं भवति । अनुष्ठानसादेश्यमिति । द्वयोरेकस्मिन्नुवाकादौ पाठाभावेऽपि
तथा संख्यया तुल्ये स्थाने पाठाभावेऽपि यदि तयोर्द्वयोरनुष्ठानं केनचिद्धेतुर्नेक-
स्मिन्नेव दिनादौ कर्तव्यतया प्राप्तं चेत्तयोरपि समानदेशत्वं भवति ।
देशपदेनानुष्ठानकालस्य ग्रहणात् । पाठसादेश्येऽपि च न देशपदेन भूम्यादिदेशो
ग्रहीतुं शक्यः । किंतुच्चारणकाल एवेति बोध्यम् । अत्रार्थं वार्तिकोक्ति
प्रमाणयति—तत्र क्रम इति । क्रमः स्थानप्रमाणम् । विनियोगस्य कारणीभूतं
देशसामान्यरूपं यत्स्थानप्रमाणं तत्पाठसादेश्यादनुष्ठानसादेश्याच्चेति द्विवे-
ष्टेतिमत्यर्थः । अनर्थान्तरमिति । अन्योर्थोर्थान्तरम् । न अर्थान्तरमनर्थान्तरम् ।
पर्याय इति यावत् । वार्तिकस्थक्रमशब्दः स्थानवाचीति भावः ।

संनिधिपाठश्चेति । तत्र ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् (मै. सं. २।१।१, २) इत्येवं क्रमविहितेष्टिषु इन्द्राग्नी रोचना दिवः (मै. सं. ४।१।१।१) इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स यथासंख्यपाठात् । प्रथमपाठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते । समानदेशत्वात् ।

यानि तु वैकृतान्यङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन ऽविहितानि संदंशपतितानि तेषां विकृत्यर्थत्वं संनिधिपाठात् । तेषां हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलवृद्धिकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संवध्यते । उपस्थितत्वात् । अत एव तेषु न विश्वजिन्न्यायावतारः । स्वतन्त्रफलार्थत्वे विकृतिसंनिधिपाठानर्थक्यापत्तेश्च ।

पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् । औषवस्येऽहि अग्नीषोमीयः पशुरुनुष्ठीयते । तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते । अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पथपूर्वमेव भाव्यत्वेन संवध्यते । अतो युक्तमनुष्ठानसादेश्यात्तदर्थत्वं तेषाम् ।

यथासंख्यपाठमुदाहरति-तत्रैन्द्राग्नमिति । मैत्रायणीयशाखायां काभ्येष्टिकाण्डे ऐन्द्राग्नमित्यादय इष्टयः क्रमेणोक्ताः । तत्रैव च काभ्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याकाण्डे याज्यामन्त्रः पुरोनुवाक्यामन्त्रश्चेत्येवं मन्त्रयुग्ममेकस्यामिष्टावित्येवं मन्त्रयुग्मानि निर्दिष्टानि । तत्र प्रथमं मन्त्रयुग्मं प्रथमेष्टौ द्वितीयं मन्त्रयुग्मं द्वितीयेष्टावित्येवं क्रमेण मन्त्राणां विनियोगो भवति ।

समानदेशत्वादिति । संख्यया देशस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । संनिधिपाठमुदाहरति-यानित्याति । यथामनहोमानां सांयहणीष्टौ विनियोगः । एतच्च प्रागुपपादितम् (पृ. १४६ प. ३१) । प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानामौष्वरत्वादीनां प्रकरणप्रमाणेन विनियोगो भवति । तथा संदंशपतितानां विदेवनादीनां प्रकरणप्रमाणेन विनियोगो भवति । अतोऽत्र प्राकृताङ्गानुवादेनोति संदंशपतितानीति चोक्तम् । अत एवेति । उपस्थितत्वादेवेत्यर्थः । विश्वजिन्न्याये ह्यनुपस्थितस्य स्वर्गस्य फलत्वकल्पनम् । उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पना च न कदापि न्याय्या भवतीति भावः । अनुष्ठानसादेश्यमुदाहरति-पशुधर्माणामिति । पशुधर्मा उपाकरणादयः । प्रजापतेर्जायमानाः (तै. सं. ३।१।५) इत्यादिमन्त्रोच्चारणपूर्वकं पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम् । दर्भज्वालयाग्निः अवक्षिणीकरणं पर्यधिकरणम् । यूपे रज्ज्वा घन्धनं यूपनियोजनम् ।

न च पाठसादेश्यादेव तर्हि न स्यादिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयस्य पशोः ऋयसनिधौ पाठात् । न च ऋयसनिधौ तस्य पाठे तदनुष्ठानमपि तत्र स्यादिति वाच्यम् । 'स एष द्विदेवत्यः पशुरोपवसथ्येऽहि आलब्धव्यः' इति उचनात्तदनुपपत्तेः । न च स्थानात्प्रकरणस्य वलीयस्त्वेन पशुधर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । तस्य सोमयागत्वेन पशुधर्मग्रहणेऽयोग्यत्वात् । अतः 'आनर्थक्यप्रतिहताना विपरीत बलावलम्' इति

ज्यातिष्टामप्रकरणे महादीक्षादिनतद्यतुर्थं ओपवसथ्यसज्ञकं विवस्तेनुप्रेयत्वेन यद्धर्मजातमुक्तं तत्रते पशुधर्मा पठ्यन्त । अतस्तस्मिन्नेव दिने तनुप्रेया भवन्ति । तथा दीक्षणीयोत्तरदिनेनुप्रेयत्वेन यद्धर्मजातमुक्तं तत्र सोम प्रीणासीति सोमऋय उक्तः । तत्रेव चाग्नीषोमीयपञ्चालम्भनमुच्यते । तत्र सोमऋयस्तस्मिन्नेव दिने क्रियते । परंतु तत्रेव तत्सनिधायुक्तमपि पञ्चालम्भनं तत्र न क्रियते । किंत्योपवसथ्यसज्ञके चतुर्थदिने क्रियते । स एष द्विदेवत्यः पशुरोपवसथ्येऽहि आलब्धव्य इत्ययं तस्य विशिष्टः कालविधानात् । अग्निः सोमश्चेति देवताद्वयमुद्दिश्य क्रियमाणं पशुद्विदेवत्यो भवति । तथाचैकस्मिन्नेव चतुर्थे दिने पशुपाकरणादयं पशुधर्मा पशुपालम्भनं चानुष्ठायित इत्यनुष्ठानतो देशसाम्यात्पशुपाकरणादीनां धर्माणां पञ्चद्वयतया साक्षात्पञ्च-पूवापकारकत्वमयं न तु साक्षात्प्रधानभूतज्योतिष्टामापूवोपकारकत्वम् । ज्यातिष्टामे तेषां स्यातन्व्येण सवन्धाभावादिति भावः । न च स्थानात्प्रकरण-स्याति । पशुधर्माणां भाव्याकाङ्क्षायां सत्त्वेन ज्योतिष्टोमस्य कथभावाका-ङ्क्षायास्तत्र पठितः पशुसवन्धपर्यन्तं सत्त्वेन चोभयाकाङ्क्षायाः सत्यादिति भावः । तस्य सोमयामत्वेनेति । ज्योतिष्टामा हि सोमयागः । तत्र तदङ्गत्वं नाग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयं पशुयागा भवन्ति । तथा च पशुधर्माणां पशुयागाङ्गत्वमप्यस्यातन्व्येण ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं नैव सम्भवति । पशुयतिरि-क्तं पशुधर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । तथाचैहिक विषये वलीयोपि प्रकरणप्रमाणं कुण्ठितं भवतीत्यालोच्य स्थानप्रमाणेनाग्नीषोमीयार्थत्वं पशुधर्माणां सिद्धम् । यथा स्मृतिपुराणापेक्षया वलीयस्यापि श्रुतिरनधिकाराद्योग्ये शूद्रे कर्मानु-ष्ठानातिरिक्तप्रयुज्यमाना चेन्नार्थवती भवति । तथा च तत्रानर्थक्येन प्रतिहतायां तस्या स्मृतिपुराणानां तत्र प्रवृत्तिस्तद्वत् । न चैव पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वं सवनीयानुबन्ध्यो कथं तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तथोरग्नीषोमीयविकृतित्वेन चोदकेन तत्र तत्प्राप्तिरुपात्ता । आनर्थक्यमिति । तथा च लोकिकी गाथा—

वलवाननर्थकारी चेदवलानां प्रवृत्तौ लभ्यम् ।

शोकप्रोज्झितदस्त्रो धृष्टद्युम्न घातितो द्रोण ॥ इति ।

न्यायात् स्थानात्पशुयागार्थत्वमेव धर्माणां युक्तम् ।

न च तेषां तदर्थत्वं प्रकरणादेव किं न स्यादिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयकथंभावाकाङ्क्षायाः क्लृप्तोपकारैः प्राकृतधर्मैरेवोपशान्तत्वात् । स हि सांनार्ययागप्रकृतिकः । उभयोः पशुप्रभवद्रव्यत्वसामान्यात् । तदुक्तं—
'सांनार्यं वा तत्प्रभवत्वात्' (जै. सू. ८।२।१३) इति । सांनार्यं दधिपयसी । तत्र पशुयागः पयोयागप्रकृतिकः । साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकाङ्क्षत्वाच्च पशुयागे धर्माणां प्रकरणं विनियोजकम् । किंतु स्थानमेव । तदेवं निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः ।

अत्रानर्थकारित्यस्थानर्थं करोतीति नार्थः । किञ्च न करोतीति । उत्तरार्धानुरोधात् । तेषां तदर्थत्वमिति । पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसावेक्ष्येन स्थानप्रमाणाद्भवतीति यदुच्यते तदेव प्रकरणप्रमाणादिति यत्तद्व्यम्बलीयसः प्रमाणस्य संभवे दुर्बलप्रमाणप्रदर्शनस्यायुक्तत्वात् इत्याशयः । अग्नीषोमीयेति । अग्नीषोमीयपशुयागो हीतरपशुयागानां प्रकृतिभूतोपि स्वयंसांनार्ययागस्य चिक्रातिरेव । तथा च पशुधर्मा अग्नीषोमीयावन्वजातिदिश्यन्ते । इतरे च सर्वे धर्माः सांनार्ययागादग्नीषोमीयेतिदिश्यन्ते । तथा चाग्नीषोमीयकथंभावाकाङ्क्षा प्रकृतिकः प्रातिः क्लृप्तोपकारैरितरधर्मैरेव निवर्तते न ॥ पशुधर्मसंबन्धपर्यन्तमयतिष्ठते । तेषामक्लृप्तोपकारत्वात् । पशुधर्माणामसंबन्धेऽपि चोदकप्रातिः क्लृप्तोपकारैर्धर्मैरेवाग्नीषोमीयानुष्ठानसंभवात् । एवमग्नीषोमीयस्य नैराकाङ्क्षे पश्चात्तत्र पशुधर्माणां भवन्संबन्धः स्थानप्रमाणाद्वेति भावः । सांनार्ययागोति । सम्यङ्गनीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सांनार्यं दधि पयश्च । तादृशं यत्र हविः स सांनार्ययागः । जमिनिनाष्टमाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयाधिकरण इत्थं सिद्धान्तितम् । अग्नीषोमीयपशुयागस्य प्रकृतिः किमग्नीषोमीयः पुरोडाश उत सांनार्ययागः । आद्यं देयतासाम्यम् । अग्निः सोमश्चेति देयताद्वयं पुरोडाशो पशो च । अन्ये हविःसाम्यम् । दधिपयसोः पशुप्रभवत्वम् । पशोश्च पशुप्रभवत्वम् । तत्र देयतासाम्यापेक्षया हविःसाम्यस्य बलीयस्त्वात्सांनार्ययाग एव प्रकृतिरिति । तदुक्तं सांनार्यं वा तत्प्रभवत्वादिति । अग्नीषोमीयपशोः सांनार्यं प्रकृतिः पशुप्रभवत्वसाम्यादिति तदर्थः । सांनार्ययागमध्ये च पयोयाग एवाग्नीषोमीयपशोः प्रकृतिः । साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । पशुप्रभवत्वं साक्षात्परम्परया चेति द्विविधम् । तत्र पशोः पयसश्च पशुप्रभवत्वं साक्षात् । वृधस्तु परंपरया । पशुतो हि पयोद्वारा दधि प्रभवति ।

तच्च समाख्यातः प्रचलम् । स्थानविनियोगे हि पदार्थयोर्देशसामान्य-
 लक्षणः संबन्धः प्रत्यक्षः । समाख्याविनियोगे तु संबन्धो न प्रत्यक्षः ।
 पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् । न च सा संबन्धवाचिका । यौगिकानां शब्दानां
 द्रव्यवाचकत्वेन संबन्धावाचकत्वात् । तथा हि—समाख्या संबन्धसामान्य-
 वाचिका स्यात् तद्विशेषवाचिका वा । नाद्यः । तदुक्तौ प्रयोजनाभावात् ।
 सर्वयौगिकशब्दानां पर्यायतापत्तेश्च । द्वितीयेऽवश्यं संबन्धिनो वाच्यौ ।
 तदन्तरेण संबन्धे विशेषाभावात् । तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण तदप्रतिपत्तेश्च । अतश्चा-
 वश्यं संबन्धिवाचकत्वं समाख्याया वक्तव्यम् । तथा च न संबन्धवाचकत्वम् ।
 संबन्धिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिसंभवे तत्र शक्तिरूपेणै-
 गौरवात् । यथाहः—

तथा

पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।

पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥ इति ।

तथा च समाख्या न संवन्धवाचिका । हेतुचमस इत्यादिका तु वैदिकी समाख्या निषादस्थपतिशब्दवन्न पृथ्वर्यसंवन्धवाचिका ।

तत्र तत्संवन्धस्य राजनिरूपितत्वं पुरुषनिरूपितत्वं च यद्भासते तादृश-
निरूप्यनिरूपकभावसंवन्धस्य कस्मादपि शब्दादनुष्ठानुपस्थितत्वात् ।
तथा च यथा तत्र निरूप्यनिरूपकभावसंवन्धस्य वृत्तिमन्तरेणापि प्रतीति-
स्तथा राजपुरुषपदे स्थस्थानिभावसंवन्धस्यापि वृत्तिमन्तरेणैव प्रतीतिरस्तु
किं तत्र वृत्तिकल्पनयेति । तथा च संवन्धे शक्तिर्गौरवपराहतेति । पाकं स्थितिः
पाचकशब्दे पचिषातुः पाकक्रियां ब्रूते । तथा अकइति तदुत्तरप्रत्ययः
कर्तृरूपमर्थं ब्रूते । तयोश्च यः संवन्धस्तादृशसंवन्धविशिष्टमर्थं न कोपि ब्रूत
इत्यर्थः । एवं वैदिकलौकिकसाधारणसमाख्यायाः संवन्धावाचकत्वं प्रसा-
धितम् । संवन्धावाचकत्वादेव च केवलं तत्र तादृशसमाख्यावल्लारसंवन्धः
कल्पनीयो भवति । स्थानप्रमाणे च पाठसाधेश्यत्वरूपः संवन्धः क्लृप्त एवेति
तेन संवन्धेनाकाङ्क्षादिकल्पनद्वारा जायमानो विनियोगः कल्पनीयसंवन्धा-
त्समाख्याप्रमाणात्पूर्वमेव भवतीति स्थानप्रमाणापेक्षया समाख्याप्रमाणस्य
दुर्बलत्वं सिद्धम् । तत्र लौकिकी समाख्या स्थानादिसर्वप्रमाणापेक्षयाति-
दुर्बला । कस्यचित्पदार्थस्य प्रमाणान्तरेण क्वचिज्जायमानं संवन्धमालोच्य
तदुत्तरं याज्ञिकैः साधारणानां लोकानां तदवबोधाय केवलं सा संकेतिता ।
तथा चाधुनिकसंकेतभूतायास्तस्याः प्रमाणत्वमेव तावज्ज्ञेयमिति कथं सा
प्रमाणान्तरेभ्यो बलीयसी भवेत् । वैदिकी समाख्या तु वेदे व्यवहृतात
एवानादिरिति सा प्रमाणम् । किंतु कल्पनीयसंवन्धत्वादेव तस्या दौर्बल्यं
बोध्यम् । तद्विवर्तनीं निषादस्थपतिन्यायेन द्रष्टव्यति-हेतुचमस इति । निषाद-
स्थपतिशब्दद्वयनि । स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् (जै सू. ६।१।१२)
इति जैमिनेः सूत्रम् । एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादानां स्थपति-
रिति न पट्टीतपुरुषः । किंतु कर्मधारय एव । यः स्थपतिः स एव निषादः
स्यात् । कुतः शब्दसामर्थ्यात् । शब्दनिष्ठमुख्यप्रवृत्तिसामर्थ्यात् । पट्टीतपुरुषे
हि संवन्धे लक्षणापत्त्या कर्मधारय एव युक्त इति तदर्थः । अत्र लक्षणादोषेण
पट्टीतपुरुषस्याप्राप्तत्वोक्त्या निषादस्थपतिशब्दस्य मुख्यवृत्त्या संवन्धा-
वाचकत्वं सिद्धम् । संवन्धावाचकत्वादेव च क्लृप्तसंवन्धस्थानादिप्रमाणा-

नापि वाक्यवत्तद्वोधिका । तस्याः पदत्वेनाप्रमाणत्वात् । पौरोडाशिक-
मित्यादिसमाख्यास्वतिदुर्बला । लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् । काण्ड-
गोचरत्वेन तत्तत्पदार्थागोचरत्वाच्च । काण्डवाचकत्वमपि न काण्डत्वेन । किंतु
पौरोडाशिकत्वादिनैव । न ह्येकहायनीशब्दो द्रव्यवाचकोऽपि गोत्वेन तद्वदति ।
किं तर्हि एकहायनीत्वेनैव । स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्निशेषपुरस्कारणैव
सवन्ध प्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः । अतश्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः
सवन्धोऽस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षप्रतिपन्नेन सवन्धेन परस्परमाकाङ्क्षा ।
तदभावे च सवन्धानुपपत्तेः । कल्पितसवन्धेन च यावदितरमाकाङ्क्षादिकल्पना

पेक्षया समाख्याया दार्ढ्यमिति बोध्यम् । ननु यथा राज्ञः पुरुष इति वाक्ये
निरूप्यनिरूपकभावसवन्धस्यावाक्यस्यापि वाक्यस्यभावबलाद्यथा प्रतीति
स्तथा समाख्याशब्दापि सवन्धप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयत्याशङ्क्याट-
नापीति । तस्या इति । समाख्याया इत्यर्थः । समाख्याशब्दो हि पदरूपः ।
न तु वाक्यरूपः । प्रमाणं च लोके साकल्यनार्थप्रतीतिजनकत्वाद्वाक्यमेव ।
तथा च प्रामाण्यबलाद्वाक्यस्य तादृश सामर्थ्यमस्तु नाम न तु पदस्यति भावः ।
पौरोडाशिकमिति । इयं लौकिकी समाख्या । पुरोडाशसवन्धव्यर्थप्रतिपादक
काण्ड याज्ञिक पौरोडाशिकमिति सकेतितम् । तस्मिन्काण्ड शुन्धश्च देव्याय
कर्मणे (ते स १।१।३) इति पात्रसशोधनमन्त्रः पठ्यते । स च स्थानप्रमाणेन
कुम्भीशाखापवित्रादिसान्नाय्यपात्रशोधने विनियुज्यते । नतु पौरोडाशिकमिति
समाख्याबलाद्भूखलादिपुरोडाशपात्रशोधने विनियुज्यते । काण्डगाचरत्व-
नति । शुन्धव्यमिति मन्त्रस्य हि समाख्यया विनियोगः कार्यः । समाख्या
च न मन्त्रस्य किंतु काण्डस्य । तथा च काण्डान्तर्गतपदार्थभूततत्तन्मन्त्राविनि-
योग सा कथं प्रभवतीति नाव । काण्डवाचकत्वमपीति । पौरोडाशिकशब्दस्य
हि न काण्डत्व प्रवृत्तिनिमित्तम् । किंतु पौरोडाशिकत्वम् । तत्तद्विशेषरूपेणाप-
स्थितयार्द्रयोः पदार्थयोः सवन्धः केवलं समाख्यया कल्प्यते । तथा चात्र
मन्त्रसमुदायरूपस्य काण्डस्य न तादृशविशेषरूपेणोपस्थितिः पौरोडाशिक-
शब्दाद्भवतीत्येतापि तस्या सर्वथा दुर्बलत्वमवति भावः । न ह्यकस्मिन् । एक
हायन वर्ष यस्यस्तादृशी गोरैकहायनी । अथ चैकहायनीशब्दो न गारूप
द्रव्यमाशब्द इव गोत्थनाभिधधाति किंत्वैकहायनीत्यनं तद्वत् । तथा च
पौरोडाशिकशब्दो न विनायधम पुरस्कृत्य प्रवर्तते इत्यतः समाख्यया कल्प्यमा
नोपि सवन्धो न सवन्धनीयत्वेनाभिमतपदार्थविशेषपुरस्कारण कल्पयितुं शक्य
इति भावः । सवन्धनति । समानदेशत्वरूपणत्यर्थः । कल्पितसवन्धेन चति ।

तावदन्वयाङ्गत्वा वाक्यादिकल्पनया विनियोगः क्रियते इति सिद्धं स्थानस्य
समाख्यातः प्राप्त्यस्य । अत एव शुन्धनमन्त्रः सांताप्यपात्राङ्गं पाठसादेस्यान्त
तु पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गमिति ।

समाख्या यौगिकः शब्दः । सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति ।
तत्र हेतुः चयसमक्षणाङ्गत्वं हेतुचयस इति वैदिक्या समाख्यया । अध्वर्यो-
स्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्ययैति संक्षेपः ।

तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि पट् प्रमाणानि । एतत्सिद्धकृतेन
विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि
विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि । तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति ।

तत्र सिद्धरूपाणि जातिद्रव्यसंख्यादीनि । तानि च दृष्टार्थान्येव । क्रिया-
रूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति । एतान्येव संनिपत्यो-
पकारकाण्यारादुपकारकाणीति चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीय-

समाख्याबलात्कल्पितेन संवन्धनेत्यर्थः । अत एवेति । जैमिनिना
तृतीयाध्याये तृतीयपादे एकादशाधिकरण इदमुक्तम् । अध्वर्योरिति ।
अध्वर्योरिवमाध्वर्यवश्च । इयं काण्डविशेषस्य लौकिकी समाख्या । अध्वर्युर्मांसि-
ग्विशेषः । आध्वर्यवकाण्डप्रतिपादिते कर्मजाते तस्य कर्तृत्वरूपेणाङ्गत्वम् ।
तथा स्थानप्रमाणनिरूपणे यथासंख्यपाठस्य यद्वाहरणमेन्द्राग्नमेकादशकपाल-
मित्याहुक्तम् (पृ. १५७ प. १) तत्रैन्द्राग्नमित्याहुक्ता इत्यर्थः कान्येष्टिसंज्ञिकाः ।
इन्द्राग्नी रोचना इत्यादि च याज्यापुरोनुवाक्याकाण्डम् । याज्यापुरोनुवाक्या-
काण्ड इति समाख्यावशादेव तत्रत्यमन्त्राणां काम्येष्टौ विनियोगः । केवलं
प्रथमतः याज्यापुरोनुवाक्यामुल्लस्य प्रथमेष्टावित्येवं क्रमेण विनियोगः
स्थानप्रमाणेनेति बोध्यम् । सिद्धरूपाणामिति । क्रियाव्यतिरिक्तानि सर्वाण्ये-
वाङ्गानि सिद्धरूपाणि । क्रियायाः साध्यत्वेनाधिगमात् । जातिद्रव्येति ।
आदिपदेन गुणसंग्रहः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ ब्राह्मणत्वाविजातिः
व्रीहीनयहन्तीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं पशुना यजेतेत्यादौ कत्वादिसेव्या
पुंस्त्वादिद्विभक्त्यनुरूपया पिङ्गाद्व्येत्याद्वारुण्यादिगुणश्वेत्येत्यां तत्र तत्राहुत्वेन
विनियोगो द्रष्टव्यः । एतेषां च दृष्टकार्यकारित्वमेव । तत्र व्रीह्यादिद्रव्यस्य
साक्षाद्दृष्टकार्यकारित्वम् । जातिसंख्यादीनां त्वाश्रयभूतद्रव्यद्वारेति बोध्यम् ।
एतान्येवेति । गुणकर्माणि संनिपत्योपकारकाणीत्युच्यन्ते तथा प्रधानकर्माणि
चारादुपकारकाणीत्युच्यन्ते । कर्माङ्गभूतव्रीह्यादिव्यत्याद्युद्दिश्य विधीय-

मान कर्म सनिपत्योपकारकम् । यथावघातप्रोक्षणादि । तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं च । दृष्टार्थमवघातादि । अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि । तद्धि द्रव्यत्यागाशेनादृष्ट देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्ट करोति । इदमेव चाश्रयिकर्म इत्युच्यते ।

तच्च सनिपत्योपकारकं द्विविधम् । उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति । तत्रावघातप्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थम् । ग्रीहीणा यागे उपयोक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्म इडाभक्षणाद्युपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम् । उपयुक्तस्याकीर्णकरतानिवर्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

उपयुक्तसंस्कारार्थं च उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थाद्दुर्धलम् । उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणेऽत्यादरात् । अत एव प्रायणीयनिष्कासे उदयनीय

मानानि यान्यवघातप्रोक्षणादीनि कर्माणि तानि सनिपत्य कर्माद्भूतं यथा प्राप्य तत्र दृष्टादृष्टातिशयाधानद्वारा मुख्यस्य दर्शपूर्णमासादिकर्मणो उपकारकाणि भवन्ति नतु स्वातन्त्र्येण । तेषां ब्रह्मादिद्रव्यावलम्बित्यात् । अत एवैतादृशानि कर्माणि गुणकर्माणीत्युच्यन्ते । यानि तु स्वातन्त्र्येण मुख्यकर्मणो उपकारकाणि भवन्ति तान्यारादुपकारकाणि प्रधानकर्माणीत्युच्यन्ते । आरात्समीपस्थित्यापकारकाणीत्यर्थः । यथा प्रयाजादीनि कर्माणि । इष्टार्थमिति । ब्रह्मादौ धितुपीकरणरूपमवघातस्य दृष्टप्रयोजनम् । तथा ब्रह्मादवावपूर्वात्पावनसामर्थ्यरूपं प्रोक्षणस्यादृष्टप्रयोजनम् । तथा तत्तद्वतोद्देशेन कृतस्याद्भूतयागस्य तत्तद्वतोद्देशेन स्मरणरूपं दृष्टप्रयोजनमवघातपूर्वं चादृष्टप्रयोजनमिति भावः । इदमेव चेति । सनिपत्यापकारकं कर्मेवाश्रयिकर्म इत्युच्यते । कर्माद्भूतं द्रव्यमाश्रयत तदाश्रयीत्युच्यते । उपयोक्ष्यमाणार्थमिति । उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयोक्ष्यमाणार्थम् । आकीर्णकरतानिवर्तकमिति । आकीर्णं व्याप्तं करोतीत्याकीर्णकरम् । तस्य भावः आकीर्णकरता । तन्निवर्तकमित्यर्थः । यथा ब्राह्मणभाजनादिकर्मण्यज्ञ उपयुक्तं सति तत्रोच्छिष्टेन स द्वेष्टो दृष्टान्तं भवति । तन्निवर्तकं गोमयोपलपादिकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म भवति ।

उपयुक्तति । नन्वनयाद्भूतो सनिपत्यापकारकयोः कीदृशो मिथाविराधः, यतः तयोः प्रबलदुर्बलमात्रं उपयुज्यत इति चेत् उच्यते । यत्रैकमवकाशमुक्तसंस्कारार्थमपि सम्भवति उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थमपि च सम्भवति तत्र तदुपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थमेव मन्तव्यमित्याशयात् । तथा च तदुपयोक्ष्यमाणसंस्कारद्वारैवापूर्वात्पादकं भवतीति भावः । अत एव प्रायणीयमिति ।

मनुनिर्वपति (तै. सं. ६।७।५।५) इत्यत्र निष्कासस्य निर्वापार्थत्वम् । न तु तस्य तदर्थत्वं निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकादशे (११।२।६४) । तच्च संनिपत्योपकारकभारादुपकारकाद्वलीयः ।

नन्ववघातादि भवतु वलीयः । तस्य दृष्टार्थत्वात् । आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात् । दृष्टे संभवत्यदृष्टस्यान्याप्यत्वात् । श्रोक्षणादि संनिपत्योपकारकं तु कथं वलीयः । उभयोरदृष्टार्थत्वाविशेषात् । किंचारादुपकारकं साक्षात्

निष्कासो नाम भाण्डलितो हविर्द्रव्यावशेषः । चातुर्मास्ये वसुष्वग्र्यासकर्मणि प्रायणीयनामके दिवसे आमिक्षापात्रे यवपिष्टमयमेपमयदाय हुत्वा भाण्डलितो य आमिक्षावशेषस्तत्रोदयनीयनिर्वापः श्रुतः । उदयनीयशान्तिर्मासो दिवसः । अत्र निष्कासस्याधिकरणतया निर्वापे संबन्धः श्रूयते । अत्र च किं निर्वापो निष्कासस्याद्भुत निष्कासो निर्वापस्याद्भुमिति संशयः । यच्च निर्वापोद्धं तर्हि निष्कासः संस्कार्यः । यदि च निष्कासोद्धं तर्हि निर्वापः संस्कार्यः । निष्कासस्य संस्कार्यत्वे च तादृशनिष्कासद्वारा यस्य हविर्द्रव्यस्य स निष्कासस्तद्भविर्द्रव्यं संस्कृतं भवति । निर्वापस्य संस्कार्यत्वे च तादृशनिर्वापद्वारा तच्चिर्वापसाधनीयं हविर्द्रव्यं संस्कृतं भवति । अस्मिन्संशये निर्णयश्रोपयोक्ष्यमाणस्य प्रावत्यात्क्रियत इति निष्कासस्य निर्वापार्थत्वं सिद्धं भवति ।

उपयुक्तत्वादिति । उपयुक्तद्विवर्त्यसंबन्धित्वावित्यर्थः । तच्चेति । अत्राप्युपयुक्तसंस्कारार्थोपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थकर्मणोरिव विरोध उपपादनीयः । स चेत्थम् । यदैकमेव कर्म संनिपत्योपकारकमपि संभवत्यारादुपकारकमपि च संभवति तत्र कीदृशं तत्स्वीकार्यमिति संशये संनिपत्योपकारकमेव मन्तव्यमिति । तच्च संनिपत्योपकारकमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थं वा भवतूपयुक्तसंस्कारार्थं वा भवतु न तत्रारादुपकारकत्वं तस्य स्वीकार्यम् । एतत्फलं तु स्थाणौ वा स्थाण्वाहुतिर्दिहिता तत्कर्मोपयुक्तसंस्कारार्थरूपं संनिपत्योपकारकमेव नतु प्रयाजादिवदारादुपकारकं भवति । एतच्छ्रुतानुपदं धूलं एव यक्ष्यते ।

दृष्टार्थत्वादिति । तुपापसारणरूपदृष्टफलोत्पादनात् । आरादुपकारकस्य । समिधागादेः । दृष्टे संभवतीति । अदृष्टपेक्षा दृष्टस्य शीघ्रोपस्थितिकावात् ।

अदृष्टार्थत्वाविशेषादिति । तथा च तादृशे विषये उभयोः साम्यमेव नतु तत्र कस्यापि प्रावत्यं वक्तुं शक्यत इत्याशयः । प्रत्युत्तारादुपकारकस्यैव प्रावत्यमुचितमित्याह—किंचारादिति ।

प्रधानाङ्गम् । तस्यान्योद्देशेनाभिधानात् । सनिपत्योपकारक तु अङ्गाङ्गम् ।
कर्माङ्गनीत्याद्युद्देशेन विधानात् । अङ्गाङ्गापेक्षया च साक्षाद्गच्छतीत्यर्थः ।
'अङ्गगुणविरोधे तादर्थ्यात्' (जे. सू. १२।२।२५) इति न्यायात् ।
अत एव 'य इष्टया पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्याया पौर्णमास्या वा
यजेत' (का. स. ६।१) इति अविशेषविधानेऽपि पर्वानुग्रह सोमयागस्यैव
किरते ननु दीक्षणीयादे । अतः कथं सनिपत्योपकारकस्य बलीयस्त्वम् । उच्यते ।
सत्यप्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सनिपत्योपकारकमारादुपकारकाद्बलीय । सनिपत्योप
कारके हि कर्मणि उपकारांपकारकयोर्नाहिप्रोक्षणयोः सवन्धो वाच्यकल्मसः ।

अङ्गगुणान्ति । मुरय या पूयचोदनाल्लोकयत् (जे. सू. १२।२।२६) इति
पूर्वसूत्रात्तादर्थ्यात् । अङ्गस्याप्रधानस्य गुणान् प्रधानगुणान् विराध
प्रधानगुण एव रक्षणीयः । कुतः । तादर्थ्यात् । अप्रधानस्यापि प्रधानार्थत्वा
दित्यर्थः । अथ या अङ्गनोत्पाद्यो यो गुणस्ताद्विषये स गुण किं प्रधान उत्पाद्य
उत्ताप्रधाने इत्येव विरोधः प्रधान एव स उत्पाद्यः । कुतः । तादर्थ्यात् ।
अप्रधानस्यापि प्रधानार्थत्वादिति सूत्रार्थः । य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत
सामावास्याया पौर्णमास्या वा इत्यनेन दीक्षणीयाया इष्टित्वात्तत्र पर्वसवन्ध
प्राप्तः । तथा सोमस्यापि पर्वसवन्धः प्राप्तः । पर्व चामावास्यारूपः पौर्णमासी
रूपश्च । तत्सवन्धो द्वयोर्नैव सम्भवाति । तथा च तत्र कस्य बाध इति सशयः ।
दीक्षणीयाया प्राथम्यं सोमः प्राधान्यं चेत्पुनरपि पर्वानुग्रहः बीज इत्येव ।
तत्र दीक्षणीयायै स्वयमप्रधानभूता सती अङ्गभूतपर्वसवन्धजन्यमुपकार
स्वस्मिन्नुत्पादयितुं नार्हति किंतु प्रधाने सोम एव । दीक्षणीयाया अपि
सोमाधत्वात् । यथा लोकः ३२ चारेरेष्टतस्यैव राजानि एकं धत्त संप्राप्त
चेद्भूतस्य स्वयं तदपरिधाय राजानमव परिधापयति तद्वत् । तस्मात्पर्व
नुग्रहः सामस्पर्श इति सिद्धम् । तथा च प्रकृतं सनिपत्योपकारकापेक्षया
आरादुपकारकस्य प्राधान्यात्स्थाप्याहुतिकर्मण आरादुपकारकत्वकल्पनमेवा
चित्तमित्याशयः ।

वाक्यकल्मसः इति । ग्रीहीन्प्रोक्षतीति वाक्ये द्वितीयाश्रुत्येवाक्तः । तच्च
सवन्धमुपजीव्य कवलं ग्रीहावद्विष्टोत्पादनशक्तिरूप उपकार आधीयते
प्रोक्षणनेति कल्पनीयं भवति । आरादुपकारकस्थले ॥ नवम् । तत्र प्रयाजा
देव्या दशपूर्णमासकर्मणा सवन्धः स प्रकरणप्रमाणन कल्पनीयः । तच्च
सवन्धमुपजीव्य तत्र तादृश उपकारोपि च कल्पनीया भवति । एव च
स्थाप्याहुतिरूपकमण कलतसवन्धसवद्धस्याणुद्वारा यूपसंस्कारकत्वकल्पन
मेव न्याय्यमिति सनिपत्योपकारकमय तत्कमति सिद्धम् ।

उपकारमात्रं तु कल्प्यम् । आरादुपकारकस्थले तु दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजानुया-
जयोः संबन्धः कल्प्य उपकारोऽपि ।

किंच आरादुपकारकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकम् । इतरत्त तु
ग्रीहीन् प्रोक्षतीति वाक्यमेव ग्रीहिपदेनापूर्वसाधनलक्षणां कृत्वा क्रतौ विनियोजक-
मिति वलीयस्त्वम् ।

यदुक्तम्—‘अङ्गुणविरोधे तावर्ध्यात्’ इति न्यायेन दुर्बलत्वमिति
तदसत् । नहि ग्रीह्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि तदर्थं भवति । तत्स्वरूपे
आनर्थक्यात् । किंतु तत्संस्कारद्वारा कत्वर्थमेव । संनिपत्योपकारकाणामुत्पत्त्य-
पूर्वप्रयुक्तत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । अत उभयविधमप्यङ्गजातं कत्वर्थमेवेति
नाङ्गुणविरोधन्यायावतारः । दीक्षणीयादेः पर्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयाद्यर्थ एव ।
तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् । अतो युक्तं साक्षात्प्रधानाङ्गेन प्रधानपर्वानुग्रहेण
स बाध्यत इति । तात्सिद्धं संनिपत्योपकारकस्य आरादुपकारकादवलीयस्त्वम् ।

वाक्यमेवेति । अत्र च ग्रीहिप्रोक्षणयोः संबन्धः श्रुत्यैव सिद्धः ।
तथा च प्रोक्षणेन संस्कृता अत एवापूर्वसाधनीभूता ये ग्रीह्यस्तेषां पुरोडाश-
द्वारा क्रतौ विनियोगो वाक्यप्रमाणेनैव भवति । तथा च प्रकरणप्रमाणापेक्षया
वाक्यप्रमाणस्य शीघ्रोपस्थितिकत्यान्तदन्तरोधेन स्थाप्याहुतिकर्मणः स्थाणु-
संस्कारद्वारैव क्रतौ विनियोगो न्याय्य इति तस्य संनिपत्योपकारकत्वमेव
सिद्धं भवति ।

तदर्थमिति । ग्रीह्यार्थमित्यर्थः । नाङ्गुणात् । अङ्गुणविरोधे तावर्ध्या-
वितिसूत्रे सूत्रकारिस्तावर्ध्यादिति हेतुरुक्तः । तावर्ध्यादित्यस्य प्रधानार्थत्वा-
दित्यर्थः । तथा च यत्राङ्गस्याप्रधानेन सह संबन्धे प्रधानार्थत्वं न संभवति
तत्राङ्गस्याप्रधानेन सह संबन्धो न भवतीति सूत्रतात्पर्यमयमप्यते । सोमा-
पेक्षया अप्रधानीभूताया दीक्षणीयेष्टेः पर्वानुग्रहे तु न तस्य पर्वणः कथमपि
सोमार्थत्वमुपपद्यते । न च दीक्षणीयेष्टिद्वारा पर्वणः सोमार्थत्वं स्यादिति
भ्रमितदयम् । दीक्षणीयेष्टेः क्रत्येकदेशत्वेन क्रत्येकदेशान्तरं प्रत्यनङ्गत्वात् ।
सोमापेक्षया तस्या अप्राधान्यमित्यन्यत् । तथाच प्रधानीभूतसोमानुग्रहार्थं
पर्वणः सोमसंबन्ध एव स्वीकार्यो भवति । प्रकृतं तु न तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।
स्थाप्याहुतिकर्मणः संनिपत्योपकारकत्वेऽपि यूपद्वारा क्रत्यर्थत्वमेव आरादुप-
कारकाद्यपि क्रत्यर्थत्वमेवेत्यविशेषात् ।

अत एव स्थाणा स्थाण्वाहुति जुहोतीति विहिता स्थाण्वाहुतिर्यूपमन्त्रस्थाणुद्वारा यूपमस्काराया । देवदत्तवारिताया सज. शुचिदेश-
निधानमिव देवदत्तसस्कारार्थम् । न तु स्थाण्वाहुतिरारादुपकारिकेत्युक्तं दशमे
इति दिक् ।

द्रव्याधनुर्दिश्य केवल विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा
प्रयाजादि । तदेव निरूपितं द्विविधमप्यङ्गजातम् ।

तत्र न यागादिस्वरूपप्रयुक्तम् । स्वरूपे आनयन्त्यात् । तदन्तरेणापि

अत एव स्थाणाघातः । यूरे उच्चं सति अशिशु वृक्षमूलं स्थाणु । तत्र
स्थाणाघाताहुतिरिति उक्त्वा उक्त्वा जन्मपराधानिवृत्तये । इयमेव स्थाण्वाहुतिः ।
स्थाणुमुपजी य प्रवृत्तयाव । एतद्याहुतिरूपं कर्म आरादुपकारकम् । किंतु
सनिपत्योपकारकम् । न चाहुत्यानया स्थाणोः सस्कारोपि तस्माच्छिन्नस्य
कर्माद्भूतयूपद्रव्यस्य न सस्कारः । तदानीं यूपस्थाण्वोऽसंबन्धाभावाविति
वाच्यम् । भूतपूर्वसंबन्धनं यूपसस्काराङ्गीकारात् । यथा गुरोः कण्ठादव-
तारिताया अपि अजः शिष्येण समूर्ध्नि धारणं शुचो देशेऽयस्थापने च कृते
सति तेन गुरोरेव गौरवापादनं भवति तद्वत् । अत्र च यद्येतत्स्थाण्वाहुति-
कर्मादुपकारकं भवेत्तर्हस्य स्थाणोर्गुणध्व-धानयगमाद्यग्निनकारिमाश्रित-
स्थाणावप्याहुतिप्रसङ्गः । तथा खलवाल्या यूपभावग्रस्य स्थाण्वाहुतिर्कर्मण-
आवश्यकत्वं स्यात् । सिद्धान्ते त्वस्य कमणः सनिपत्योपकारकत्वाद्यूपसस्कार-
कत्वेन खलवाल्या च यूपभावेन तत्सस्कारकस्यास्य कर्मणस्तत्र लाप एव
भवति । खलेवालीसङ्गकं कथनं विकृतिभूतो यागः । तत्र खलेवास्यैव यूपो
भवति । न तु चादकप्राप्तं यपान्तरम् । खले बलावर्द्धसंबन्धनाय नितातो मर्दि-
खलवाली ।

वृक्षम इति । जैमिनीय दशमाध्याये प्रथमपादं स्थाणोः तु देशमात्रस्याव-
जे १५।१।१०) इत्यधिकरण इति भावः ।

तच्च । सनिपत्यापकारकमारादुपकारकं सति द्विविधमङ्गजातं चेत्पर्यं ।
तत्र यागादिस्वरूपनिष्पत्तये न विधीयत । समिधा यजतीत्यादिप्रयाजाविष्यभाव-
यावदुक्तं तावदेव यागस्वरूपनिष्पत्तिः स्यात् । अतस्तदपूर्वात्पच्यर्थमेव
विलिप्तम् । एव ब्राह्मीन् प्राक्षतीति प्राक्षणाविधानमप्यपूर्वात्पच्यर्थमेव । न चाव-
घातरूपकर्माभावे पुराडाशयोग्यतण्डुलस्वरूपानिष्पत्तिर्न भवतीति कथं तद-
पूर्वात्पच्यथमिति वाच्यम् । लाक इव याज्ञः कमण्यपि व्रीहीनचहन्तीति यच्चन-
मन्तरेणापि तुपापसारणार्थं प्रवृत्तिः स्यादवेति तत्रापूर्वात्पच्यर्थमेव नियम-
विधिस्वीकारात् ।

तत्सिद्धेः । किं त्वपूर्वप्रयुक्तमेव । नहि तदन्तरेणापूर्वं भवतीत्यत्र किंचित्समा-
णमस्ति । तस्यादृष्टत्वात् । न चैवं प्राधान्याददृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तमेव किं
न स्यादिति बाध्यम् । फलभावनायां यागस्यैव करणत्वादङ्गानां च करणा-
नुग्राहकत्वात्तदर्थत्वे बुद्धे तत्र चानर्थक्यप्रसक्तौ तेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते ।
संनिकर्षात् । दीक्षणीयादिशब्देनेव तदपूर्वम् । न तु फलमुपस्थाप्यते ।
विप्रकर्षात् । अतो न तत्प्रयुक्तत्वमङ्गानाम् । अत एव 'अगन्म सुवः सुवरगन्म
(तै. सं. १।५।६।१) इति मन्त्रो विकृतावृद्धित्वेन इत्युक्तं नवमे फलदेव-
तयोश्च (जै. सू. ९।१।४) इत्यत्र । फलप्रयुक्तत्वे तु सौर्यादिविकृतिषु स्वर्ग-
रूपफलाभावान्मन्त्रो न प्रवर्तेत नतरां चोद्दिश्यः स्यादिति । तत्सिद्धमङ्गा-
नामन्यप्रयुक्तत्वानुपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वम् ।

फलप्रयुक्तमेवेति । फलापूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । यथा यागजन्यं परमापूर्वं
फलजनकं तथा यागाङ्गजन्यमपि परमापूर्वान्तरं फलजनकं कल्पनीयम् ।
वृषभक्राविन्यायेन सर्वाणि परमापूर्वाणि मिलित्वा स्वर्गादिफलं जनये-
युरित्याशयः ।

यागस्यैवेति । उत्पत्तिविधिगतयजेतेत्याख्यातवाच्यभावनायां भाव्या-
काङ्क्षायां स्वर्गकाम इत्याद्यधिकारिविशेषणायमतस्य प्रकारान्तरेणोपस्थि-
तस्य वा स्वर्गादिफलस्य भावत्वेनान्वये जाते पश्चात्तादृशस्वर्गादिफल-
जनकभावनायाः करणकाङ्क्षायां समानपक्षोपात्तस्य धात्वर्थयागस्यैव करण-
तयान्वयः । यागस्य चाहुविनाशित्वेन तस्य स्वर्गसाधनत्वमपूर्वत्वादेव यक्त-
व्यम् । पतदेव परमापूर्वम् । स्वर्गादिफलजनकं मुख्यमपूर्वं परमापूर्वंशब्देन
फलापूर्वंशब्देन चोच्यते । पश्चात्तादृशफलापूर्वसाधनभूतस्य यागस्थोति-
कर्तव्यताकाङ्क्षाधामन्मजातमितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते । तत्र प्रया-
जादङ्गजातं प्रकरणप्रमाणेन संबध्यत इति न तत्र कथमपि स्यातन्त्र्येण
फलसंबन्धो यक्तं शक्यते । तथा च फलभावनायां यागस्यैव करणत्वेन
संबन्धो नतु प्रयाजादेरपीति सिद्धम् ।

अत एवागन्मेति । तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमफण्डे दर्शपूर्णमास
प्रकरणे अगन्म सुवः ० अग्निरहं इत्येवं मन्त्रद्वयं पठितम् । तत्र प्रथमो
मन्त्रः स्वर्गरूपफलप्रकाशकः । द्वितीयश्चाग्निदेवताप्रकाशकः । तत्र यदि
फलदेवताप्रकाशनमात्रमेव मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनं स्यात्तर्हि सौर्व चरुं
निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र विकृतौ स्वर्गरूपफलस्याग्निरूपदेवतायाश्चा-
भावात्तत्र तयोर्मन्त्रयोरनुच्चारणमेव स्यात् । परंतु फलदेवताप्रकाशनमात्र-

तत्रापि संनिपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपे
उपयोगादुत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । अत एवौपधधर्मावघातादीनामाज्ये न प्रवृत्तिः ।
तेषामामेयापूर्वप्रयुक्तत्वात् । आज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं तृतीये
(३।१।६) ।

आरादुपकारकाणां तु स्वरूपेऽनुपयोगात्परमापूर्वार्थत्वम् । तत्रोत्पत्त्यपूर्वस्य

मनर्थकमिति फलदेवताप्रकाशनद्वारकमवान्तरापूर्वमेव तत्र तादृशमन्त्रो-
च्चारणप्रयोजकं यक्तव्यम् । अवान्तरापूर्वस्य च विकृतावप्यावश्यकत्वात्त-
त्साधनाय मन्त्रोच्चारणमप्यावश्यकमेव । किंतु तत्र स मन्त्रोऽसंबन्धार्थ-
बोधको मा भूदित्युक्तं कार्यम् । स्वर्गशब्दस्थाने ब्रह्मवर्चसशब्दः प्रयोज्यः ।
तथाग्निशब्दस्थाने सूर्यशब्दः प्रयोज्यः । अत्र मन्त्रोच्चारणस्य स्वातन्त्र्येण
फलार्थत्वेतु विकृतो मुख्यतः जह्नुस्य स्वर्गस्य फलस्याभावात्तन्मन्त्रोच्चारणस्य
बाध एव स्यात् । उत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमिति । नतु परमापूर्वार्थत्वमित्यर्थः ।

तृतीय इति । तेषामर्थेन संबन्धः (जै. सू. ३।१।७) इत्यधिकरण
इदमुक्तम् । अवघातप्रोक्षणादयो ग्रीहिधर्माः । उत्पन्नविक्षणादय आज्यधर्माः ।
शोहनातश्चनादयः सांनाय्यधर्माः । ते च सर्वे धर्माः यदि परमापूर्वार्थाः
स्युस्नाहिं सर्वे सर्वत्र फलदाः स्युः । यद्यप्यवघातरूपधर्मस्य ग्रीहादेव
द्वयं फलं नत्वाज्ये तथाप्यद्वयार्थं तद्वचनबलात्स्यात् । तथाच धर्माणां संकरः
प्रसज्यते । परंतु ते सर्वे धर्मा न परमापूर्वार्थाः किंतु संनिहितोपस्थिता-
द्यान्तरापूर्वार्था एव । अवान्तरापूर्वाणि चाग्नेयादिपश्यामज्यानि यद् । तथा-
चाग्नेय उक्तानामवघातादीनां ग्रीहिधर्माणामामेयापूर्वार्थत्वमेवेति न तेषा-
मन्यत्र प्रसक्तिरिति बोध्यम् ।

आरादुपकारकाणामिति । द्रव्यं देवता चेति रूपद्वयं यागस्य । आरा-
दुपकारकं कर्मच न किंचिद्द्रव्यमुद्दिश्य नापि कांचिद्देवतां बोद्दिश्य विधी-
यते येन तद्द्वाराभ्वान्तरापूर्वार्थं तत्स्यात् । तथाच तत्परमापूर्वार्थमेव
भवति । अवान्तरापूर्वस्य कस्यचित्तत्रासनिहितत्वात् ।

तत्रोत्पत्तिरिति । यागाद्वा नि च द्विविधानि प्रयोगस्थानि तद्वादिर्भूतानि
च । तत्र प्रयोगवादिर्भूतान्यारादुपकारकाण्येव । प्रयोगस्थानि संनिपत्याप-
कारकाण्यपि भवन्ति । प्रयोगस्थान्यपि द्विविधानि-प्रधानयागात्पूर्वमनुष्ठे-
यानि प्रधानयागोत्तरमनुष्ठेयानि च । प्रयोगवादिर्भूतान्यङ्गानि तु प्रधान-
यागोत्तरमेवानुष्ठेयानि भवन्ति । तत्रापूर्वोत्पत्तिः प्रधानयागाव्यवहितोत्तर-
क्षण एव भवति । तत्र संनिपत्यापकारकाणि कर्माण्युत्पत्त्यपूर्वोत्पादकानि ।

यागस्वरूपानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात् संनिपत्योपकारकाणां पूर्वाङ्गानां तदुत्पत्तावुपयोगः । उत्तराङ्गानां तु तेषां तत्स्थितावुपयोगः । परमापूर्वस्य तु साङ्गप्रयोगानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात् सर्वेषामारादुपकारकाणां तदुत्पत्तौ, प्रयोगवहिर्भूतस्य तु तत्स्थितावुपयोगः । यथा बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयोत्तरकालमङ्गत्वेन विहितस्य वाजपेयापूर्वस्थितावुपयोगः । तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं चतुर्थे (४।३।२७) । तत्सिद्धं सर्वयाङ्गानामपूर्वार्थत्वम् । प्रकृतमनुसरामः । तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः ।

५. प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते । न च विलम्बवदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । विलम्बे हि अङ्गप्रधानविध्येक-

आरादुपकारकाणि तु परमापूर्वोत्पादकानि । तत्र केषां कर्मणां कीदृशमपूर्वार्थत्वमित्येतदनेन ग्रन्थेनोच्यते । पूर्वाङ्गानाम् । प्रधानयागात्पूर्वभाषिणाम् । तत्स्थिताविनि । इतरथाहि प्रधानयागाद्यवहितोत्तरक्षणे उपपद्यमानस्याप्युत्पत्त्यपूर्वस्य फलापूर्वोत्पत्तिपर्यन्तमवस्थानं न स्यादिति फलापूर्वं नोत्पद्यंतति भावः । तस्य प्रागेवेति । वाजपेयापूर्वस्य बृहस्पतिसवात्प्रागेवोत्पद्यतावित्यर्थः ।

प्रयोगप्राशुभावेति । प्राशुशब्दः शीघ्रवाची । तस्य भावः शीघ्रमित्यर्थः । सचाङ्गेति । प्रधानविधेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां यागक्रियाजातमङ्गत्वेन तत्र संवद्धं तागक्रियाद्योपकैस्तैस्तेरङ्गविधिभिः सह प्रधानविधेरैकवाक्यतया सर्वेषां वाक्यानां मिलित्या या मदावाक्यार्थेस्तादृशमद्वावाक्यार्थापगतो यो विधिः स प्रयोगविधिरित्यर्थः ।

विलम्बे प्रमाणाभावादिति । निरुक्तेन प्रयोगविधिना यानि कर्माणि विहितानि तेषामेकविधिवोधितत्वात्साहित्यमेव प्रसज्यते । अतस्तत्र विलम्बे न किञ्चिदपि प्रमाणमिति भावः । न च विलम्बवदिति । उक्तरीत्या साद्विद्यायामेव तेन पूर्वोपर्यमेव थापितं भवति । विलम्बाविलम्बो हि सति पूर्वोपर्यं संभवतः । तथा च यत्र पूर्वोपर्यमेव नास्ति तत्र का वार्ता विलम्बस्याविलम्बस्य चेति भावः ।

वाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः प्रसज्यते । नहि विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः सहकृतमिति साहित्यं व्यवहरन्ति । नचैवं साहित्यानुपपत्त्या समानकालत्वमेव स्यान्नत्वविलम्बः । अव्यवधानेन पूर्वोत्तरकाले क्रियमाण-पदार्थयोरविलम्बेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यम् । अनेकपदार्थानामेकस्मिन्कालेऽनुष्ठानानुपपत्तेः । न च तावत्कर्तृसंपादनेनानुष्ठाने किं न स्यादिति वाच्यम् । तस्यैतस्य यज्ञकृतश्चत्वार ऋत्विजः (तै. मा. २।३।६) इत्यादिना कर्तृणां नियतत्वात् ।

तस्मादङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यतावगततत्साहित्यं विदधदुक्तविधया एककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलम्बं विधत्ते इति सिद्धं प्रयोगप्राशुभावधोदको विधिः प्रयोगविधिरिति ।

अविलम्बेन कृतमिति व्यवहारादिति । न तु सहकृतमिति तत्र व्यवहारो भवतीत्याशयः । न च तावदिति । यथानेकेर्भास्त्वभिर्युगपज्जो जने कृते सह-भोजनमिति साहित्यव्यवहारो भवति तथात्रानेकोः कर्तृभिरनेकान्यङ्गभूत-कर्माणि प्रधानकर्म च युगपत्कर्तुं शक्यन्त इत्याशयः ।

तस्यैतस्येति । यो यज्ञाधिकारिणा स्वयज्ञसिद्ध्यर्थं परिकीतः सन्यस्त-कृञ्जयति स तस्य ऋत्विगिन्पुच्यते । तदुक्तं मनुना—

अग्न्याधेयं पाकयमानग्निष्टोमाविकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यत्विगिहोच्यते ॥

(मनुः १।१४३) इति ।

ते च ऋत्विजश्चात्यारः । होता १ अध्वर्युः २ उद्गाता ३ ब्रह्मा ४ चेति । क्वचिद्यज्ञकृतोरिति पाठः । तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीये काण्डे तृतीये प्रपाठके पष्ठेनुवाके तस्मादङ्गपूर्णमासयोर्यज्ञकृतोभ्वत्यार ऋत्विजः इत्युक्तम् । तत्र भाष्ये दर्शपूर्णमासयोर्व्रद्धा होताध्वर्युरग्नीदिति ऋत्विक्चतुष्टयमुक्तम् । ऋतुशब्दश्च तत्रौपचारिकः । सर्वथा यज्ञे यजमानेन वृत एव कर्म करोति । वरणं च नियतसंख्याकामामवेति न येः कैश्चिदनेकैरनेकानि कर्माणि युग-पत्कर्तुं शक्यन्त इति भावः ।

अविलम्बं विधत्ते इति । स्नात्वा भुञ्जीतेत्यादौ कस्याप्रत्ययेन पीर्वापञ्च बोध्यते । तत्र स्नानोत्तरफालं व्यवधानेनापि भोजनं भवति नत्वव्यवधानेनैव । स्नामात्प्राग्भोजनाभाये तत्तात्पर्यात् । अत एवेकादश्यादौ स्नानोत्तरमभोजनमपि

स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा ।

तत्र च पद प्रमाणानि, श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि । तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधं, केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरम् । वेदिकरणादेवचनान्तरेण विहितत्वात् । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्ट-

न तादृशविधित्वात्क्रमः । तथा च तादृशस्थले व्यवधानमस्तु नाम । परंतु यत्र शाब्दमर्यादया पौर्वापर्यं नोच्यते किंतु शब्दतः प्रतीयमानेन साहित्येन पौर्वापर्यमाक्षिप्यते तत्राव्यवधानेनैव तत्पौर्वापर्यं संपादनीयं भवति । धुनोति आसि तनुते च कीर्तिमित्यत्र चकारद्वयेन बोधितमासिधूननकीर्तिप्रसारयोः साहित्यं कार्यकारणभाषापक्षयोस्तयोरसंभवद्विलम्बितपौर्वापर्यं पर्यवस्यति । अन्यथेति । नियतक्रमाभावे हि युगपदनेककर्मणामुपस्थितौ तत्र पूर्वं किं कर्तव्यमिति संशये स्वकपोलकल्पनया पूर्वमिदमेवेदानीं कर्तव्यमिति किंचिन्निश्चित्य तत्कर्मानुष्ठाने विलम्बः स्यादित्यर्थः ।

प्रयोगविधिरेवेति । समिधो यजतीत्येवमादयो विधयो न केवलं समिधामादिविधायकाः किंतु पूर्वं समिधायः पश्चात्तनूनपाद्याग इत्येवं कालविशेषविशेषणविशिष्टसमिधामादिविधायका इति भावः । विततिविशेष इति । विततिविस्तारः । अयं च विस्तारविशेषरूपः क्रमः सर्वाङ्गघटितसमुदायनिष्ठोद्घातव्यैक्याव्यतापक्षप्रधानविधिरूपप्रयोगविधिना बोध्यते । पौर्वापर्यरूपः क्रमस्तु पूर्वकालभयत्वापरकालभयत्वरूपस्तत्तदङ्गभूतकर्मनिष्ठस्तत्तदङ्गविधिना बोध्यते । अस्मिन् क्रमे क्त्वाप्रत्ययप्रत्यमादिशब्दरूपा श्रुतिः प्रमाणम् । सा च क्वचित्प्रत्यक्षा क्वचिदर्थोदिप्रमाणकल्पिता च । विततिविशेषरूपे क्रमे तु प्रायोर्थादिप्रमाणकल्पितैव श्रुतिः प्रमाणमिति विशेषः ।

येवं कृत्येति । वेदो वर्ममुष्टिः । अत्र वेदे कृत्येत्यनेन वाक्येन न वेदकरणं वेदिकरणं च विधीयते । किंतु केवलं तयोः पौर्वापर्यरूपः क्रमः । स चात्र कृत्येत्यत्रत्यक्त्वाप्रत्ययेन बोध्यते । क्त्वाप्रत्ययश्च स्वप्रकृतिभूतधातुपस्थाप्यक्रियायाः क्रियान्तरापेक्षया पूर्वकालभयत्वं बोधयति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले (पा. सू. १।४।२१) इति सूत्रेण पूर्वकालभयक्रियायाचकान्तातोः क्त्वाप्रत्ययस्य विधानात् ।

पदार्थपरम् । एकप्रसरताभङ्गभयेन मक्षानुवादेन कममात्रस्य विधातुम-
शक्यत्वात् ।

सैयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती । तेषां वचनकल्पनद्वारा कम-
प्रमाणत्वात् । अत एवाश्विनस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्विनो

एकप्रसरतेति । एकस्यां वृत्तौ प्रसरः प्रवेशो ययोरर्थयोस्तावेकप्रसरी ।
तयोर्भाव एकप्रसरता । एकवृत्तिप्रविष्टता । तस्या अत्र भङ्गः स्यात् । समास-
घटकपदानि हि संभूय विशिष्टमेकमर्थमेकया वृत्त्या प्रतिपादयन्ति इति
तस्यैकस्यार्थस्य विपक्षायशादुद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा ग्राह्यं भवति । न तु
तदेकदेशमात्रस्य कस्यचिदर्थस्योद्देश्यत्वं कस्यचिद्विधेयत्वं वा ग्रहीतुं युज्यते ।
अन्तर्भूतपदार्थानां पार्थक्येनोपस्थित्यभावात् । तथा च यद्यत्र प्रथमभक्ष
इति वृत्त्यन्तर्गतभक्षपदार्थमात्रमुद्दिश्य प्राथम्यं विधेयं स्यात्तर्हि तद्वाचकयो-
र्द्वयोः पदयोरेकस्यां वृत्तौ प्रवेश एव न स्यात् । वपदकर्तुः प्रथमभक्ष इति
वाक्ये तु समासः कृत एवेति तदनुरोधेन विशिष्टार्थस्यैवात्र शाब्दमर्यादया
विधेयत्वं विवक्षितमिति गम्यते । तत्र विशेषणविशिष्टार्थस्थान्यतोऽप्राप्तत्वे
विशिष्टविधायैव पर्यवसानं भवति । तदेकदेशस्य कस्यचिदन्यतः सिद्धत्वे
तु प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनाप्राप्तांशे विशिष्टविधेः पर्यवसानं स्यादित्यन्यत् ।
शाब्दमर्यादया तु विशिष्टविधिरयं तादृशस्थले स्वीकर्तव्यो भवति ।

तेषां वचनेति । अर्थाविपक्षप्रमाणानि तु क्त्वाप्रत्ययप्रथमद्वितीयतृतीया-
विशद्वं परिकल्प्य तद्वद्वारा क्रमं बोधयन्ति । अर्थः प्रयोजनम् । तद्वयं द्विविधं
द्वष्टमद्वष्टं च । द्विविधमपि प्रयोजनं प्रयोजननिष्पत्त्युत्तरकालभाष्येयं भवति ।
प्रयोजनं हि कारणम् । नहि कारणं कार्यसद्वभावि कार्योत्तरभावि वा भवति ।
किं तु कार्याप्रागेव । अतस्तत्र कारणीभूतपदार्थनिष्पादकं क्रमं प्रागेवानुष्ठेयं
भवति । यथा यवाम् पचतीति । अत्र होमस्य कारणीभूता यवाम् पूर्वमेव
निष्पाद्या । ततस्तथा होमः । तथा च तदनुसारेण यवाम् पचतीत्यत्राश्रुतमापि
प्रथमत इति शब्दं प्रकल्प्य प्रथमतो यवाम् पचति ततोऽग्निहोत्रहोम इत्येवं तथा
कल्पितश्रुत्याग्निहोत्रहोमयवाभ्पाकयोः क्रमोपसेयः । अदृष्टं प्रयोजनं तु पठना-
दिप्रमाणोदाहरणेषु पठनेन प्रकल्प्यते । तेन च श्रुतिरनुमेया । एवमेतेषु
श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्यारूपेषु पठसु प्रमाणेषुत्तरोत्तरं प्रमाण स्यात्प्रवृत्ति-
पूर्वप्रमाणकल्पनद्वारा क्रमबोधकं भवति । अतस्तेषु कयोश्चिद्विरोधे परस्य
वीर्यत्वम् । परप्रमाणापेक्षया पूर्वेण शीघ्रं क्रमबोधनात् ।

अत एवाश्विनस्येति । ज्योतिष्मि पेन्द्रवायवादिग्रहेष्वेन्द्रवायवं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीत्येवं तृतीयस्थाने आश्विनग्रह-

दशमो गृह्यते इति वचनादशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् (जै. ५।४ अधि. १) ।

यत्र तु प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थः क्रमः । यथाग्निहोत्र-
होमयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजन-
वशेन पूर्वमनुष्ठीयते । स चायं पाठकमादृतवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने
कृत्स्नप्रयोजनवाधोऽदृष्टार्थत्वं च स्यात् । नहि, होमानन्तरं क्रियमाणस्य
किञ्चिददृष्टं प्रयोजनमस्ति ।

ग्रहणं विधीयते । तृतीयस्थान उक्तत्वाच्चास्याश्विनग्रहग्रहणस्य चतुर्थस्थानो-
क्तग्रहग्रहणनिष्पादनसामर्थ्यं कल्प्यते । यद्यप्याश्विनग्रहग्रहणमन्तरापि चतुर्थ-
स्थानोक्तग्रहग्रहणं संभवति तथापि तदपूर्वाधायकं न स्यात् । तथा
चापूर्वाधायकचतुर्थस्थानोक्तग्रहग्रहणमाश्विनग्रहग्रहणस्य प्रयोजनमित्यर्थ-
प्रमाणेन तदनुसारिणी चतुर्थस्थानोक्तग्रहग्रहणात्पूर्वमाश्विनग्रहोनुष्ठेय
इत्येवं क्रमबोधिका श्रुतिर्वाच्यत्फल्प्यते तावत्ततः प्रागेवाश्विनो दशमो
गृह्यत इति क्रमबोधकप्रत्यक्षश्रुत्याश्विनग्रहस्य तृतीयस्थानादुत्कर्षो जात
इत्येवं श्रुत्यपेक्षया पाठस्य दौर्बल्यं सिद्धम् । अत्र च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधा-
च्चाश्विनग्रहग्रहणस्यापूर्वाधायकचतुर्थस्थानोक्तग्रहग्रहणनिष्पादकत्वं परिक-
ल्पनीयं भवतीति बोध्यम् । इत्युक्तमिति । पञ्चमाध्यायचतुर्थपादप्रथमाधि-
करण इति शेषः । एतच्च श्रुतिप्रमाणपठनप्रमाणयोर्विरोधोद्वाहरणं प्रदर्शितम् ।
श्रुत्यर्थप्रमाणयोस्तु विरोधोद्वाहरणं नोद्वाहतम् । अतंभवात् । । तथाहि ।
दृष्टादृष्टरूपेणार्थो द्विविध इति प्रागुक्तमेव । तत्र दृष्टार्थस्थले ताद्विरुद्धक्रम-
बोधिका प्रत्यक्षश्रुतिर्नास्त्येव । अदृष्टार्थस्थले त्वपूर्वाधायकपदार्थोत्पादन-
सामर्थ्यं प्रमाणान्तरेणैव परिकल्पनीयं भवति । तादृशं च प्रमाणान्तरं
प्रत्यक्षक्रमबोधिका श्रुतिरेव चेत्ता स्वोक्तक्रमानुसारणेव पूर्वमनुष्ठितस्य
तादृशं सामर्थ्यं परिकल्पयेदिति न तत्र श्रुत्यर्थयोर्विरोधः । पठनादिकं प्रमाणा-
न्तरं तत्तत्प्रमाणसामर्थ्यकल्पकं चेत्तत्र तेनार्थकल्पकेन प्रमाणान्तरेणैव श्रुतिप्रमा-
णस्य विरोधः संपद्यत इति न श्रुत्यर्थप्रमाणयोर्विरोधोद्वाहरणं किञ्चिदिति ।

अथ क्रमबोधकं द्वितीयमर्थप्रमाणं निरूपयति-यत्रात्विति । होमार्थत्वेनेति ।
यवाग्याग्निहोत्रं जुहोति इति वाक्येन यवाग्वा होमार्थत्वेन विधानाग्नि-
भायः ।

यथापाठं हीति । श्रुताग्निहोत्रं जुहोति इति वाक्यं पूर्वं पठ्यते
पश्चाच्च यवान् पचति इति । तथा च पाठक्रमेणाग्निहोत्रहोमः पूर्वमनुष्ठेयः ।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । तस्मान्न पदार्थानां क्रमः आश्रीयते । येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधी-
तान्यर्थप्रत्यय जनयन्ति । यथार्थप्रत्यय च पदार्थानामनुष्ठानात् ।

स च पाठो द्विविधः मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेया-
ग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्याक्रमात् । क्रमः आश्रीयते स*मन्त्रपाठात् ।

तत्र च यथाग्याग्निहोत्र जुहोति । इत्येव यथाग्या करणत्वेन विधानात्त-
दन्यथानुपपत्त्या यवागृपाक पूर्वमनुष्ठेयं पयं यद्यपि भवति तथापि नासौ
यवागृ पचति इति वाक्यविहितो यवागृपाक ।* पाठक्रमेण तस्याग्नि-
होत्रहोमोत्तरं विधानात् । तथा च स तेन वाक्येन विहितो यवागृ-
पाकोऽग्निहोत्रहोमोत्तरमनुष्ठेयः । तत्पाकसिद्ध्यायाश्च यवागृदा न दृष्ट किञ्चित्
फलम् । अग्निहोत्रहोमस्य यवागृयन्तरेण पूर्वमेव वृत्तत्वात् । अतो हविर्ब्रह्मस्य
दृष्ट यत्प्रयोजनं होमरूपं तस्य बाधः स्यात् । तादृशप्रयोजनार्थत्वं तस्या-
यवागृदा न स्यात् । किं च तादृशपाकविधानान्यथानुपपत्त्या तस्यादृष्ट-
किञ्चित्पूर्वं फलं कल्पनीयं च स्यादिति भावः ।

अथ क्रमबोधक तृतीय पठनप्रमाणं निरूपयति-पदार्थमिति । यथार्थप्रत्यय-
मिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वात्स्मरणक्रमानुसारेणानुष्ठानक्रमस्योचितत्वात् ।
पाठं विभजते-सचेति । मन्त्रपाठ इति । कर्मानुष्ठानकालं समुच्चार्यमाणा
मन्त्राः । ते च कर्मद्विभूतदेवतादिपदार्थाभिधायकाः सन्तो देवतादिपदार्था-
न्स्मारयन्ति । एतद्देवतादिपदार्थस्मरणमेव मन्त्रोच्चारणस्य फलम् । एतच्च
दृष्ट फलमिति न तस्यादृष्ट फलं किञ्चित् । दृष्टे फलं समवन्त्यदृष्टफलकल्पनाया-
अन्यास्यत्वात् । अपूर्वरूपमदृष्ट फलं तु मन्त्रोच्चारणपूर्वकदेवतादिपदार्थ-
स्मरणस्य । मन्त्रोच्चारणपूर्वकदेवतादिपदार्थस्मरणस्य नियमविधिना बाधित-
त्वात् । येन क्रमेण च मन्त्राः पठ्यन्ते तेनैव क्रमेण तेनुष्ठानकालं उच्चार्यन्ते ।
तेनैव च स्मरणं पदार्थाः स्मृता भवन्ति । ततस्तेनैव क्रमेण तत्तत्पदार्थाङ्गकानि
कर्माण्यनुष्ठेयन्ते । अथ मन्त्रपाठक्रमः । ब्राह्मणवाक्यानि तु मानुष्ठानकालं
उच्चार्यन्ते । किंतु केवलमेवमेव कर्माणि कर्तव्यानीत्येव कर्माणि बोधयन्ति ।
येन क्रमेण च ब्राह्मणवाक्यानि पठ्यन्ते तेनैव च क्रमेण तद्विहितानि कर्माणि
स्मर्यन्ते । ततस्तेनैव स्मरणं कर्माण्यनुष्ठेयन्ते । अथ ब्राह्मणपाठक्रमः ।
तत्राग्नेयेति । तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीये काण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयनुवाके
ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् (तै स २.५.२.३)
इत्यग्नीषोमीययोग उक्तः । तत्रैव च तदुत्तर पष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके यद्वाग्ने-
योऽष्टकपालोमायास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति (त स २.६.३.३)

स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठादुत्तमान् । अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्योपेक्षया मन्त्रवाक्यस्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगादहिरेवेदमेवं कर्तव्यमित्येवमवबोधो कृतार्थमिति न पुनः प्रयोगकाले व्याप्तिरिति । मन्त्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति वक्ष्यामः । तेनानुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वादन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इतरस्मादतिवल्लभान् । अत एवाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणपाठादादावग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चादाग्नेयानुष्ठानमित्येवं क्रमं बाधित्वा मन्त्रपाठादादावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्येव क्रम इत्युक्तम् ।

प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजति (तै. सं. २।६।१) इत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्तरं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजानां

इत्याग्नेययाग उक्तः । इमानि च वाक्यानि यद्यपि सांप्रतं संहितात्वेन प्रसिद्धे वेदभागे दृश्यन्ते तथापि विधायकत्वेन ब्राह्मणलक्षणाक्रान्तत्वाद्ब्राह्मणवाक्यानीत्यत्रोच्यते । एतादृशब्राह्मणपाठक्रमानुरोधेनाग्नेययागात्पूर्वमग्नीषोमीयपाणोनुष्ठेयो भवति । परंतु मन्त्रकाण्डे अग्निर्मुर्धा (तै. ब्रा. १।५।७।१) इत्येवमाग्नेया मन्त्राः पूर्वं पठिताः । ततोऽग्नीषोमा सवेदसा (तै. ब्रा. १।५।७।२) इत्येवमादयोऽग्नीषोमीया मन्त्राः पठिताः । मन्त्रा अप्येते सांप्रतं ब्राह्मणत्वेन प्रसिद्धे वेदभागे दृश्यन्ते । तत्र चानुष्ठानकाले समुच्चार्यमाणैर्मन्त्रैर्यत्स्यप्रतिपाद्यदेवतादिपदार्थस्मरणद्वारा तादृशपदार्थाङ्गकर्मस्मरणं तदनुष्ठानकालेनुच्चार्यमाणैर्दूरत एवावस्थाय कर्मविधायकैर्ब्राह्मणवाक्यैर्यत्कर्मस्मरणं तदपेक्षयान्तरङ्गमिति तदन्तरङ्गस्मरणं येन क्रमेण जायते तेनैव क्रमेणानुष्ठानं भवति । तथा चैतन्मन्त्रपाठस्योदाहरणम् । प्रयोगादहिरिति । ब्राह्मणवाक्यं हि कर्मविधायकम् । तादृशवाक्यस्योच्चारणं तु कर्मानुष्ठानकालं नावश्यकम् । नद्यद्वरुणः संध्यामुपासीतिति संध्यापासनविधायकं वाक्यं संध्यापासनकाले समुच्चार्यते । अनन्यप्रयोजना इति । कर्मानुष्ठानकालेपदार्थस्मरणादन्यत्र किमपि मन्त्रोच्चारस्य फलं दृश्यते । वक्ष्याम इति । विधिनिरूपणानन्तरं मन्त्रनिरूपणावसरं इत्यर्थः ।

ब्राह्मणपाठक्रममुदाहरति-प्रयाजानामिति । समिधो यजति तनूनपातं यजति (तै. सं. २।६।१) इत्यादीनि वाक्यानि तैत्तिरीयसंहितायां पश्यन्ते । तानि च कर्मविधायकत्वेन ब्राह्मणलक्षणाक्रान्तत्वाद्ब्राह्मणत्वेन गृहीतानि । कृतार्थानिति । ननु 'पठार्थान्मर्यादितं यधुः पठं नदि न पश्यति' इति न्यायेन

स्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते । तथा च येन क्रमेण तान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीति युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति । तत्सिद्धं प्रयाजानां ब्राह्मणपाठक्रमात्क्रम इति ।

ननु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन कृतार्थानां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां याज्या-
मन्त्राणामाग्नेयादिष्विवात्रापि सत्त्वात् । न च तेषां देवतास्मारकत्वात्कर्म-

ब्राह्मणवाक्यानां कृतार्थत्वेऽपि स्मारकत्वं कुतो नैति चेद्देवदेवं यद्यनुष्ठानकाले तेषामुच्चारणं विहितं स्यात् । अर्थविधानार्थं तु नानुष्ठानकाले उच्चारणम् । अर्थविधिज्ञानस्यानुष्ठानात्प्रामेयवापेक्षितत्वात् । स्मारकान्तरस्याभावादिति । ब्राह्मणवाक्यव्यतिरिक्तस्य मन्त्रस्य स्मारकस्याभावादेत्यर्थः । तदानीमुच्चार्य-
माणा मन्त्रास्तु द्रव्यदेवतादिवदार्थप्रतिपादकत्वात्साक्षात्संप्रदायार्थस्मारका एव । यद्यपि तत्तत्पदार्थस्मरणद्वारा तत्तत्पदार्थाङ्गकर्मस्मरणमपि ते कर्तुं शक्नु-
युस्तथापि परंपरया मन्त्राणामर्थस्मारकत्वकल्पनापेक्षया साक्षात्कर्मविधाय-
कानां ब्राह्मणवाक्यानामेवात्र कर्मस्मारकत्वेन स्वीकार उचितः । न चानुष्ठान-
काले ब्राह्मणवाक्यानां साक्षात्कर्मविधायकानामप्युच्चारणाभावेन कथं तेषां
कर्मस्मारकत्वमिति वाच्यम् । कर्मानुष्ठानात्प्राक्कर्मविधिज्ञानार्थं कर्मविधा-
यकब्राह्मणवाक्यपाठस्यावश्यकत्वेन तेषां स्याद्भयवजन्यसंस्कारद्वारा अनुष्ठान-
काले कर्मस्मारकत्वस्य यक्तुं शक्यत्वात् । न चेवं यथा मन्त्राणां देवतादि-
पदार्थद्वारा परंपरया कर्मस्मारकत्वं तथैव ब्राह्मणवाक्यानामपि संस्कारद्वारा
परंपरयैव कर्मस्मारकत्वमित्येवमुभयोः साम्ये किमिति ब्राह्मणवाक्यानामे-
वात्र स्मारकत्वमाश्रीयत इति वाच्यम् । संस्कारद्वारा स्मारकाणीत्यस्य
सूक्ष्मरूपेण विद्यमानानि ब्राह्मणवाक्यान्त्येव स्मारकाणीति तात्पर्यादित्याशयः ।
तत्सिद्धमिति । तथा च क्रमेण वा नियम्येत (जे. ५।१।१२) इति सूत्रे
शास्त्रदीपिकायां समिधो यजति (तै. सं. २।६।१) इत्यादिविधायक-
पाठक्रमेणानुष्ठानक्रम इत्युक्तम् । शक्यते च विधिवक्त्रेभ्योऽपि संबन्धनिमित्तं
स्मरणं प्रयोगकाले पदार्थानां कर्तुमिति चोक्तम् । शावरभाष्ये च
ब्राह्मणवाक्यपाठक्रमोत्रानुष्ठानक्रमप्रयोजक इत्युक्तम् । अमुमाशयमसहमानः
शङ्कते-ननु प्रयाजेष्विति । अत्रापि सत्त्वादिति । समिधो अत्र आज्यस्य
व्यन्तु । तनूनपादस्य आज्यस्य चेत् (तै. ब्रा. १।५।५) इत्येवं तैत्तिरीयब्राह्मण
प्रयाजयाज्यामन्त्राः पठ्यन्ते । तथा चेद् मन्त्रपाठस्यैवोदाहरणमिति भावः ।
देवतास्मारकत्वादिति । अनुष्ठानकाण्डे कर्मस्मरणमावश्यकम् । तथाच

स्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियत इति वाच्यम् । आग्नेयादिष्वपि कर्म-
स्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथा सति ब्राह्मणपाठ-
मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वं न स्यात् । तद्वलीयस्त्वे हि मन्त्राणां प्रयोग-
समवेतार्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मारकत्वं हेतुः । यदि च कर्मस्मारकत्वं
ब्राह्मणवाक्यस्य स्वीक्रियते तदा प्रधानस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यान्तरङ्ग-
त्वादङ्गभूतदेवतास्मारकत्वेन च मन्त्राणां बहिरङ्गत्वान्मन्त्रपाठब्राह्मणपाठस्यैव
बलीयस्त्वं स्यात् । तथा च मन्त्रतस्तु विरोधे सात् (जै. सू. ५।१।१६)
इति पाञ्चमिकाधिकरणविरोधः । तत्र हि ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बली-
यस्त्वादादावानेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्युक्तम् ।

अथ-आग्नेयादिषु याज्यामन्त्रा एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकाः

कर्मबोधकत्वेन साक्षात्कर्मस्मारकेषु ब्राह्मणवाक्येषु सन्तु कर्माबोधकानामत
एव परंपरया कर्मस्मारकाणां मन्त्राणां स्मारकत्वेनाध्ययनमनुचितमित्याशयः ।
तत्स्वीकारापत्तेरिति । तथाचाग्नेयानुष्ठानात्पूर्वमग्नीषोमीयानुष्ठानं स्यात् ।
प्रयोगसमवेतमिति । मन्त्रा हि देवताविशेषं हविर्द्वैग्यविशेषं वा प्रतिपाद्य
तद्द्वाराैव कर्मस्मारका भवन्तीति सत्यमेव । किंतुतद्द्वारं प्रयोगघटकं भवति ।
ब्राह्मणवाक्यानि तु संस्कारद्वारा कर्मस्मारकाणि । संस्कारश्च कर्माघटकः ।
तथा च कर्मघटकेनार्थेन यथा कर्मस्मरणं नियतं भवेत् तथा कर्माघटकेन
संस्कारेण । किं च संस्कारोत्पन्नपर्यन्तं नैव विनश्यतीत्यत्र न किंचित्प्रमा-
णम् । तथा च कदाचिद्विनाशो कथं कर्मस्मरणं स्यात् । अतो मन्त्रा एव
कर्मस्मारकत्वेनास्त्येया इति भावः । प्रधानस्मारकत्वेनेति । कर्मस्मरणद्वारी-
भूतदेवताविशेषहविर्द्वैग्यविशेषस्मारका मन्त्राः । देवता हविर्द्वैग्यं च कर्मा-
ध्वरेण कर्मापेक्षया अप्रधानम् । तथा च तदपेक्षया प्रधानीभूतं यत्कर्म
तत्स्मारकत्वाद्ब्राह्मणवाक्यमेव कर्मस्मारकत्वेन स्वीकार्यमित्याशयः । मन्त्रत-
स्त्विति । मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिदेशः सः (जै.
सू. ५।१।१६) इति सूत्रम् । अस्यार्थः । ब्राह्मणपाठक्रमस्य मन्त्रतो मन्त्रपाठ-
क्रमेण विरोधे मन्त्रपाठक्रमेणानुष्ठानं स्यात् । प्रयोगरूपे प्रयोगरूपकियोत्पत्ती
मन्त्राणां सामर्थ्यात्कारणत्वात् । नलानुष्ठीयमानक्रियास्मरणमन्तरानुष्ठानं
संभवति । तत्स्मरणं च मन्त्राधीनम् । अतो मन्त्रक्रमः प्रबलः । स ब्राह्मणपाठ-
स्तुत्पत्तिदेशः । विधायकत्वास्यत्वात् प्रयोगाद्बहिर्भूतः । तथा च स विधिभय-
बोध्य धरितार्थ इत्येतानुष्ठानस्मरणयोर्वोत्पत्त्यान्मन्त्रान्वाधितुं न प्रभवतीति ।

अथाग्नेयादिष्विति । देवताप्रतिपादका मन्त्रा देवतास्मरणद्वारा कर्म-

त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपत्वाद्देवतात्वस्येति चेत्तुल्यं प्रयाजेषु । तत्रापि हि याज्यामन्त्रा देवताप्रकाशकाः । प्रयाजेषु देवताया मान्त्रवर्णिकत्वात् ।^{१४} तथाच प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात्तत्क्रमो मन्त्रपाठादेव स्यान्न तु ब्राह्मणपाठक्रमात् ।

नच मन्त्रपाठस्यान्यादृशत्वात् प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति वाच्यम् । अन्यादृशत्वे तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात् । मन्त्रक्रमस्य वली-
यस्त्वात् । अभ्यासाधिकरणे (२।२।२) च वार्तिककृता क्रमविनियु-
क्तैवल्लिङ्गकमन्त्रवर्णेत्यादिना प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां क्रमविनियोग उक्तः ।
नवमे तन्त्ररत्ने समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिभिः क्रम-

स्मारका इति तु सत्यमेव । तत्रापि मन्त्रा देवतां न केवलं स्वरूपतः प्रतिपाद-
यन्ति । किं तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपं यद्देवतात्वं तेन रूपेण प्रतिपाद-
यन्ति । तथा च मन्त्रेभ्यो देवतानां त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वेनोपस्थितौ कर्म-
स्मरणमवश्यमेव भवेत् । किंच यथा कर्मविधायकत्वात्साक्षात्कर्मस्मारकत्वं
ब्राह्मणवाक्यानां तथा मन्त्राणां कर्मस्वरूपप्रकाशकत्वात्साक्षादेव कर्मस्मारक-
त्वम् । द्विविधं तस्यागोद्देश्यभूता देवता चेति कर्मणो रूपद्वयम् । तथाच
देवताप्रतिपादकानां मन्त्राणां कर्मस्वरूपप्रतिपादकत्वमेवेति साक्षादेव कर्म-
स्मारकत्वम् । अतः समिधो यजति तनूनपातं यजति । इदो यजति । बर्हिर्यजति ।
स्वाहाकारं यजति । (ते स २।६।१) इत्येवं पञ्चसु वाक्येषु पृथक्पृथक् पञ्च-
कृत्यो यजतिशब्दप्रयोगेण तादृशयजतिपदभ्यासाल्लिङ्गान्मिधोभिर्वाग्निं पञ्च
कर्माणीति सिद्धान्तितम् । तत्र प्रसङ्गतो वार्तिककरणेदमुक्तं क्रमविनियुक्तैर्वा-
ल्लिङ्गकमन्त्रवर्णेत्यादि । क्रमेण पाठक्रमेण विनियुक्ता एवंलिङ्गका देवता-
लिङ्गका ये मन्त्रवर्णाः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु (ते. ब्रा. ३।५।५)
इत्यावयस्तेर्मन्त्रैरेवात्र प्रयाजेषु समिदादिदेवता ज्ञायन्त इति तदर्थः । मन्त्रेषु
समित्तनूनपादादिशब्दा देवतावाचिन इति प्रामुक्तमेव । अत्र वार्तिकोक्ती
मन्त्रवर्णस्य क्रमविनियुक्तंति विशेषणेन मन्त्रपाठाच्च क्रमो ज्ञायत इति
सूचितम् । नवम इति । नवमाध्याये द्वितीयपादे विंशधिकरण इदमुक्तम् ।
समिधो यजति (ते स २।६।१) इत्यादिषु समिदादियामविधायकेषु ब्राह्मण-
वाक्येषु समिदादयः, शब्दाः कर्मनामधेयत्वेन निर्दिष्टा नतु तैस्तत्र यागीय-
देवतावगमः । देवतात्वधोतको नात्र देवतार्थकस्तद्विषयस्योद्देश्यते । नापि
चतुर्थीप्रत्ययो दृश्यते । नाप्ययं मन्त्रवर्णः । समिदादीनां देवतात्वं तु समिधः
समिधाग्ने (ते. ब्रा ३।५।५) इत्यादिभिर्मन्त्रैरवगम्यत इत्युक्तम् । तत्र क्रम-

प्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवता गुणत्वेन समर्प्यन्त इत्युक्तम् । मन्त्राणामन्यादृशकमत्वे तदनुपपत्तिः स्यात् । तत्कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठकमात्मकम् इति चेदुच्यते ।

सत्यमेतत् । तथापि यत्रार्थस्मारका मन्त्रा न सन्त्येव यथा तूष्णीं विहितेषु कर्मसु, तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात् । तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् । प्रयाजोदाहरणं तु कृत्वाचिन्तया । तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् । यथाहुर्यवादचरणे वार्तिककाराः—

‘प्रयाजादिवाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि

स्वरूपसंस्पर्शं सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्ते’ इति ।

तस्मात्समन्तकर्मणां मन्त्रपाठकमात्मकः । यमन्त्रकर्मणां क्रमस्तु ब्राह्मण-
पाठकमादेवेति दिक् ।

प्रकरणप्राप्तैरित्युक्त्या मन्त्रपाठक्रम एव स्वीकृतः । किं च मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठावेक्ष्यान्यादृशत्वे समिधो यजति (ते. सं. २।६।१) इत्यादि-
ब्राह्मणपाठक्रमेण यस्मिन्यागे या देवतायगन्तुं शक्यते सा देवता न तस्मि-
न्यागे मन्त्रपाठाद्व्यगता भवेत् । तथा च मन्त्रलिङ्गादेव तत्तद्यागे तत्तद्देवताया
अयगमाद्वब्राह्मणवाक्यस्थसमिधादेवैश्वानां तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वं सर्व-
संमतं न सिध्येत् । तदाह—मन्त्राणामन्यादृशेति । सत्यमेतदिति । युक्तियुक्तत्वा-
देतत्सर्वं शङ्काकृदुक्तमङ्गीक्रियत एवेत्यर्थः । यत्रार्थस्मारका इति । ब्राह्मणपाठ-
क्रमस्य उदाहरणमेव नास्तीति न मन्तव्यमित्यर्थः । कृत्वा चिन्तयेति । ब्राह्मण-
पाठक्रमाङ्गीकारस्यान्यार्थमावश्यकत्वे प्रयाजोदाहरणं तेनापि सिद्धं भवतीति
कृत्वा तदभिप्रायेण तत्र चिन्ता कृता । प्रयोमाद्वहिरवस्थितानां ब्राह्मण-
वाक्यानां कथं प्रयोगकालिकक्रमबोधकत्वं संभवतीत्येतदुपपादनायेति भावः ।
प्रयोगसमवेतेति । प्रयोगसमवेता ये हविरादयः पशुार्थास्तस्मारकत्वं ब्राह्मण-
वाक्यानां नास्ति । तानि च प्रयोगाद्वहिरैवावस्थितानि केवलं कर्म बोधयन्ति ।
यत्र च मन्त्रा न सन्ति तत्रागत्या कर्म विधाय चरितार्थानामपि ब्राह्मण-
वाक्यानां संस्कारद्वारा क्रमोद्बोधकत्वं स्वाकार्यं नतु तथा मन्त्रसत्य इति
भावः । अर्थावचरण इति । प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादोर्थवादचरणः ।
तत्रान्तिमे मन्त्राधिकरण इत्थं वार्तिककारैरुक्तम् । प्रयाजादिवाक्यानीति ।
समिधो यजति (ते. सं. २।६।१) इत्यादीनि प्रयाजादिविधायकानि ब्राह्मण-
वाक्यार्थानि कर्म कर्तव्यमित्यवबोध्य चरितार्थानि कर्मस्वरूपबोधकत्वात्स्व-
रूपस्युद्गान्यप्यनुष्ठानकाले प्रयोगाद्वागै न भवन्तीत्यर्थः ।

प्रकृतौ नानादेशस्थानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशेऽनुष्ठीयन्ते तस्य प्रथममनुष्ठानमित्योश्च पश्चात्-अयं यः क्रमः स स्थानक्रमः ।

११ स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशेऽनुष्ठीयते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव सायस्केऽग्नीषोमीयसवर्नीयानुवन्ध्यानां सवर्नीयदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्य आदौ सर्वर्नीयपशोरनुष्ठानम् । तस्मिन्देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सव-

अथ चतुर्थं स्थानक्रमं लक्षयति-प्रकृताविति । यथा लोके ग्रामाधिपतयः (पाटील-कुलकर्णी इति प्रसिद्धाः) स्वस्वग्रामीयाव्ययादिव्यवस्थां राजशासना-नुरोधेन कुर्वन्ति एवमेवं कृतमिति च स्ये स्वे आयव्ययपुस्तके . विलिखन्ति च । यदा च तत्कृता व्यवस्था योग्या न वेति परीक्षितुकामो राजा नियुक्तस्तद-धिकारी तामवलोकयितुं तत्तदग्रामे गच्छति तदालस्येन कश्चिदधिकारी कस्मिंश्चिदेकस्मिन्ग्रामे गत्या तत्समीपग्रामाधिपतींस्तत्रैव तच्छिखितपुस्तकैः सहाह्वयति । तदा च यस्मिन्ग्रामे न तिष्ठति तद्ग्रामीया तद्ग्रामाधिपतिकृता व्यवस्था पूर्वमवलोक्यते उपस्थितत्वात् । पश्चाद्ग्रामान्तरीयावलोक्यते तद्व-देयायं स्थानक्रमः । यदि च पूर्वं निर्दिष्टानि परीक्ष्यग्रामनामानि स्थानक्रम-विपरीतक्रमेण निर्दिष्टानि स्युश्चेतादृशनिर्देशक्रमेणैव तत्तद्ग्रामपरीक्षा क्रियते नतु स्थानक्रमेण । स्थानक्रमापेक्षया पाठक्रमस्य बलीयस्त्वात् । यदि च क्वचिद्ग्रामनामनिर्देशानन्तरं ग्रामटिका-(त्या गांवाखालची याडी) नाम निर्दिष्टं स्यात्तत्र च ग्रामटिकाव्यवस्थायास्तादृशग्रामाधिपत्यधीनत्वाद्ग्राम-टिकापरीक्षाःपूर्वं तादृशग्रामपरीक्षणं नैव कर्तुं शक्यते चेत्तत्र पाठक्रमं चाधित्या ग्रामटिकाव्यवस्था पूर्व निरीक्ष्यते पश्चाद्ग्रामव्यवस्था । पाठक्रमा-पेक्षयाप्यार्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् । नानादेशस्थानामिति । देशपदेनात्र कर्मा-धिकरणीभूतः कालो गृह्यते । तस्य प्रथममिति । देशविशेषसंबन्धेन तद्देशीयस्य प्रथममुपस्थितत्वादुपस्थितस्य चानुष्ठानविलम्बे प्रमाणाभावोत्र प्रथमतोनुष्ठाने बीजम् ।

सायस्को इति । सद्यः क्रीयते सोमोस्मिन्निति सायस्को यागविशेष एकादसाध्यः । कीधातोरधिकरणे द्रप्रत्ययः । ततः स्वार्थेऽन्प्रत्ययः । आदौ सवर्नीयेति । एतच्च स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् (जे. सू. ५।१।१३) इति सूत्र उक्तम् । सायस्के सह पशूनालभते इति श्रूयते । प्रकृतावग्नीषोमीय-पशुरौपवसथ्ये पूर्वदिने आलभ्यते । सवर्नीयपशुस्तु सुत्यादिने प्रातःसवने

नीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः । इतरयोस्तु पश्चात् ।

तथा हि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः, अग्नीषोमीयः सवनीयः आनुबन्ध्यश्चेति । ते च मित्रदेशाः । अग्नीषोमीयः औपवसथ्येहि । सवनीयः सुत्याकाले । आनुबन्ध्यस्त्वन्ते । साद्यस्को नाम सोमयागविशेषः । स चाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः । अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्के चोदकप्राप्ताः । तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं 'सह पशूनालभेत' इति । तच्च साहित्यं सवनीये देशे । तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः । स्थानातिक्रमसाम्याच्च ।

आश्विनप्रधानान्तरमालभ्यते । अनुबन्ध्यः पशुश्चावभृथानन्तरमालभ्यते । साद्यस्केतु ते त्रयोपि पशव उक्तवचनात्सहालम्भत्वाः । तच्च साहित्यं त्रयाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यालम्भनकाले इतरयोर्द्वयोर्गोमालम्भनकालं परित्यज्य तदैवालम्भनं क्रियते चेत्तदैव संभवाति नान्यथा । सोयं सहालम्भः किमग्नीषोमीयपश्वालम्भनसमयेथवा सवनीयपश्वालम्भनसमये उतानुबन्ध्यपश्वालम्भनसमये इति संशये सवनीयपश्वालम्भनसमय एवेति निश्चीयते । प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभात् । तथा च सुत्याकाल आश्विनप्रधानान्तरं सहालम्भः कार्यः । साहित्यं चाप्राप्त्यवधानेनानुष्ठानं कृत्वा संपादनीयम् । योगपद्यासंभवात् । क्रमेण चानुष्ठाने कर्तव्ये प्रथमतः कस्य पशोरालम्भनमिति संशये आश्विनप्रधानान्तरं सवनीयपश्वालम्भनस्योपस्थितत्वात्तदैव प्रकृतेन स्थानक्रमेणानुष्ठीयते । इतरयोराग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्थानभ्रष्टयोः प्रकृताविव क्रमो ब्रह्मणः । सवनीयानन्तरमग्नीषोमीयस्तत आनुबन्ध्य इति । अग्नीषोमीयः पशुरानुबन्ध्यापूर्वं प्रकृतौ पाठक्रमेणानुष्ठीयते । चोदकेन च ते तथैव चिकृती प्राप्नुवन्ति । प्रथममुपस्थितेरिति । प्रथमं बुद्ध्याकृतत्वादित्यर्थः । अव्यक्तत्वा-
दिति । अव्यक्तत्वं च स्वार्थचोदितदेवताराहित्यमिति प्रागुक्तम् (पृ. १९ प. १) । साद्यस्कस्याव्यक्तत्वेन ज्योतिष्टोमसाद्यस्यमिति ज्योतिष्टोम एव साद्य-
स्कस्य प्रकृतिः । साद्यस्के चेत्कर्तव्यताकाङ्क्षायां चोदकेन ज्योतिष्टोमीयेति-
कर्तव्यता तत्र संवध्यते । साद्यस्यसंवन्धेन ज्योतिष्टोमस्योपस्थितत्वात् ।
प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशाच्चोदकशब्देन गृह्यते ।

स्थानातिक्रमेति । मित्रस्थानानां त्रयाणामेकत्र सहानुष्ठानं कर्तव्यं चेत्तेषां त्रयाणां मध्ये काभ्यामपि द्वाभ्यां स्वस्थानातिक्रमदीपः सोढव्यो भवति । याभ्यां चार्थं दोषः सद्यते ताभ्यां साम्येनैवायं सद्यो भवति न तारतम्येन । अगत्या दोषः सद्यश्चेत्कस्तत्राधिकं दोषं स्वीकर्तुमुत्सहते । स्थानातिक्रमश्च स्वस्थानत्यागपूर्वकमन्यदीपस्थानसंवन्धः । अन्यदीपं स्थानं

सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं भवति । अग्नीषोमीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रम् । आनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात् । एवमानुबन्ध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यम् ।

तथा च सवनीये देशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम् । आश्विनग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः । प्रकृतौ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाम्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति (शत ब्रा. ४।२।४।१२, आप. श्रौ. १२।१८।१२) इत्याश्विनग्रहणानन्तरं तस्य विहितत्वात् । तथा च सायस्केत्याश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानात्प्रथममनुष्ठानमितरयोश्च पश्चादित्युक्तम् ।

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रम आर्थायते स मुख्यक्रमः । येन हि क्रमेण

चाव्यवहितं व्यवहितं चेति द्विविधम् । तत्र व्यवहितस्थानसंबन्धे दोषाधिक्यं भवति । तत्र दोषाधिक्यमुभाभ्यामप्यवश्यं स्वीकर्तव्यं चेवस्तु नाम । एकस्येव दोषाधिक्यं तु परिहरणीयमेव । तथा च यथा द्वयोः स्थानातिक्रमरूपो दोषः समो भवति तथा तेषां सहानुष्ठानस्य स्थानं निश्चेतव्यमित्यर्थः । तच्च मध्यमं सवनीयस्थानमेव । तत्राह—सवनीयदेशे इति । स्वस्थानातिक्रममात्रमिति । एव चाग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोर्द्वयोरपि सम एव दोष इति भावः । सवनीय-स्थानातिक्रमश्चेति । एव च सवनीयापेक्षयानुबन्ध्यस्य दोषाधिक्यं स्यात् एवमानुबन्ध्यदेशे सहानुष्ठानं चेत्तत्र सवनीयापेक्षयाग्नीषोमीयस्य दोषाधिक्यं स्यात् । त्रिवृताति । त्रिगुण्या रज्ज्या यूपपरिवेष्टनं कृत्वा ततः सवनीयपशां मन्त्राच्चारणपूर्वकमुपस्पर्शनं कर्तव्यमित्यर्थः । अथ मुख्यक्रमं लक्षयति—प्रधानक्रमेण इति । यत्र इति । यथा महयज्ञे मुख्यानामादित्यादीनां कल्पन्तानां नवानां ग्रहाणां क्रमणावाहने कृते तत्तदधिदेवतानामपि तत्रैव क्रमणावाहनं क्रियते पूर्वमादित्याधिदेवतायास्ततः सोमाधिदेवताया इत्यादि । एव क्रियमाणे आदित्यावाहनादित्याधिदेवतावाहनयोर्मध्ये सोमादिकेत्यन्तावाहनाष्टकेन व्यवधानं भवति । सामावाहनसोमाधिदेवतावाहनयोर्मध्ये भामादिकेत्यन्तावाहनसप्तकमादित्याधिदेवतावाहनमकं चेत्येतावतावाहनाष्टकेन व्यवधानं भवति । तथा भोमवाहनभौमाधिदेवतावाहनयोर्मध्ये बुधादिकल्पन्तावाहनपदकमादित्याधिदेवतासोमाधिदेवतयोरावाहनद्वयं चेत्येतावतावाहनाष्टकेनैव व्यवधानं भवति । एव सर्वज्ञोक्तम् । यदि चात्र व्युत्क्रमेणावाहनं क्रियेत यथा केतारा-

प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत् क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामङ्गानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति । व्युत्क्रमेण त्वनुष्ठाने केषांचिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानमन्येषामत्यन्तं व्यवधानं स्यात् । तत्रायुक्तम् । प्रयोगविध्यवगतसाहित्यवाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे हेतुः ।

अत एव प्रयाजशेषेणादावानेयहविरिपोऽभिधारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः । आग्नेययागैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् । अत्र हि द्वयोरभिधारणयोः स्वेन स्वेन प्रधानेन तुल्यमेकान्तरितव्यवधानं भवति । आग्नेयहविरभिधारणाग्नेययागयोरैन्द्रहविरभिधारणेन व्यवधानात् । ऐन्द्रहविरभिधारणैन्द्रयागयोश्चाग्नेययागेन व्यवधानात् ।

वाहनोत्तरं केतवधिदेवतावाहनं ततो राह्वधिदेवताया इत्यादि । ततः केत्यावाहनकेतवधिदेवतावाहनयोरेत्यन्तमव्यवधानं स्यात् । राह्वावाहनराह्वधिदेवतावाहनयोर्मध्ये केतुतवधिदेवतावाहनद्वयेन व्यवधानं स्यात् । शन्यावाहनतवधिदेवतावाहनयोर्मध्ये आवाहनचतुष्टयेन व्यवधानं स्यात् । एवं क्वचिदावाहनानां पदकेन क्वचिद्वृत्तेनेत्येवमादित्यतदधिदेवतावाहनयोर्मध्ये आवाहनमपोदशकेन व्यवधानं स्यात् । एवमनुक्रमं व्युत्क्रमं च विहाय यथेच्छमावाहनेऽपि सर्वत्र मुख्यदेवतावाहनतदधिदेवतावाहनयोर्मध्ये व्यवधानसाम्यं न स्यात् । अगत्या व्यवधानं सोढव्यं चेत्सर्वः साम्येन व्यवधानं सोढुं शक्यं भवति न तारतम्येन । कोऽधिकं व्यवधानं सोढुमुत्सहते । प्रयोगविधीति ।

प्रयोगविधिना दृष्टेन सह प्रधानमनुष्ठेयतया बोध्यते । पुगपदनुष्ठानमसंभवि चेदेकमनुष्ठायाव्यवधानेनापरमित्येवं साहित्यं संपादनीयम् । तावतापि लोके साहित्यव्यपदेशदर्शनात् । अव्यवधानेनापि न संभवति चेत्तत्र प्रयोगविधिविधितस्य साहित्यस्य बाधो वक्तव्यः । सोऽपि च बाधो येन नाव्यवधानं तावतैव वचनप्रामाण्यान्वयधिकेनेति भावः । अत एवेति । मुख्यकमादेवेत्यर्थः । पूर्वापूर्णमासप्रकरणे प्रयाजान्तिष्ठ । हवींश्चभिधारयति (तै. सं. २।६।१६) इति धृष्टेरः । प्रयत्नान्तिष्ठ । स्वच्छेयथाचयेन, च्येयमस्यात्पितृनां, हवियमभिधारणमनेन विधीयते । अयं उपयोक्ष्यमाणानां यागीयहविरां पूर्वशेषेणाभिधारणे यज्ञः संततो भवति । विच्छिन्नो न भवतीति यावत् । आग्नेययाग ऐन्द्रयाग आनुष्ठेयौ । तत्राग्नेयो यागः पूर्वं पश्चादैन्द्रयागः । याज्यानुवाक्यापाठक्रमात् । अग्निमुर्ध्वा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् । अपा० रता०सि जिन्वति (तै. ब्रा. ३।५।७।१) इत्याग्नेयो पुरोनुवाक्या । अत्र पूर्वार्धेऽग्निगव्दसत्त्वात् । तदुक्तं पुरस्ताद्वदमा पुरोनुवाक्या भवति (तै. सं. २।६।२।३) इति । मन्त्र-

अतश्चादावाग्नेयहविरभिधारणं तत ऐन्द्रस्य हविष तत आग्नेययागं ततश्चैन्द्रो याग इत्येव क्रमो मुख्यक्रमात्सिद्धो भवति । यदि त्वादावैन्द्रहविषोऽभिधारणं तत आग्नेयस्य क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादादावाग्नेयस्यानुष्ठानादाग्नेययागतदङ्गहविरभिधारणयोरत्यन्तमव्यवधानमैन्द्रयागतदङ्गहविरभिधारणयोरत्यन्त व्यवधानं स्यात् । तच्च न युक्तम् । अतो युक्तं प्रयाज-शेषेणाभिधारणस्य मुख्यक्रमात्क्रम इति ।

स चासौ मुख्यक्रमः पाठक्रमादुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपात्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपात्तिकः । पाठक्रमस्तु निरपेक्ष-

प्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म । तच्च लक्ष्मं यस्यामृचि पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या होयेति तदर्थः । अत्र मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति (ते स २।६।२।२, इत्युच्यते । मूर्धंशब्दो यस्यामृचि अस्ति सा मूर्धन्वती अग्निर्भूयति ऋक् । तथा भूवो यज्ञस्य रजसश्च नेता । यत्र नियुज्जि सचस शिवाग्ने । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षाम् । जिह्वामग्ने चकूपे हव्यवाहम् (ते वा ३।५।७।१) इत्याग्नयी याज्या । अत्रात्तरार्धे अग्निशब्दश्चत्वात् । तदुक्तमुपरिष्ठाह्वमा याज्या (ते स २।६।२।३) इति । यस्यामृच्युत्तरार्धं देवतानाम् हव्यत सौपरिष्ठाह्वमा । नियुत्यत्या यजति (ते स २।६।२।३) इति श्रुत्या नियुच्छव्यवत्या ऋचा याम उच्यते इति नियुच्छव्यवती भुवो यज्ञस्यति ऋगाग्नेयी याज्या भवति । तदनन्तरं च तत्रानुवाके प्राजापत्याग्नीषामीयन्द्राप्ता याज्यानुवाक्या पठित्वा तदुत्तरमेन्द्रयामीयन्द्रसानसि रयिम् । सजित्याम सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये भर (ते वा ३।५।७।१४) इति पुरोनुवाक्या, प्रस साहिषे पुच्छतशत्रुम् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राभर दक्षिणेनाव-सुनि । पतिः सिन्धुनामसि रेवतीनाम् (ते वा ३।५।७।४) इति याज्या च पठिता । पुरोनुवाक्यायाज्यामन्त्रार्थस्तु सहिताभाष्ये (२।६।२) उक्तं स्तत्रेव (आनन्दाश्रमसु पृ० १९४-५१९४६।१९५१) इत्युच्यते । अनन्तरं पुरानुवाक्यायाज्यापाठक्रमेणाग्नेययागं पूर्वं पश्चादैन्द्र इत्यतस्तस्मात्पूर्वं तदीयहविषं प्रयाजशपणं क्रियमाणमभिधारणमप्याग्नयहविषं पूर्वं पश्चादैन्द्रहविषोऽभिधारणम् । तत आग्नेयो याम पश्चादैन्द्रो याग इति ध्यायम् । अत्यन्त व्यवधानमिति । आग्नेयहविरभिधारणेनाग्नेययागेन चेति द्वाभ्यां व्यवधानं स्यात् । तथा चेकत्राव्यवधानमन्यत्र द्वाभ्यां व्यवधानमित्येव वैषम्यं न युक्तमिति भावः ।

स चासाविति । श्रुत्यर्थादिप्रमाणैर्निर्णीता या मुग्याना क्रमस्तदनुसारी यस्तदङ्गानां क्रमः स मुख्यक्रमः । तथा चायमीदृशाङ्गानां क्रमः परमुत्तमक्षी ।

स्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति ब्रुवान् ।

अत एवाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्युपांशु-
याजाज्यनिर्वापो मुख्यक्रमात् पूर्वमनुष्ठीयते । तस्य दुर्बलत्वात् । पाठक्रमात्तु
पश्चादनुष्ठीयते । तस्य प्रचलत्वादिति ।

स चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्ब्रुवान् । प्रवृत्तिक्रमे ह्याश्रीयमाणे
बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षो भवति । अस्मिन्स्तु आश्रीयमाणे संनिकर्षः ।

तद्यथा दर्शपूर्णमासयोरादावान्नेयानुष्ठानं ततः सांन्याय्यस्य । तद्वर्माश्च

यत्र च स्वस्यासामर्थ्यं तत्रागत्या परावलम्बित्वं स्वीक्रियते लोके । यत्र चाङ्गानि
क्रमेण पठितानि तत्र पाठक्रमेणैव तान्युपतिष्ठन्त इति क्रमाविषये निराकाङ्क्षाणि
कथं प्रधानक्रममवलम्बेयुः । उक्तोदाहरणे तु सर्वेषां हविषामभिधारणं
प्रयाजानिष्टा हवींष्यभिधारयति (तै. सं. २।६।१।६) इत्येकेनैव वाक्येन प्राप्तमिति
तत्र कः क्रम इत्यपेक्षायां प्रधानक्रमानुरोधित्वं मुख्यतः पवेति भावः ।

अत एवेति । आग्नेयानन्तरमग्नीषोमीयानुष्ठेयः । तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीया-
ष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमेनुवाके याज्यानुवाक्यामन्त्राणां तथैव क्रमेण पाठात् ।
तथा च यद्यपि पाठक्रमानुरोधेनाग्नेयानन्तरमग्न्यवधानेनाग्नीषोमीयानुष्ठानं प्राप्तं
तथाप्युपांशुयाजमन्तरा यजति (तै. सं. २।६।१।४) इति श्रुत्याग्नीषोमीयया-
गात्पूर्वमुपांशुयानुष्ठीयते । तत्र पाठक्रमः सर्वथा बाधितो न भवति किंतु
मध्ये व्यवधानमात्रम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोः पौर्वापर्यं तु न परित्यक्तं भवति ।
पौर्णमास्यां चैते प्रधानभूतास्त्रयो यागा आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाः । ते
च येन क्रमेणानुष्ठियन्ते तेनैव क्रमेण तद्वद्भूतहविर्निर्वापः कार्यः । परंतु
पाठक्रमादाग्नेयाग्नीषोमीयहविर्निर्वापानन्तरमुपांशुयाजीयहविषः । तत्रोपांशु-
याजे हविर्द्रव्यमाज्यम् । तण्डुलनिर्वाप आग्नेयाग्नीषोमीयार्थं एव पुरोडाशार्थम् ।
तत्र हविर्धर्मा निर्वापत्वघातादयः । उपांशुयाजार्थं स्वाज्यनिर्वापः । तत्र
हविर्धर्मा उत्पवनचतुर्गृहीतत्वादयः । तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके प्रथम-
प्रपाठके चतुर्थानुवाके अग्नेवे जुष्टं निर्वापमग्नीषोमीयाभ्याम् (तै. सं. १।१।४)
इत्युक्तम् । ततो वृश्मेनुवाके आज्यसंस्कार उक्तः । तथाचाग्नेयहविर्निर्वाप-
नन्तरं प्रधानक्रमानुरोधिक्रमेणाज्यनिर्वापः प्राप्तोऽपि न क्रियते । किंतु पाठक्रमा-
नुरोधेनाग्नेयहविर्निर्वापानन्तरमग्नीषोमीयहविर्निर्वापः पश्चादुपांशुयाजाज्यनि-
र्वापः । अद्वैः स्वीयक्रमः स्वपाठक्रमेण स्वयमेव निश्चेतुं शक्योऽत्र भवतीति न
क्रमार्थमङ्गानामत्र परमुत्सर्गोक्तिरिति ।

तद्यथेति । दर्श आग्नेयानन्तरं सांन्याय्ययानुष्ठीयते । तत्राग्नेये पुरोडा-

केचित्पूर्वमनुष्ठीयन्ते । तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्वर्मा भवे पूर्वमनुष्ठीयेरन् तत आग्नेयधर्मा तत आग्नेयानुष्ठान तत सानाथ्यानुष्ठान तदा तद्वर्माणा स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्या विप्रकर्षं स्यात् ।

यदा तु सानाथ्यधर्माणा केषांचित्पूर्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये सर्व मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते तदा सवपामाग्नेयधर्मसानाथ्यधर्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति । आग्नेयधर्माणा स्वप्रधानेन सह सानाथ्यधर्मव्यवधानात् सानाथ्यधर्माणा च स्वप्रधानेन सह आग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः । तस्मान्मुख्यक्रम प्रवृत्तिक्रमादलवान् ।

सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सनिपातिनामङ्गानामावृत्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्य क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः ।

शब्दव्यम् । सानाथ्ये तु वधिपयसी । वध्यादिद्वयधर्मा यत्सापाकरणदाहना तद्वचनाद्यस्तैस्तिरीयसहिताया प्रथमाष्टक प्रथममपाठक प्रथमानुवाकमारभ्या ग्नाता । ततश्चतुःश्रुवाके पुराडाशधर्मास्तण्डुलनिर्वापाद्य आग्नाता अननेय पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रयतत । तथा आग्नेययागानन्तरमाग्नेयानि सानाथ्ययागस्याङ्गभूता यत्सापाकरणदाहनातद्वचनाद्य कचनधर्मा पाठक्रमा आग्नेययागाङ्गभूततण्डुलनिर्वापादिधर्मानुष्ठानात्पूर्वमनुष्ठीयन्त । नतु मुख्यक्रमात्पश्चात् । ततः प्रवृत्तं यामे आग्नेययागाङ्गभूतास्तण्डुलनिर्वापाद्य ततः सानाथ्ययागाङ्गभूता हविरासादनाद्य सर्वे धर्मा तत आग्नेययागं तत सानाथ्ययाग इति क्रमः । एव स्थिते सानाथ्यधर्मेण यत्सापाकरणादिषु केषांचित्प्रथमतः प्रवृत्तिर्जातयेतावता प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य सव सानाथ्यहोमधर्मास्तदानीमेवानुष्ठीयन्त तत आग्नेयधर्मास्तत आग्नेया यागस्तत सानाथ्ययागस्तर्हि सानाथ्यधर्मानुष्ठानसानाथ्ययागयामभ्य द्वाभ्या व्यवधानं स्यात् । आग्नेयधर्मानुष्ठानाग्नेययागयोस्त्वयन्तमव्यवधानं स्यात् । एतच्च उपेक्ष्यमयुक्तम् अतः पाठक्रमानुसारेण यत्सापाकरणादीनां केषांचित्सानाथ्यधर्माणां पूर्वमनुष्ठानेऽपि तद्वितरणा सर्वेषां हविरासादनादिधर्माणां मुख्यक्रमानुसारेणैव यागाङ्गभूतधर्मानुष्ठानानन्तरमेवानुष्ठानम् तथा सति केषांचित्सापाकरणादीनां धर्माणां प्रधानविप्रकर्षेऽपि तद्वितरणा सर्वेषां प्रधानसन्निरूप एवाग्नेयधर्माणांमिव भवति । चहना प्रधानविप्रकर्षस्यान्याय्यत्वात् । सन्निकर्षश्चात्रामर्त्यं वान्तरितो माह इति भावः ।

अथ पक्ष प्रवृत्त्याख्य क्रमं लक्षयति सहप्रयुज्यमानेष्विति । यौगपद्य नानुष्ठीयमानेषु प्रधानेषु युगपदनुष्ठयतया प्राप्तानां तदङ्गानां यौगपद्यासमवा-

यथा प्राजापत्याङ्गेषु । प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिकर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः । अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपादनीयम् ।

तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेनैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानादुपपद्यते साहित्यम् । तदङ्गानां चैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानमशक्यम् । नूद्यनेकेषां प्रश्नानुपाकरणमेकस्मिन्काले कर्तुं शक्यम् । अतस्तेषां साहित्यमव्यवधानेनानुष्ठानात्-संपाद्यम्— एकस्योपाकरणं कृत्वाऽपरस्योपाकरणमिति ।

अतः प्राजापत्येषु एकं पदार्थं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः । तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्माच्चित्सोराभ्य कर्तव्यम् । द्वितीयस्तु पदार्थो

शिवस्यानुष्ठानं कर्तव्ये सति तत्र प्रथमाङ्गानुष्ठानसमये यद्वच्छ्रया येन क्रमेण प्रवृत्तिर्जाता स प्रवृत्तिक्रमः । द्वितीयतृतीयाद्यङ्गानुष्ठानं तेनैव क्रमेण कर्तव्यमित्यनेन प्रवृत्तिक्रमेण निर्णीयते । तथाहि यत्रानेकप्रधानानां युगपदनुष्ठानं विधीयते युगपत्कर्तुं शक्यते च तत्र क्रमापेक्षैव नास्ति । एवं प्रधानाङ्गानामपि । येषां च प्रधानाङ्गानां युगपदनुष्ठानं विधीयते परंतु युगपत्कर्तुं न शक्यते तत्र कः क्रम इत्यपेक्षायां क्रमनियामकश्रुत्यर्थादिप्रमाणपदकान्यतमस्य कस्याप्यप्राप्त्या यद्वच्छ्रया तादृशस्थले क्रमनियामिका भवति । यद्वच्छ्रयैव प्रवृत्त्या तत्र क्रमो भवति । तत्र चाङ्गभूतकर्मणामनेकत्वे प्रथमाङ्गानुष्ठानसमये यादृच्छिकप्रवृत्त्या यत्र यः क्रमः संपन्नः स एव तत्र द्वितीयतृतीयाद्यङ्गानुष्ठानसमये प्राप्नो नतु यद्वच्छ्रया पूर्वविपरीतः काश्चिदन्य इत्यनेन प्रवृत्तिक्रमेण बोध्यत इति भावः । प्राजापत्या इति । सप्तदश प्राजापत्यान् पञ्चमालभते (तै. ब्रा. १।३।४।३) इति सप्तदश पशवो विहिताः । ते च सर्वे प्राजापतिरूपकवैश्वताका इति सर्वेषां पुरोमुवाक्या ऋगंकेव तन्त्रेणोच्चार्यते । याज्यापि तथैव । त्यागश्चैकदैव कर्तुं शक्यः । अङ्गभूतकर्माणि तु पशुपाकरणनियोजनादीनि युगपत्सर्वेषु पशुषु कर्तुं न शक्यन्ते । अतस्तत्र क्रमापेक्षते । प्राजापतेर्जायमानाः (तै. सं. ३।१।४।१) इत्यादिमन्त्रेण वर्हिर्भ्यो ऋक्षशाखया च पशोरुप-स्पर्शनमुपाकरणम् । यूवे पशोर्वन्धनं नियोजनम् । एकं पशार्थमिति । उपाकरणरूपमित्यर्थः । द्वितीयः पदार्थ इति । नियोजनरूप इत्यर्थः । द्वितीय-स्थिति । इदमेव प्रवृत्तिक्रमस्योदाहरणं नतु प्रथमपदार्थानुष्ठानसमये । तत्र क्रमस्येच्छिकावात् । नतु प्रथमपशुपाकरणानन्तरं सद्य एव पश्वन्तरोपाकरणं क्रियते अतयादिदमुदाहरणं प्रवृत्तिक्रमस्य । तदेव तु न संभवति । यतः प्रयोग-विधिनोपाकरणनियोजनयोः सद्दानुष्ठानं विदधता तयोर्निरन्तर्येणानुष्ठानं बोध्यते । तथा च प्रथमपशुपाकरणनियोजनादीन्यङ्गानि सर्वाण्यनुष्ठाय

येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितः तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः प्रयोगविध्यवगतस्य मियोद्ध-
साहित्यस्योपपत्तये ।

प्रयोगविधिना हि देशे तदज्ञानमुपाकरणनियोजनादीनां मियः साहित्य-

यदृच्छया कंचन द्वितीयं पशुं गृहीत्वा तत्रोपाकरणादीन्पुष्टेयानि । एवमेयो-
त्तरोत्तरं यदृच्छया कचित् कचित्पशुं गृहीत्वा सर्वं धर्मा अनुष्ठेया यावत्स-
प्तदशस्वद्वान्यनुष्ठितानि भवन्ति । तथा च जेवं प्रवृत्तिक्रमस्योद्वाहरणमिति
चेन्न । सत्यं प्रयोगविधिनोपाकरणनियोजनयोः साहित्यमत्रावगम्यते । किंतु
तदत्र न वाचनिकं किंत्यातिवैशिकम् । सप्तदशानामुपाकरणानां च यत्साहि-
त्यमत्रावगम्यते तदत्र वाचनिकम् । तद्यानुपद् मूल एव प्राजापत्या हि
यैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्येथरान्ति इति तृतीयानिर्देशात्सेतिरुतव्यताका एक-
कालत्वेन विहिताः (वृ १८९ प १) इत्युक्त्या प्रदर्शितमेव । आतिवैशिका-
पेक्षया च वाचनिकस्य प्राधत्यात्प्रथमं सप्तदशपशूपाकरणमेव संपादनीयम् ।
ततस्तेषां सर्वेषां नियोजनम् । अत एव चात्र न काण्डानुसमयः । किंतु
पदार्थानुसमय एव । यद्यप्येवमत्रोपाकरणनियोजनयोरङ्गयोर्मिथा साहित्य-
मातिवैशिकत्वाद्वाध्यं भवति तथापि न सर्वथा तद्वाधः । किंत्वगत्या षोडशभिः
पदार्थैर्व्यवधानं सद्यते नाधिकेन । यथा प्रथमपशूपाकरणप्रथमपशुनियोजन-
योर्मध्ये द्वितीयाविसप्तदशपर्यन्तानां षोडशपशूनां षोडशभिरुपाकरणैर्व्यव-
धानम् । द्वितीयपशूपाकरणद्वितीयपशुनियोजनयोर्मध्ये तृतीयाविसप्तदशपशू-
पाकरणानि प्रथमपशुनियोजनमेकमिति मिलित्वा षोडशभिरेव व्यवधानं
भवति । एवमेवेतरेष्वप्युल्लम् । न च प्रवृत्तिक्रममनाहत्य सप्तदशस्य पशोरुपा-
करणानन्तरं सद्यस्तस्यैव यदि नियोजनं कियते तर्हि तत्रेकेनावि न व्यव-
धानमिति कुतस्तथा नानुग्रीयत इति वाच्यम् । अत्राव्यवधानेऽप्येवं यदि
अनुक्रमेण नियोजनं क्रियते तर्हि प्रथमपशूपाकरणप्रथमपशुनियोजनयोर्मध्ये
द्वात्रिंशता व्यवधानं स्यात् । यदि च नियोजने पशूनामेच्छिकः क्रमो गृह्यते
तर्हि कचित्तत्पशूपाकरणनियोजनयोरव्यवधानं कचिदेकेन कचिद्द्वाभ्यामित्येव
कचिद्द्वात्रिंशता व्यवधानं स्यात् । एवं व्यवधानतारतम्ये सति तत्राधिक
व्यवधानं सोऽङ्गु न कोऽप्युत्सह्यत इति सर्वत्र व्यवधानसाम्यमेवापेक्ष्यते । तच्च
प्रवृत्तिक्रमं विना न सम्भवति । एतदेव च प्रवृत्तिक्रमे वीजम् । तथा च तस्या-
नादरो न युक्त इति भावः । एतत्सर्वं हृदि निधायान्-मिथोद्धसाहित्यस्योप-
पत्तय इति । उपाकरणनियोजनादीनामज्ञानां यन्मिथ साहित्यं तस्योक्तीत्या
व्यवधानसाम्येनोपपत्तय इत्यर्थः ।

अथात्राद्धसाहित्यं प्रयोगविध्यवगतमातिवैशिकमिति दर्शयति प्रयोगविधि-
ना हीति । देशोपगोमीयः पशुः । अग्रीपोगोमीयः पशुर्हि वीक्षितेन प्रथमतोनु-

मानन्तर्यापरपर्यायं विहितम् । तच्च साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तम् । तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन, दैक्षविकृतित्वात् । सवनीयाश्चैकादशिन्येषु प्राप्तम् । सुत्याकालत्वसामान्यात् । तेम्यश्च प्राजापत्येषु प्राप्तम् । गणत्वसामान्यात् ।

प्रेयो भवतीत्यतः स दैक्ष इत्युच्यते । तत्र च साङ्गः पशुप्रयोग उपदिश्यते । प्रयोगविधिना बोधेतं च तत्राङ्गाङ्गिनाः साहित्यं युगपदनुष्ठानासंभवादेकं कृत्वा सद्योऽपरमित्येवमव्यवहितपर्यायानुष्ठाने पर्यवस्यति । तथा युगपदसंभविनामुपाकरणनियोजनादीनामङ्गानामपि प्रयोगविधयोधितं साहित्यं तथैव संपादनीयम् । एतदेव चानन्तर्यापरपर्यायं साहित्यमित्युच्यते । अग्नीषोमीय-सवनीययोः प्राणिद्रव्यकत्वेन साजात्यात्तयोः प्रकृतिविकृतिभावाद्यगमे प्रकृति-वद्विकृतिरित्यतिदेशेन प्रकृतिगतैतिकर्तव्यताया विकृती प्राप्तत्वादुपाकरणनियो-जनादीनामङ्गानां साहित्यं प्रकृतिगतं सवनीये प्राप्नोति । तथा सवनीयपशुः सुत्याकाले विहित एकादशिनाः पशवोपि सुत्याकाले विहिता इत्येवं काल-सादृश्यात्तयोः प्रकृतिविकृतिभावाद्यगमेनैकादशिने तदङ्गानां साहित्यं प्राप्नोति । तथैकादशिनाः पशव एकादश प्राजापत्याश्च सप्तदशेति बहुत्वसंख्यासाम्येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावाद्यगमेन प्राजापत्येषु पशुषु तदङ्गानां साहित्यं प्राप्नोति । तथा च प्राजापत्येषु पशुष्वङ्गसाहित्यस्यातिदेशिकत्वं सिद्धं भवति । एकाव-शिनाः पशवश्चैवाम्नायन्ते-आग्नेयः कृष्णमीधः (१) सारस्यती मेपी (२) बभ्रुः सौम्यः (३) पौष्णः श्यामः (४) शितिपृष्ठो चार्हस्पत्यः (५) शिल्पो वैश्वदेवः (६) ऐन्द्रोरुणः (७) मारुतः कल्माषः (८) ऐन्द्राग्नः संदितः (९) अधोरामः सावित्रः (१०) वारुणः पेत्यः (११) (तै. सं. ५।५।२२) इति । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिल्पो बहुरूपः । कल्माषः कृष्णविन्दु-लाङ्घितः । संदितः कृष्णशबलः । अधोरामः श्वेतकृष्णोदरः । पेत्यो गलित-रेतस्को मेघः । नन्वग्नीषोमीयप्राजापत्ययोः प्राणिद्रव्यकत्वेन सादृश्यात्तयोः प्रकृतिविकृतिभावेनाङ्गसाहित्यं प्राप्यत इत्येव वक्तव्यं किमर्थमिषती परंपरात्र प्रदर्शितेति चेत्सत्यम् । प्रकृतिविकृतिभावो हि न प्रकृतेराकाङ्क्षा व्यवस्था-प्यते । किंतु विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षायां स्वसदृशात्वेनोपस्थितादेव सा पूर्यते इति यतः सा पूर्यते सा प्रकृतिरिति व्यवस्थाप्यते । यत्र चाकाङ्क्षायां सत्यां सादृश्यादनेकेषामुपस्थितिस्तत्राधिकसदृशस्य श्रुतिपुपस्थितिरिति सैव तस्य प्रकृतिरित्यवधार्यते । तथा च प्राजापत्येषु पशुषु कथंभावाकाङ्क्षायां यद्यपि प्राणिद्रव्यकत्वेनाग्नीषोमीयः सदृशस्तथाप्यैकादशिनाः प्राणिद्रव्यकत्वबहुत्व-रूपधर्मद्वयन सदृशतरा श्रुतिपुपस्थिता भवन्तीत्यतस्त एकादशिना एव प्राजापत्यानां प्रकृतिभूता भवन्ति । नत्वग्नीषोमीयः । तथा एकादशिनानां च कथंभावाकाङ्क्षायां प्राणिद्रव्यकत्वसुत्याकालविहितत्वरूपधर्मद्वयेन सदृशतर-

प्राजापत्येषु च प्रतिपशु यागभेदाच्चोदका भिद्यन्ते । अतश्चोदकात्तत्-
तश्वङ्गभूतानामुपाकरणनियोजनार्दानां साहित्यमानन्तर्यापरपर्यायं प्राप्तम् । अतः
एकस्य पशोरुपाकरणानन्तरमेव नियोजनं चोदकग्राह्यत्वेन प्राप्तम् । तत्तु
न क्रियते । प्रत्यक्षवचनात्प्रगतसर्वपश्वङ्गसाहित्यानुपपत्तेः ।

अत एकस्मिन् पशवुपाकरणे कृते तदनन्तरमेव कर्तव्यत्वेन प्राप्तमपि
नियोजनं न क्रियते । प्रत्यक्षवचनबलात्तु पश्चन्तरेषु षोडशसु उपाकरणमेव

सप्तमीपशुश्रुतिस्तुपस्थितो भवतीत्यत एकादशिनानां सप्तमी एव प्रकृतिर्न
रूपीपामीय । सप्तमीपामीय तु प्राणिद्रव्यकारणेन सदृशोपपत्तीय एव प्रकृतिः ।
तदपेक्षया सप्तशतस्य कस्यचिद्भावात् । तथा च प्रकृतिविकृतिभाषपरपरा
प्रदर्शनं युक्तम् । तथाचोपाकरणनियोजनयोः साहित्यमातिवैशिकमिति
तस्य वाचनिक सप्तदशोपाकरणानां मिव साहित्यं बाधकं भवतीति प्रथम
पशुपाकरणानन्तरं न तस्य सप्तो नियोजनं किंतु द्वितीयादिसप्तदशपशुपा-
करणं कृत्वा ततः प्रथमपशुमारभ्य सर्वेषां नियोजनमिति क्रमः सिध्यति ।

ननु सप्तदशपशुद्रव्यकः प्राजापत्ययाग एक एवेति तदङ्गभूतमुपाकरण
मपि सप्तदशोपाकरणानि सभूय मिलित्वैकमत्र कर्मति तन्मध्ये प्रथमपशुपा-
करणान्तरं द्वितीयपशुपाकरणात्प्रादुर्भावो नियोजनस्य प्राप्तिरेव न सम्भ्रति । यथा
त्रिपर्यम्पिकरणमध्ये प्रथमपर्यम्पिकरणानन्तरं द्वितीयपर्यम्पिकरणात्प्राक्तं
नन्तरविहितं कर्म कर्तुं न शक्यते तद्वत् । तथा चात्र प्राबल्यदोषैर्लघुविचारो
व्यर्थ इति चेत्तत्राह—प्राजापत्येषु चेति । अथ भा. । सप्तदशपशूनां सभूयैक
रूपेण यदि प्रजापतिदेवतायाः संबन्धः स्यात्तर्हि भेदेन यागोक्त्यम् । परंतु
तथासंबन्धोऽत्र व्यक्तुमशक्यः । प्राजापत्यमित्यत्र प्रजापतिशब्देन देवताभि-
धीयते । तदुत्तरमुत्पत्तेन तद्विषयप्रत्ययेन पशुद्रव्यमभिधीयते । तद्विषयप्रत्यया
न्ताप्राजापत्यशब्दादुत्पत्तेन सुप्रत्ययेन बहुत्वमभिधीयते । तथा च प्रजा
पतिदेवतासंबन्धविशिष्टं पशु-प्राजापत्यशब्दार्थः । तादृशप्राजापत्यानां बहुत्व
सुप्रत्ययनं प्रतिपाद्यत इति प्रत्येकं पशोर्देवतासंबन्धसत्त्वाद्यागभेदः सिद्धः
एव । अतस्तदङ्गभूतान्युपाकरणान्यापि प्रतिपाद्यमेकैकमङ्गभूतमुपाकरणमित्येव
भिसान्येषु सप्तदशोपाकरणानि । एव नियोजनान्यापि बाध्यानि । तत्र
प्रधानकर्म द्रव्योत्सर्गरूपं तन्त्रेण युगपत्कर्तुं शक्यं भवतीत्यन्यदेनत् । न
तावता यागक्यं कथमप्याशङ्कनीयम् । एव यागभेदे सिद्धं उपाकरणनियोजन-
साहित्यमपि प्रतिपशु चोदकेन प्राप्यत इति युक्तं एतावत् वाचनिकस्योपा-
करणानां मिव साहित्यस्य प्राबल्यविचारः । तदेतद्वर्णयति—अतश्चादकाविति ।
प्रत्यक्षवचनबलादिति । प्राजापत्येश्वरन्तीति वाक्येन सर्वेषां साहित्याद्यगमा-

क्रियते । कृते तु तेषूपाकरणे प्रथमपञ्चोर्नियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रथमपञ्चावेव नियोजनं कार्यम् ।

अतश्च येन क्रमेणोपाकरणं कृतं तेनैव क्रमेण नियोजनं कार्यम् । एवं च तत्तत्पूपाकरणानां स्वस्वनियोजनैस्तुल्यं षोडशक्षणेर्व्यवधानं भवति । अन्यथा केषांचिदत्यन्तव्यवधानं केषांचिच्चाव्यवधानं स्यात् । तत्र न युक्तम् ।

तस्माद्येन क्रमेण प्रथमपदार्थोऽनुष्ठितस्तेनैव द्वितीयोऽनुष्ठेयः । तस्मिद्धं प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यो द्वितीयपदार्थक्रमः स प्रवृत्तिक्रम इति । तदेवं निरूपितः संक्षेपतः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिव्यापारः ।

फलस्वाम्यबोधको विधिराधिकारविधिः । फलस्वाम्ये च कर्मजन्यफल-भोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः । अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । यस्याहिताग्ने-रग्निगृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यादिभिस्तु गृहदाहादौ निमित्ते कर्म विदधद्विनिमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते ।

तत्र फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः । अधिकारिविशेषणं

विति भावः । व्यवधाने प्रमाणाभावादिति । द्वितीयादिसप्तदशपर्यन्तषोडशोपा-करणैर्व्यवधानं त्वगत्या सप्तमेवेति तदधिक्रव्यवधाने प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । एवं प्रयोगप्राशुभाव (पृ. १७१ पं. ९) इत्यादिना प्रयोगविधिं सविस्तरं निरूप्या-धिकारविधिं निरूपयति-फलस्वाम्येति । यजेतोति । इदं काम्यं कर्म । नैमित्तिके कर्माणि फलस्वाम्यं प्रदर्शयति-यस्याहिताग्नेरिति । यस्य गृहान्वद्धत्यग्नये क्षाम-वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् (तै. सं. २।२।२।५) इत्याम्नायते । तत्र भाष्यम्-युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवाञ्छिते त्रयोष्टाकपालं कुर्युः । क्षामवतेऽग्नये इति । क्षामवत इत्यस्य क्षामवत्त्वमुणविशिष्टायेत्यर्थः । अत्र गृह-दाहनिमित्तवतः पुरुषस्य गृहदाहेष्टिरूपं कर्म विधीयते । तस्माच्च कर्मणस्तस्य पापक्षयरूपं फलं भवति । विधयः स्वप्रवर्तकत्विनिर्वाहार्थं विधेयस्येष्टसाधनत्व-माक्षिपन्त्येवेत्यत्रार्थवादावमतं पापक्षयरूपं फलमिष्टतया संबध्यत इति भावः । गृहदाहादायति । आदिपदेन हिरण्यनाशनमित्तष्टयादिसंयमः ।

नयनस्य चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयतीत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् । आधानस्यापि 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारित्वात् ।

यद्यपि च वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापर-
पर्यायस्याधानं विहितम् । योगाद्ब्रूवेलीयस्त्वात् । तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधि-
कारः । अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् ।

न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकारः । तदनुष्ठानस्य तत्साध्यत्वा-
दिति वाच्यम् । तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि 'वर्षासु रथकारोऽग्नीना-
दधीत' इत्यनेनैव विधिनाऽऽधानमात्रौपयिकज्ञानाक्षेपणात् । अन्यथा एतस्यैव
विधेरनुपपत्तेः । अतश्च रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारोऽपि नोत्तरकर्मस्वधिकारो
विद्याभावात् ।

न च स्वाच्छन्द्येन विद्यामर्जयतः कस्यचिच्छूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञाना-
भावेऽपि कर्मौपयिकज्ञानं स्यादिति वाच्यम् । अध्ययनविधिर्हि नार्थज्ञानमात्रे
पर्यवस्यति । किंतु तादृशार्थज्ञानद्वारा याज्ञे कर्मणि मन्त्रैरनुष्ठानौपयिकार्थ-
स्मरणे पर्यवस्यति । अन्यथाऽर्थज्ञानस्यानुपसंगत्वात् । तथा च यागप्रकरणा-
पठितस्याप्यध्ययनविधेर्यागाङ्गत्वमवश्यं कल्पनीयं भवतीति प्रकारान्तरेण
प्राप्तापि विद्या नाधिकारिविशेषणं भवतीति भावः ।

यद्यपि चेति । क्षत्रियाद्विद्यार्या जातो साहिष्यः । विद्याच्छूद्रायामुत्पन्ना
करणी । साहिष्यात्करण्यां जातो रथकारः । अयमेव सौधन्व्यन इत्युच्यते ।
वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्देन योगशक्त्या रथनिर्माता मुह्यते
चेत्त्रैवर्णिकस्य कस्यचिदर्थनिर्मातृत्वनिमित्तेन वर्षाकालमात्रं विधीयत इति
लाघवम् । परंतु वयवार्थोपस्थितिसापेक्षयोगार्थविक्षया तन्निरपेक्षरूढ्यर्थस्य
क्षीप्तोपस्थितिकत्वेन वलीयस्त्वादुक्तसौधन्वनजातीयस्यैवदमाधानं विधीयते ।
रथनिर्मातृत्वरूपस्य योगार्थस्यात्र रूढ्यर्थेनापह्नारात्र कालमात्रविधानं संभ-
वति । एतच्च जैमिनीये पष्ठेध्याये प्रथमे पादे द्वादशाधिकरणे स्थितम् ।
नस्त्येत्तेति । आध्यायविधिश्चाद्यध्यायमात्रमस्तु नत्वाध्यायोत्तरेषु दर्शपूर्ण-
मासात्रिकर्मस्वाधिकार इत्यर्थः । ज्ञानाभावादिति । रथकारजातीयस्य त्रैवर्णि-
केतरत्येन वेदाध्ययनानधिकारादिति भावः । तदनुष्ठानस्येति । आधानानु-
ष्ठानस्याधानोपयोगिवेदार्थज्ञानसाध्यत्वादित्याशयः । अनुपपत्तेरिति । तथा
च यायता विना वर्षासु रथकार इति विधेरनुपपत्तिस्ताधानेद्यर्थ आक्षिप्यते
ननु ततोधिकः । अत्रार्थाक्षेपेण विधेयारित्वात्संभवे यदर्थोक्षेपस्य गौरव-
दायमस्तत्वेनापुक्तायात् । एतन्न वर्षासु रथकार इति विधिबलप्रसामान्यतः ।

एवं च तदाधानं नाग्निसंस्कारार्थम् । संस्कृतानामग्नीनामुत्तरोपयोगा-
भावात् । किं तु तदाधानं लौकिकाग्निगुणकं विश्वजिन्यायेन स्वर्गफलकं च
स्वतन्त्रमेव प्रधानकर्म विधीयते । अग्नीनिति च द्वितीया सकृन् जुहोतीति-
वन्तृतीयार्था इति ।

प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादाधान-
सिद्धान्त्यभावाच्च नोत्तरकर्मस्वधिकार इति ।

नन्वेवं स्त्रिया अधिकारो न स्यात् । तस्या अध्ययनप्रतिषेधेन तद्विधि-
सिद्धज्ञानाभावात् । न च नास्त्येवेति वान्यम् । यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ
स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वाद्गृहेकत्ववदविवक्षित
त्वेन स्त्रिया अधिकारस्य साधितत्वादिति चेत्सत्यम् ।

अधिकारः साधितो न तु स्वातन्त्र्येण । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादिना

वेदार्थज्ञानाक्षेपेणोत्तरकृतवोपि रथकारेणानुष्ठेया भवेयुरित्यपास्तम् । नन्वे-
यमुत्तरकृतवनुष्ठानाभावो वर्णसु रथकार इतिविधिवेयर्थं तदवस्थमेव । आधा-
नोपधिकज्ञानाक्षेपेणान्याधानाधिकारसिद्धत्वापि तेनाधानेन संस्कार्यस्याग्रे-
उत्तरोपयोगाभावेन संस्कारस्यानर्थक्यात् । अग्नीनादधीतेति द्वितीया ह्यग्रे
संस्कार्यकर्मत्वं बोधयतीति चेत्तत्राह-एव चेति । आधानेनाग्निं संस्कुर्वदिति
न तेन विधिना बोध्यते । किंत्वग्निसाधनकेनाधानेनेष्टं भावयेदिति । किंत-
विष्टमित्याकाङ्क्षायां स स्वर्गः स्यादिति न्यायेन स्वर्गः फलं कह्यते । अग्निश्च
तत्रत्यांऽसंस्कृतत्याह्लौकिकाग्निवदेव भवति । अग्न्याधानमपि च तत्त्वैवणिक-
कृतान्निसंस्कारकाधानापेक्षया विजातीयं स्वतन्त्रमेव स्वर्गसाधनीभूत कर्मेति
भावः ।

नन्वेवमिति । शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेनाधिकाराभावे न स्त्री-
शूद्रौ वेदमधीयाताम्, स्त्रीशूद्रद्विजवर्ण्यनां प्रयी न धृतिमोचरा, इत्यादिवचनेः
शूद्रस्येव स्त्रिया अप्यध्ययनाधिकाराभावेनाध्ययनाविधिसिद्धज्ञानाभावाद्दि-
कारो न स्यादित्याशयः । नचेति । स्त्रिया अधिकारो नास्ति इति सिद्धान्त
एवेति तु न वाच्यमित्यर्थः । गृहेकत्ववदिति । प्रादतिरूपितमेतत् (पृ ३१ प-
६) । साधितत्वादिति । जमिनिना पद्माध्याये प्रथमपादे तृतीयाधिकरणे
स्त्रिया अधिकारविषये विचार कृतः । न स्त्रीति ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति योवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ (मनु १।३)

तस्य निषिद्धत्वात् । स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेश्च । यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात् । पत्नीप्रयोगे च यजमान-
कर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात् । अतो दंपत्योः सहाधिकारः । सहाधिकारत्वेन
यजमानविद्ययैव पत्न्या अपि कार्यसिद्धेर्न ज्ञानं विना तस्या अधिकारेऽनुप-
पत्तिः । 'पाणिग्रहणात् सहस्रं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु' इति वचनेन स्त्रिया
अधिकारनिर्णयाच्च । निपादस्थपतेरिवाध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहिणोऽपि 'एतया
निपादस्थपतिं याजयेत्' इति वचनान्निपादेष्टव्याम् ।

निपादस्थपतिश्च हि निपादं स्थपतिं चेति कर्मधारयो न तु निपादानां
स्थपतिरिति पठ्यतित्युक्तम् । तदपेक्षया कर्मधारयस्य वलीयस्त्वात् । पठ्यथै
लक्षणापत्तेः । एतावास्तु विशेषः—निपादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव
विधस्तत्कर्मोपयिकज्ञानाक्षेपकत्वम् । पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेऽपि यजमानेन

इति मनुना स्त्रियाः कर्मसु स्वातन्त्र्यं निषिध्यते । जैमिनिनापि तदुत्तरं
चतुर्थेधिकरणे दंपत्योः सहाधिकारः सिद्धान्तितः । यथाग्नीषोमयोः संभूथैक-
देवतात्वं तथा दंपत्योः संभूथैकमेव कर्तृत्वमिति तद्भाष्यम् । न त्वत्र दंपत्यो-
स्तन्त्रेणैकमिदमनुष्ठानमिति भ्रमितव्यम् । यजमानविद्ययैवेति । पत्न्याश्च
यजमानद्वारैव कर्मकर्तृत्वं न साक्षात् । यस्य च साक्षात्कर्तृत्वं तस्याध्ययन-
विधिसिद्धज्ञानमस्यैवेति नानुपपत्तिः । न च यजमानस्याध्ययनविधिसिद्धं
ज्ञानं पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणे कथमुपयुज्येतेति वाच्यम् । तत्र तद्वेक्षणान्यथा-
नुपपत्त्या पत्न्यास्तत्कर्मोपयिकज्ञानस्याक्षेपात् । एवं चाध्ययनविधिसिद्धा
विद्या अधिकारिविशेषणमिति यदुक्तं तत्स्वातन्त्र्येणाधिकार एव प्रयोजकमिति
सिद्धम् ।

अथ स्त्रिया अधिकारे हेत्वन्तरमाह—पाणिग्रहणादिति । अयं भावः ।
फलस्याभ्यवोधको विधिरधिकाराविधिः । फलस्वाम्यं च फलभोक्त्वमिति
भाग्युक्तम् (पृ. १९३ प. १०) । स्त्रियास्तु पाणिग्रहणवत्ताद्यजमानकृतकर्मजन्य-
स्त्वेष्वपि ज्ञादित्यप्यप्यत्र फलभोक्तृत्वाद्यर्थभावाद्द्विधिकाशेऽवर्जनीय एव
भवति । यथेतया निपादस्थपतिं याजयेत् (मैत्रा. सं. २।२।४) इति विधि-
वलात्निपादस्य निपादेऽपि अन्यफलभोक्त्वत्वेन तत्र तस्याधिकारीयस्यमद्वी-
कर्तव्यो भवति तद्वत् । तदाह—निपादस्थपतेरित्येति । वास्तुमयं रीद्रे चरं
निर्वपेदिति प्रकृत्येतया निपादस्थपतिं याजयेत् (मैत्रा. सं. २।२।४) इति
श्रूयते । वास्तुशब्देन प्रकृतभूतद्रव्याविशेषो गृह्यते । अत्र निपादस्थपतिशब्दे
निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयस्त्वभासे निपादस्य स्थपतावेवेदनाभ्यां

सहाधिकारात्तस्य च तादृशज्ञानवत्त्वात्तेनैव च तस्या कार्यसिद्धेर्नोत्तरकृतुविधीना ज्ञानाक्षेपकत्वम् ।

ये तु पत्नीमात्रकर्तृका. पदार्था आज्यावेक्षणादयस्ते ज्ञानं विनाऽऽश्रया नुष्ठाना इति तद्विधोना तदाक्षेपकत्वं स्वीक्रियते इति । तत्सिद्धमध्ययनविधिसिद्धज्ञानस्याधानसिद्धाग्रिमत्तायाश्चोत्तरकर्मसु अधिकारिविशेषणत्वमिति ।

एवं सामर्थ्यस्यापि अधिकारिविशेषणत्वम् । असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्ते । आख्यातानामर्थं ब्रुवता शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । तच्च सामर्थ्यं काम्ये कर्मणि अङ्गप्रधानविषयम् । न त्वङ्गासमर्थं प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्ये कर्मण्यधिकारी । प्रधानविधेरङ्गविध्यैकवाक्यतापक्षस्य साङ्गकर्मसमर्थं प्रत्येव प्रवृत्तेः । यथाविनियोगमधिकारात् । यदि हि समर्थं प्रत्येव प्रवृत्तौ कनाचित् श्रुत्या विरोधः स्यात् तदाऽसमर्थस्याप्यधिकारः स्यात् । न च विरोधोऽस्ति । स्वर्ग-

भयति । निपादाना स्थपतिरिति पट्टीतत्पुरुषसमाप्ते तु निपादशब्दस्य निपादसंबन्धिन्यर्थे लक्षणा स्वीकृत्य पञ्चादभेदेनान्ययः स्यात् । अथवा वयाकरणमतेन समास लुप्तस्य पट्टीप्रत्ययस्य स्मरणेन निपादस्य स्थपतो भेदेनान्ययः स्यात् । कर्मधारयसमासाश्रयणे तु न भेदेनान्ययो नवा लक्षणेति लाघवम् । विधिवलाच्च तावन्मात्रोपयिकज्ञानस्याक्षेपो भवतु नाम नतु लक्षणाविकगोरत्र सोढव्यं भवति । एतच्च पट्टाध्यायप्रथमपादान्ते जैमिनिना सिद्धान्तितम् । एष च यत्रानुपपस्तित्र तावन्मात्रोपयिकज्ञानस्याक्षेपणं निर्वाहस्यादिति न सामान्यता विहिताना दर्शपूर्णमासार्वाणा ज्ञानाक्षेपकत्वम् । तथा सामान्यतो विधानेन त्रयणिकषु चारितार्थनान्यथानुपपद्यभावात् ।

सामर्थ्यस्यापीति । सामर्थ्यं च द्विविधं शरीरन्वयसामर्थ्यं ब्रह्मसामर्थ्यं चेत्यर्थः । आख्यातानामिति । यथा कटं भुङ्क्ते काश्यपाण्या भुङ्क्ते इत्युक्तं लाङ्किकास्तत्तद्वस्तुशक्त्यनुसारणं व्यवस्थां कल्पयन्ति कटे नास्तीन काश्यपाण्यामोदनं निधायेति । एवं प्रासादे पयः शय्याया श्रेत इत्युक्तं त्रयाणां अधिकरणकारकत्वाविशेषे प्रासादस्य पर्यङ्गधारणशक्तिसत्त्वात्पर्यङ्गस्य च शय्याधारणशक्तिसत्त्वात्तत्तद्व्याप्यतानुसारणाधिकरणत्वं प्रतीयते । तथा च शक्तं सहकारित्वं लाकसिद्धमगति भावः । अङ्गप्रधानविषयमिति । अङ्गप्रधानतदुभयविषयमित्यर्थः । अङ्गासमर्थ इति । यथान्धस्याज्यापक्षणासामर्थ्यम् । अन्धादिपुरुषविशेषानुसारणं तत्र तात्कर्मसंकाचस्तु न कल्पनीयः । प्रमाणाभावात् ।

कामश्रुतेः समर्थं प्रत्येव प्रवृत्तौ विरोधाभावात् । प्रत्युतासमर्थं प्रति प्रवृत्तौ प्रधानविधेरङ्गवाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्याङ्गसाहित्यस्य बाधापत्तेः । नित्यवत् श्रुतानामङ्गानां पाक्षिकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः साङ्गे प्रयोगे समर्थस्यैव काम्ये कर्मण्यधिकारः ।

नित्यकर्मणां त्वङ्गेषु यथाशक्तिन्यायः । तानि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन चोदितानि । न च यावज्जीवं केनापि साङ्गः प्रयोगः कर्तुं शक्यते । अतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थोऽधिकारी । अङ्गानि तु

यावज्जीवश्रुत्येति । अत्रेवं बोध्यम् । यावज्जीवशब्दस्यार्थः कृत्स्न-जीवनम् । स च पुनरुपधर्मः । तं निमित्ताकृत्य यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्य-नेन ब्रह्मचर्याङ्गणस्थवाक्येनाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते । जीवनरूपनिमित्तस्य च मरणपर्यन्तं सङ्गावात्प्रतिदिनं निमित्ते सति नैमित्तिकस्य च त्यागायोगा-दग्निहोत्रकर्मणोर्धसिद्धमेव नित्यत्वम् । न च जीवनस्य दिवा रात्रौ च सदैव सङ्गावात्पट्टिपण्डात्मके काले सर्वदैवाग्निहोत्रप्रयोगः कर्तव्यः स्यादिति वाच्यम् । सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वादिति । अङ्गानि त्विति । न च सर्वाण्यङ्गानि कर्तुं न शक्यन्ते चेन्नैव कर्तव्यं काम्यकर्मवदिति भ्रमितव्यम् । जीवननिमित्तेन तस्य विधानाज्जीवतस्तदकरणे विध्युल्लङ्घनेन प्रत्यवायापातात् । काम्यकर्म-विषये तु कामनाया असत्ये निमित्ताभावात्तस्य कर्मणः प्राप्तेरेव नास्तीति न तत्र विध्युल्लङ्घनं भवति । न च कामनायाः सत्ये सहायाभावेन काम्य-कर्मानुष्ठाने विध्युल्लङ्घनं स्यादिति शङ्क्यम् । सहायाभावेन कामनापास्तत्र शैथिल्यात् । कामनौत्कट्यमेव च काम्यकर्मणो निमित्तं नतु कामनासामान्य-मात्रमिति केचिद् । अन्येत्वध्ययनविधिसिद्धा विद्याधानसिद्धाग्निमस्ता सामर्थ्यं चेति त्रयमश्रुतमप्यधिकारविशेषणमिति पूर्वमुक्तम् (पृ. १९४ प. ५) । तथा च कामनौत्कट्येपि उक्तविशेषणत्रयमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा विरहे-धिकाराभावेन विधेः प्राप्त्यभावाच्च विध्युल्लङ्घनकृतो दोष इत्याहुः । नन्वेवं नित्यकर्मविषयेप्यसामर्थ्यं सति अनधिकाराच्च विध्युल्लङ्घनमिति न तदकरणे प्रत्यवाय इति चेन्नित्यकर्मणि प्रधानासमर्थ्येदस्तु तथा असामर्थ्यात् प्रधानेनधिकारः । अङ्गविषये तु सत्यपि सामर्थ्यं प्रधानानुसरणेनाङ्गानां विधानात्प्रधानाभावेद्वाप्राप्त्या न विध्युल्लङ्घनम् । वैपरीत्ये तु न तथा । न प्रधानेनाङ्गान्यनुवर्त्यानि अङ्गैर्हि नाम प्रधानमनुवर्त्यं भवति । अतोद्वासामर्थ्य-पि प्रधानानुष्ठाने सामर्थ्यं चेत्तत्राग्निसत्त्वात्तत्र तदकरणे विध्युल्लङ्घनेन प्रत्यवायः स्यादेव । काम्यकर्मणि तु नैवम् । तत्राङ्गानि स्वानुष्ठानाय प्रधानम-पेक्षन्ते । प्रधानमपि च तत्र फलापूर्वोत्पादनायाद्वनन्यपेक्षत एव । अत एवाक्त

यान्ति कर्तुं शक्यन्ते तान्ति कार्याणीत्यास्तां बहून्त्या । सूरिभिः पत-
नान्तरान् ।

तस्मिन्ने फलन्याययोपको विधिरथिद्वारविधिरिति । तदेवं निरूपितं
चतुर्विधभेदनिरूपणेन विधिः प्रयोजनवदर्थपथेयमानम् ।

इति श्रीमीमांसान्यायप्रकाशे पूर्वार्धे समाप्तम् ॥

साधु प्रयोगे नमज्ज्येव काम्ये कमण्यधिकारः (पृ. १९९ पं. ३) इति । ननु
यथा प्रतितिष्ठन्ति एव गच्छेय एता राधोरुपयन्ति इत्याद्येवादिकफलस्य
राधिसत्रविधी स्रग्धस्तथा

संध्यामुपासते ये तु सततं संशितप्रता ।

विभूतपापारते यान्ति प्रदलोकमनामयम् ॥

इति स्मृतिश्रौतस्यार्थसादिरुक्तस्य संध्योपासनाविधौ संध्ये फला-
पूर्वात्पावनार्थ प्रधानस्याद्वापेक्षा स्यादिति चेन्न । स्मृतिश्रौतस्यार्थस्य श्रुति-
पात्रयेन्ययायोगात् । अनादिसिद्धश्रुतिपात्रयार्थं युक्त्या तदनुसारेण पश्चात्प्रवृ-
त्तपुरुषवचसां श्रुत्यर्थं शास्त्रान्वयस्य सतरामसंभगात् । श्रुतिस्मृत्योरैकवाक्य-
तेति प्रवादस्य श्रुत्यविरुद्धमेवार्थं स्मृतिः प्रतिपादयतीति तात्पर्यं ननु मियो-
न्ययेन पात्रयेकपाक्यतेति । तथा च श्रुतिश्रौतार्थवाचः श्रौतविधौ प्रवर्तयति ।
स्मृतिश्रौतार्थवाचस्तु न प्रवर्तयति । किंतु श्रौतं विधिमालक्ष्य स्वयं प्रवृत्तं
पुरुषं पश्चात्प्रवर्तयति । प्रवृत्तिस्तु तत्रादरः संध्यामुपासीत पात्रज्जीव-
मग्निदोत्रं जुहुयादित्याद्यादरव्यावर्ज्यायमित्यादिशब्दं धृतवतो मतिरीदृशी
भवाति यदेवं प्रसह्य श्रुतिः कथयति ततो मातृवद्वत्सला सा किमपि मद्विप्र-
मभिधाययेति सभायनामात्रेण जायत इति सुधियो विभावयन्तु । सूरिभि-
रिति । पार्थसारथिमिश्रादिभिः स्पष्टतरमुपपादितत्वावित्यर्थः । उपसंहरति-
तत्तिसिद्धमिति ॥

इति श्रीमीमांसान्यायप्रकाशत्याख्यायां प्रभाष्यायां

पूर्वार्धे समाप्तम् ॥

अथोत्तरार्धमारभ्यते-

मन्त्राणां च प्रयोगसम्भवेतार्थस्मारकतयार्थवत्त्वम् । न तु तदुच्चारणम-
दृष्टार्थम् । दृष्टे संभवति अदृष्टस्यान्याप्यत्वात् । न च दृष्टस्य प्रकारान्तरेणापि
संभवान्मन्त्राग्नानमनर्थकम् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् ।

साधनद्वयस्य पक्षप्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादृशायां यो विधिः
स नियमविधिः । यथाहुः—

अथोत्तरार्धम् ।

यथारम्भे धर्मप्रतिपादकयजेतत्यत्रत्यप्रत्ययार्थभावनायाः शाब्दी भावनार्थी
भावना चेति द्वैविध्यं वर्णयित्वा शाब्दभावनानिरूपणप्रसङ्गेन वेदस्य विधि-
मन्त्रनामधेयनिषेधार्थत्वादरूपेण पञ्चविधस्यमुक्तम् । तत्र प्रथमो विधिभागः
सप्रयोजनः सावान्तरभेदः सोदाहरणस्तत्र तत्रानुपङ्गिकविषयविचारसाहित्य
सम्पन्नं पूर्वार्धं निरूपितः । इदानीं मन्त्रादिवेदभागाः शाब्दी भावनार्थी भावना
चेति भावनाद्वयस्वरूपं च निरूपणीयम् । तत्र क्रमप्राप्तं मन्त्रभागं निरूपयति—
मन्त्राणां चेति । प्रयोगसमवेतः प्रयोगकाले जायमानोऽर्थः कर्तव्यविशेषरूपः ।
मन्त्राश्चोच्चार्यमाणाः स्वार्थं प्रतिपादयन्तः कर्तव्यविशेषं स्मारयन्ति ।
प्रकारान्तरेण । मन्त्राननुच्चार्यैव केवलमेवमेवं कर्तव्यमिति बोधनेन । नियम-
विधीति । मन्त्रपाठोऽनर्थकः सन्स्वसार्थक्याय नियमविधिं ज्ञापयतीति
भावः । तथा च तत्र मन्त्रोच्चारणान्नादृष्टोत्पत्तिः । किंतु मन्त्रोच्चारणपूर्व-
कार्यस्मरणादेवेति बोध्यम् ।

नियमविधिस्वरूपं दर्शयति—साधनद्वयस्येति । द्वयशब्दउपलक्षणमनेकस्य
अनेकसाधनमध्ये एकैकस्य प्राप्ते सत्यां तादृशानेकसाधनमध्ये यदेकं
किञ्चिदिष्टं तस्य साधनस्य यो विधिः स नियमविधिः । तत्र च यदिष्टं तदेव
यदि कदाचित्स्वभावत एव कर्ता गृह्णाति तदा नियमविधिर्न किञ्चित्कृत्यम् ।
किंतु स तदानीमुदास्ते । यदा तु तादृशेष्टसाधनव्यतिरिक्तं किञ्चित्साधनं
गृहीतुं प्रवर्तते तदा अयं नियमविधिरुपस्थितो भूत्वेष्टं साधनं तदानीमप्राप्तं
ग्राहयति । तदा चानिष्टस्य साधनस्यार्थिकी निवृत्तिर्भवति । एवं चानिष्टं
साधनं नियमयजनं नियमविधिरित्युच्यते । यथानुरिति । प्रथमाध्यायद्वितीय-
पादे तन्त्रपार्तिकफारा इति शेषः ।

विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ता परिसंख्येति गीयते ॥

(त. वा. १।२।४ इति)

अस्यायमर्थः । यस्य यदर्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः सोऽपूर्वविधिः । यथा 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिः । यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेण प्राप्तं किंत्वेनेनैव विधिनेति भवत्ययमपूर्वविधिः ।

पक्षेऽप्राप्तस्य तु यो विधिः स नियमविधिः । यथा 'ग्रीहीनवहन्ति' इत्यादिः । अनेन हि विधिनाऽवघातस्य न वैतुष्यार्थत्वं योच्यते । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । किंतु नियमः । स चाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यस्यां दशायामवघात परिहृत्योपायान्तरं ग्रहीतुमारभते तस्यां दशायामवघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधानात्मकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाच्यार्थः । पक्षेऽप्राप्तादशायामवघाताविधानमिति यावत् । न त्वपूर्वविधाविवात्यन्ताप्राप्तयागविधानमिति ।

प्रमाणान्तरेणेति । लिख्यविधितविधिवाक्यव्यतिरिक्तेन वाक्यान्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण चेत्यर्थः ।

यागस्य हीति । यथा दण्डसत्त्वे घटसत्त्वं दण्डभावे घटाभावे इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटस्य दण्डस्य च कार्यकारणभावो लोकतः परं सिद्धो भवति न तथा स्वर्गयागयोः कार्यकारणभावो लोकतोऽवगन्तुं शक्यते । नापि यजेत स्वर्गकाम इत्येतद्वाक्यव्यतिरिक्तेन वाक्यान्तरेण ज्ञायत इति भावः ।

अन्वयव्यतिरेकेति । अवघाते सति वैतुष्य भवत्यवघाताभावे वैतुष्याभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वैतुष्यावगतयो कार्यकारणभावस्य लोकतः सिद्धत्वाच्च तद्वोधनार्थाय विधिरित्यर्थः । वैतुष्यं तुपराहितम् । नियमविधेः वाद्वरणान्तरं यथा समे यजेतेति । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति याग कर्तव्यतया विहितः । स च देशमन्तरा कर्तुमशक्य इत्यर्थादयं देशविशेषः कश्चित् प्राप्नोत्येव । स च देशविशेषः समो विषमश्चेति द्विविधः । तत्र यदा यजमानः साहजिकतया सम एव देशे यदुमिच्छति तदा समे यजेतेति यचनमुदासीनमेवाचतिष्ठते । यचनबोधितस्यायस्य यचनमन्तरेणैव प्राप्तत्वात् । यदा तु

उभयस्य युगपत् प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः । यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति । इदं हि वाक्यं न भक्षणविधिपरम् । तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरम् । पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षेऽप्राप्त्यभावात् । अत इदमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्या-विधिः ।

सा च परिसंख्या द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति ।

कदाचिद्विषये वेशे यदुमारमते तदा वचनबोधितस्य समदेशस्याग्रहणान्तद्-बोधनार्थं समे यजेतेति वचनं प्रवर्तते । एवं च विषमदेशनिवृत्तिरार्थिकी सिद्धा भवति । अत्रेदं बोध्यम् । नियमविध्यतिक्रमेण विषमदेशे यागः कृतश्चेत्स यागो यथाशास्त्रं नानुष्ठितो भवति । यदि चात्र विषमे न यजेतेति निषेधविधिरेव श्रुतौ निर्दिष्टः स्यात्तदा तमुल्लङ्घ्य विषमदेशे यागः कृतश्चेत्पातकोत्पत्तिः स्यादित्याहुः ।

परिसंख्यां लक्षयति-उभयस्थेति । पञ्च पञ्चेति ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।

शल्यकः स्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥

इति रामायणे धीरामचन्द्रं प्रति वालिन उक्तिः । याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि-भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाफच्छपशल्यकाः । शशश्च (याज्ञ. १-१७७) इति । सेधा स्वावित् । अत्र शशश्चेति चकारात्स्वङ्गग्रहणम् । पञ्चनखाः शशशल्यकस्वावि-होधास्वङ्गकच्छपा इति गौतमोक्तौ पण्णामुक्तेः ।

स्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान्पञ्चनखेऽप्याहुः (मनु. ५-१८) इति मनुरपि । शल्यको हिंस्रः प्राणिविशेषः (साठ्ठइ इति प्रासिद्धः) । स्वाविधोपि तत्सदृश एव भूयसा भागेन । शल्यकः स्थूलरोमा स्वाविधः सूक्ष्मरोमेति भेदः । अत्र पञ्चनखापञ्चनख-भक्षणस्य युगपदपि प्राप्तिर्भवतीति । न तु सदैव युगपत्प्राप्तिः परिसंख्याया-मपेक्षिता । प्राशुक्तोदाहरणे समविषमदेशयोस्तु न कदापि युगपत्प्राप्तिसंभवः । यागविशेषः अत्रिष्ठम एव स्यात्कश्चिद्विषम एव स्यात् । तथा केषुचिद्विहीहिषु नखविदलनं यात्केषुचिद्वहननमेव । नखविदलनोत्तरं तेषामेवावधायकश्चेत्सो-वधायको न वितुषीकरणार्थो भवतीति नैकत्रैककार्यसंपादनार्थं युगपत्प्राप्तिसंभव इत्यतो न तत्र परिसंख्या भवतीति बोध्यम् ।

श्रौतीति । श्रुतिः शब्दः । तेन प्रतिपादिता श्रौती । अर्थतः प्रतीय-

तत्र 'अत्र धेवावपन्ति' इत्यत्र श्रौती परिसंख्या । एवकारेण पव-
मानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र तु लाक्ष-
णिकी । इतरनिवृत्तिवाचकस्य पदस्याभावात् । अत एवैषा त्रिदोषप्रस्ता ।
दोषत्रये च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तवाधश्चेति । श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य
हानादश्रुतापञ्चनखभक्षणनिवृत्तिकल्पनात्प्राप्तस्य चापञ्चनखभक्षणस्य बाधना-
दिति । अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम् । प्राप्तवाधस्तु दोषोऽर्थनिष्ठ
इति दिक् ।

मानार्थी । एवशब्दसत्त्वे श्रौती । तदभावे आर्थी । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या
इत्यत्रार्थी परिसंख्या । तथाहि । पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य वाक्यस्य पञ्च-
नखभक्षणमर्थः । स चात्र न विधातुं शक्यते । तस्य रागत एव प्राप्तत्वात् ।
पक्षे प्राप्त्यभावाच्च न नियमः । अतस्तद्वाक्य व्यर्थम् । किंचात्रापञ्चनखभक्षण
निवृत्तो वक्तुस्तात्पर्यम् । तच्चात्र न तस्माद्वाक्यादवबुध्यते । तथाच तात्पर्या-
न्यथानुपपत्त्या लक्षणा स्वीकार्या भवति । पञ्चनखपदस्य पञ्चनखभिन्नार्थं
लक्षणा । भक्ष्या इत्यस्य चाभक्ष्या इत्यर्थः । एव च पञ्चनखभिन्ना अभक्ष्या
इत्यर्थे सति वक्तुस्तात्पर्यार्थं सिद्धो भवति । वाक्यद्वयस्य च परिहृतं भवति ।
लक्षणायां च पञ्चनखपदे भक्ष्यपदे च स्वार्थस्य हानिरिति श्रुतहानिरूप एका
दोषः । अपञ्चनखरूपस्याभक्ष्यरूपस्य चान्यार्थस्य परिकल्पनमित्यश्रुतकल्पना-
रूपो द्वितीयो दोषः । रागतः प्राप्तस्यापञ्चनखभक्षणस्यानेन वाक्येन बाध-
श्चेति तृतीयो दोषः । अत्र च पदद्वयलक्षणायां प्रतिपदमाद्यं दोषद्वयम् । वाक्य
स्य लक्षणायां तु वाक्ये तद्दोषद्वयम् । अत्र पञ्चनखा एव भक्ष्या इत्येव
शब्दोक्तौ त्वयमेव श्रौती परिसंख्या भवेत् । तदात्रैतरस्यावृत्तिरूपार्थ एव
शब्दादेरावगम्यत इति पञ्चनखैतरभक्षणव्यावृत्तिरूपस्य तात्पर्यार्थस्य शब्दत
एतेष्वपत्तौ न क्वापि लक्षणाध्ययनीया । न च लक्षणाया अभावे स्वार्थस्य
रागतः प्राप्तत्वात्पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य वाक्यस्य व्यर्थस्य दोषस्तदवस्थ
एवेति वाच्यम् । इतरव्यावृत्तिरूपे एवशब्दात् इतरत्वस्यावधिबोधनार्थ
व्यावृत्तेर्विषयप्रदर्शनार्थं च तस्यावश्यं निदोषव्यत्तात् । एतं धीत्या परिसंख्या-
यामाद्यं दोषद्वयं न भवति । प्राप्तवाधरूपो वापस्तु तत्रापि वर्तत एवेति
गोच्यम् ।

अत्र ह्यवेति । जीणि ह्ये यमस्योदराणि गायत्री वृद्धत्यनुवृत् । अत्र ह्यवा-
वपन्ति, अत एतेष्वपन्तीति ध्रुयते । आवापः समहः । उद्गावस्त्यागः । सोम-
यागेषु यजेतिष्टोमः प्रकृतिभूतो यागः । तत्रत्यस्तोमसंख्यापेक्षया क्वचिद्विकृतिः

त्वगत्याऽऽद्यार्थत्वम् । सर्वथापि तु तेषां नानर्थक्यमिति ।

नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथाहि 'उद्भिदां यजेत पशुकामः' इत्यत्र उद्भिच्छब्दो यागनामधेयम् । तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । अनेन हि वाक्येनाग्राहत्वात्फलोद्देशेन यागो विधीयते । यागसामान्यस्य चाविधेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते । तत्र कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षाया-मुद्भिच्छब्दादुद्भिदूपो याग इति ज्ञायते । उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात् ।

तस्य च यजिना सामानाधिकरण्यं न नीलोत्पलादिशब्दवत् । तत्र हि

येषां हुंफडाविमन्त्राणामर्थ एव न प्रतीयते तेषामहृष्टार्थमुच्चारणम् । जप-समयेत्येवमेव । यथापि तदा किञ्चिदनुष्ठानं नास्ति तथापि यां वेद्यतामुद्दिश्य जपः क्रियते तादृशवेद्यतासंबन्धव्यर्थप्रतिपादकमन्त्रजपश्चेत्तत्र मन्त्रोच्चारणपूर्व-कतदर्थस्मरणमावश्यकम् । तादृशवेद्यतासंबन्धव्यार्थप्रतिपादकानां हुंफडादीनां वा जपकाले तदुच्चारणं केवलाहृष्टार्थमिति भावः ।

एवं मन्त्ररूपं वेदभागं निरूप्येदानीं नामधेयरूपं वेदभागं निरूपयति-
नामधेयानामिति । विधेयार्थस्य परिच्छेदकत्वं चेत्युक्त्या मर्यादाकरणम् ।
यागसामान्यस्येति । यथा गच्छ पचेत्युक्ते गमनक्रिया पचनक्रिया च विधातुं शक्यते नतु सामान्यतः कुरु इत्युक्ते क्रियासामान्यं विधातुं शक्यते । यवि च कश्चित्कुरु इत्येव केयलं ब्रूयान्तिद्वि बोद्धा प्रकरणादिना तदभिप्रायं संभाव्य कंचित्क्रियाविशेषमेव कर्तुमारभते । तथा च सामान्यशब्दादपि क्रियाविशेष एव विधीयते भवति । स च क्रियाविशेषोऽमुक इति परं सामान्यशब्दाच्चाव-गम्यते । तदर्थं च विशेषार्थावबोधरूपदापेक्षा । एवं च सामान्यशब्दादपि विशेषस्यैव विधानं विशेषशब्दादपि विशेषस्यैव विधानमिति सममेव । आद्यादनियतविशेषविधानं द्वितीयाच्चियतविशेषविधानमिति भेदः । न तु सामान्यशब्दाद्विशेषविधानं न भवतीति मन्तव्यम् । निर्विशेषस्य सामान्यस्या-भावात् । निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायात् ।

नन्वेवं नियतानियतकृतभेदेऽपि यजधातुर्द्विच्छब्दव्यत्यनयोर्द्वयोर्याग-विशेषवाचित्वसाध्यादर्थभेदाभावेन कथं तयोः सामानाधिकरण्यम् । भिन्न-प्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति सामानाधिकरण्यमित्येवं सामानाधिकरण्यस्य शान्दिकेर्निवचनादिति चेन्नत्राह- तस्य च यजिनेति ।

उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलशब्दस्य नीलशब्दस्य वाच्यार्थोऽस्ति नीलगुणः । लक्षणया तु नीलशब्दस्य द्रव्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यम् । उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवग-
तयागविशेषाच्चाऽन्यो वाच्योऽर्थोऽस्ति । विशेषवाचित्वात्तस्य ।

अतश्चाधीन्तस्वाचित्वाभावेन न नामधेयस्य नीलशब्दवत्सामानाधि-
करण्यम् । किं तर्हि वैश्वदेव्यामिक्षेत्रामिक्षाशब्दवत् । वैश्वदेवीशब्दस्य हि
देवतातद्धितान्तत्वात्तद्धितस्य च 'सास्य देवता' (पा. सू. ४।२।२४)
इति सर्वनामार्थे स्मरणात् । सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेष-
परत्वम् । तत्र कोऽसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्यपेक्षायामामिक्षापद-
सामिध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते । यथाहुः--

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।

उत्पलाद्वन्य इति । यथा चोत्पले नीलं गुणो नीलं वस्त्रमित्यादयः प्रयोगाश्च
इत्यन्ते भेदमत्र यामकृत्तिः कश्चिद्धर्म उद्भिच्छब्दोच्यते । नापि च यामाद-
न्यत्र कचिद्वपुर्जिच्छब्दस्य प्रयोगा इत्यन्ते । एषं च न नीलोत्पलादिवचन-
सामानाधिकरण्यं वक्तुं शक्यत इति भावः ।

किं तर्हि । न सर्वत्र सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलादिशब्दवदर्थभेद-
स्तन्त्रम् । नियतानियतमात्रकृतविशेषेपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । किं तर्हि
तत्र नियामकमिति चेदेकप्रार्थं प्रयुक्तयोः शब्दयोः सर्वार्थार्थक्याभावः । घट-
कुम्भशब्दयोः सर्वार्थार्थक्याच्च सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । घटः पट इत्येक-
प्रार्थं प्रयुक्तत्वाभावाच्च सामानाधिकरण्यम् । एकप्रार्थं प्रयुक्तयोरित्येकप्रार्थ-
तात्पर्यकत्वेन प्रयुक्तयोरित्यर्थः । तेन सिद्धं माणवक इत्यत्र सामानाधिकरण्यं
सिध्यति । आमिक्षेति । तस्मै पयसि इध्नि मिश्रिते तत्र यो घनीभूतोऽथः
सामिक्षा । द्रवीभूतोऽथः यामिजनमित्युच्यते ।

देवतातद्धितान्तत्वात् इति । देवतावाचकशब्दप्रकृतिकृतद्धितप्रत्ययान्तत्वा-
दित्यर्थः । विश्वदेवशब्दाद्विश्वदेवा देवता अस्येत्यर्थे सास्य देवता (पा. सू.
४।२।२४) इति सूत्रेणाप्रत्यये विदधान्त्र (पा. सू. ४।२।२५) इति सूत्रेण
रूपि वैश्वदेवीशब्दः सिध्यति । सर्वनामार्थे इति । यद्यपि सा देवतास्येति
विशिष्टः प्रत्ययार्थस्तथापि तत्र देवताया अस्येत्येतत्सर्वनामार्थोपसर्जनत्वेन
पतीतिरिति तद्धितप्रत्ययार्थे प्राधान्यं सर्वनामार्थस्यैव । यद्वा सास्य देवतेति
सुप् देवताशब्दश्च प्रकृतिनिर्देशार्थः । प्रत्ययार्थस्तुवचनोपेयेति प्राचीनशाब्दिक-
मतानुसारेणम् । यथानुरिति । तन्त्रवार्तिरुक्ता इति शेषः । आमिक्षामिति ।

आमिक्षापदसंनिध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥

(त. वा. २।२।२३) इति ।

१० तथा— श्रुत्यैवोपपदस्यार्थं सर्वनाम्ना प्रतीयते ।

तदर्थस्तद्धितेनैव त्रयाणामेकवाच्यता ॥

(त. वा. २।२।२३) इति ।

तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यमेव सामान्यस्याविधेयत्वाद्यज्यवगतयागविशेषसमर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यम् । तत्सिद्धं नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम् । यथाहुः ।

‘तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेः’ (त. वा. १।४।१) इति ।

नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् । मत्वर्थलक्षणाभयात्, वाक्यभेद-

यद्वत्येवमत्र त्रियासमत एवकारोक्त्यन्तायोगध्यवच्छेदमर्थं प्रतिपादयति । एष तद्धितप्रत्यया देवतायुक्तामिक्षारूपं विशापमप्यर्थं प्रतिपादयत्येवेत्यर्थः । परं स विशेषोऽमुक इति न नियतः । नियतविशेषार्थं प्रतिपत्तिस्तु तस्मात्प्रत्यया देव जायत । तत्र सहकारितयामिक्षापदसंनिधानमुपयोगे भवति । तथा च प्रत्ययात्सामान्यार्थस्यैवावगतिः । विशेषावगतिस्तु केवलमामिक्षापदादेयति न भ्रमितव्यम् । आमिक्षापदं हि स्वयं विशेषमर्थं बोधयद्यपि प्रत्ययार्थोऽनियत विशेषरूपे नेत्यस्य संपादयतीति भावः ।

श्रुत्येवति । उपपदस्यामिक्षेत्यस्य योर्थं पदार्थविशेषं सोऽस्यति सर्वं नाम्ना श्रुत्यैव प्रतीयते । श्रुत्यैवत्यनेन विशापार्थस्यापि सर्वनामशब्दवाच्यत्वं भवति द्यातयति । तद्धितप्रत्ययस्यापि च सर्वनामार्थं एव विधानात्तद्धितप्रत्ययोपि विशापार्थमेव बोधयति । एव त्रयाणामुपपदसर्वनामतद्धितानामक एव वाच्योर्थ इत्यर्थः । तस्मात्सर्वनाम्न सकाशात्तदर्थं विहितात्तद्धितप्रत्ययाच्च विशेषावगतिर्भवत्येव । स विशपोऽनियत इत्यन्यद् । तदाह—
वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषति ।

तदधीनत्वादि । वार्तिककारोक्तिरियं प्रथमाध्यायचतुर्थपादप्रथमाधिकरणे । यागविशेषस्य यज्-धातुतः प्रतीतस्यापि या सिद्धिरमुक इत्ययं नियतरूपणावग्राहः स उद्भिदादियामनामधेयार्थान् । अतो नामधेयरूपस्य यदभागस्य सार्थकत्वमित्यर्थः ।

अथ यथागविशेषनामधेयमिति कथमवगम्यत इत्यत्राह—नामधेयत्वं चाति ।

भयात्, तत्प्रख्यशास्त्रात्, तद्वचनपदेशाच्चेति । तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् । तथाहि उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे यागानुवादेन तावन्न गुणविधानं युज्यते । फलपदानर्थक्यापत्तेः । न चानेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते ।

तत्रोद्भिदेति । इदं प्रथमाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयेधिकरणे स्थितम् । तत्र ह्येवमुक्तम्—उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्तोद्भिच्छब्देन यथो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्व्युत्पत्त्या स्यात् । दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधाना समाप्तत्वात् । न च दधिश्चाद्यर्थो लोकप्रसिद्धः, उद्भिच्छब्दार्थस्तत्रप्रसिद्ध इति वाच्यम् । रूढ्यभाष्यवयवार्थनिर्वचनेनार्थावगमसंभवात् । उद्भिद्यते भूमिरनेनेति करणव्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः । तथाच ज्योतिष्टोमेन यजेत (ता. ब्रा. ११/७) इति प्रकृते ज्योतिष्टोमे खनित्ररूपो गुणोनेन विधीयतामिति पूर्वपक्षमुद्भाव्येत्यमुक्तम् । अस्य वाक्यस्य गुणविधायकत्वं उद्भिदा यागं भावयेदिति वाक्यार्थः । तत्र पशुकामपदस्य नान्वयः संभवति । यदा तु यागेन पशुं भावयेदित्येवं पशुकामपदस्यान्वयः क्रियते तद्वोद्भिदेत्यस्य नान्वयः संभवति । एकेन वाक्येनोभयविधाने विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । वाक्यार्थद्वयेनोभयविधाने वाक्यभेदोपः । उद्भिच्छब्दस्य कर्मविशेषनामधेयत्वाङ्गीकारे तु तस्य यजधात्वर्थं सामानाधिकरण्येनान्वयादुद्भिन्नाम्ना यागेन पशुं भावयेदित्येक एकीदेश्यापिधेयभावः । तथा च न विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिर्नापि वाक्यभेदः । नचात्र मत्वर्थलक्षणाभयाच्चापेयत्वमिति यथोच्यते तथा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरूपदोषभयाद्वाक्यभेदभयाद्वा नामधेयत्वमिति ह्युक्तो नोक्तमिति वाच्यम् । यत्रागत्या कश्चिद्व्युत्पत्तिः स्वीकार्यो भवति तत्र यो दोषो लघीयान्तस्य एव स्वीकार्य इत्युद्भिच्छब्दस्य नामधेयत्वाभावे विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरूपगुरुदोषापेक्षया वाक्यभेदोप एवापाद्यो भवेत् । तदपेक्षया च लघीयान्तमत्वर्थलक्षणारूपो दोषः । तेन च सत्यां गती न वाक्यभेदः स्वीकार्यो भवति न वा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । तथाहि—अत्र यागेन पशुं भावयेदित्युक्ते केन यागेनेत्याकाङ्क्षायाः मुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति । उद्भिद्यते पशुरूपफलमनेनेति व्युत्पत्त्या यागनामत्वमुद्भिच्छब्दस्योपपद्यते । न चैवं खनित्ररूपोऽपि यागेनैवावगम्यत इति यागनामत्वमेवोद्भिच्छब्दस्येत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यस्य नियामकत्वात् । उद्भिन्नामकेन यागेन पशुं भावयेदित्युक्ते सामानाधिकरण्यं भवति । उद्भिच्छब्दस्य खनित्रवाचित्वे तद्भिदा साध्यो यो यागस्तेन पशुं भावयेदित्येवमुद्भिद्यजधात्वर्थव्यधिकरण्यं स्यात् । अथ यद्युद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणया खनित्रवत्ता यागेन पशुं भावयेदित्येवं सामानाधिकरण्योपपत्तिः क्रियेत तदा मत्वर्थलक्षणादोषोपरिहार्यो

वाक्यभेदापत्ते । नापि गुणफलसङ्ख्याविधानं सम्भवति । परपदार्थविधानेन
विप्रकृत्यर्थविधानापत्तेः । धात्वर्थस्य स्वरूपेणाविधानात्तदुद्देशेन वान्यस्य कस्य-

भयति । तस्मान्मन्त्रव्यर्थलक्षणाभयादुद्भूतपदं यागनामधेयम् । वेद्यधिकरण्या
न्ययदापापेक्षया च मन्त्रव्यर्थलक्षणादोषो लघीयान् । लक्षणा हि शब्ददाप ।
वेद्यधिकरण्यं चान्ययदाप । अतएव वेद्यधिकरण्यान्ययभयात्नामधेयत्वमिति
नोक्तम् । कृष्णा जुहोति ग्रीहिभिर्यजेतत्यादौ कृष्णादिशब्दानां द्रव्यविशेषः
त्यन्तं रूढतया यागनामत्वासम्बादगत्या गुणत्वमाप्नीयत । सामेन यजेते
त्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनापेक्षया यत्र प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणा
अयणम् । प्रकृतं त्विच्छेदस्य लोफप्रसिद्धार्थाभावाद्यागनामधेयत्वाङ्गीकारा
युक्तं । नाम्न प्रयोजनं तु सर्वत्र व्यवहारलाघवमेव । नाहं कृत्विग्वरणादिषु
अनेनाहं यक्ष्ये इत्याख्यानोपायो नामधेयमन्तरेण लघुः कश्चिदस्ति ।

नापीति । उद्भिच्छब्दवाच्यं सानिश्चरूपा गुणस्तेन पशु भावयोर्वित्येव
खनिपस्य पशोश्च यः कार्यकारणभावः सवन्धः स यजतेत्यत्रत्येनाप्यात
प्रत्ययेन विधीयत इत्याशयः ।

परपदार्थेति । विधिवोधकप्रत्ययनं हि स्वप्रकृत्यर्थस्य विधानं सानिष्कृष्ट
त्वाद्मटीतं योग्यम् । प्रकृत्यर्थस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तौ तु तत् प्रकृत्यर्थमुद्दि
श्यान्यस्य कस्यचिद्विधानं धातु भवति । विधिर्हि नियमेनोद्देश्यसापक्षः ।
तथाच विधिवोधकः प्रत्यय उद्देश्यविधेयभावसवन्धः बोधयति । स च सवन्धः
प्रकृत्यर्थस्य विधेयतयाद्देश्यतया वा भवतु । तत्रापि प्रकृत्यर्थस्य विधेयत्व
वरम् । तद्वत्समवे तद्देश्यत्वम् । तथा च प्रकृत्यर्थस्य विधेयतयाद्देश्यतया
धान्ये साति न तदुत्तरप्रत्ययेन परपदार्थविधानं भवति । प्रकृतं तु पशु
मुद्दिश्योन्नितरूपस्य गुणस्य विधानमिति न तत्र प्रकृत्यर्थो यागो विधया
नाप्युद्देश्य इति परपदार्थविधानमवर्जनीयम् । आख्यातघटितपदपेक्षया
परमन्यघटपदमुद्भिदति तस्य विधानं विप्रकृत्यविधानं स्यादित्यर्थः । धातुर्हि
तत्प्रकृतिकेन विधिवोधकप्रत्ययनं तदर्थस्य विधानं बोधिते स्वरथायैव निर्दिष्टो
भवति न पराथः । यथा सामेन यजतत्यादौ । यत्र च तत्प्रकृतिकेन विधि
बोधकेन प्रत्ययेन तादृधाधात्वर्थमुद्दिश्या यस्य विधानं बाध्यत तत्र स धातु
परार्थं निर्दिष्टो भवति । यत्र च तत्प्रकृतिकेन विधिवोधकप्रत्ययनान्यद्वय
किञ्चिदुद्दिश्यान्यस्यैव कस्यचिदर्थस्य विधानं बाध्यते तत्र धातुरत्यन्तं पराथ
तया निर्दिष्टो भवति । प्रकृतिं विना केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयागासम्भवन
प्रत्ययप्रयागस्य साधुत्वार्थमेव केवलं तत्र धातारुच्चारणात् । किञ्चैव प्रत्यय
प्रयागस्य साधुत्वार्थमेव तत्प्रकृततया धातारुच्चारणं चेत्सामान्यतः कृम्यस्-

चिदविधानाद्धातोस्त्यन्तपारार्थ्यापत्तेश्च । यज्यान्तर्यक्यापत्तेश्च । नहि तदानेन
करणं समर्प्यते । गुणस्य करणत्वेनान्वयात् । नापि फलम् । पशोर्भाव्यत्वे-
नान्वयात् । अथ गुणफलसंबन्धविधाने यागस्याश्रयत्वेन संबन्ध इति चेन्न ।
यजेतेत्यत्र आश्रयत्ववाचकपदाभावात् । अथ सिद्धान्ते करणत्वमिवाश्रयत्व-
मपि लक्ष्यमिति चेन्न । आश्रयत्वापेक्षया करणत्वस्य लघुत्वेन तल्लक्षणाया

धातुष्वन्यतमो निर्देष्टव्यो न विशेषार्थको यजादिरित्याह-यज्यान्तर्यक्येति ।
नहि तदेति । तदा गुणफलसंबन्धविधाने विधक्षिते सत्यनेन यजधातुना
स्वार्थो यागः करणतया न प्रतिपाद्यते । तस्याविधेयत्वात् । पशोरिति । पशोः
साध्यत्वेन तस्यैवोद्देश्यत्वात् ।

अथ यथा वृध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् (तै. ब्रा. २।१।५।६) इत्यत्र होमस्य
धात्वर्थस्याश्रयतया अधिकरणत्वेऽन्यमङ्गीकृत्य तेन होमार्थेन अधिकरणत्वे-
नन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः पूर्वमुक्तः (पृ. ४२।६) तथात्र कुतो न स्वीक्रियत
इत्याह-अथ गुणफलेति । यागीयेनोद्भित्करणत्वेन पशुं भावयेदिति वाक्यार्थः ।
एवं वाक्यार्थे स्वीक्रियमाणे न यजधातोरांतर्यक्यम् । नाप्यत्यन्तपारार्थ्यम् ।
वृध्ना जुहोतीत्यत्रेव धात्वर्थस्य विधेयेन सह संबन्धात् । वृध्ना जुहोतीत्यत्र
होमस्य धात्वर्थस्योद्देश्यतया विधेयेन वृध्ना सह संबन्धः । अत्र च यागस्य
धात्वर्थस्याश्रयतया विधेयेनोद्भित्करणत्वेन सह संबन्ध इति विशेष इत्यन्यत् ।
धात्वर्थस्य विधेयेन सह संबन्धस्तूभयत्र तुल्य एवेति नात्यन्तपारार्थ्यमित्य-
भिमानः । परपदार्थविधानं ॥ वृध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्रेव सहामित्याशयः ।

पदाभावादिति । नहि यजधातूत्तरं सप्तमीमित्ययादिराश्रयत्वमतिपादकः
कश्चन शब्दो दृश्यते ।

सिद्धान्त इति । उद्भिच्छब्दस्य नामधेयत्वाङ्गीकारेऽपि यथा यागस्य
धात्वर्थस्य करणरूपार्थप्रतिपादकशब्दमन्तरेणैव प्रत्ययार्थभावनायां करणत्व-
नान्वयः स्वीक्रियते तथेदानीं पूर्वपक्षिणा यागस्याश्रयरूपार्थप्रतिपादकशब्द-
मन्तरेणोद्भिदेति तृतीयान्तार्थे आश्रयत्वेनान्वयः स्वीकर्तुं शक्यः । सिद्धान्ते
यजधातोर्यागकरणकत्वरूपेण लक्षणेति चेद्विदानीमपि यागाश्रयकत्वरूपेण
लक्षणास्तिवति समानमेवेत्याशयः ।

आश्रयत्वापेक्षयेति । कर्तृत्वाद्या आधारेतराः कारकशक्तयः स्वातन्त्र्येण
क्रियान्वयप्रयोजिका भवन्तीत्यतस्तत्र स्वतन्त्रा इत्युच्यन्ते । आधारशक्तिस्तु
कारकशक्तित्वेन शाब्दिकैः स्वीकृतापि न स्वातन्त्र्येण क्रियान्वयप्रयोजिका ।
आधारस्य कर्त्रादिद्वारेण क्रियासंपन्धात् । अत आधारेण कर्त्रादिसक्तिपार-

एव युक्तत्वात् । फलाय विधीयमानो गुणो यत्र कारकतामाप्नोते स आश्रयः । तत्त्व आश्रयन्त्वम् । करणत्वं च निष्कृष्टा शक्तिरिति लाघवम् ।

किंच गुणफलसंबन्धविधाने करणोभूतो गुणस्तद्विष्टं वा करणत्वं फलोद्देशेन विधेयम् । तत्रापि पक्षे करणत्वस्य गुणोपसर्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षण-
यैव वाच्या । तस्य तृतीयाप्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्येनोपस्थितेः ।

तन्मयमेव । तथा च यत्राश्रयत्वे तद्विस्तरकारकशक्तौ वा कस्मिन्नर्थे लक्षणा कायति सशयस्तत्र लाघवात्स्वतन्त्रशक्तायेव लक्षणा स्वीकार्या भवति । प्रकृते च पशुरूप फलमुद्दिश्य विधीयमानो य उद्भिद्भूपा गुणः स यस्यां क्रियायां करणकारकतां प्राप्नोति स याग क्रियारूपस्तस्योद्भिद्वत्करणत्वस्याश्रयः । तथाचाश्रयत्वार्थं लक्षणाया गौरवं स्पष्टमेव । निष्कृष्टेति । अतन्त्रेत्यर्थः । किंचोद्दिश्यविधेयभावो हि वाक्यार्थः । तथाच वाक्यार्थं प्रथमत उद्दिश्यविधेय भावस्य प्रतीतिः । तदैव विधेयतयान्वयः करणत्वेनेति करणत्वस्य शीघ्रमुप स्थितिः । उद्दिश्यविधेयेतरार्थानां तु पश्चादुद्दिश्ये विधेये वान्वय इति तादृशान्वयप्रयोजकौभूतस्याश्रयत्वादेः पश्चादुपस्थितिः । तथा च शीघ्रोप-
स्थितिके करणत्वार्थ एव लक्षणा समुचिता भवति ।

किंचेति । उद्भिच्छब्दार्थं खनित्रम् । तत्पशुरूपं फलमुद्दिश्य विधीयते । परंतु केवलं खनित्रेण न पशुप्राप्तिः । किंतु यजिज्यानिरूपितकरणत्वाविशि-
ष्टम् । तथा च पशुभावनाया साधनत्वेन किं विधीयते यागीयकरणत्वविशिष्ट खनित्रमुत खनित्रनिष्ठ यागीय करणत्वमिति सशयः । तत्रोद्भिदेति तृतीया यागीयकरणत्ववाधिका न तु पशुभावनाकरणत्वबोधिकेति बोध्यम् । तत्रापि
इति । यागीयकरणत्वविशिष्ट खनित्र पशुभावनाया करणत्वेन विधीयत इति पक्षे इत्यर्थः । करणत्वस्येति । उद्भिदेत्यत्र तत्पशुतीयाप्रत्ययार्थस्य यागीयकरण-
त्वस्येत्यर्थः । गुणोपसर्जनत्वेन । खनित्ररूपगुणानिरूपितविशेषणत्वेन । लक्षण
येवेति । प्रत्ययायस्य प्रत्ययत शक्त्या यापस्थितिः सा प्रकृत्यर्थनिरूपित-
प्रधानत्वेनेव भवति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । एतन्मूलक एव प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
यामेध्ये प्रत्ययायस्य प्राधान्यामन्त्युत्सर्गः । तथा च यागीयकरणत्वविशिष्ट यत्खनित्र तदत्र पशुभावनायां करणत्वेन विधीयत इतिपक्ष तृतीयाप्रत्ययायस्य यागीयकरणत्वस्य प्रकृत्यर्थखनित्रनिरूपिताप्रधानत्वेन प्रतीतिरपेक्षिता सा शक्त्या दुर्लभा । अतोत्र लक्षणाप्यावश्यकता भव । यस्माच्छब्दार्थ शक्त्या येन रूपेण प्रतीयत तस्यैवार्थस्य रूपान्तरेण प्रतीतिरपेक्षितत्वे लक्षणं स्वीकार्या भवति । अत एवाप्याय विधीयमानस्याप्यणाविप्रत्ययस्य नापत्य-

यदापि गुणनिष्ठं करणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तदापि फलभावनायां करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिलक्षणयैव वाच्या । तृतीयाभिहितस्य करणकारकस्य क्रियान्वययोग्यस्य करणत्वेनान्वयायोग्यत्वात् । करणशब्देनाभिहितं हि करणकारकं तत्त्वेनान्वययोग्यं न तृतीयाभिहितम् । करणशब्दादिव तृतीयातस्तृतीयोत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

अतश्च करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिलक्षणयैव वाच्या । लक्षणया चोपस्थितकरणत्वस्य करणीभूतस्य वा गुणस्य फलभावनायां यत् करणत्वं तदपि लक्षणयैव वाच्यम् । श्रूयमाणया तृतीयया गुणमात्रस्य यागं प्रति करणत्वाभिधानात् ।

शब्दपर्यायत्वम् । शक्तिभेदात् । अपत्यशब्दाद्धि अपत्यरूपस्यार्थस्यापत्यत्वेनैव केवलं प्रतीतिः शक्त्या जायते । न तु किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वेन तादृशविशेषणत्वेन वा । औपम्यादिशब्देष्वणप्रत्ययाद्धि तादृशार्थप्रतीतिः प्रकृत्यर्थेनिरूपितविशेष्यत्वेनैव । नहि दशरथस्यापत्यनितिवद्दशरथस्याणिति प्रयोगो भवति । एवमेवात्र तृतीयाप्रत्ययस्य करणशब्दस्य च क्रियासाधनरूपेणैव समत्वेपि शक्तिभेदो बोध्यः ।

द्वितीयपक्षं दूषयति—यदापीति । कारकविभक्तिर्हि स्वार्थं कर्तृत्वकरणत्वादिरूपं प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकक्रियानुयोगिकसंसर्गत्वेनैव शक्त्योपस्थापयति । न तु विभक्तिप्रत्ययाच्छक्त्योपस्थितस्यार्थस्य किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वं तादृशविशेषणत्वं वा भवति । कर्तृत्वकर्मादिशब्दानु या कर्तृत्वाद्यर्थस्य प्रतीतिः सा किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वेन तादृशविशेषणत्वेन वा । न ॥ संसर्गत्वेन । अत एव घटः कर्म आनयनमित्येवं पदत्रयाच्च घटानयनरूपार्थस्य बोधः । प्रकृतं चोद्भिदिति तृतीयाप्रत्ययाद्यो यागीयकरणरूपेणैव उपस्थितः स पशुभाषनायां करणत्वेन विशेषणं क्रियते । सा च विशेषणत्वेनोपस्थितिलक्षणां विना दुर्लभंति भावः । आद्यपक्षेऽप्यर्थं बोधः । तदा तृतीयाप्रत्ययार्थस्य करणत्वस्य विशेषणत्वेन प्रतीतिलक्षणाधीनैव । शब्दशक्तिस्वाभावेन विभक्तिप्रत्ययाच्छक्त्योपस्थितस्यार्थस्य संसर्गत्वेनैव भानमिति सिद्धान्तात् ।

दूषणान्तरमाह—लक्षणया चेति । तृतीयाप्रत्ययादुद्भिदे यागीयकरणत्वमवबुध्यते । तादृशाद्भिद्विधुयागीयकरणत्वस्य यत्पशुभाषनायां करणत्वं तदोपस्थापिका विभक्तिरत्र नास्तीति कथं तस्य शब्दशक्तिर्भावं स्यात् । तथा-चाद्भिद्विधुकरणत्वरूपार्थबोधकस्याद्भिद्वेति तृतीयान्तपदस्योद्भिद्विधुकरणत्वकरणत्वरूपेणैव लक्षणा स्वीकार्या स्यादिति भावः । एवं गुणफलसंबन्धविधाने

अत एव तन्त्ररत्ने चतुर्थे करणीभूतगोदोहनादेः पञ्चम्यत्वं समभिव्याहारादित्युक्तम् । अतश्च गुणफलसंबन्धविधाने धातोरात्यन्तपाराध्यादिबहुदोषवत्त्वादुद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्वीकार्यम् ।

तथा सति हि यजिना लघुभूतं करणत्वमात्रं लक्ष्यते । उद्भिच्छब्देन च प्रकृत्यंशेन मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफलसंबन्धविधानालाघवं भवति । धातोरात्यन्तपाराध्यादिकं तु न भवत्येव । धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेन विधानात् ।

अतश्चोद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे तेन मत्वर्थं लक्षयित्वा गुणविशिष्टकर्मविधानं स्वीकार्यमुद्भिद्वाता यागेन पशुं भावयेदिति । कर्मनामधेयत्वे

विप्रकृष्टार्थविधानं (१) यजधातोर्योगाश्रयत्वे लक्षणा (२) तृतीयाप्रत्ययस्य करणत्वमात्रेण लक्षणा (३) तृतीयान्तस्योद्भिदेत्यस्य चोद्भित्करणत्वकरणत्वर्थे लक्षणा (४) इत्येवं बहुदोषसंज्ञावाचोद्भिदेत्यत्र गुणफलसंबन्धविधानं युक्तम् । दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र त्यगत्येते दोषाः सङ्गा भवन्ति । दधिशब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वेन तत्र यागनामधेयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यन्तरकल्पनं तु अनेकलक्षणाश्रयणापेक्षयापि गुरुभूतम् । उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वे तु न शक्यन्तरकल्पनम् । किंचेकैव यागविशेषेण शक्तिरिति ।

अत एवेति । गुणफलसंबन्धविधाने विप्रकृष्टार्थविधानाविबहुदोषसत्त्वान्वेद्येत्यर्थः । तन्त्ररत्नं पार्थसारथिमिश्रकृतो ग्रन्थविशेषो वार्तिकत्वाख्यानरूपः । गौर्दुह्यतेति गोदोहनं द्रोहनाधारपात्रम् । दशपूर्णमासप्रकरणे चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्य इत्युच्यते । तत्र गोदोहनाभावेऽपि चमसेन जलानयने कृतसिद्धिर्भवत्येवेति न गोदोहनस्य कृत्यर्थस्य समयति । किंतु पशुरूपफलप्राप्तिद्वारा पुरुषार्थत्वमेव । तथा च गोदोहनस्य गुणस्य पशुरूपफलार्थत्वमवश्यं वाच्यम् । परंतु गुणफलसंबन्धविधाने बहुदोषसंज्ञावाच्यतयाविधः संबन्धस्तत्रोक्तः । किंतु केवल गोदोहनेन पशुकामस्येत्येवं गोदोहनस्य पशोश्च समभिव्याहारात्तेन प्रमाणेन लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा गोदोहनस्य पञ्चम्यत्वमुक्तम् । इदं चतुर्थध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणेऽस्मिन् ।

गुणसमर्पकत्व इति । कर्मनामधेयत्वमस्त्रकृत्य स्तानिन्नरूपगुणप्रतिपादकत्वं इत्यर्थः । गुणविशिष्टकर्मविधानमेवेति । यावच्छक्य गौरवपरिहारेणैव वाक्यार्थस्य कर्तव्यत्वात् । लघुभूतमिति । आश्रयत्वापेक्षयेति शेषः । मत्वर्थमात्रमिति । सोमेन यजेतेत्यत्रेवेति भावः । एव मत्वर्थलक्षणाश्रयणे धातोरात्यन्तपाराध्यादीन्बहुदोषान्पारिहृत्य यद्यापि वाक्यार्थः कर्तुं शक्यते तथापि यागनामधेयत्वे ततोपि लाघवं वाक्यार्थः कर्तुं शक्यत इत्याह—कर्मनामधेयत्वं

तुद्धिच्छन्दस्य न मत्वर्थलक्षणा । मुख्ययैव वृत्त्या यजिसामानाधिकरण्येन तस्यान्यसंभवात् । उद्धिदा यागेन पशुं भावयेदिति ।

संभवति च मुख्येऽर्थे लक्षणा आश्रयितुं न युक्ता । संनिकृष्टविधानं तु समानमेव । न चैवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वापातो गुणसमर्पकत्वे मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यम् । सोमपदस्य लतायां रूढत्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेरगत्या लक्षणाश्रयणात् । उद्धिच्छन्दस्य तु नैवं वाच्योऽर्थः कश्चित्प्रसिद्धः । उद्धिद्यतेऽनेनेति योगस्य तु गुण इव यागेऽपि फलोद्भेदनकारिण्युपपत्तेः । तत्सिद्धमुद्धिच्छन्दस्य मत्वर्थलक्षणाभयाद्यागनामधेयत्वमिति ।

‘चित्रया यजेत पशुकामः’ (तै. सं. २।४।६) इत्यत्र चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात्कर्मनामधेयत्वम् । तथा हि —न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं

रिति । समानमेवेति । कर्मनामधेयत्वाभावे मत्वर्थलक्षणायां याग एव विधेयः । कर्मनामधेयत्वेऽपि च याग एव विधेय इति विप्रकृष्टार्थविधानरूपो दोषो नास्तीति सममेव । केवलं लक्षणापरिहारायैव नामधेयत्वाङ्गीकार इति भावः । लतायां रूढत्वेनेति । तथा च तत्र कर्मनामधेयत्वाङ्गीकारे सोमपदस्य लताविशेष एका शक्तिरपरा च कर्मविशेष इति शक्तिद्वयकल्पनं स्यात् । तच्च लक्षणापेक्षयापि गुरुभूतं भवतीति भावः ।

अथ कर्मनामधेयत्वाङ्गीकारस्य वाक्यभेदभयरूपं द्वितीयं कारणमुदाहरति—चित्रयोति । यथा सोमशब्दस्य लताविशेषरूपो रूढ्यर्थस्तथा चित्राशब्दस्य न कश्चिद्विशेषोऽर्थः सिद्धः । किंतु भिन्नभिन्नानेकधर्मयुक्तं वस्तु चित्राशब्देनोच्यते । वृषि भिक्षित्स्थनेनोत्पत्तिवाक्येन विहितस्य यागस्य भिन्नभिन्नवध्यायनेकद्रव्ययुक्तत्वात्तस्य चित्रेति नामधेयं युज्यते । तथा च सोमशब्दस्य शक्त्यन्तरकल्पनारूपगौरवमिया न कर्मनामधेयत्वं स्वीकृतं तथात्र गौरवं नास्ति । तथा च प्रकृतो वध्यादिद्रव्यको याग एव चित्राशब्देनोच्यते इति फलसाकाङ्क्षस्य तस्योत्पत्तिवाक्यस्य पशुरूपं फलमनेन चित्रया यजेत पशुकाम इति वाक्येन बोध्यत इति नात्र वाक्यभेदः । यदि च चित्रेति यागनामधेयं न स्वीक्रियते तर्हि वाक्यभेदो दुरुद्धरः स्यात् । तथाहि । विन्नविचित्रं कंचित्पदार्थविशेषं चित्राशब्दार्थं दृष्टीत्वा प्रकृते यागे स पदार्थविशेषो गुणत्वेन विधीयते चेत्पशुकामपदमनन्वितं स्यात् । फलबोधने चित्रापदमनन्वितं स्यात् । उभयविधाने वाक्यभेदः स्पष्ट एव ।

सम्भवति । 'दधि मयु पयो घृत धाना उदक तण्डुलास्तत्सष्ट प्राजापत्यम्' इत्यनेन विहितत्वाद्यागस्य विशिष्टविधानानुपपत्तेः । प्राप्तस्य च यागस्य फल सवन्धे गुणसवन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः । अथ चित्राशब्दात् चित्रत्व स्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्मकृते दध्यादिद्रव्यके

दधि मध्यति । धाना अष्टा यवास्तण्डुला वा । एतद्दध्यादिकं सद्यष्ट मिथो मिश्रितं सद्यदकं किञ्चिद्द्रव्यं मध्यति तत्प्राजापतिदेवताकामित्यर्थः । अत्र वाक्ये द्रव्यदेवतयोर्द्वयोरपि निर्देशादयं यागात्पत्तिविधिः । अतो यागस्य प्रातः त्वाच्चित्रयेति वाक्येन पुनस्तस्य विधानं न सम्भवतीति न विशिष्टविधानमत्र वक्तुं शक्यते । सोमन यजेतत्यत्र यागस्य यचनान्तरणाप्राप्तत्वाद्विशिष्टविधानं वक्तुं शक्यते । तच्च मत्वर्थलक्षणया साधितम् । अत्र तु यागस्य यचनान्तरेण प्रातःत्वान्मत्वर्थलक्षणयापि न विशिष्टविधानं सम्भवतीति मत्वर्थलक्षणाभयं यागनामधेयकारणत्वेनात्र नोक्तम् । किंतु वाक्यभेदभयादत्र चित्रेत्यस्य याग नामधेयत्वं स्वीकार्यं भवति । ननु नात्र गुणो विधेयः । किंत्येकं पशुरूपफल सवन्ध एवात्र विधेयः । चित्रयेति तु दध्यादिसद्यष्टद्रव्यस्योत्पत्तिविष्टायाह्वादात् । तस्य च दध्याद्यनकपदार्थमिश्रितत्वाच्चित्रत्वं सम्भवतीति तस्यानुवादं कर्तुं शक्यतः । तथा च नात्र वाक्यभेद इति चेद्वन्त वृद्धिकभिया पलायित सर्पमुख पतितोसि । अत्रानुवादे प्रयोजनाभावनं चित्रयेत्यस्य नैरर्थक्यं प्रसङ्गात् । नैरर्थक्यदोषश्च वाक्यभेदवापापेक्षयापि गरीयान् । नैरर्थक्यवापो हि वक्तुबुद्धिमान्धाविशेषं स्फारयति ।

ननु दधि मध्यित्यत्र प्रकृतोपि यागो नाप्यत्र सवन्धतः । किंतु चित्रयत्यनेनापूर्वं एव यागा विधीयते । तदा वाक्यभेदमन्तरणैव सोमन यजेतत्यत्रेव मत्वर्थलक्षणया वाक्यार्थोपपत्तिः स्यात् । तथा च मत्वर्थलक्षणाभयाप्राप्तमधेयत्वमत्रति वक्तव्यं न तु वाक्यभेदभयादिति चेत् प्रकृतदानाप्रकृतप्राक्रियारूपद्वयोपद्वयमधिक्रमापतति । तच्च द्वयोर्द्वयं वाक्यभेदवापापेक्षयापि गरीयो भवति । ननु चित्राशब्दस्य नामधेयत्वाङ्गीकारे यद्यपि वाक्यभेदो न भवति तथापि चित्राशब्दः स्त्रीत्व न कथञ्चिदप्युपपद्यते । तथा च तस्योपपत्तये प्रकृतदानमप्रकृतप्राक्रिया चेति द्वयोर्द्वयं नान्तरीयकतया सहमयं भवतीति चेत्तर्हि प्रकृतयागसवन्धाभाव कीदृशी स्त्रीत्वस्योपपत्तिर्भवतीति वक्तव्यमित्याशयनाह—अयं चित्राशब्दादिति । स्त्रीत्वापपत्तावभिनिवशाच्चेष्टं चित्रयत्यत्र दधि मध्यति विहितयागसवन्धेन कस्याचिद्विधिः । नाप्यपूर्वाविधिरयम् । मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानापि स्त्रीत्वस्यानुपपत्तः । अतः प्राणिद्रव्यका य विहिता यागास्तद्वन्तमसवन्धेन चित्रयेति वाक्यस्य प्रवृत्तिः स्वीकार्या भवति । तदाह—

कर्मणि निवेशायोगान्नेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि गुणविधानम् । किंतु प्राणि-
द्रव्यके कर्मणि । तत्रास्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात्, अनारभ्याधीतानां च
'प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्' (जै. सू. ३।६।२) इति न्यायेन प्रकृतिगामित्वात्
प्राणिद्रव्यकाणां च यागानां 'दैक्षस्य चेतरेषु' (जै. सू. ८।१।१३) इति
न्यायेनाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात्तदनुवादेनानेन वाक्येन गुणो विधीयते ।

दैक्षस्य च ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन स्वतन्त्रफलाकाङ्क्षाया अभावात्पशुकाम-
पदं न फलसमर्पकम् । किंतु अग्नीषोमीयपश्वर्जनाङ्गतया प्राप्तकामनानुवादः ।
तथा च न वाक्यभेद इति चेत् तथापि दैक्षानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधाने

किंतु प्राणिद्रव्यके इति । प्राणिद्रव्यकेषु कर्मसु ये विकृतिभूता यागास्तेषु
चित्रयेत्यस्य न संबन्धः । अनारभ्यार्धतस्य प्रकृतावेव संबन्धात् । तथा च
सूत्रं प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् (जै. सू. ३।६।२) इति । अद्विरुक्तत्वाविति पद-
च्छेदः । अनारभ्यार्धतस्य सर्वार्थत्वे प्रकृतिविकृतयोः संबन्धे प्रकृतिसंबन्धस्य
तस्य विकृतावतिदेशेन प्राप्तिरेका । स्यातन्त्र्येण तस्य विकृतौ संबन्धेन तत्प्रा-
प्तिर्द्वितीयेति पुनरुक्तत्वं स्यात् । तथा च द्विरुक्तत्वाभावायानारभ्यार्धतस्य
प्रकृतावेव संबन्ध इति तदर्थः । याज्ञवल्क्येणार्थः । द्विरुक्तत्वावितिच्छेदे तु
विकृताविति पदमभ्याहृत्य विकृतौ द्विरुक्तत्वापत्त्या प्रकृतावेव संबन्ध इत्यर्थः ।
चित्रयेति वाक्यस्य वधिमध्वित्यनेनासंबन्धे किञ्चित्कर्मविशेषं प्रकृत्यास्योक्त-
त्वाभावेनानारभ्यार्धतत्वात्प्रकृतावेव संबन्धः स्यात् । प्राणिद्रव्यकाश्च यागा
अग्नीषोमीयप्रकृतिकाः । आलभतिचोदनाचोदितसाम्यात् । तथा च सूत्रम-
दैक्षस्य चेतरेषु (जै. सू. ८।१।१३) इति । दैक्षोऽग्नीषोमीयः । वीक्षितेनानुष्ठयेषु
पशुयागेष्वग्नीषोमीयस्य प्रथमभावित्वात् । तथाचाग्नीषोमीयपशुधर्मा इतरेषु
प्राणिद्रव्यकयामेव्यतिदेश्या इति सूत्रार्थः । न चाग्नीषोमीयस्यैविविकृतित्वा-
त्कथं प्रकृतित्वमिति वाच्यम् । ऐष्टिकरूपेण विकृतित्वेपि पाशुकरूपेण
तस्य प्रकृतित्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । नन्वेवं चित्रयेतिवाक्यस्याग्नीषोमीयं
पशुमालभेत्यनेन संबन्ध तत्र चित्रत्वं गुणः पशुरूपं फलं चेति द्वयं तत्र
नियेयं भयतीति वाक्यभेदोऽस्तेत्येति चेत्तत्राह--दैक्षस्य चेति । किंत्वग्नीषो-
मायेति । नात्र पशुकाम इत्यनेन हस्त्यश्वादिपशुप्राप्तिसर्गायफलतया बोध्यते ।
किंतु यज्ञसाममीक्षाधनवेलायामालम्बनीयपश्वानयनार्थं यज्ञात्पूर्वमेव तादृश-
पशुकामोऽभूत् । सात्र पशुकाम इत्यनेन केवलमनूयते । तथा च केवलं गुण-
विधिरवायमिति वाक्यभेद इत्याशयः । चित्रत्वस्योत्पत्तेः । केवलगुणविध-
र्माकारेपि चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानेन वाक्यभेदो दुर्वार इति भावः ।

वाक्यभेदात् । विशिष्टकारकविधानेऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेद एव । कारकस्यापि प्राप्तत्वेन विशिष्टविधानानुपपत्तेश्च ।

पशुकामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामनानुवादत्वे आनर्थक्यापत्तेश्च । न च नियमतः पञ्चर्जनकामना भवति । कामनातः प्रागेव केनचिद्वत् पशौ तदभावात् । तथा च पशुकामपदस्य नित्यवच्छ्रवणबाधः ।

दैक्षस्योत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्वविधानानुपपत्तेश्च ।

विशिष्टेति । चित्रत्वस्त्रीत्वरूपधर्मद्वयविशिष्टः पशुरत्रैक एव गुणत्वेन विधेय इत्याशयः । गौरवलक्षण इति । यद्यप्येवं विशिष्टविधानं शाब्दभर्यादयोद्देश्यविधेयभावात् एक एव भवति तथापि विधेरर्थतः पर्यवसानं चित्रत्वे स्त्रीत्वे च भयत्वेवेत्येवं प्रतिपत्तिगौरवं भवत्येव । वाक्यभेदश्च द्विविधः शाब्द आर्थश्च । उद्देश्यविधेयभावद्वये द्विविधोप्ययं वाक्यभेदो भवति । उद्देश्यविधेयभावस्यैकत्वे तु विशिष्टविधौ केवलमर्थो वाक्यभेदः । आर्थिकवाक्यभेदसत्त्वाद्यं गौरवलक्षणं वाक्यभेद इत्युच्यते । किंचात्र शाब्दोपि वाक्यभेदेऽस्त्येवेत्याहुः कारकस्यापीति । पशुना यजेतेत्यत्र पशोः करणत्वेन विधानात् । तथा चात्र वाक्यभेदसत्त्वात् चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति धर्मद्वयं गुणत्वेन विधातुं अक्यते । तदुक्तं प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुण इति । कामपदस्यापीति । इत्थं भवति पशुरूपं फलं प्राप्तुं य इच्छति स पशुकामपदस्य स्वारासिकोर्थः । तेनैवार्थेन च प्रकृतवाक्येधिकारिविशेषबोधनेन पशुकामपदं सार्थकं भवति । आलम्भनीयपशुसंपादकरूपोर्थस्तु न पशुकामपदात्स्वरसतः प्रतीयते । नापि च तेनार्थेन प्रकृतवाक्ये पशुकामपदस्य कश्चनोपयोग इति तस्य नैरर्थक्यं शेषः । तथा च वाक्यभेदोपपत्तिरेहाराय प्रवृत्तो मार्गभ्रंशान्तदपेक्षयापि गरीयसानर्थक्यदोषेण भरती भवतीति भावः । अनुवादमभ्युपेत्येतदुक्तम् । यस्तुतोनुवाद एव न संभवतीत्याहुः— न च नियमत इति । नित्यवादिति । अग्नीषोमीयपशुयामं कर्तुं प्रवृत्तस्य नियतावस्थाविशेषघोतकं पशुकामपदमत्र श्रूयत इति वक्तव्यम् । तादृशावस्थायाश्च तादृशयज्ञकर्तारो कादाचित्कत्वे पशुकामपदं बाधितं स्यात् । यतोनुवादरूपेणापि पशुकामपदमन्वेतुं नार्हति । अनित्यस्य नित्यवदनुवादासंभवात् ।

पुंस्त्वावरुद्धत्वेनेति । पशुना यजेतेत्यत्र 'आदौ नाऽस्त्रियाम्' (पा. सू. ७।१।१२०) इति सूत्रेण नादेशो विहितः । स च तत्रास्त्रियामित्युक्तत्वात्स्त्रियां प्रतिषिद्धः । तथा प्रकृतेर्जाग्रीपोमीय इत्यत्राज इति पुंस्त्वेन निर्वक्ष्यते । तथा चांत्पत्तिवाक्ये पुंस्त्यविशिष्ट एव पशुर्निर्दिष्ट इति तत्र याग

आमिक्षायागानुवादेन वाजिनविधानवत् (जै. सू. २।२।२३) ।

‘कृष्णसारङ्गोऽग्नीषोमीयः’ इति विशेषविहितेन स्वसंनिधिपठितेन च कृष्णसारङ्गवर्णेनावरुद्धे चित्रत्वस्यानारम्याधीतेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुप-
पत्तेश्च । पाथददयावरुद्ध इव सासददयविधानम् (जै. ३।६।९) ।

अथ यः भूदग्नीषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्वीत्वविधानम् । ‘सारस्यती-
मेपी’ (म. सं. ४।७।८) इति वाक्यविहितयागाङ्गमेव्यनुवादेन तु गुण-

तद्विरुद्धे स्वीत्वं विधातुं न शक्यते । सामान्यं हि विशेषस्य प्रवेशः सुवचं
न तु विशेषस्य विशेषान्तरं ।

आमिक्षांति । एवं जैमिनीयं द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे नवमाधिकरणे
चिन्तितम् । तत्र पयसि वृध्यानयाति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्
(ते. ब्रा. १।६।२) इति श्रूयते । घर्नीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा । जलं वाजिनम् ।
तत्र वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्येनामिक्षारूपद्रव्यविशेषं पुरस्कृत्य वैश्वदेव्याय
उक्तम् । तत्र च वाजिनस्य द्रव्यान्तरस्य प्रवेशासंभवाद्वाजिभ्यो वाजिनमिति
भिषं वाक्यं सत्कर्मान्तरविधायकमिति तत्र सिद्धान्तितम् । स्वीत्यमिय
चित्रत्वमप्यत्र विधातुं न शक्यत इत्याह- कृष्णसारङ्ग इति । यद्यपि विरुद्ध-
फलन रूपविशेषो नोत्पत्तिशेषस्तथापि तत्संनिहितेन कृष्णसारङ्ग इति
वाक्येन विहितः कृष्णसारङ्ग्यरूपो विशेषधर्मस्तत्र संवद्ध इति अनारम्याधी-
तेनात एव दूरस्थनानेन चित्रयेति वाक्येन तत्र चित्रत्वकपो धर्मः कृष्णसार-
ङ्ग्यविरुद्धा विधातुं न शक्यत इति भावः ।

पाथददयेति । एतच्च पूर्वं (वृ. ११९ प. ४) निरूपितम् । पयं च
चित्रयेति वाक्येन चित्रत्वस्वीत्ययोरेकमप्यग्नीषोमीयपशुसंज्ञधेन विधातुं न
शक्यत इत्यतस्तद्विधिमभिव्यक्त्यादिव्याक्यविहितप्रकृतयागसंरुद्धमित्येव स्वीकार्य
भवति ।

सारस्यतीति । अत्र सारस्यतीत्यतोऽंशेन मेपीरूपः पशुर्विधीयत । अयं च
पिकृतेभूता यागविशेषोऽग्नीषोमीययागप्रकृतिकः । सारस्यतो मेपीति विधिश्च न
स्वीत्यविरुद्धेन पुंस्त्वेनावरुद्धः । नापि चित्रत्वविरुद्धरूपविशेषजातिसंबन्धः ।
तथा च तत्र चित्रयति वाक्यस्य संबन्धः स्यात् । नापि च वाक्यभेदः । चित्र-
त्वमधिकस्येवात्र विधेयत्वात् । स्वीत्यस्य मेपीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशनस्य मानस्यात् ।
तथा च चित्रयति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो मेपान्वयेन मानस्य स्त्रीत्वस्य फलमनु-
याहः । अनुपादोपि चापि न निरर्थकः । सारस्यतो मेपीत्यनेन वाक्ये चित्रयत्य-
स्य संबन्धो मान्यमेतत्तद्विधानाधेयत्वात् । चित्रयत्यत्रान्यम्भीयमप्येन मेपीरूपं

विधान स्यात् । चित्रयेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्रविधानात् । नच प्राकृतेन कृष्णसारङ्गवर्णेन नैराकाङ्क्षया चित्रत्वविधान युक्तमिति वाच्यम् । उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैवम् ।

नहि चित्रयेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्योद्देश चित्रत्वस्य च विधानं सम्भवति । एकप्रसरताभङ्गलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपद-

स्त्रीकारकमुद्दिश्य चित्रत्य विधीयते । नचानारभ्याधीतस्य प्रकृताद्येव सबन्धो भवति न चित्रतायिते कथं सारस्यती मपीति विहिते चिकृतियाग सबन्ध इति वाच्यम् । अनारभ्याधीतस्य चिकृतायप्रवृत्तो यद्वीजं तस्यात्राभावात् । अनारभ्याधीतस्य प्रकृतो प्रवृत्तो सत्या तादृशप्रकृतेर्धिकृतिभूता या यागस्तत्र प्रकृत्यन्तर्गतानां सद्यं धर्माणां तत्र सबद्धानामनारभ्याधीतानां च चोदकन प्राप्तिरिति पुनः स्वातन्त्र्यणानारभ्याधीतस्य तत्र प्रवृत्तो न्यमाणाया द्विरुक्त्यापत्तिस्तत्र तदप्रवृत्तो बीजम् । यदुक्तं प्रकृती वा द्विरुक्त्यात् (जे सू ३।६।२) इति । चित्रयत्यस्य त्वनारभ्याधीतस्य प्रकृतो पुस्त्याद्यवरोधात् प्रवृत्तिरिति सारस्यती मपीति विहिते चिकृतियागेतिदशेन चित्रत्वस्याप्राप्त्या चित्रयेत्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्येव चित्रत्वप्राप्तिरिति द्विरुक्त्याभावः । तथा च चित्रत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि विकृता प्रवृत्तौ बाधकाभाव इति बोध्यम् ।

न च प्राकृतेनेति । कृष्णसारङ्गोद्गीर्णोमीय इत्येव प्रकृतिस्यस्य कृष्णसारङ्गवर्णस्य तद्विकृतिभूते सारस्यतयागेतिदशेन प्राप्तो मेघ्या कीदृशो वर्ण इत्याकाङ्क्षाया अभावात् चित्रत्वस्य तत्र सबन्धः स्याद्विज्ञाशयः ।

उपदिष्टेनेति । मपीमुद्दिश्य चित्रत्वविधानमोपदेशिकम् । कृष्णसारङ्गवर्णस्य च मेघ्या प्राप्तिरातिदृशिकी । तथा चातिविज्ञादुपाद्वि वलीय इति न्यायनापदिष्टस्य चित्रत्वस्येव मेघ्या सबन्धः स्यात्तातिदिष्टस्य कृष्णसारङ्गत्वस्यति भावः । समाधत्त-मेवमिति ।

एकप्रसरताति । अयं भावः । एकस्या वृत्तौ प्रसरः प्रवेशः ययार्थयोस्तथैकप्रसरो । तथाभाव एकप्रसरता एकवृत्तिप्रचिष्टता । तस्या यो भङ्गः स वाक्यभेदविशेष एव । वृत्तिश्च पदपदार्थयोः सबन्धः शक्तिलक्षणान्यतररूपः । प्रकृतं च चित्रत्वस्त्रीत्वरूपमद्वैयविशिष्टं चित्राशब्दस्य शक्तिः । तादृशशक्तिरूपायामेकस्या वृत्तौ चित्रत्वस्त्रीत्वया प्रवेशः । तस्यात्र भङ्गस्याद्यदि स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमत्र विहितं स्यात् । उद्देश्यविधययार्हं पृथक् पृथक् शक्त्योपस्थितिरावश्यकः । अत्र चैकस्या शक्ता स्त्रीत्वाच्चित्रत्वया प्रवेशात् तयोर्द्वयविधयभावः सम्भवति । तथा च यथात्राद्वयविधयभावः

साध्यत्वात् । अत एव वपदकर्तुः प्रथममक्ष इत्यत्र विशिष्टमक्षविधिर्न तु मक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरित्युक्तं तृतीये (३।५ अधि. १०) ।

मेघनुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च । उभयविधाने वाक्यभेदात् । प्रकृतस्य च यागस्य फलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । विश्वजिन्यायेन फलकल्पने गौरवम् । दधिमध्वित्याद्युत्पत्तिवाक्येनैतस्याधिकारवाक्यस्य प्रतिपन्नैकवाक्यतावाधेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । चित्राशब्दस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकाङ्क्षस्य फलसंबन्धमात्रकरणान्न वाक्यभेदः । प्रकृताया इष्टेनेकद्रव्यकत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः । तत्सिद्धं वाक्यभेदभयाच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयमिति ।

भवेत्तथा शब्दाः पृथक् पृथक् शक्त्यर्थबोधकाः परिकल्पनीया भवन्तीति वाक्यं भिद्यते । एवं चायं वाक्यभेदविशेष एवेति बोध्यम् । यपदकर्तुरिति । भागुपपादितमेतत् (पू. १०४-प. १) । तृतीय इति । तृतीयाध्यायस्य पञ्चमे पादे दशमाधिकरण इदं चिन्तितम् ।

दूषणान्तराण्याह—मेघनुवादेनेत्यादिता । प्रकृतस्य च यागस्येति । बाधिमध्वितिवाक्यविहितं यागे चित्रयंत्यस्थासंबन्धे तस्य फलं किञ्चित्फलपत्तिरिति ।

विश्वजिन्यायेनेति । स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् (जै. सू. ४।३।१३) इति न्यायेनेत्यर्थः । यत्र किञ्चित्फलं न निर्दिश्यते तत्र स्वर्गः कल्पनीयः । स्वर्गस्य सर्वरभिलषितत्वात् । विश्वजिता यजेतेत्यत्रैवमेव स्वर्गरूपं फलं कल्पितम् । दधिमध्वित्यादीति । संनिहितयोर्वाक्ययोः परस्परसंबन्धेन वाक्यैकवाक्यताप्रतिपत्तिः स्वाभाविकी । तत्र च तयोः संबन्धे वाक्यद्वयं मिथोऽसंबन्धमेवायतिष्ठते न तु महावाक्यरूपेणैकवाक्यता तत्र भवति । अयं च वाक्यभेदविशेष एव । अत्र वाक्यस्य महावाक्यस्य भेदे महावाक्यपदकयोरर्थयोर्भेदः पार्थक्यमित्यर्थः । प्रकृताया इष्टेरिति । दधिमध्वित्यादिवान्यविहितत्वा इत्यर्थः । एतेन चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वाद्वाकारे शक्त्यन्तरकल्पनारूपं गौरवं स्यादिति परास्तम् । चित्राशब्दप्रयुक्तिनिमित्तस्य चित्रत्वस्य मिथोचिच्चित्रदधिमध्वर्यनैकद्रव्यसाधनक कर्मविशेष सत्त्वात् । एवं च चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात्कर्मनामधेयत्वं सिद्धम् । यद्यपि कर्मनामधेयत्वे चित्राशब्दे स्तित्वे नोपपद्यते तथापि न तत्राभिहितेऽप्ययम् । तदनामस्यपदस्येत्येव स्यात्वावादेन स्तित्वोपपत्तिरिति बोध्यम् ।

अग्निहोत्र जुहोति (तै. स. १।५।१।१) इत्यग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्व तत्प्रत्ययशास्त्रात् । तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् । तथाहि विधिना तावत्तदेव विधेय यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तम् । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । अग्निहोत्रशब्दस्य च गुणविधित्वे यो गुणस्तेन विधेयः स शास्त्रान्तरेण प्राप्तः । कथमिति चेत् शृणु । यदि तावदशौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निर्विधेय इत्युच्येत तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैव प्राप्तत्वा-
द्विधानार्थक्यम् ।

अथ कर्मनामधेयत्वहतभूत तत्प्रत्ययशास्त्रमुदाहरति—आग्निहोत्रमिति । कर्मनामधेयत्वेनाभिमतं य शब्दस्तस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारे यस्तदर्थो गुणत्वेन विधातु शक्य स्यात्स शास्त्रान्तरेण प्राप्त एव चतस्य पुनर्विधानमनर्थक स्यात् । तथा च तद्वैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या तस्य कर्मनामधेयत्व स्वीकार्यमिति भावः । तदुक्तं सूत्रकारे—तत्राप्य चान्यशास्त्रम् (जै सू १।४।४) इति । तस्य गुणस्य प्रत्यय प्रापकमन्यशास्त्र यत्र भवति तत्र तादृशगुणवाधक-
त्वेन ग्रहीतु योग्य पक्ष नैरर्थक्यदोषाभिया कर्मनामधेय स्वीकार्यमित्यर्थः । यदि तावदिति । अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारेऽग्निहोत्रशब्देन समासभवेन गुणद्वय विधातु योग्य भवति । अस्मा हात्र यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमिति व्याधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्याग्निरूपो गुणो होमाधारत्वेन विधातु शक्यो भवति । अग्नय हात्र यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमिति व्याधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्याग्निरूपो गुणो होमे देवतात्वेन विधातु शक्यो भवति । हात्र हुतम् । आधारत्वेन देवतात्वेन वाग्निरूपगुणविधायकत्वेऽग्निहोत्र जुहातीति सोमेन यजेतेत्यत्रेव विशिष्टविधि स्यात् । इयास्तु विशयः । सोमेन यजेतस्यत्र मतवर्थलक्षणा । अत्र तु लक्षणा नास्ति । बहुव्रीहिणाऽग्निहोत्रमित्यतस्तत्सामानाधिकरण्येन धातुव्यतिशयविशयमिति वक्तुं शक्यत्वात् । अत्र च पक्षद्वयेऽपि व्याधिकरणबहुव्रीहिस्वीकारः क्लेशावहः । तत्राप्यग्नये होत्र यस्मिन्नित्यय चतुर्थ्यन्तपूर्वपदकोत्यन्त क्लेशावहः । सतम्यन्तपूर्वपदकस्य बहुव्रीहेः सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहिः (पा सू २।२।३५) इति ज्ञापकेन वेद्याकरणैः क्वचित्साधुत्वाङ्गीकारात् । यद्यप्येव चतुर्थीसमासेत्यन्त क्लेशो भवति तथाप्यनेनवाग्नेर्देवतात्वात्प्रापणाद्यदग्नये च प्रजापतये च साय जुहातीत्यत्राग्नेर्देवतात्वात्स्य न विधि क्तिन्नुचाव । तथा च तन्नाग्नेर्देवतात्वमनूय तत्सन्निपातन प्रजापतर्देवतात्वाविधानमकमवति न तत्र वाक्यभेदः । अन्यथा तत्र देवताद्वयविधान वाक्यभेदोपो शृङ्गार

वाक्यविहितदक्षिणापुत्रादेन 'गौश्चाश्वश्चाभतरञ्च गर्दभश्चाज्जाश्चावयश्च ग्रीह्यश्च
 १५५५ तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशत दक्षिणा' (ता. ब्रा. १६।१।१०)
 इति ब्राह्मणेन प्रजादीनां विधानं दशमोक्तं (अ. १।१।३।३९) मगच्छत ।
 परस्परसापेक्षाणां गजादीनां विधानेन वाक्यभेदाभावात् । अन्यथा दक्षिणा-
 पुत्रादेनानेकेषां गवादानां विधानं नैव समञ्चेति ।

अग्निप्रजापत्योश्च देवतयोः सतोः समुच्चयो न तु समुच्चितयोर्देवतात्वम् ।
 पृथक्कारकविभक्तिश्रवणात् । चकारार्थस्य विभक्त्यर्थेनान्वयात्तस्याप्राधान्यात् ।
 अतश्च नाग्नीषोमाद्विदग्निप्रजापत्योर्देवतात्वमिति ।

अन्ये त्याचार्यो जाहु । अन्ये च प्रजापतये च साय जुहोतीति

गौश्चाश्वश्चाति । इदं ज्यातिप्रमाणं ध्रुयत । द्वादशशतमित्यस्य द्वादशाधिक
 शतमित्यर्थः । दशमाध्याय तृतीयपाद प्रत्ययविधिसन्निधौ (१।१।३।३९)
 इत्यादिष्वन्वयमितिनाय विचारः कृतः । तत्र द्वादशाधिकशतसंख्यायां गवा
 विषु सवपुः प्रत्येक सवन्धश्चेद्वाक्यभेदः । परस्परसापेक्षतया मिलितानां
 संख्या विधीयत चेत्तदपि न । मिथ्या विजातीयानां पदार्थानां समूह्य संख्या
 प्रतिपादनस्य प्रायाऽदर्शनाद् । किंतु तस्य द्वादशशतमित्यत्र तस्यत्यक्यचनेन
 गवाविषु कस्यचिदेकस्येव पदार्थस्येय संख्या प्रतीयते । सा च प्रथमोपस्थित
 त्यागोत्पत्ति निर्णयः ।

नन्वेयमग्निप्रजापत्याद्वयारवि मिथः सापेक्ष इत्यतस्त्वयदमय च प्रजापत
 य चरति' वाक्यनायगम्यत इति चेदद्वया समूह्य इत्यतस्त्वस्यास्तु देवतात्वस्य
 प्रत्येक पर्याप्तिरत आह -अग्निप्रजापत्योश्चाति । अयं भावः । चतुर्थ्याह
 वयसात्यमयगम्यत । जुहोतीत्यनन च तद्विशद्वताया हामसवन्ध उच्यते ।
 तत्रमिवद्वतात्वायगमे न प्रजापतिसापेक्षत्वम् । नाप्य च प्रजापतद्वतात्वा
 यगमग्निसापेक्षत्वम् । यत्र च तथाद्वतात्वं द्वित्यसंख्यायद्वयासंयुतवृत्ति र्स्यात् ।
 किंवाग्निरद्वताया यो होमसवन्ध स प्रजापतिसद्वतासापेक्षः । तथा प्रजा
 पतिसद्वताया या हामसवन्ध साग्नद्वतासापेक्षः । तथा चाग्ने प्रजापतश्च
 द्वतात्वप्रतिपक्षोऽनरपक्षैतवति देवतात्वस्य प्रत्येकपण्यासि सिद्धा भवति ।

चकारार्थस्यति । चकारार्थस्य समुच्चयस्य न जातिपदिका प्रमात्रणा
 ग्निना प्रजापतिना च सवन्धः । प्रातिपदिकार्थस्य विभक्त्यर्थः प्रत्यप्राधा
 न्यात् । तथा चाग्नेय प्रजापतय इति विभक्त्यन्तान्वयं चकारार्थस्य समुच्च
 यस्य सवन्ध इति द्यतात्वविशिष्टारय तया समुच्चय सिद्धः ।

एव न्यायसुधाकाराणां मतं प्रवक्ष्याधुना पार्थसारथ्यामध्यानां मतं
 प्रदर्शयति—अन्यं त्विति ।

वाक्ये नाम्नेः प्रापकम् । होमालुवादेन प्रजापतिविधानात् । न च विनिगम-
नाविरहादुभयविधानं युक्तमिति वाच्यम् । विधिना हि तदेव विधीयते
यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तम् । तत्र यथानेन वाक्येन सायंकारो न विधीयते सायं
बुहोति (मं. सं. १।८।६) इति वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्, तथाग्निरपि न
विधीयते अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रवर्णादिव प्राप्तत्वात् । मन्त्रवर्ण
स्यापि देवतासमर्पकत्वमस्त्येव । अत एवोपांशुयाज्ञे विष्ण्वादीनां मान्त्रवर्णिकं
देवतात्वमित्युक्तम् ।

नन्वेवं प्रजापतिदेवतया अग्नेर्योधः स्यात् । चतुर्थ्या हि प्रजापते-
देवतात्वमवगम्यते । अग्नेस्तु मान्त्रवर्णिकम् । तत्र 'साऽस्य देवता' (पा. सू.
४।२।२४) इति देवतात्वे तद्विस्मरणवच्चपि देवतात्वे चतुर्थीस्मरणं नास्ति ।
संप्रदाने चतुर्थी (पाणि. सू. २।३।१३) इति संप्रदाने तस्याः स्मृणात् ।

नाम्नेः प्रापकमिति । अग्निदेवतात्वस्य तत्र विधानाभावात् । प्रजापतिविधा-
नादिति । प्रजापतेर्देवतात्वं केनचित्प्रकारान्तरेण न प्राप्यत इति तदेव तत्र
विधीयते । तच्चाग्नेः प्रकारान्तरेण प्राप्तं देवतात्वमग्नौ तत्संनिधौ न विधीयते
इति भावः । तेषांक्षिप्य समाधत्ते-न च विनिगमनेति । अनेकेषु कल्पेष्वेकत्र
निधायकं प्रमाणं विनिगमनाश्वेनोच्यते । धिरहोऽभावः । उपांशुयाज इति ।
विष्णुर्वा स्यात् (जै. सू. १०।८।५२) इत्यादिष्वेव जैमिनिनैतदुक्तम् । उपांशु-
याजा हि दशपूर्णमासप्रकरणे षष्ठितः । तत्र दशोयामसंनिधौ दैनस्य 'श्वं
विष्णुर्विचक्रमे' 'प्रतद्विष्णुः' इति याज्यापुराणुवाक्याद्वयमाप्नोतम् । तादृश-
मन्त्रलिङ्गात्तत्रोपांशुयाज्ञे विष्णोर्देवतात्वं निर्णीतम् । अग्नौ तत्र देवता-
त्वमस्तीत्यन्यत् ।

नन्वेवमिति । यद्यग्नये च प्रजापतये चेति वाक्येन प्रजापतेरयं देवतात्वं
विधीयते नाम्नेः, अग्नौ देवतात्वं मान्त्रवर्णिकमेव तदग्नेर्देवतात्वं चतुर्थी-
योधितं न भवति । तथा च चतुर्थीयोधितस्य देवतात्वस्य मान्त्रवर्णिकापेक्षया
प्राच्यत्वात्प्रजापतश्चतुर्थी योधितेन देवतात्वेनाग्नेर्मान्त्रवर्णिकं देवतात्वं चाप्ये-
तत्पर्यम् ।

चतुर्थीस्मरणं नास्तीति । स्मरणं स्मृतः । सा चात्र पाणिनिस्वरूपा ।
पाणिनिना तद्धितप्रत्ययो यथा सास्य देवता (पा. सू. १।२।२४) इत्येवं
देवताशब्दं निर्दिश्य देवतायाचकत्वेन विहितः तथा देवतायाचकत्वेन
चतुर्थी विदिता । तथा च मान्त्रवर्णिकदेवतात्वस्य तद्धितप्रत्यययोधितेन
मीमांसा २९

तथापि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वं तावदेवतात्वम् । तच्च सप्रदानस्वरूपान्तर्गतम्
त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्य सप्रदानत्वात् । अतश्चतुर्थीति
सप्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रतीतिरस्त्येव । मन्त्रवर्णांतु न देवतात्व प्रतीयते
किं त्वधिष्ठानमात्रम् । अतश्च मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्वल । यथाहुः—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।

देवताया विधिस्तत्र दुर्वल तु पर परम् ॥ (त.वा. २।२।९) इति ।

अतश्च प्रचलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्वलप्रमाणबोधिताभेदीय स्यादिति
चेत् सत्यम् ।

स्याद्वाधो यदि प्रजापतये जुहोतीति केवल प्रजापतिविधान स्यात् ।
विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधी

व्यतात्वेन बाधोस्तु नाम । न तु चतुर्थीप्रत्ययप्रापितेन । चतुर्थी सप्रदान
(पा सू २।३।१३) इति पाणिनि सूत्रम् । तत्र च सप्रदान इत्युक्तम् न तु
व्यतायामिति स्यादशयः ।

यद्यप्ययं चतुर्थीप्रत्ययप्रापितस्य व्यतात्वस्य तद्धितप्रत्ययबोधित
व्यतात्वापक्षया दौर्बल्य तथापि मानुषार्णवकृत्यतात्वापक्षया मानस्यमस्य
वेत्युपपादयति—तथापि त्यज्यमानति । व्यतात्वप्रतीतिरस्त्येव । व्यता
स्वरूपापक्षया सप्रदानस्वरूपे प्रतिमर्दात्तत्वाद्बोधिक । अता व्यतातद्धितस्य
सप्रदानचतुर्थ्याश्च पर्यायत्वाभावादि व्यतात्वमन्तरण समप्रदानस्य न समवर्तीति
तत्र सप्रदानत्यहत्कानुमाननाक्षेपेण यां व्यतात्वस्य प्रतीति स्याद्वय । मन्त्र
तु नैवम् । उपातिर्दृग्भ्याविगुणनिरूपणन मन्त्रा यद्यपि व्यतास्तुतिपरास्तथापि
न मन्त्रभ्यो व्यताना त्यज्यमानद्रव्याद्दृष्टत्वरूपेण शक्त्या प्रतीतिः । नाप्य
नुमाननाक्षेपेण या । त्यज्यमानद्रव्याद्दृष्टत्वाग्निनाभूतस्य कस्याचिद्व्यतावृत्ति
धर्मस्य मन्त्रेभ्यो नियमनाश्रयते । किं तु व्यतात्वधर्मस्याधिष्ठानभूत वत्स्य
रूप तत्केनाप्येवार्थाधिषमण मन्त्राप्रतीयत । ततश्च यत्र यार्गीया का व्यता
इत्याकाङ्क्षा जायत तत्र यागकाल अनुष्ठायमाधौमन्त्रे इत्यर्थं स्मारित
तादृशमन्त्राद्यविष्टव्यन या व्यतापरधीयत ईदृ तदार्गीयेदेवतात्वेन मर्हीतु
मुचिता नशति नाभ्यानुपस्थिता । एव मन्त्राद्यर्गीयव्यतावगमा यद्यपि भवति
तथापि मन्त्राद्व्यतात्वधर्मस्याधिष्ठानभूत उद्व्यतास्वरूप तन्मात्र प्रतीयत
न तु तत्स्वरूप व्यतात्वेन तन्मात्रतायत शान भावः । इदं तु परं परमिति ।
अत्र युक्तरनुपपन्नमिति ।

तत्समाधत्त इति । मन्त्रवर्णप्राप्ताद्दृष्टतया प्रजापतिव्यतया बाधा मा

यते । समुच्चितोभयविधानापेक्षयाऽन्यतः प्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चित-
प्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् ।

अतश्च न बाधकत्वम् । निरपेक्षविधानाभावात् । यथा च त्वन्म-
तेऽग्निप्रजापत्योरेकहोमोद्देशेन विधानात्तुल्यार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्ते प्रजापतेर्न
पाक्षिकमग्निबाधकत्वम् । समुच्चयविधानात् । एवं मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूय
तत्समुच्चितप्रजापतिविधानेऽपि न बाधकत्वमिति तुल्यम् ।

यत्स्वर्गेर्मान्त्रवर्णिकत्वेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा (तै. ब्रा. २।१।

भूवित्येवमर्थमेव प्रजापतेर्देवतात्वविधायकेन्द्रये च प्रजापतये चेति वाक्येन्ये
चेत्युक्तम् । तथा चाग्नेयं देवतात्वं तत्स्वीकृत्य तदपेक्षयैव प्रजापतेर्देवतात्वं यद्वस्ये
च प्रजापतये चेत्तमेन वाक्येन विधीयत इति न बाधशङ्कावकाशः । ननु यद्ये-
यमस्ये चेत्पादवश्यकं पदं तर्हि तदेवाग्नेर्देवतात्वविधायकमस्तु किमर्थं परमुख-
प्रेक्षणमिति चेत्तत्राह-समुच्चितोभयेति । लाघवादिति । द्वयोर्विधानापेक्षयैकस्य
विधाने लाघवं स्पष्टमेव । किं चात्र देवताद्वयविधाने सापेक्षविधानेऽपि वाक्य-
भेदोपोस्त्येव । नहि सापेक्षविधाने एकस्माद्वाक्याद्देवताद्वयविधानं प्रतीयते ।
तथा च सापेक्षविधानं वास्तु निरपेक्षविधानं वास्तु वाक्यभेदो दुर्वार एव ।
सापेक्षविधाने देवताद्वयसमुच्चयो निरपेक्षविधाने देवतयोः पर्यायेण विकल्प-
स्यादिति ॥ तत्र विशेषः ।

त्वन्मत इति । यद्वन्मये चेत्यादि वाक्येन द्वयोर्देवतात्वविधानमिति
पक्षे गृहीते पक्षेऽग्निरेवैका देवता पक्षे प्रजापतिरेवैका देवतोऽयं विकल्पे
द्वयोरपि पाक्षिको बाधः स्यात् । तच्चिद्वृत्त्यर्थं चशब्दबलात्समुच्चितविधान-
मङ्गीकर्तव्यमेव भवति । तथा च न समुच्चयविधानप्रयुक्तं यौरेवं मन्मत
भाषावर्जीयमिति भावः ।

यत्स्वर्गेरिति । अग्निर्होमे प्रातर्होमे सूर्यः प्रजापतिश्चेति देवताद्वयम् ।
सायं होमेऽग्निः प्रजापतिश्चेति देवताद्वयम् । तत्राग्निः सूर्ययोरसंसृष्टहोमः एकः
पक्षः । संसृष्टहोमश्च द्वितीयः पक्षः । तत्राग्रे पक्षेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेत्यग्निमन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सूर्यमन्त्रः । संसृष्टपक्षे
॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्यग्निमन्त्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति सूर्यमन्त्रः । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेत्येव सायं होतव्यम् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः (तै. ब्रा.
२।१।२।१०) इत्युक्तम् । संसृष्टहोमस्यायमभिप्रायः । लोके यस्य गृहे द्वौ पुरुषौ
पुण्यात्मानौ समानैर्धर्मैः समानविधौ परस्परस्नेहयुक्तौ निवसतस्तस्य गृहे

२।१०) इति मिश्रलिङ्गमन्त्रवर्णनलात्सायहोमस्य द्विदैवत्वत्वापत्तिरिति । तत्र । अग्नेसमुच्चितप्रजापतिविधानवत्सूर्यसमुच्चितस्याविधाना प्रचलप्रमाण-
योधितेन प्रजापतिना मन्त्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात् ।

तयो पुण्यात्मनोर्मध्य कचिदेक पुण्यात्मान् न सपूज्यान्य न पूजयति स
पूजकस्तावुभापि पुण्यात्मानो हिमस्ति । तत्रैकस्य पूजाराहित्यमव हिंसा ।
अन्यस्य च मनःकुश एव हिंसा । तस्य पूजाया सत्यामापि स्वसदृशस्य
क्षिप्तस्य द्वितीयस्य पूजाराहित्येन मनसि पीडाजननात् । एतन्नापि
परस्परक्षिप्तपारस्पर्यादित्ययोर्मध्य साय प्रातश्च कस्यचिदकस्यैव हाम
तयारुभयोरपि क्लेशः स्यात् । परस्परक्षिप्तं तयारियमवगन्तव्यं । सायकाल
आदित्यग्निं प्रविशति । अत एव तजोद्वयमेलनाद्वात्रो दूरप्यग्निवद्व्यते ।
तथोद्यन्तमावित्यमग्निं प्रविशति । तस्मादग्निगतजस सूर्ये प्रविष्टत्वावृत्ति
दूर धूम एव सहस्यत न ॥ तजस्तत्रत्यम् । एव परस्परक्षिप्तं सति सायकाले
यदान्यथमेव हुत्वा सूर्यार्थं न जुहुयात्तदानीमय सूर्याद्विच्छिद्यत । एव
प्रातरपि सूर्यार्थमेव हुत्वा अन्यथमजुह्वयमानग्नेर्विच्छिद्येत । अतस्तत्परि
हाराय सायकालेग्निना सह सूर्य मिश्रयित्वा तादृशेन मन्त्रेण जुहुयात् ।
अग्निरूप सूर्यरूप च यज्ज्यातिस्तदुभयमक्रत विधाय तस्मा इद एविरिति
मन्त्रतात्पर्यम् । एव प्रातः कालपि सूर्येण सहार्ग्निं मिश्रयित्वा तादृशेन मन्त्रेण
जुहुयात् । तथा सति कालेद्वयपि पुण्यात्मनारुभयोर्हाम सिद्ध इति
भाष्य स्पष्टम् । तथा च मन्त्रार्णं सूर्यमिश्रिताग्निद्वयताया लिङ्ग भवति ।
अतश्च मन्त्रार्थप्रकाशनकालाग्निरय सूर्यस्याप्युपस्थितत्वात्साय होमस्य का
वेद्यतेत्याकाङ्क्षाया मन्त्रार्णोद्गतानिधायश्चमन्त्रवर्णोद्गमिसूर्ययार्हयो साय
होम वेद्यतात्वप्रसक्तिः । एव प्रातःहामपि सूर्या ज्यातिज्यातिरग्निं स्वादेत्यग्नि
मिश्रितसूर्यलिङ्गकमन्त्रवर्णोद्गमिसूर्ययार्हयोद्वयतात्वप्रसक्तिर्वाध्या ।

परिहरति—तत्तत्ति । मिश्रलिङ्गकमन्त्रार्णोद्गम्यारग्निसूर्ययार्हयतात्व
प्रसक्तिरिति तु सत्यमव । किंतु प्रजापतय इति चतुर्थ्या योधितेन प्रजापते-
व्यतात्वेनाग्निस्सूर्ययार्हयोरपि मान्त्रवर्णिकस्य द्यतात्वस्य बाधः । तत्र साय
होमग्नेर्बाधो नष्ट इत्यन सायहोमे देवताविधायकमन्य च प्रजापतये चत्यादि
वाक्यमन्य इत्यनुवादः । तथा प्रातराम सूर्यस्य बाधो नष्ट इत्यत प्रातर्हामि
द्वयताविधायके सूर्याय च प्रजापतये चत्यादिवाक्ये सूर्यार्थानुवादः । एव च
यत्र यस्यानुवादस्तत्र तनेव सह प्रजापते सगुच्छया नान्यस्यति ग्राध्यम् ।
समुच्चितस्याविधानाङ्गिति । सायहाम देवताविधायकमन्ये चत्यादिगाम्य
प्रजापते सूर्यसमुच्चितत्वेनाविधानाङ्गित्वम् ।

यत्त्वग्नेर्मन्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरैकेनैव वाक्येन सिद्धे यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोति (मै. १।८।७) इति वाक्यद्वयं व्यर्थमिति तन्न ।

भवेद्व्यर्थं यदि प्रजापतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात् । सायंहोमेऽग्नि-
समुच्चितप्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा (मै. सं. १।८।१) इति मन्त्रवर्णप्राप्तसूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानं च विवक्षितम् । न चैतदेकेन वाक्येन सिध्यति । अतोऽर्थवद्वाक्यद्वयम् ।

यत्तु—अग्नेर्मन्त्रवर्णिकत्वे मन्त्रवर्णस्याग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा इति सायं जुहोति (तै. ब्रा. २।१।९।२ ऐ. ब्रा. ५. ५।५।३१) इति वाक्येन सायंहोमे विनिर्गुक्तत्वात् तत्प्रकाशस्याग्नेरपि प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्रैव देवतात्वावगतेर्यदग्नये चेति वाक्ये सायंशब्दो व्यर्थ इति । एवं यत्सूर्याय

एकेनैव वाक्येनेति । प्रजापतये जुहोतीत्येतावन्मात्रमेकमेव वाक्यं देवताविधायकं पठनीयम् । सायंशब्दस्य प्रातःशब्दस्य चानुच्चारणाद्विशेषेण कालद्वयेपि प्रजापतेर्देवतात्वं सिध्यति ।

भवेद्व्यर्थमिति । अग्नये च प्रजापतये च सायमिति देवताविधायके वाक्ये प्रजापतेरेव केवलं देवतात्वविधानं नत्वग्नेः । नापि च प्रजापतेर्देवतात्वविधानमग्निसमुच्चितमग्नेस्तु तत्रानुवादमात्रमिति यदि विवक्षा स्यात्तर्हि तावतोर्थस्यैकेनैव वाक्येन सिद्धिः स्यादिति वाक्यद्वयं व्यर्थं स्यात् । किंतु तथात्र विवक्षा नास्तीत्यर्थः । तर्हि कीदृशी तत्र विवक्षेति चेत्तत्राह—
सायंहोम इति ।

पुनः शङ्कते—यत्त्वग्नेरिति । तत्प्रकाशस्येति । मन्त्रप्रकाशस्येति । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन ब्राह्मणवाक्येन सायंहोमे करणतयाग्निरित्यादिमन्त्रो विधीयते । तेन च मन्त्रेण स्वार्थस्मरणद्वारा स्वार्थवदकीभूतत्वेनोपस्थापितमग्निदेवता सायंहोमीयैव कल्पनीया भवति । तथा च यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति देवताविधायके ब्राह्मणवाक्येनैव इति मान्त्रवर्णिकाग्निदेवतानुवादोत्तं सायंहोमीयाया एव तस्याः स्यात् । ततश्च तत्संनियोगेन विधीयमाना प्रजापतिदेवतापि सायंहोमीयैव सिध्यतीति देवताविधायके ब्राह्मणवाक्ये सायंशब्दो व्यर्थ इत्याशयः । एवं यदिति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः (तै. ब्रा. २।१।९।२) इत्यनेन ब्राह्मणवाक्येन प्रातर्होमे विधीयमानो यो मन्त्रस्तत्प्रकाश्या सूर्यदेवतापि

चेति वाक्ये प्रातःशब्दो व्यर्थ इति । किंच मन्त्रवर्णेन ज्योतिष्गुणविशिष्ट-
स्याग्नेः प्रकाशनाद्विशिष्टस्यैव देवतात्वापात इति ।

तदपि न । होमानुवादेन देवताद्वयविधानेऽपि मन्त्रवर्णयोर्लिङ्गादेव
प्राप्तिसंभवात्तद्विधानार्थक्यात् । मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिपर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थं
विधानेऽपि तद्विधितयोः सायंप्रातःशब्दयोरानर्थक्यम् । विधीयमानयोर्मन्त्रयो-

प्रातर्होमीयैव कल्पनीयेति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति देवता-
विधायके ब्राह्मणवाक्ये प्रातःशब्दो व्यर्थो भवति । अग्नेर्मन्त्रवर्णिकत्वे दूषणा-
न्तरमाह—किंच मन्त्रवर्णेनेति । अग्निमन्त्रे सूर्यमन्त्रे च ज्योतिरिति विशेषणं
वृश्यते । तथा चाग्नेः सूर्यस्य च देवतात्वावगतिर्यदि मन्त्रात्स्यात्तर्हि
ज्योतिष्गुणविशिष्टस्यैव स्यात् । इष्यते तु केवलस्याग्नेः सायं तथा केवलस्य
सूर्यस्य प्रातः । अतस्तयोर्देवतात्वावगतिर्देवतात्वविधायकब्राह्मणवाक्यादेव न
तु मन्त्रवर्णादित्यवश्यं स्वीकार्यं भवतीत्याशयः ।

परिहरति—तदपि नेति । तत्र सायंशब्दस्य प्रातःशब्दस्य च वैषम्यक्षेपं
प्रतिबन्धा दूषयति—होमानुवादेनेति । अयं भायः । मन्त्रवर्णाज्ज्योतिष्धर्म-
विशिष्टस्याग्नेर्देवतात्ववगम्यते । तच्च नेष्यते । किंतु केवलस्याग्निरत्र देवता-
त्वमिष्यते । तच्चान्नये च प्रजापतये चेत्यादिना देवतात्वविधायकवाक्येन
विधातुं शक्यत इति सत्यमेव । किंतु मन्त्रवर्णाद्यत्सूर्यसहकृतस्य ज्योतिष्-
विशिष्टस्य चाग्नेर्देवतात्वं प्राप्नोति तद्वर्जनीयमेवेति तच्चिद्वृत्ती कश्चिदुपायो
वाच्यः । चतुर्थ्या बोधितया प्रजापतिदेवतया बाधश्चेद्यद्वर्ज्यं देवतात्वमिष्यते
तच्च सिध्येत् । यदग्नय इत्यनेन तर्हिधीयत इति चेदन्वर्थं वक्तव्यम् । किमपूर्व-
मग्नेर्देवतात्वं यदग्नय इत्यनेन विधीयत उत मान्त्रवर्णिकमग्नेर्देवतात्वमंशतः
प्रतिप्रसूयते । प्रतिप्रसवो हि पूर्वप्राप्तस्य कात्स्न्येनांशेन वापेक्षानुसारेण
कर्तुं शक्यते । ईदृशस्थले पुनरपूर्वविधानापेक्षया प्रतिप्रसवाङ्गीकार एव
वरम् । अपूर्वविधाने हि प्राप्तं परित्यज्याप्राप्तस्यापूर्वस्य परिकल्पनम् । प्रति-
प्रसवे तु प्रतिबन्धकापसारणमात्रेण प्राप्तस्यैव परिपालनम् । तथा च लघ-
वानुगृहीतोयं प्रतिप्रसवपक्षः । तथा चात्रापूर्वविधिपक्षस्य त्वदभिमतस्यापि
प्रतिप्रसवपक्ष एव नान्तरीयकतया पर्यवसानं स्यादित्यतः सायंहोमीयाग्नि-
देवतायाः प्राप्ताया यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्राग्नय इत्यनेन
प्रतिप्रसवे तत्सन्नियोगादिप्राप्तायाः प्रजापतिदेवताया अपि सायंहोमीयदेवतात्वे
सिद्धे सायंशब्दवेयस्ये दुष्परिहरमेव भवति । अपूर्वविधानपक्षं परिगृह्य सायं-
शब्दस्य चारितार्थ्यपपादनं तु गौरवपरादतत्वाधिरस्तमेव ।

व्यवस्थयैव प्रातिसंभवात्तत्रकाश्ययोर्देवतयोर्व्यवस्थितत्वात् । अनुवादत्वोक्ति-
स्तुभयत्र तुल्येति ।

मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि अग्नेः केवलस्यैव देवतात्वं न गुणविशिष्टस्य ।
यदग्नये चेति वाक्येऽग्नेः पूर्वाहुतिः (तै. ब्रा. २।१।२।१०) इत्यत्र च
केवलस्यैवाग्नेः संकीर्तनात्केवलस्यैव देवतात्वावगतेः ।

यथा ह्युपांशुयाजे विष्णुवादेर्मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि न गुणविशिष्टस्य देवता-
त्वम् । विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यर्थवादे केवलस्यैव संकीर्तनात्तद्वदिति ।

अतश्च मान्त्रवर्णिकत्वे दोषाभावाद्देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेरन्यतः
प्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवान्न विधीयते । होमानुवादेनोभयविधाने
वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

नच चकारश्रवणान्न वाक्यभेद इति वाच्यम् । चकारार्थो हि समुच्चयः । तं

व्यवस्थयैवेति । प्रातर्होमीयत्वेनैव सायं होमपितृत्वेनैव वेत्यर्थः । अनुवाद
त्वोक्तिरिति । अथ वेद्यताविधायके यदग्नये चेत्यत्र सायंशब्दानुयाय एव
न तु तस्याभ्युपगमसिद्धप्रयोजनार्थमभिनिवेष्टव्यं तथा यत्सूयाय चेत्यत्र
प्रातःशब्दस्यापीति चेद्यदग्नये च प्रजापतये चेत्यत्राग्नय इति मान्त्रवर्णिक-
वेद्यतानुयाय इति मदीये पक्षेपि तत्तुल्यमेवेति भावः ।

नन्वपूर्वाविधिपक्षोत्र मया केवलस्याग्नेर्देवतात्वसिद्धयर्थं स्वीकृतः ।
अग्नये चेति मान्त्रवर्णिकदेवतात्वानुवाद इति पक्षे ज्योतिष्विदृशिशिष्टस्यैव तस्य
देवतात्वं स्यादिति चेत्तत्राह—मान्त्रवर्णिकत्वेपीति । अग्नये चेत्येति । अत्रा-
नुवादे गुणस्याभिर्देशात्केवलस्य देवतात्वं सिध्यति । अपेक्षानुसारं नानुवाद-
करणात् । नहि याच्यं प्राप्तं तावत्सर्वमेवानुवाचितव्यमित्यास्ति काश्चिन्नियमः ।
अग्नेः पूर्वाहुतिरिति । अत्राद्याहुतिकमविधायके याच्यग्नेर्देवतात्वेन यां
निर्देशः कृतः स केवलस्यैव न तु ज्योतिष्वगुणविशिष्टस्येति केवलस्य देवतात्वं
सिध्यतीति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा ह्युपांश्विति । अग्नये चेति
नापूर्वदेवताविधिः किंतु मान्त्रवर्णिकदेवतानुवाद एवेति पक्षमुपसंहरति—
अतश्चेति । किंचापूर्वविधिपक्षे सापेक्षविधानाद्वीकारेण वाक्यभेदवशात्परिहारी-
यः पूर्वमुक्तः (पृ. २२३ प. ७) स न संभवतीत्याशयेनाह—होमानुवादेनेति ।
न च चकारश्रवणादिति । अग्नये च प्रजापतये चेत्यत्र नाग्निमनूयायाः
समुच्चितयोर्देवतात्वम् । किंतु प्रत्येकं देवतायोधकचतुर्थीप्रत्ययदर्शनाद्वय-
तयाः सतोरत्र समुच्चय इति प्रागुक्तमेव (पृ. २२४ प. १) । अत एव च तयोः

च समुच्चय यदि चकारः प्राधान्येन नूयात्तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसग्राहकत्वा-
दारुण्यादिविशिष्टक्रयविधान इव कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न
भवेत् । नच चकारः समुच्चय प्राधान्येन भूते । परापसर्जनत्वेनैवाभिधानात् ।

अत एव दशमे भाष्यकारैश्चकारस्य समुच्चयशब्दाद्वलक्षण्यं प्रतिपादि-
तम् । समुच्चयशब्दो हि त प्राधान्येन भूते न चकारः । यदि हि प्राधान्येन
नूयात्तदा तत्प्रतिपन्नः समुच्चयः क्रियागुणैः सवध्येत । समुच्चयः शोभनः
समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत् च शोभनश्च द्रष्टव्य इति प्रयोगः स्यात् । समुच्चय-
शब्दवचकारस्य प्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद्
धवखदिरयोश्चेत्यपि प्रयोगः स्यादिति ।

पृथग्व्यवतात्त्वसिद्धिः । एव सत्यप्यत्र वाक्यभेदो नेति वक्तव्यमाशयः । चकारेण
योत्र वैवतयोः समुच्चयः प्रतिपादितः स एक एवात्र विधेयो भवति । विधे
पर्यवसानं तु प्रत्येक स्यादित्यन्यादिति ।

प्राधान्येनेति । यथा नवादिशब्दः स्वार्थं शक्त्या प्राधान्येन वर्तते ।
वाक्यार्थं तस्य विशेषणस्य विशेष्यत्वं वा कथमप्यस्तु । शक्त्या वावतोऽर्थ-
स्थोपस्थितिस्तादृशोपस्थितिवेलाया न तावतोर्थस्य परापसर्जनत्वेनोप-
स्थितिः । यथा वा समुच्चयशब्दात्समुच्चयरूपार्थस्योपस्थितिः । चशब्दात्
वा समुच्चयरूपार्थस्योपस्थितिः सा स्वसन्निहितपदार्थोपसर्जनत्वेनैव भवति ।
तथा च वैवतयोः समुच्चय इति शब्दमर्थोदया नार्था भवति किंतु समुच्चित
वैवते इति । समुच्चितयोर्वैवतयोरत्र जुहोतीत्यत्रान्वया न तु तयोः समुच्चयस्य
जुहोतीत्यत्रान्वय इति यावत् । यथा स्त्रीपुरुषयोर्युगं गच्छतीत्यत्र स्त्रीपुरुष
योर्द्वित्वेपि युगमशब्दात् स्वस्मिन्स्त्रिय पुरुष च समाह स्वयमेक एव गच्छती
त्यत्रान्वेतीति न तत्र वाक्यभेदस्तद्वत्समुच्चयशब्दप्रयोगे भवेन्नतु चशब्द-
प्रयोगे । तथा चात्र कथं न वाक्यभेदः । नन्वत्र द्वैवतात्त्वस्य प्रत्येकानिष्टस्यापि
मिथः सापेक्षत्वं चशब्दबलात्प्रतीयत एवेति चेत्किं तेन । वाक्यभेदो हि
वाक्यार्थभेदः । वाक्यायञ्चोद्दिष्टविधेयभावः । तत्रोद्दिष्टभेदेन विधेयभेदेन
चोद्दिष्टविधेयभावद्वये वाक्यभेदद्वयोपसर्जनीय एव । विधान सापेक्षत्वनिर-
पेक्षत्वकृतो विशेषस्तु वाक्यभेदचचायामर्कचित्करः । आरुण्यादीति ।
आरुण्याद्यनेकधर्माविशिष्टाया गारिकस्या एवैकरूपण क्रय करणतयान्वया
भवतीति न तत्र वाक्यभेदः । दशम इति । तस्य धेनु० (१०।३।५६) इति
सूत्रार्थप्रतिपादनप्रसङ्ग इति शेषः । तमिति । समुच्चयरूपमर्थमित्यर्थः ।
तत्प्रतिपन्न समुच्चय इति । चशब्दादुपस्थित समुच्चयरूपोर्थ इत्यर्थः ।

अतश्चकारः समुच्चयं प्राधान्येन न व्रूते येन प्रधानस्यैकस्य विधानान्न वाक्यभेदो भवेत् । किंतु कारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव स तं व्रूते समुच्चितौ अग्निप्रजापती इति । प्रधानद्वयविधाने च वाक्यभेदः स्यादेव । यथा ग्रहोद्देशेन संमार्जकत्वविधाने ।

यद्यपि चकारः समुच्चयं प्राधान्येन व्रूयात्तथापि तस्य कारकद्वयं प्रति

कारकद्वयोति । अग्निप्रजापतिरूपसंप्रदानकारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव चशब्दात्समुच्चयरूपोर्थः प्रतीयत इत्यर्थः । तामेव प्रतीतिं प्रवर्शयति—समुच्चितौ अग्निप्रजापती इति । अग्निप्रजापत्योः समुच्चय इत्येवं समुच्चयकृपापार्थस्य प्राधान्येन प्रतीतिश्चशब्दाद्भावेतुं नार्हतीति भावः । ग्रहोद्देशेनेति । इदं जैमिनीये तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम् । सोमे ध्रुयते वशापवित्रेण ग्रहं संमार्ज्येति । वशापवित्रं वासुःतण्डः । ग्रहशब्देन पात्रमुच्यते । तत्र ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्राधान्यं गम्यते । संमार्जनं त्वप्रधानं ग्रहसंस्कारकम् । प्रधानानुरोधेन चाप्रधानस्यावृत्तौ जातायामपि न काचिक्षितिरिति यत्र यावन्तो ग्रहास्तत्रावृत्त्या तेषां संमार्जनं स्यादेवेत्यतोत्र कति ग्रहा इत्येवं संख्याविशेषापाङ्गा नोदेति । अतस्तत्रत्यमेकत्वमविवक्षितं भवति । ननु नैवमकत्वमुद्देश्यगतं किंतु स्वयं विधेयमिति चेन्न । यावयभेदापत्तेः । ग्रहं संभृज्यात् तच्च संमार्जनायैकं गृहीयाविति । एकत्वस्य संमार्जनसापेक्षाद्येन विधानात्संमार्जनमायेति गम्यते । तथा च यथात्र वाक्यभेदोपस्तथा प्रकृतेऽग्निप्रजापत्योर्विधाने वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अधिकत्वविशिष्टं ग्रहमुद्दिश्य संमार्जनं विधीयत इति विशिष्टोद्देशे किं बाधकमिति चेदित्थम् । यदि ग्रहेषु प्रतिस्वं विद्यमानं स्वाभाविकमेकत्वं गृहीत्यास्य विधेः प्रवृत्तिरुच्यते तर्हि सर्वेषां संमार्जनं स्यादेवेति तत्रैकत्वस्याविवक्षायामेव पर्यवसानं भवति । यदि च तदेकत्वं संमार्जनसापेक्षत्वेन विवक्ष्यत इत्युच्यते तर्हि सर्वेषां संमार्जनं न स्यात् । किंतु तत्र वाक्यभेदोस्त्येव । एकत्वस्य शास्त्रे वाक्यार्थं विधेयत्वानुद्दिष्टां पश्यवसिते पार्श्विके वाक्यार्थे संमार्जनायैकं गृहीयावित्येवमार्थिकस्य विधेयत्वस्य तत्रायजनीयत्वात् । एवं उद्दिश्यग्रहे विधेयद्रव्यं च वाक्यभेदः स्पष्ट एव । उद्दिश्यस्य विधेयद्रव्यं च वाक्यभेदः । विधेयस्य उद्दिश्यद्रव्यं च वाक्यभेदः । उद्दिश्यके विधेयस्य च वाक्यभेदो न भवति । किंतु तत्रापि विशिष्टोद्देश्ये उत्करीतया वाक्यभेदोऽस्तीत्येव । केवलं विशिष्टविधानं वाक्यभेदो न भवतीति ।

प्राधान्येनेति । यथा समुच्चयशब्दः समुच्चयरूपमर्थं व्युत्पन्नोऽप्येवमिति ।

प्राधान्यमनुपपन्नम् । विभक्त्यभिहितस्य कारकद्वयस्य क्रियोपसर्जनत्वेन समुच्चयोपसर्जनत्वाभावात् । कृदन्तादिशब्दैरुपस्थित हि कारक क्रियातोऽन्येन सघट्यते । कारकसमुच्चयः करणसमुच्चय इति । विभक्त्यभिहित तु क्रियैव । कारकाणां तथैवान्वयात् ।

अतश्चकारोच्यमानः स कारकोपसर्जनत्वेनैवोच्यते । कारकद्वयं च प्रधानम् । एकोद्देशेन च प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेद एव । यथाहुः—

अनेकपदसबद्ध यद्येकमपि कारकम् ।

तथापि तदनावृत्तेः प्रत्ययैर्न विधीयते ॥

(त वा. २।२।५) इति ।

पस्थापयति न तु परोपसर्जनत्वेनेव तथा चकारोपि स्वातन्त्र्येण समुच्चय रूपमर्थमुपस्थापयेत्तथाप्यत्र नाग्निप्रजापत्योश्चकारार्थं समुच्चयेन्ययो वक्तुं शक्यो येन समुच्चयस्य जुहोतीत्यत्रान्वये वाक्यभेदो न भवेत् । किंत्वग्नय इत्यस्य प्रजापतय इत्यस्य च सप्रदानकारकार्थकविभक्त्यन्तत्वेन तयो जुहोतीत्यत्रैवान्वय इति वाक्यभेदो दुर्वार एव ।

कृदन्तादिशब्दैरिति । यथा वामीयो विप्र इत्यत्र सप्रदानार्थकोनीय प्रत्यय इति तदन्तस्य क्रियापेक्षयान्वयं विप्रादिनापि सघन्धो भवति । एवमेव कारक इति शब्दात्सामान्यरूपेणोपस्थितस्य कारकस्य तथा करणादि शब्दाद्विशेषरूपेणोपस्थितस्यार्थस्य क्रियापेक्षयान्यास्मिन्समुच्चयादावन्वयो भवति नैव विभक्त्युपस्थापितकारकाविषये । तस्य तु क्रियेयान्वयः । विभक्तिप्रत्ययस्य क्रियोपसर्जनत्वेनैव स्वार्थापस्थापनं शक्तत्वात् । स इति । समुच्चयरूपोऽयं इत्यर्थः । कारकोपसर्जनत्वेनैवेति । कारकपदमग्नये च प्रजापतये चेति प्रकृतोदाहरणाभिप्रायम् । चकार सन्निरितपदार्थोपसर्जनत्वेनैव समुच्चयार्थं वृत्ते । यथा दधदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च गृहमित्यत्र देवदत्त यज्ञदत्तयोरकारकत्वेऽपि तन्निरूपितोपसर्जनत्वेनैव चकारात्समुच्चयार्थापस्थिति रिति बोध्यम् । एकोद्देशेनेति । जुहोतिपदप्रतिपाद्यक्रियामेकामुद्दिष्ट्याग्नेः प्रजापतेश्च देवतात्वेन विधाने वाक्यभेद इति भावः ।

अनेकपदेति । एकमपि, एकजातीयमपि । अग्नये च प्रजापतये चेत्यग्रे कजातीयमपि सप्रदानकारकमग्निप्रजापतिरूपानेकपदसबद्धत्वाद्नावृत्तेन सकृदुच्चारितेन प्रत्ययेन न विधातुं शक्यत । किंतु प्रतिपदं प्रत्ययावृत्ति-

यच्च यथा दक्षिणानुवादेन गवादीनामनेकेषां विधाने न वाक्यभेद-
स्तथा कारकद्वयविधानेऽपीति । तत्र । नहि गौश्चाश्वश्चेत्यस्मिन् वाक्ये
दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयन्ते । उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः । चकारेण
कथंचित्परिहारेऽपि गवादीनामनेकेषां द्वादशशतसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद-
एव । आध्वर्यवशास्त्रायां गौश्चेत्यादेः तस्य द्वादशशतमित्यन्तस्य सहश्रुतत्वेन

स्तत्रावश्यकी । एवं प्रत्ययावृत्तौ च तयोः पार्थक्येन क्रियान्वयाद्वाक्यभेद-
स्तत्र द्वयोर एव भवति । यदि त्वग्नीषोमाति सामासिकेकपदसंबद्धं कारकं
भवेत्तर्हि सकृदुच्चारितेनैव प्रत्ययेन विधातुं शक्येत । वाक्यभेदश्च तत्र न
भवेत्, यथाग्नीषोमाभ्यां जुहोतीत्युक्ते द्वयोः समुच्चित्येव संप्रदानत्यावगतिः ।

अथ सापेक्षविधाने वाक्यभेदोपायो नास्तीति मन्वानस्य मतमनूय
सण्डयति—यच्च यथेति । तच्चेति । अयं भावः । गौश्चाश्वश्चेत्यत्र वाक्यभेद-
दोषो नास्तीति सर्वसंमतम् । किंतु सत्साधनाय मार्गद्वयम् । एको न्यायसुधा-
काराणामपर पार्थसारथिमिश्राणाभ् । आद्यो यथा ऋत्विग्भ्यो द्वातीति वाक्यं
दक्षिणाविधायकम् । तादृशदक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चेति वाक्येन दक्षिणा-
विशेषो गवाश्चादिविधीयते । गवाश्चादीनामनेकेषां विधानेपि मिथः सापेक्ष-
त्वेन तेषां विधानमतो न वाक्यभेदः । यद्यपि सापेक्षविधानेपि उद्देश्यविधेय-
भावभेदेन वाक्यभेदोऽयजर्जनीय एव तथापि तत्र वि्यक्षितो यः पार्ष्णिकस्तात्पर्या-
र्थस्तत्रैकवाक्यत्वकल्पनं भवतीत्यतो न तादृशस्थले मुख्यतो विद्यमानो वाक्य-
भेदस्तादृशदोषावह इति तेषामाशयः । द्वितीयो मार्गो यथा ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणां द्वातीति वाक्यं न दक्षिणाविधायकम् । किंतु दक्षिणानुवादेन तत्संप्र-
दानतया ऋत्विग्विधायकम् । दक्षिणाविधायकं वाक्यं तु गौश्चाश्वश्चेत्येतदेव ।
तत्र च गवाश्चाद्यनेकपदार्थरूपा गौनिष्ठद्वादशाधिकशतसंख्यायुक्ता चेत्येवं
विशिष्टरूपा दक्षिणा विधीयते । विशिष्टविधानाङ्गीकाराच्च सामंन यजेते-
त्यत्रेव न वाक्यभेदः । तदुक्तं प्राक्—

प्राप्ते कर्मणि नानेका विधातुं शक्यन्ते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुवचनकयवतः ॥ इति ।

एतादृशस्थले पार्यन्तिके तात्पर्यार्थे वाक्यभेदसंबन्धसत्त्वेऽप्युद्देश्यविधेय-
भावार्थक्यास्त कथमपि वाक्यभेदशङ्का । अथ चान्त्यपक्ष एव युक्तः । वाक्यभेद-
शङ्काया अप्यभावात् । आद्यपक्षे च पार्यन्तिके तात्पर्यार्थे एकवाक्यत्वसंभवेन
तत्र वाक्यभेदस्य कान्त्यर्थेन दोषापादकत्वाभावेन कथंचित्परिहारोपि प्रकारान्त-
रेण वाक्यभेदस्तदवस्थ एव भवति । परकारवलाद्धि प्रतीयमानं सापेक्षविधानं
गवादीनां स्था । तत्र प्रत्येकं चकारानेवेदंशत् । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र

चास्यैकवाक्यत्वमित्युक्तं दशमे । अतोऽनेन वाक्येनोभयविशिष्टा दक्षिणैव विधीयते । विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेदः । अत एव पार्थसारथिमिश्रैर्दशमे तत्र तत्र सोभयविशिष्टा विधीयते इति अनेकगवाद्यात्मिकेका दक्षिणा विधीयत इति चोक्तम् ।

न चैवमृत्विगम्यो दक्षिणा ददातीत्यस्यानर्थक्यम् । तस्यानुवादत्वात् । ऋत्विक्सवन्धपरत्वाद्वा । दक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्धि ऋत्विजा चमसाध्वर्षादीनां च तत्सवन्धः स्यात् । एतद्वाक्यसत्त्वे च न भवति । ऋत्विक्शब्दस्य ब्रह्मा विगतऋतुयजननिमित्तत्वेन चमसाध्वर्यूणामृत्विक्त्वाभावस्य तृतीये (जै ३।७।३२) उक्तत्वात् ।

द्वादशाधिकशतसख्यायाचकद्वादशशतपञ्चत्तर चकारनिर्देशाभावन सख्याया सापेक्षविधानाभावेन वाक्यभङ्गोऽप्येवात् । किं च निरपक्षविधानं पर्यायापत्तिरपि वाप्येति ।

दशम इति । दशमाध्याये तृतीयपादे एकादशाधिकरण इवमुक्तम् । तत्र तत्राति । दशमाध्याय तृतीयपादे एकादशाधिकरणं सोभयविशिष्टा विधीयत इत्युक्तम् । तमेव पादं चतुर्विंशतिपरिमाणेन कगवाद्यात्मिकेका दक्षिणा विधीयत इत्युक्तम् ।

अनुवादत्वादिति । अनुवादे प्रयाजनं तु गवाद्यनकद्रव्यात्मकदक्षिणायां साक्षादावश्यकत्ववाधनमित्याहुः । प्रयाजनान्तरमाह-ऋत्विक्सवन्धोति । ऋत्विक्प्राप्तसवन्धेत्यर्थः । गाश्चाश्वश्चत्वारिंशद्वान् विहिता दक्षिणा कर्मकर्तव्या एव दद्या भवति । मानसिकात्साहचर्यवृत्तिर्वक्ष्यतात्वर्थः । तादृशवृत्ति साधनीभूतं द्रव्यं दक्षिणाशब्दनाम्यतः । दक्षिणया हि तत्तत्कर्मकरण उत्साहाधिक्यं भवतीति प्रसिद्धमयम् । तथा च कर्मकारिभ्यां इयं गवादिदक्षिणा ऋत्विजा सप्तदशानां कर्मकारित्वात्प्राप्तवति ऋत्विगभ्यां दक्षिणा ददातीति वाक्यमनर्थकं सदितरव्यावृत्तिपरं भवति । तथा च ऋत्विगभ्यां एव दक्षिणा दद्या नान्यभ्यां कर्मकारिभ्यामसमाध्वर्युभ्यां इत्यादि परिसंख्याविधिः संपद्यतः । यद्यपि ऋतो यजतीति ऋत्वगिति यागाथनं चमसाध्वर्यूणांमपि ऋत्विक्त्वप्राप्यते तथापि सोम्यस्याध्वरस्य यज्ञन्ता सप्तदशत्विज इति श्रुतौ सप्तदशति सख्याया निवृत्तात्तदनुसारणं ऋत्विक्शब्दा योगरूढं सप्तदशसंख्याति निर्णयति तृतीयाध्याय सप्तम पादः न वा परिसंख्यानात् (जै सू ३।७।३२) इति सूत्रं जैमिनिना ।

अतश्च गौश्चाश्वश्चेत्यस्मिन् वाक्ये विशिष्टविधानात् वाक्यभेदः ।
'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति तु न विशिष्टविधानम् ।
होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् । अतश्च होमानुवादेन समुचितो-
भयविधाने वाक्यभेदाद्वैतवापत्तेश्च नानेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते ।
किंतु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूय तत्समुचितः प्रजापतिर्होमोद्देशेन विधीयते ।

अतश्च नेमदग्नेः प्रापकम् । किंतु मन्त्रवर्ण एव । अतश्च तेनाग्नेः
प्राप्तत्वात्प्राग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकम् । किं तर्हि नामधेयमेव । तत्सिद्धमेतत्-
प्रत्यशास्त्रादग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति ।

एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु
(का. हौ. १।४) इत्यादिमन्त्रवर्णैः प्राप्तत्वात्समिधो यजतीत्यादिपु
समिदादिशब्दास्तत्प्रत्यशास्त्रात्कर्मनामधेयानि । यथाहुः—

विधित्सितगुणप्रापि शास्त्रमन्यघतस्त्विह ।

प्राप्तत्वाविति । न च यदग्नये चेति विशिष्टविधिः, अग्निहोत्रं जुहोती-
त्ययमनुयाय इति कल्प्यताम् । तथा च गौश्चाश्वश्चेत्यत्रैव न वाक्यभेद इति
वाच्यम् । तथा सत्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य नैरर्थक्यापातात् । नहि तत्रान्य-
त्किञ्चिद्विषयवन्धनद्विधातुं शक्यते । कस्याप्यनिर्देशात् । गौरवापत्तेश्चेति ।
मान्त्रवर्णिकस्याग्नेर्देवतात्वस्य बाधकत्वनया गौरवं स्पष्टमेवोभयविधान-
पक्षे । प्रतिप्रसवपक्षस्तु तैर्नाद्रियते । किंतु प्रतिप्रसवपक्षमनिच्छतामपि तेषां
स गले पतितो भवतीत्यभिप्रायेण पूर्वं (पृ. २३० प. ४) निर्दिष्टः । नेदमिति ।
यदग्नये च प्रजापतये चेति ब्राह्मणवाक्यमग्निदेवतायाः प्रापकत्वेन न
प्रदर्शनीयमित्यर्थः । मन्त्रवर्णः । अग्निज्योतिरिति मन्त्रः । तत्प्रत्यशास्त्रा-
त्कर्मनामधेयत्वस्योदाहरणान्तरमाह—एवं प्रयाजेष्विति । समिधो यजति
(तै. २।६।१) इत्यादिब्राह्मणवाक्ये समिदादिशब्दानां कर्मनामधेयत्वानङ्गी-
कारे सम्यग्निधे इति समिदित्वेवं समिच्छब्देन सम्यक्प्रज्ज्वलितत्वरूपगुण-
विशिष्टाग्निदेवता बोध्यते । एवं तनूनपातं यजतीत्यत्र तनूनपाच्छब्दस्य
कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारे तनूं न पातयति किंतु रक्षत्येवेत्येवं शरीररक्षकत्वं
रूपगुणविशिष्टाग्निदेवता तनूनपाच्छब्देन बोध्यते । तथा च तत्तद्गुणविशिष्टा-
ग्निदेवताविधायकानि समिधो यजतीत्यादिवाक्यानीति वक्तव्यम् । परं तु
समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य चेत् (तै. ब्रा. ३।५।५)
इत्यादिमन्त्रवर्णविद्योक्ता देवता बोधिता भवन्ति । अतः समित्तनूनपादित्यादि-
शब्दानां कर्मनामधेयत्वम् । विधित्सितेति । कर्मनामत्वंनाभिमतच्छब्दात्कर्म-

तस्मात्तत्प्रापण व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

(त. वा. १।४।४) इति दिक् ।

इत्येनेनाभिचरन्त्यजेत (आप. २२।४।१३) इत्यत्र इत्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात् । तेन व्यपदेशः उपमानम् । तदन्यथानुपपत्त्येति यावत् । तथा हि यद्विधेय तस्य स्तुतिर्भवति । तद्यत्र इत्येनो विधेयः स्यात्तदार्थवादस्तस्यैव स्तुतिः कार्या । न च यथा वै इत्येनो निपत्यादत्ते एवमपि द्विपन्त भ्रातृव्य निपत्यादत्त इत्येनेनार्थवादेन इत्येन स्तोतुं शक्यः । इत्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुते क्रियमाणत्वात् । न च इत्येनोपमानेन स एव स्तोतुं शक्यते । उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । यदा तु इत्येनसङ्गको यागो विधीयते तदार्थवादेन इत्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति इत्येन-

नामधेयत्वानङ्गीकारे यो गुणो विधातुमिष्ट स्यात्तस्य गुणस्य प्रापकमन्य चडास्त्र यतोऽत्र दृश्यते तस्मात्पुनस्तद्गुणमाप्तिस्तस्माच्छब्दशक्तकल्प्यमाना व्यर्थं स्वाधिति तैतोस्तस्य शब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिष्यत इति वार्तिकार्थः ।

अथ कर्मनामधेयत्वे तद्व्यपदेशरूप चतुर्थं कारणं प्रदर्शयति-इत्येनेनेति ।

इदं जैमिनीय प्रथमाध्याये चतुर्थपादे षष्ठ्यमाधिकरणं चिन्तितम् । इत्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गीकार इत्येनशब्दस्य पक्षिविशेषरूपार्थं प्रसिद्ध इति तं गृहीत्वा इत्येनेनाभिचरन्तित्यस्यायमर्थः स्यात् । प्रकृते सामयाग नित्य सोम-द्रव्यं बाधित्या तत्स्थानं पक्षिविशेषरूपं हविर्द्रव्यं गुणः काम्यो विधीयते । एव गुणविधित्वे स्वीक्रियमाणे न वाक्यभेदस्तथाप्यत्र इत्येनशब्दः कर्मनामधेयः स्वीकार्यम् । कुतः । तद्व्यपदेशात् । तेन पक्षिणा व्यपदेशः सादृश्य इत्येनेनाभिचरन्ति वाक्यगतविधेयस्यायं वाक्यार्थः यत्प्रतिपादितं तस्मादित्यर्थः । अत्र इत्येनपक्ष्युपमानम् । इत्येनेनाभिचरन्तित्यत्र यद्विधेय तदुपमेयम् । इत्येनपक्षी हि पक्षिणामालक्ष्य पतति स न कदापि इत्येनपाताच्छ्रयते । तथा च इत्येनो यथा प्रसह्य नियतं च स्वाभिलषितं प्राणिनं गृह्णात्येव तथाय इत्येनयाग इत्यर्थः वादनं स्तुत्यतः । परं यद्वि इत्येनेनाभिचरन्तित्यत्र यागो न विधेयः किंतु यागमुद्दिश्य हविर्द्रव्यतया इत्येन पक्षी गुणो विधेयः स्यात्तद्वि विधेयः इत्येनपक्षी एवोपमेयः । एव चापमानमित्युपमानोपमेयभावो न सम्भवति । अतः इत्येन इति कर्मनामधेयः स्वीकार्यमिति भावः । उपमानमिति । सादृश्यमित्यर्थः । तदन्यथानुपपत्त्येति । तस्य सादृश्यस्यान्यथा कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारानुपपत्त्येत्यर्थः । इत्येनो विधेय इति । इत्येन पक्षी विधेयो यद्वि स्यादित्यर्थः । नचति । नहीत्यर्थः । द्विपन्तम् । द्वयं कुर्वन्तम् । भ्रातृव्यम् । शत्रुम् । इत्येनोपमानेन तस्य स्तुतिरिति । इत्येनपक्ष्युपमानेन इत्येनसङ्गकयागस्य स्तुतिरित्यर्थः ।

शब्दस्य तद्व्यपदेशाद्यागनामधेयत्वम् । तत्सिद्धं निमित्तचतुष्टयाच्चाामधेयत्वम् ।

उत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वमपि पञ्चमं केचिन्नामधेयत्वे निमित्तमाहुः ।
वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वम् (जै. १।४।३३)
उत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वात् । उक्तमत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयासंभवात् ।

तथा हि न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयाच्चाामधेयत्वं युक्तमिति वक्तुं शक्यम् ।
वैश्वदेवेनेति तद्धितेनैव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् । साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे

अथोक्तचतुष्टयातिरिक्तमपि कर्मनामधेयत्वे निमित्तं संभवतीति यन्न्या-
यसुधायामुक्तं तत्प्रदर्शयति—उत्पत्तीति । यागोत्पत्तिविधौ कथितो यो गुणः
स वलीयान् । उत्पत्तिवाक्य एव गुणस्य निर्देशे विधेर्गुणविषये निराकाङ्क्ष-
त्वेन तत्र गुणान्तरस्य संबन्धो न भवति । अतस्तत्र गुणान्तरं दुर्बलं भवति ।
तथा च तादृशगुणान्तरविधायकत्वेन संभाव्यमानो यः शब्दः स गुणान्तर-
विधायको न भवतीत्यतस्तस्य शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं स्वीकार्यमिति भावः ।

• वैश्वदेवेनेति । इदं जैमिनीये प्रथमाध्याये चतुर्थपाद एकादशाधिकरणे
चिन्तितम् । चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेववरुणप्रद्याससाक-
मेधशुनासीरीयसंज्ञकानि । तत्र प्रथमे वैश्वदेवपर्वण्यष्टौ यागा विहिताः ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति (१) । सौम्यं चरुम् (२) । सावित्रं द्वादश-
कपालम् (३) । सारस्वतं चरुम् (४) । पौष्णं चरुम् (५) । मासत-
सप्तकपालम् (६) । वैश्वदेवीमामिक्षाम् (७) । दानापृथिव्यमेककपालम्
(८) (तै. सं. १।८।२) इति । एतेषां चाष्टानां यागानां संनिधौ वैश्वदेवेन
यजेत इत्याम्नायते । तत्र वैश्वदेव इति कर्मनामधेयम् । पूर्वोक्तानामष्टानां
यागानां वैश्वदेव इति संज्ञानेन वाक्येन क्रियते । संज्ञाकरणं च लाघयेन
व्यवहारसिद्धये । प्राचीनप्रवणे देशे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादयः संज्ञाप्रदेशाः ।
वैश्वदेव इति संज्ञाया अभावे प्राचीनप्रवणदेशविधायकेन वाक्येष्टानां
यागानां निर्देशः कर्तव्यः स्वादिति गौरवं स्पष्टमेव । अत्र वैश्वदेवशब्दस्य
कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारे विश्वदेवा देवता अस्येति योगं पुरस्कृत्यास्मिन्वाक्ये
पूर्वोक्तानष्टौ यागाननूय विश्वदेवदेवतारूपो गुणस्तत्र विधेयः स्यात् । स
च न संभवति । तेष्टुत्पत्तिविधाविव प्रत्येकं देवतायाः कथनात् । तासां
चोत्पत्तिशिष्टत्वेन वलीयस्त्वात् । तेन वैश्वदेव इति कर्मनामधेयं सिद्धमिति
भावः ।

तद्धितेनैवेति । यदि वैश्वदेवशब्दो देवतामात्रवाची स्यात्तर्हि तस्य
यजिना सामानाधिकरण्यसंपादनार्थं देवताविशिष्टे लक्षणाग्रयणीया स्यात् ।

हि तद्धितस्मरणम् । तत्रास्यशब्दस्य तद्धितान्तर्गतस्य यद्यपि सूक्तहविषोरिति स्मृतेः सूक्ते हविषि वा मुख्यत्वमवगतं तथापि सर्वनाम्नामुपस्थितवाचित्वात् सूक्तहविषोर्ध्यात्रानुपस्थितत्वाद्यजेतेत्युपस्थितं यागमेवास्यशब्दोऽभिधत्त इति न यागे मत्वर्थलक्षणा । विश्वदेवरूपैकदेवताविधानाच्च न वाक्यभेदः ।

नापि तत्प्रत्ययशास्त्रान्नामत्वम् । यत्र हि विधित्सितो गुणोऽन्यतः प्राप्तः तत्र तत्प्रत्ययशास्त्रान्नामधेयत्वम् । यथाग्निहोत्रशब्दे । अत्र चाग्नेयादयोऽष्टौ यागाः प्रकृताः । तत्रामिक्षायागे यद्यपि विश्वेदेवाः प्राप्ताः वैश्वदेव्यामिक्षेति तथापि सप्तसु तेषामप्राप्तत्वाद्वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधाने न तत्प्रत्ययशास्त्रमन्यत् येन तद्वशाच्चात्मत्वं स्यात् ।

न चामिक्षायागस्यैवैतन्नामेति वाच्यम् । वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे स एव यागोऽनेनानुयेत ।

न च तदनुवादेनास्ति किञ्चित्कृत्यम् । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत (मे. सं. १।१.०।७) इति विधीयमानस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य विनाप्येतद्वाक्य-
नामिक्षायाग एव संयन्वोपपत्तेः । विश्वदेवसंयन्वात्तस्य ।

आग्नेयाद्यशेषप्रकृतयागनामत्वे तु न वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यानर्थ-
क्यम् । तदा ह्यनेनाष्टौ यागा अनूयन्ते । अनुवादेन चैकप्रतीत्यारूढत्वा-
त्समुदितानामष्टानामपि वैश्वदेवशब्दो नामधेयं सिध्यति । एवं च प्राचीन-
प्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्देनाष्टौ यागाननूय प्राचीनप्रवणविधानं
तत्र सिद्धं भवति । तद्वाक्यस्यासत्त्वेऽनेन वाक्येनामिक्षायाग एव प्राचीन-
प्रवणदेशसंयन्धः स्यात् । अतश्चाष्टसु यागेषु प्राचीनप्रवणदेशसंयन्ध एवैत-
द्वाक्यप्रयोजनम् । एवं च वैश्वदेवशब्दोऽष्टानां नामधेयम् ।

न च तत्र तत्प्रत्ययशास्त्रं निमित्तं संभवति । सप्तसु विश्वदेवाप्राप्तेः ।
अतो न वैश्वदेवशब्दस्य तत्प्रत्ययशास्त्रान्नामधेयत्वमिति ।

नापि तद्वचनपदेशात् । तादृशस्य व्यपदेशस्यानुपलम्भात् । अतश्च
वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे उक्तप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वादुत्पत्तिशिष्टगुण-
पलीयस्त्वमेव निमित्तम् । तथा हि— वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र न तावदप्रकृतकर्मा-

प्रवणत्वं स्यात् । तच्च संज्ञामन्तरेणापि तत्रैव सिद्धं भवति । प्राचीनप्रवण-
इति वाक्ये वैश्वदेवशब्दस्य योगार्थेन सप्तमस्यैकस्यैव तत्रोपस्थितेरिति भावः ।
न च तदनुवादेनेति । तस्यामिक्षायागस्य यो वैश्वदेवेन यजेतेत्ययमनुवा-
स्तस्य न कश्चिदुपयोगः संभवतीत्यर्थः । विनाप्येतद्वाक्यमिति । संज्ञाबोधकं
वैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवाद्वाक्यं विनापीत्यर्थः । वैश्वदेवेत्यष्टानां नामधेयं
चैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवाद्वाक्यस्योपयोगो भवतीत्याह—आग्नेयेति । अनेन ।
वैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवाद्वाक्येन । अनुवादेन चेति । वैश्वदेव इत्येकेनैव
शब्देनाष्टानामनुवाद्वाक्यैश्चैकैकैर्नैव रूपेण सर्वेषां प्रतीतिर्भाष्यमानावावि-
त्यर्थः । तत्र सिद्धमिति । अष्टसुपि यागेषु सिद्धं भवतीत्यर्थः । तद्वाक्यस्य ।
वैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवाद्वाक्यस्य । अनेन वाक्येन । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन
यजेतेत्यनेन । एवं चेति । अष्टानां नामधेये स्वीकृतेत्यनुवाद्वाक्यस्य प्रयोजन-
सामाद्वैश्वदेवशब्दोऽष्टानां नामधेयमित्यद्वैकार्थम् । तदर्थं वैश्वदेवेन यजेते-
त्यत्र यजधातुना यागाप्रकृत्य निर्वृति इति वक्तव्यम् । तथा च कर्मनामधेयत्वा-
नर्तुकारे वैश्वदेववृत्ताया यागाप्रकृत्य संबन्धेनेन विधेयस्तस्य प्रापकं
शास्त्रं नास्तीति नात्र तत्प्रत्ययशास्त्राध्यामधेयत्वमिति सिद्धम् । अप्रकृतंति ।

नुवादेन देवताविधानं संभवति । तेषामत्रानुपस्थितेः । नापि देवताविशिष्ट-
कर्मान्तरविधानं संभवति । गौरवापत्तेः । अष्टौ हवींषि (तै. ब्रा. १।६।३।४,
मै. सं. १।१०।८) इत्यनन्यगतिकलिङ्गविरोधात् ।

अतोऽनेन प्राकृतकर्मानुवादेन देवता विधीयन्त इति वक्तव्यम् ।
तत्रामिक्षायागे विश्वदेवप्राप्तेः सप्तसु यागेष्वनेन वाक्येन विश्वदेवा विधीयन्त
इति वक्तव्यम् । न च तत्संभवति । तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरोधात् ।
आकाङ्क्षया हि संयन्धो भवति । आग्नेयादियागानां हि देवताकाङ्क्षा उत्पत्ति-
शिष्टैरग्न्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वदेवविधानं युक्तम् । अतश्चोत्पत्तिशिष्ट-
गुणधर्तीयस्त्वाद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति । यथाहुः—

गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशो गुणोऽपरः ।

विकल्पोऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते ॥

(त. वा. १।४।११) इति ।

उक्तयागादृकातिरिक्तकर्मणोत्रानुपस्थितत्वाच्च यजेतेत्यनेन तस्यानुवादः
संभवतीत्यर्थः । अथ वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र यजिना न प्रकृतस्य यागाष्टकस्य
नाप्यप्रकृतस्य कस्याचित्कर्मणोनुवादः । किंतु स्वतन्त्रमेव कर्मान्तरमनेन
विधीयतामिति चेत्तत्राह—नापि देयतेति । गौरवापत्तेरिति । स्वातन्त्र्येण
कर्मविधायकत्वे तत्र हविर्नैव्यविशेषः फलविशेषश्च कल्पनीय इति गौरव-
मित्यर्थः । अष्टौ हवींषीति । वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेनानूदितस्य यागस्य संबन्धे-
नाष्टौ हवींषीत्युक्तम् । तत्र प्रकृतस्य यागाष्टकस्यानुवाद एव संगच्छते ।
तत्र हविरष्टकसंज्ञावात् । नत्त्वप्रकृतस्य कस्याचित्कर्मणोनुवादे नापि कर्मा-
न्तरविधायकत्वे संगच्छते । तत्र हविरष्टकासंभवात् । इति वक्तव्यमिति ।
वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गीकार इति शेषः । गुणान्तरेति । विश्व-
देवदेवतारूपगुणापेक्षया यद्गुणान्तरमग्न्यादिदेवतारूपमुत्पत्तिशिष्टे तैनाग्नेया-
दियागानामवरुद्धत्वात्तत्र वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यविहितविश्वदेवदेवतारूपो-
परो गुणोवकाशं न लभते । वैषम्यं साम्याभावात् । उत्पत्तिशिष्टोत्पन्न-
शिष्टयोरत एव प्रबलदुर्बलयोगुणयोः साम्याभावाच्च विकल्पः । तथा च
वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यविहितगुणस्यानुपपत्त्येन वाक्यवैषम्यमिति तदन्य-
थानुपपत्त्या कर्मनामधेयत्वं सिद्धं भवति । नन्वेवं नामधेयत्वानङ्गीकारस्या-
वश्यकत्वेऽपि कथं यागाष्टकस्य तन्नामधेयमिति वक्तुं शक्यते । सप्तस्याग्नेयादि-
यागेषु विश्वदेवसंबन्धाभावादिति चेन्न । उज्जिन्यायेन सर्वेषां बाधसंभवात् ।
तदनुसारेण रुद्धिदशक्यङ्गीकारेणात्रोपात् ।

अन्ये त्वाचार्या आहुः । यः शब्दो यत्र कर्मणि यद्गुणसंबन्धं बोधयति स चेत्संबन्धः शास्त्रान्तरप्रतिपन्नः तदा तस्य शब्दस्य तन्नामधेयत्वं तत्प्रत्ययशास्त्रात् । तच्च शास्त्रान्तरं विधिर्वार्थवादो वेत्यत्रानादरः । तत्राग्निहोत्रशब्देऽग्निसंबन्धबोधकं शास्त्रान्तरं विधिरेव । वैश्वदेवशब्दश्च विश्वदेवसंबन्धं कर्मणि बोधयति । विश्वदेवसंबन्धश्चाष्टसु यागेषु 'यद्विश्वदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' (तै. ब्रा. १।४।१०।५) इत्यर्थवादावगतः ।

न च विधिरेव तत्प्रत्ययशास्त्रं नार्थवाद इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।

एवं न्यायसुधाकृन्मतमुपपाद्येदानीं पार्थसारथिमिश्राणां मतमुपपादयामि-
अन्ये त्रियाति । अयं भावः । नामधेयभूतोऽयं वैश्वदेवशब्दो न वेद्यतार्थकतद्धित-
प्रत्ययेन साधनीयः । किंतु विश्वदेवानामयं वैश्वदेव इत्येव तस्येदम् (पाणि.
४।३।१९०) इति सूत्रेणेदमर्थं सिद्धितेनाप्रत्ययेन साधनीयः । तथा च वैश्वदेव-
शब्दस्य विश्वदेवसंबन्धीत्यर्थः । तच्च संबन्धिभूतमत्र कर्मणः । विश्वदेवानां
कर्मणि संबन्धश्च यागदेयतात्वेन यागकर्तृत्वेन चेति द्विधा । तत्र यद्यपि
वेद्यतात्वेन संबन्ध एकस्मिन्नामिक्षायाग एव तथापि कर्तृत्वेन संबन्धोऽ-
स्यापि यागेषु वर्तते । तथा च वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वाद्वाङ्मार्गं वैश्व-
देवशब्देन धुष्टासितो योयमष्टसु यागेषु संबन्धः स 'यद्विश्वदेवाः समयजन्त
तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' (तै. ब्रा. १।४।१०, इत्यर्थवादावक्येनायमगम्यत इत्यत-
स्तत्प्रत्ययशास्त्रात्तद्यागाष्टकस्य नामधेयत्वं सिध्यति । किञ्च नामधेयत्वाद्वाङ्म-
कारे वैश्वदेवेन यजंततस्यस्यार्थनिर्वचनप्रसङ्गे उक्तार्थवादावयवानुसारेण
तस्येदमित्यर्थकाण्प्रत्ययान्त एव वैश्वदेवशब्दो माहो भवति । न तु वेद्यता-
र्थकतद्धितप्रत्ययान्तः । तथा च पूर्वस्मिन्पक्षेऽर्थवादानुसरणं दोषः । किञ्चा-
स्मिन्पक्षे वैश्वदेवेति नामधेयं यागाष्टकस्य यागकृत्या निवेष्टुं शक्यं भवति ।
कृत्येयं कल्पनीया भवति तच्च केवलरूपपक्षेऽपि यागकृतिकल्पना ज्यायसी ।
अनावर इति । तत्प्रत्ययमन्यशास्त्रं विधिरूपमेवेत्येवमभिनिवेशो न कार्य
इत्यर्थः । विधिरेवेति । न्यायसुधाकृन्मते यन्मते च प्रज्ञापतये च सायं जुहो-
तीति विधिः । पार्थसारथिमिश्रमतेऽपि ज्योतिरिति मन्त्रलिङ्गानुमितान्निसंबन्ध-
बोधकधुतिचोदितो विधिरिति भावः । इत्यर्थवादेति । आस्मिन्नर्थवादे वैश्वदेव-
शब्दस्य या निरुक्तिः प्रदर्शिता तथा यागाष्टके विश्वदेवसंबन्धोऽयमगम्यत इति
भावः । न च विधिरेवेति । विधिवाक्यमेवागम्यशास्त्रं यागाष्टकमत्र प्रमाणं नास्ति ।
किञ्च विधिरूपवाङ्मार्गादर्थवादेनावि पूर्यते । यथा रात्रिगम्यविधेः फलाकाङ्क्षा
पाततिष्ठान्त एव य एता रात्रिगम्यन्तीत्यर्थवादावगतेन प्रतिप्राफलनं पूर्यते ।

अत एव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दः 'तानि वा एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः' (तै. ब्रा. १।५।१।२) इत्यर्थ-
वादावगतं ज्योतिःसंबन्धं निमित्तीकृत्य सोमयागे प्रवर्तमानस्तत्प्रत्ययशास्त्रा-
न्नामधेयं भवति । एवं प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यम् । पञ्चमप्रकारकल्पने प्रमाणाभावात् ।
अत एव वैश्वदेवाधिकरणे (१।४।१३) वार्तिककारैरेवमुपसंहृतं 'तत्प्रत्य-
यस्यैव सर्वेषां नामधेयत्वम्' इति । यच्चोत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वमुक्तं तद्गुण-
(विध्यसंभवे युक्त्यभ्युच्चयमात्रम् । तत्सिद्धं तत्प्रत्ययशास्त्राद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्म-
नामधेयत्वमिति ।

ननु पशुसोमाधिकरणे (२।२।१०) ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ न यजि-

यथा वाक्ताः शर्करा उपदधाति (तै. ब्रा. ३।६।२।५) इत्यत्र केनाक्ता इत्युत्पन्नाकाङ्क्षा
तेजो वै घृतमित्यर्थवादेन पुर्यते । तथा चार्थवाद्वाक्यस्य न केवलं विधि-
प्रशंसारूपमेवैकं प्रयोजनम् । किंतु संभवति चेदप्येवमपि स्वीक्रियते । अतः
प्रकृते तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रमित्यत्र शास्त्रपदेनार्थवाद्वाक्यस्य पक्षेणमुचित-
मेव । अन्यशास्त्रमित्यत्र शास्त्रपदेनार्थवाद्वाक्यमद्वये प्रसिद्धं सर्वसंमतं
चोदाहरणं प्रदर्शयति—अत एवेति । ज्योतिष्टोमशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गी-
कारे ज्योतीरूप स्तोमो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा यामविशेषणं तद्ग्राह्यम् ।
तादृशविशेषणबोधितं यद्यङ्गीयस्तोमानां ज्योतिष्टुं तत् तानि वा एतानि
ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः इत्यर्थवाद्वाक्यावगतं भवतीत्यतो ज्योतिष्टोमेति
कर्मनामधेयं सिध्यति । यज्ञे साक्षां संख्यापरिच्छेदार्थं याः शलाका औदुम्बरा
गृह्यन्ते ताः कुशा इत्युच्यन्ते । तादृशानां कुशानां त्रिक स्तोमशब्देनोच्यते ।

तत्प्रत्ययतयैवेति । मत्पर्यलक्षणामयं वाक्यभेदभयं तद्वचनपदेशद्येत्ये-
तत्त्रितयातिरिक्तान्कारणाद्यत्र नामधेयत्वं तत्र सर्वत्र तत्प्रत्ययशास्त्रादेव नाम-
धेयत्वमिति यातिकाशयं वर्णयन्ति । किमर्थं तर्हि वार्तिककारैस्तत्रोत्पत्ति-
शिष्टगुणवलीयस्त्वमुक्तं तत्राह—यच्चोत्पत्तिशिष्टेति । यत्र गुणविधित्वं सप्रयो-
जनं संभवति तत्र कर्मनामधेयत्वाङ्गीकारे न युक्त इत्याशङ्कानिराकरणा-
योत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वोक्त्या गुणविध्यसंभवे युक्तिवादः केवलं ते
प्रदर्शित इति भावः ।

ननु पशुसोममिति । जेमिनीये द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे पशुाधिकरण-
मिदम् । तत्र हीत्यमुक्तम् । सोमन यजेतेति श्रूयते । तत्र चेन्द्रवायव गृह्णाति
मैत्रावरुणं गृह्णाति इत्यादीन्यपि वाक्यानि श्रूयन्ते । तत्रेन्द्रवायवादिवाक्ये-

कल्पनं सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षयजिष्ठुतेरित्युक्तम् । तेन न्यायेन वैश्वदेव्या-
मिक्षेत्यत्रापि यजिकल्पना मास्तु । वैश्वदेवेन यजेत (मै. सं. १।१०।८)
इत्यत्र प्रत्यक्षयजिष्ठुतेः । एवं चानेनैव वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधान-
मस्तु । तस्य च द्रव्याकाङ्क्षायां वैश्वदेव्यामिक्षेति द्रव्यविधानमस्तु । एवं च
न वाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वम् । नाप्यष्टौ हवींषीत्यनन्यगतिकलिङ्गविरोधो
भवेदिति चेत्—मेवम् ।

यागा विधीयन्ते । इन्द्रयाव्यादिप्रातिपदिकैर्विहितानां यागानां समुदाय-
स्तत्रानूद्यत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु सोमेन यजेतेत्ययमेव विधिः ।
यजधातोर्निर्देशात् । ऐन्द्रघायवादिवाक्येषु तु ग्रहणं विधीयते न तु यजनम् ।
तथा च तत्र यजधातोर्निर्देशमत्र स यागोत्पत्तिविधिः । न चान्न विधीय-
मानस्यैन्द्रघायवग्रहस्य यागसंबन्धार्थमनिर्दिष्टोपि यजिस्तत्र प्रकल्पनीय
इति वाच्यम् । ऐन्द्रघायवं मुह्यतीत्येतद्वाक्यार्थं यागस्याप्रवेशात् । ऐन्द्र-
घायवग्रहस्य यागसंबन्धस्तु प्रकरणपाठेन वाक्यैकवाक्यतया संपादनीय
इति । तद्वत्प्रकृते वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र यजधातोर्निर्देशात्तदेव वाक्यं यागो-
त्पत्तिविधायकं स्यात् । न तु वैश्वदे-यामिक्षेति । तत्र यजधातोर्निर्देशाभायेन
यागस्याप्रतीयमानत्वात् । तथा च वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र वैश्वदेवीशब्देन
वैश्वदेवेन यजेतेति विहितं विश्वदेवदेवताकं यागमनूद्यामिक्षारूपब्रह्मनाम्न-
विधानं क्रियते । एवं चैकं वाक्यं यागविधायकमपरं च गुणविधायकमिति
न कस्याप्यनुवादत्वम् । विधिसंभवेनुवादमात्रकल्पनं च न न्याय्यम् । उक्त-
(४. २१९-१९) वाक्याष्टकमध्ये वैश्वदेव्यामिक्षेत्येतद्भिन्नं यद्वाक्यसत्तकं तत्रा-
गत्या यजि प्रकल्प्य यागविधानमस्तु । न तु तथा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र । तत्र
विधायकवाक्यान्तरदर्शनात् । एवं च वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र यागविधायपि
न यागाष्टकातिरिक्तः कश्चिन्नयमो यागरतश्च निरितो भयतीत्यतोष्टौ हवींषी-
त्येतदप्युपपद्यते । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यज्यरूपभोगं लाप्यं च । एवं वैश्व-
देवेन यजेतेति वाक्यस्योपपत्तौ सत्यां वैश्वदेवशास्त्रस्य फलनामधेयत्वं प्रकल्प्य
तद्वाक्यस्यानुवादमात्रत्वप्रकल्पनं न युक्तं भयतीति शङ्काशयः । समाधत्ते—
मेवमिति । अयं भावः । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र कारणान्तरेण यजिकल्पना-
वश्यकं चेत्तत्रोत्पत्तिविधित्वाभावे यजेरनिर्देशादिति हेतुः शिथिलः । न च
तत्र सत्यामपि यजिकल्पनायां प्रत्यक्षयजिष्ठुत्या वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्रैव
यागविधिरस्तिवति वाच्यम् । यागस्य हि द्रव्यं देयता चेति रूपद्वयम् । वैश्व-
देवेन यजेतेत्यत्र देयता निर्दिष्टा द्रव्यं न निर्दिष्टम् । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तु
द्रव्यमपि निर्दिष्टं भवतीति तत्रैवोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारस्याचित्तत्वात् । किं

वैश्वदेव्यामिक्षा (मै. सं. १।१०।१) इत्यत्र यज्यकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयत इति वक्तव्यम् । विश्वदेवानुवादेन द्रव्यविधाने द्रव्यस्य देवताङ्गत्वमेव स्यात् । न यागाङ्गत्वम् । किंच वैश्वदेवीशब्दो देवतातद्धितत्वादामिक्षान्तर्गतत्वेन श्रुत इत्युक्तम् । तत्र विश्वदेवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्वदेवीशब्देनैव कर्तव्यम् । पदश्रुतेः । यया भावनायां करणसमर्पणं धातुनैव क्रियते पदश्रुतेः न तूपपदेनेत्युक्तं भावार्थाधिकरणे तद्वत् । तत्र च वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति वेदेकप्रसरताविरोधः । अतो यागानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनं तावदवश्यं कर्तव्यम् ।

अतश्च पशुसोमाधिकरणन्यायवैषम्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यत्र देवताविशिष्टग्रहणविधानेन यज्यकल्पनात् । यजिकल्पने च वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधानं युक्तम् । रूपद्वयश्रवणात् । एवं चामेयोऽष्टा

त्ययं युक्तिवाङ्मौ वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनायां सत्यां संभवतीत्यतस्तत्र तस्या आचक्षयकत्वं साधयति—वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रेति । किमनुवादेनेति । वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्ये पदद्वयम् । तत्र प्रथमं वैश्वदेवीति पदे प्रकृतिप्रत्ययरूपं भागद्वयम् । तत्र प्रकृत्यर्थो विश्वदेवदेयता । प्रत्ययार्थो हविर्द्रव्यविशेषः । आमिक्षापदार्थस्तु तस्मै पयसि दध्ना मिश्रिते तत्र घनीभूतेरर्थः । एषु त्रिषु किमनुवाद्यं किंच विधेयमिति विचारः । तत्र वैश्वदेवेन यजेतेति स्वभिमतोत्पत्तिविधौ विश्वदेवरूपा देयता प्रतिपादितेति तस्याः सिद्धत्वात्सैवानुद्यते । अप्राप्तं च हविर्द्रव्यं विधीयत इति वक्तव्यम् । परं त्वत्र यज्यकल्पने यागस्यानिर्देशा-
वामिक्षाया यागाङ्गत्वमिष्टं न सिध्येत् । यजिकल्पने ■ यागमुद्दिश्य वैश्वदेव्या-
मिक्षा विधीयत इतीष्टं सिध्यति । किं चात्र यजेरकल्पने देवतामुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थः किमामिक्षापदेनोच्यमानः प्रत्ययेनोच्यमानो वा । अन्यतरस्य विधेयत्वेन संधन्दे पञ्चाक्षरयोः पूर्वोक्त- (पृ. २०७-२७) प्रकारेण सामानाधि-
करण्यं भवेत् । तत्रामिक्षापदेनोच्यमानोऽर्थो विधेयो न संभवति । समान-
पदश्रुतेः किंच प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं विनान्यत्रान्वयस्यात्युत्पत्तत्वाच्च प्रकृत्य-
र्थोद्देशेनामिक्षापदार्थविधानं संभवति । अथ प्रकृत्यर्थमुद्दिश्य प्रत्ययार्थो
विधेय इति चेदेकप्रसरतामङ्गदोषः । तत्रकारश्च प्रागुक्तः (पृ. १७४-५) ।
वैश्वदेवीशब्देनैव । वैश्वदेवीशब्दान्तर्गतप्रत्ययेनैव । भावार्थाधिकरण इति ।
इदं प्रागुक्तम् (पृ. ४८-११) । अतश्चेति । वैश्वदेवेन यजेतेत्यभात्पत्तिविहितत्वा-
द्वाकारेण वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनस्यावश्यकत्वात्तथापि । यज्यकल्पना-
दिति । प्रकृते तु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनस्यावश्यकत्वमिति वैषम्यं

कपालः । सौम्यश्चरुः (मै. सं. १।१०।१) इत्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यस्य प्रायपाठो रक्षितो भवति । अन्यथा हि तेषु सर्वेषु द्रव्यदेवता-संबन्धकल्पितयागविधानमत्र च द्रव्यमात्रविधानमिति वैरूप्यं प्रसज्येत ।

किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य देवतासमर्पकत्वे 'यद्विश्वेदेवाः समयजन्तः तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' इत्येतत्स्यार्थवादस्यात्यन्तमेव निरा-लम्बनत्वं स्यात् । एतदर्थवादाद्धि वैश्वदेवशब्दो विश्वदेवकर्तृकत्वेन कर्मणि प्रयुक्त इति ज्ञायते । न देवतासमर्पकत्वेन ।

किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिक्षाया नोत्पत्तिशिष्ट-त्वम् । तथा च तया न वाजिनं पाधितुं शक्यत इति उभयोरपि आमिक्षा-वाजिनयोर्यागाङ्गत्वं स्यात् । तथा च विकल्पः । स चाष्टदोष इति । तस्मा-

बोध्यम् । प्रायपाठ इति । यागविधायकवाक्यमध्ये पठितस्य वाक्यस्य याग-विधायकत्वमेवोचितम् । अन्यथा क्रममङ्गः स्यादिति भावः । देवतासमर्पकत्व इति । विश्वदेवा देवता अस्येति देवतार्थकतद्धितप्रत्ययं गृहीत्वा प्रकृतिभूतस्य विश्वदेवशब्दस्य यागीयदेवतारूपाधेप्रतिपादकत्वे सत्येव वैश्वदेवेन यजेते-त्यस्योत्पत्तिविधित्वं वक्तुं शक्यते । यदि च विश्वदेवकर्तृकत्वाद्यागस्य विश्व-देवानामयमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययेन साधितो विश्वदेवशब्दो गृह्येत तर्हि तस्य वाक्यस्य यागविधायकत्वं न स्यात् । द्रव्यस्येव देवताया अपि तद्वाक्ये निर्वेशाभावात् । तथा च वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं मन्य-मानेन तत्रत्यवैश्वदेवशब्दस्य देवताप्रतिपादकत्वमवश्यं स्वीकार्यं भवतीत्या-शयः ।

नोत्पत्तिशिष्टत्वमिति । आमिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वादेव तत्र वाजिन-द्रव्यस्य प्रवेशासंभवाद्वाजिभ्यो वाजिनमिति यागान्तरविधानमिति प्रागु-क्तम् (पृ २१९-१) । यागाङ्गत्वमिति । वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाजिभ्य इत्यनेन वाजोक्षमाभिमक्षारूपमस्ति येषां ते वाजिन इति वाजिशब्दव्युत्पत्त्या वाजिशब्देन विश्वदेवानामनुवाकसंभवाद्वैश्वदेवयागाङ्गत्वं स्यादित्यर्थः । विकल्प इति । वैश्वदेवयाग एव स्वेच्छया कदाचिदामिक्षा द्रव्यं कदाचि-द्वाजिनं द्रव्यं प्राप्तं स्यादित्येवमव्यवस्थितविकल्पः स्यादित्यर्थः । अद्यवस्थित-विकल्पे चाष्टौ दोषा भवन्ति । तथाहि—

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पने ।

प्रत्युज्जीवनहानिभ्यामष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ।।

इदंश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव यागविधानम् । इतरस्य त्वनुवादत्वम् । अनुवादत्वे च यथा नानर्थक्यं तथोक्तमित्यास्ता तावत् । तत्सिद्धं वैश्वदेवशब्दस्य कर्म-
नामधेयत्वम् । तदेव निरूपितं मत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयनिरूपणेन नाम-
धेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वेनार्थवत्त्वम् ।

अनर्थहेतुकर्मणः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानु-
बन्धित्वम् । तथा हि—यथा विधयः प्रवर्तनामभिदधतः स्वप्रवर्तकत्व-
निर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेः श्रेयसाधनत्वमाक्षिपन्ति पुरुषं तत्र प्रवर्तयन्ति
एव 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादयो निषेधा अपि निवर्तनामभिदधतः स्वनि-

अयमर्थः । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः परित्यागप्रकल्पने इत्येव ब्रह्मद्वयमर्थः
पट्टीतत्पुरुषः । यथासक्येनान्वयः । प्रमाणत्वस्य परित्यागः, अप्रमाणत्वस्य
प्रकल्पनं चेति दोषद्वयम् । तथा परित्यक्तस्य प्रमाणत्वस्य प्रत्युज्जीवनम्,
प्रकल्पितस्याप्रमाणत्वस्य हानिश्चेति दोषद्वयम् । मिलित्वा दोषचतुष्टयम् ।
तच्च विकल्पघटके वाक्यद्वये प्रत्येकमिति सकलनयादौ दोषा भवन्ति । यथा
अत्र आमिक्षापक्षे वाजिनवाक्यप्रमाणत्वस्य परित्यागः (१) । वाजिनवाक्या-
प्रमाणत्वस्य प्रकल्पनम् (२) । वाजिनपक्षे परित्यक्तस्यामिक्षावाक्य-
प्रमाणत्वस्य प्रत्युज्जीवनम् (३) । वाजिनपक्षे प्रकल्पितस्यामिक्षावाक्या-
प्रमाणत्वस्य हानिश्च (४) इति चत्वारो दोषाः । तथा वाजिनपक्षे आमिक्षा-
वाक्यप्रमाणत्वस्य परित्यागः (५) । आमिक्षावाक्याप्रमाणत्वस्य प्रकल्पनम्
(६) । आमिक्षापक्षे परित्यक्तस्य वाजिनवाक्यप्रमाणत्वस्य प्रत्युज्जीवनम् (७) ।
आमिक्षापक्षे प्रकल्पितस्य वाजिनवाक्याप्रमाणत्वस्य हानिः (८) इति ।

एवं नामधेयरूप वेदभागं निरूप्येदानीं निषधरूप वेदभागं निरूपयति—
अनर्थेति । अनर्थं नरकावयस्तद्वत्तुभूतं यद्ब्रह्मद्वयादिकं कर्म तस्मात्कर्मणः
सकाशात्पुरुषं निषेधवाक्यानि निवर्तयन्ति । अन्यथा ब्रह्मद्वयादिकं कर्म कुर्वन्तं
पातित्योत्पादनेन यागावायनधिकारात्पुरुषार्थप्राप्तिर्न स्यात् । कदाचित्पूर्वं
यागेऽनुष्ठितश्चेत्तदपूर्वात्प्राप्त्यमानं फलं मध्ये प्रतिबन्धकसङ्गावाप्तं क्षतिरिति
शोच्यते । यत्तावत्तु यागे तज्जन्ये श्रद्धेया यत्प्रातिषन्धकं कर्म तादृशप्राप्ति-
वन्धकापनयनद्वारा निषेधस्य पुरुषार्थसंबन्धित्वमित्यर्थः । यथा विधय इति ।
प्रवर्तना प्रेरणा । स्वशब्देन विधिपरामर्शः । विधेयत्वप्रपञ्चकत्वं प्रेरणाकर्तृत्व-
स्य निर्वाहः साफल्यं तद्वयमित्यर्थः । प्रयोजनज्ञानाभावे हि कचलविधि-
वाक्यज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्न स्यात् । कथं चिच्छ्रद्धाजाड्येन जायमानाऽपि मन्वी-
भूतेषु भवेदिति प्रेरणायाः साफल्यं द्रुक्प्राप्तमिति भावः । एवमिति । निष-

वर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलत्रमक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं ततो निवर्तयन्ति ।

ननु कथं निषेधानां निवर्तनाप्रतिपादकत्वम् । यावता न भक्षयेन्न हन्तव्य इत्येवमादावव्यवधानेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये धात्वर्थ-वर्जनकर्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयेत । ततश्च यथा यजेतेत्यादौ याग-कर्तव्यता वाक्यार्थः एवं निषेधेषु तत्तद्भात्वर्थवर्जनकर्तव्यता वाक्यार्थो न निवर्तनेति चेत्-

मैवम् । अव्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयायोगात् । नह्यन्योपसर्जनमन्येनान्वेति । मा भूद्राजपुरुषमानये-त्यत्र राज्ञ आनयनान्वयित्वम् । ततश्चाव्यवधानेऽपि नञर्थस्य न धात्वर्थे-

र्तना निवृत्तिजनकत्वापारः । स्वशब्देन निषेधपरामर्शः । निषेधानां यन्निवर्त-कत्वं तत्साफल्याय ते निषेधा अनर्थहेतुत्वबोधनद्वारा ततो निवर्तयन्तीत्यर्थः ।

ननु कथमिति । अयमाशयः । नञो द्वि न निवर्तनारूपः शक्योर्थः । पटो नास्तीत्यादिप्रयोगाच्चिधर्तनाया अप्रतीतिः । किंत्वभाय एव तस्य शक्योर्थः । तथा च तस्य निवर्तनारूपार्थबोधकत्वं तादृशशब्दान्तरसंनिधा-नेन स्थूलविशेष एव पर्यवस्यति । यथा वायुः सुत इत्युक्ते वायुशब्दसंनि-धानेन सुतशब्दस्य भीमरूपेण पर्यवसानं तद्वत् । निवर्तनाच प्रवर्तनाविरोधि-नीति प्रवर्तनाबोधकशब्दसंनिधाने सति नञो निवर्तनारूपेण पर्यवसानं भवेत् । तत्रापि स सुतरूपोर्थः साक्षादक्षेपेण वा वायुना संबद्धश्चेदेव तस्य पर्यवसानं भीमे भवति । तथात्र नञर्थः प्रवर्तनया संबद्धश्चेदेव निवर्तनाया पर्यवस्येन्नान्यथा । प्रवर्तनया संबन्धश्च प्रवर्तनावबोधकशब्दसंनिधाने यजुं शक्यः । प्रवर्तनावबोधकः शब्दश्च लिङादिः । तथा च कलत्रं भक्षयेदिति यपु-ह्येत तर्हि लिङ्प्रत्ययार्थप्रवर्तनाया नञर्थे संबन्धः स्यात् । यदि च कलत्रं न भक्षयेदिति न कलत्रं भक्षयेदिति बोध्येत तर्हि निवर्तनाया प्रतीतिर्न स्यादिति । धात्वर्थवर्जनंति । कलत्रं न भक्षयेदित्यस्माद्भक्षणाभावः कर्तव्यः इत्यर्थः प्रतीयते । न हन्तव्य इत्यस्माद्धननाभावः कर्तव्य इत्यर्थः प्रतीयते । तथा न कलत्रं भक्षयेदित्यस्मात्कलत्रमिन्नभक्षणं कुर्यादित्यर्थः प्रतीयतेत्यर्थः । न निवर्तनेतीति । तथा च विधिमन्त्रनामधेयानेपधार्थे शब्दभेदेन यो वेदस्य पञ्चधा जिभाग उक्तस्तत्र विधेः सकाशादाग्निपेषस्य भेदेनानुकीर्तने तत्र संभव-तित्याशयः ।

अव्यवधानमिति । प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनैव भानमिति नियमात्प्रत्ययार्थं मुक्तवान्यत्रान्वेतुं धात्वर्थो नास्तीति भावः । मा भूदिति ।

नान्वयः । आरुण्यस्यैकहायन्या । नापि कलत्रादिपदार्थैरन्वयः । तेषामपि कारकोपसर्जनतयोपस्थितत्वेन भिन्नपदस्य नञोऽर्थेनान्वयायोगात् । एकहायन्या इवारुण्येन ।

अतश्चान्येनान्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन संवध्यते । तस्य प्राधान्यात् । ऋयभावनेयवारुण्यादीनि । तत्रापि नाख्यातांशवाच्यार्थभावनया । तस्या अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात् । अतो लिङ्त्वांशेन नञ् संवध्यते । तस्य सर्वापेक्षया प्राधान्यात् ।

नञश्चैव स्वभावो यत्स्वसवन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम् । नास्तीत्यत्र ह्यस्तीति सत्त्वशब्देन संवध्यमानो नञ् सत्त्वप्रतिपक्षमसत्त्व गमयति । तद्विह लिङ्ग्यस्तावत्प्रवर्तना । अतस्तेन संवध्यमानो नञ् प्रवर्तनाप्रतिपक्षां निवर्तनां गमयति । विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवन्निषेधवाक्य-श्रवणेऽयं मां निवर्तयतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्तनायाः प्रतीतिः ।

अतश्च सर्वत्र निषेधेषु निवर्तनैव वाक्यार्थः । एव च विधिनिषेध-

वृत्तिघटकत्वात्पुरुषार्थविशेषणत्वेनोपास्यतस्य राज्ञ आनयनक्रियायामन्वयो न भवतीत्यर्थः । आरुण्यस्येति । अरुण्यैकहायन्या सोमं ऋणाति (ते सं ६।१।६) इत्यत्रारुण्येति पदेनारुण्यगुण उच्यते । एकहायनीपदनेकवर्षपरिमाणा गोदयं क्तिरुच्यते । आरुण्यगुणस्यैकहायन्याश्च धर्मधर्मिभावो यद्यपि विधौ तथापि आरुण्यगुणविशिष्टैकहायनीत्येकहायनीनिप्रभारुण्यमिति चा तयामियो नान्वयः । अरुण्यैकहायन्येति द्वयोरपि त्रयो करणकारकविभक्त्यन्तत्वेनारुण्यस्यैकहायन्याश्च कारकोपसर्जनतयोपस्थितत्वेन तयोर्द्वयोरपि पार्थक्येन क्रियाकारकभावेन क्रियायामेवान्वयात् । तथा च तादृशे विषये सन्निधानं नान्वयनियामकमिति भावः ।

तस्य प्राधान्यादिति । कलत्रं भक्षयेदिति वाक्यस्यार्थं प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः । तथा च यवारुण्यैकहायन्योर्द्वयोऽसत्रद्द्वयो प्रधानीभूत-ऋयभावनयैवान्वयस्तद्वन्न नञर्थस्य प्रधानीभूतप्रत्ययार्थभावनयेव सवन्धो भवति । तस्या अपीति । शाब्दभावनाया साध्यत्वेनार्थभावनासवन्धः प्राशुक्तः (पृ १० प १) । तथा चार्थभावनाभाव्यिका शाब्दभावनेत्येव विधिवाक्य-जन्यशाब्दबोधे शाब्दभावनाया प्रवर्तनारूपाया प्राधान्यम् । अतस्तथैव नञर्थस्य सवन्ध इति भावः । स्वसवन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वं नञ् स्वभाव इत्यत्र प्रमाणभूता लोकप्रतीतिं प्रदर्शयति—विधिवाक्यश्रवण इति ।

निषेधेऽप्यिति । न कलत्रं भक्षयेदित्यादिषु विधिप्रत्ययघटितेषु वाक्येषु

योर्भिन्नार्थत्वं सिद्धं भवति । हननादिवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थपक्षे तु कर्तव्य-
ताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वं स्यात् । तच्च न युक्तम् । यथाहुः—
अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याऽश्वमेधयोः ।

दृश्यते तादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोः ॥ इति ।

तथा—

फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिवोधकमेदतः ।

पञ्चधात्यन्तभिन्नत्वाद्भेदो विधिनिषेधयोः ॥ इति ।

इत्यर्थः । निवर्तनैवेत्येवकारेण तत्र विधेयवाक्यार्थत्वं व्यवच्छिद्यते । न कलत्र-
मित्यादयो निषेधविधय इत्युक्तिस्तात्पर्यार्थानुसारेण यथाकथंचिन्नेया । न तु
यागविधिषु यागस्येव निषेधस्य तत्र विधेयत्वमित्यभिनिवेष्टव्यम् ।

एकार्थत्वमिति । विधेयविशेषबोधकत्वेन समानार्थत्वमित्यर्थः । अन्तर-
मिति । ब्रह्महत्याश्वमेधदृष्टान्तेन विधानप्रतिषेधयोरत्यन्तं भेद इति दर्शयति ।
अश्वमेधश्च सुकृतस्य परां काष्ठां गतः । तथा दुष्कृतस्य परां काष्ठां गता
ब्रह्महत्येति प्रसिद्धमेव । एतेन यथा ज्योतिष्टोमाश्वमेधयोर्विधेयविशेषभेदेन
भेदस्तथा विधानप्रतिषेधयोर्भेद इत्यपास्तम् । न कलत्रमित्यादिषु निषेधवाक्येषु
विधेयस्येवाभावात् । फलबुद्धीति । फलं बुद्धिः प्रमेयमधिकारी बोधकशब्द-
श्चेत्येतत्पञ्चकं विधौ भिन्नं निषेधे च भिन्नमिति तयोर्भेदः सिद्धो भवतीत्यर्थः ।
यजेत स्वर्गकाम इति विधौ स्वयं फलम् । न कलत्रं भक्षयेदित्यत्र निषेधे
चानर्थनिवृत्तिः फलम् । विधिवाक्यादयं मां प्रवर्तयतीति बुद्धिः । निषेध-
वाक्यादयं मां निवर्तयतीति बुद्धिः । प्रमेयं वाच्यजन्यज्ञाच्छब्दो धे प्राधान्येन
विवक्षितम् । तच्च विधिवाक्ये विधिः । निषेधवाक्ये निषेधः । विधायाधिकारी
स्वर्गादिकामः । निषेधेधिकारी ॥ पापमीरुनिष्टनिवृत्तिकामः । तथा बोधकः
शब्दो विधौ लिङ्गविप्रत्ययः । निषेधवाक्ये तु नञादितरिति । तदुक्तं न्याय-
सुधायाम्—

विधिरिष्टफलोनिष्टपारिहारफलोपरः ।

प्रेरितोस्मीति पूर्वं धीर्वारितोस्मीति चापरे ॥

विषयस्येष्टहेतुत्वं विधिनात्र प्रतीयते ।

निषेधेन निषेध्यस्य प्रत्यवायनिमित्तता ॥

विधिश्चाधिकरोत्यन्यकारणेनाप्रवर्तितम् ।

रागादिना प्रवृत्तं तु निषेधस्तद्विलक्षणम् ॥

नञ्जितो लिङ्गादिश्च विधिवोधस्य कारणम् ।

लिङ्गाद्यनुगृहीतस्तु नञ्निषेधस्य बोधकः ॥ इति ।

यन्मते इष्टसाधनत्व लिङ्ग्यस्तन्मतेऽपि लिङ्संमृष्टो नञ् इष्टसाधनत्व-
प्रतिपक्षमनिष्टसाधनत्व गमयति । सर्वथापि तु नञः प्राधान्यात्प्रत्ययेनान्वयः ।

यदा तु तदन्वये किञ्चिद्वाधकं तदाऽगत्या धात्वर्थेनान्वयः । तच्च
वाधकं द्विविधम् । तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च । तेन च वाधकद्वयेन
नञ्मुक्तेषु वाक्येषु पर्युदासाश्रयणं भवति । तदभावे निषेध एव ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ् ।

प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ १ ॥

इति च तयोर्लिङ्गणम् । उत्तरपदं प्रत्ययः । तदन्यत्पदं पूर्वपदम् । तत्र
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् (मनु. ४।३७)

यन्मत इति । मण्डनमिधमते इष्टसाधनत्वं लिङ्ग्यं । न तु प्रवर्तना ।
प्रवृत्तिस्तु तत्रेष्टसाधनत्वज्ञानाद्भवति । तन्मतेऽपि विधिनिषेधयोः पूर्वोक्तोद्यन्त-
भेदस्तदवस्थ एव । प्रत्ययार्थं नञ्कार्यान्वयस्य सर्वसंमतत्वात् । सर्वथापीति ।
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तेन नञर्थस्यान्वय इत्यर्थः ।

धाधकद्वयेनेति । वाधकद्वयान्यतरेणेत्यर्थः । तदभावे । अन्यतरस्याप्य-
भावे । पर्युदास इति । अभियुक्तोक्तिरियम् । अत्र पूर्वपदोत्तरपदशब्दो
मीमांसकैकपरिभाषया संकेतितायाः । उत्तरपदशब्देनाख्यातप्रत्ययो गृह्यते ।
तद्व्यतिरिक्तं सर्वं धातुः प्रतिपादिकं समस्तं व्यस्तं चारयातातिरिक्तः प्रत्य-
यश्च पूर्वपदशब्देन गृह्यते । आख्यातप्रत्ययार्थश्च भावना । तथा च भावना
सर्वज्ञो नञर्थः प्रतिषेधः । यथा न कलत्रं भक्षयेदिति । भावनेतरार्थसर्वज्ञो
नञर्थः पर्युदासः । यथाऽब्राह्मणाधर्मादिशब्देषु । अब्राह्मणमानयेत्यत्र ब्राह्मणा-
पेक्षयानयनक्रियापेक्षयार्थभावनापेक्षया च शान्त्वभावनाया न कलत्रं भक्षये-
दित्यत्रेव प्राधान्येऽपि वृत्तिबलाच्चकार्यस्य ब्राह्मणनेयसंबन्ध इत्यतोऽब्राह्मण-
शब्दस्य ब्राह्मणेतरेरूपार्थः । असमस्तनञ्स्थलं तु यद्यपि पर्युदास इत्येतं तर्हि
तत्र नञर्थस्याख्यातार्थसंबन्धे किञ्चित्प्रमाणमपेक्ष्यते । तच्च आपन्नमविरोधो
विकल्पप्रसक्तिश्च । उपक्रमविरोधे च नञ्शब्दोत्तरपदशब्दशब्दमेणासंबन्धा-
त्प्रकृतहानिरप्रकृतकल्पना च स्यादिति गौरवम् । विकल्पे च दोषाटकप्रयुक्त
गौरवम् । दोषाष्टकं च पुरं (इ २४८ प १०) प्रदर्शितम् । ईदृशगौरवापेक्षया
च तत्र नञर्थस्य प्रधानसम्बन्धलोभ परित्यज्याप्रधानेन सम्बन्धाद्विकारोपि
स्यत्पमेव गौरव स्यादिति तत्सोद्वयमिति भावः ।

अथ तस्य व्रतमित्युपक्रमोपर्युदासाश्रयणस्योदाहरणमाह—‘तत्र नक्षेत’

इत्यादौ पर्युदासाश्रयणम् । तस्य व्रतमित्युपक्रमात् ।

तथा हि व्रतशब्देन कर्तव्योऽर्थ उच्यते । अतश्च स्नातकस्य कर्तव्या-
र्थानां वक्तव्यत्वेनोपक्रमात् किं तत्कर्तव्यमित्यपेक्षायामग्रे नेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ
कर्तव्य एवाऽर्थो वक्तव्यः । आकाङ्क्षिताभिधानात् । अर्थान्तरोक्तौ च पूर्व-
वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । नहि कर्तव्यार्थस्य वक्तव्यत्वेनो-
पक्रमेऽग्रे च तदनभिधाने पूर्ववाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वं संभवति । न च साका-
ङ्क्षस्य प्रामाण्यम् । गौरश्चः पुरुषः इत्यादावपि तत्प्रसङ्गात् ।

किंच नेक्षेतेत्यस्योपक्रमेण प्रतीयमाना एकवाक्यता च न स्यादर्थान-
्तरोक्तेः । अतश्चास्मिन्वाक्ये कश्चित्कर्तव्य एवार्थो वक्तव्यः । तदुक्तौ च न नञः
प्रत्ययेन संबन्धो घटते । तत्संबन्धे कर्तव्यार्थोक्तिरनुपपत्तेः । प्रत्ययाच्चावतरितो
नञ् धातुना संबध्यते । तत्संबन्धे च न नञः प्रतिषेधकत्वम् । विधायकसंबन्धे-
नैव तस्य प्रतिषेधकत्वात् । प्रतिषेधकत्वस्य विधायकप्रतिषेधत्वात् ।

नामधातुयोगे तु न नञः प्रतिषेधकत्वम् । तयोरविधायकत्वात् ।

इत्यादिना पर्युदासाश्रयणमिति (२५५१४) इत्यन्तेन ।

अर्थान्तरोक्ताविति । कर्तव्यार्थापेक्षया यदर्थान्तरमुद्यदादित्येक्षणाच्चि-
वर्तनारूपं तद्वर्धकत्वं नेक्षेतेति वाक्यस्य गृह्यते चेत्तस्य व्रतमिति पूर्ववाक्ये
किंतत्कर्तव्यं व्रतमित्युत्पन्नाया आकाङ्क्षाया अपूरणात्पूर्ववाक्यं तत्राप्रमाणं
स्यादित्यर्थः । गौरश्च इति । गौरित्यत्रात्पन्नाकाङ्क्षास्ति गच्छतीत्यादिना पूर्यते
नाचश्च इत्यनेनेति गौरश्च इत्यादिवाक्यमप्रमाणमेव भवति । वाक्यार्था-
नवबीधात् ।

प्रतीयमानेति । वाक्ययोर्मित्यसंनिधाने तयोर्वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यत्वं
संनिधानबलादेव प्रतीयत इति भावः । तदुक्तौ चेति । नेक्षेतेत्येतद्वाक्येन कर्तव्य-
विशेष एव कश्चिदर्थः प्रतिपाद्य इति गृह्यते तादृशार्थानुसारेण नञर्थस्य भावने-
तरत्र कश्चित्संबन्धो वाच्यः । तथा सत्येव प्रवर्तनामुक्त्यविशेष्यकः शाब्दबोधः
सिद्धो भवतीति कर्तव्यार्थोक्तिस्तत्र सिद्धा भवति । प्रत्ययाच्चेति । पद्यमगत्या
साक्षात्प्रधानसंबन्धलोभत्यगमेनान्यत्र नञर्थस्य संबन्धो वक्तव्यः । स च
किं भावनाविशेषणीभूते धात्वर्थ उत तादृशधात्वर्थविशेषणीभूत आदित्येधवा-
दित्यविशेषणीभूत उदय इति संशये धात्वर्थ एव भवति । अगत्या हि यत्स्वी-
कर्तव्यं भवति तद्वायतांशेनोपपत्तिस्तथादेव ननु ततोधिकम् । अतो नञर्थस्य
धात्वर्थ एव संबन्धः । नञ्रीक्षत्योः संनिधानमपि चात्रानुक्लमिति भावः ।
तत्संबन्धे चेति । धात्वर्थेन नञर्थस्य संबन्धे चेत्यर्थः । नामधात्विति । नाम्ना

यथाहुः—

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनी ॥

(छो. वा. ३३) इति ।

अतश्च नेक्षेतेत्यत्र नञो धातुयोगान्नजीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी कश्च-
नार्थः प्रतिपाद्यते ।

ननु तदन्यतद्विरुद्धतदभावेपु नञिति सत्यपि स्मरणे नञः स्वसंसृष्टा-
भाव एव शक्तिः । लाघवात् । न तु तदन्यतद्विरुद्धयोः । तयोरभावघटितत्वेन
गौरवात् । अनेकार्थत्वस्य चान्याप्यत्वात् । “अतो नञो धातुयोगे धात्वर्था-
भावबोधकत्वमेव न तु तद्विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत्— सत्यम् । नञोऽभाव

धातुना वा योगेऽतु तयोर्नामधात्वोर्विध्यर्थकत्वाभावेन तद्युक्तस्य नञो न
प्रतिषेधार्थकत्वमित्यर्थः । नामधात्वर्थेति । नामार्थयोगी धात्वर्थयोगी वा
नञ् प्रतिषेधार्थको न भवति । यतोब्राह्मणाधर्मा क्रमेणान्यमात्रविरोधिनी
नञ् चवर्तत्यर्थः । अब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणान्यमात्रमर्थः । अधर्मशब्दस्य च
धर्मविरोधीत्यर्थः ।

ईक्षणविरोधीति । नन्वेवं धात्वर्थस्येक्षणस्य प्रत्ययार्थनन्वये प्रकृतितः
स्वार्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनैव जायमानोपस्थितिर्वाधिता स्यादिति चेन्न ।
नञो द्योतकत्वेन धातोरेव विशिष्टार्थं वृत्तेः कल्पनेनावोपात् ।

ननु तद्वन्वोति । तदन्यस्ताद्विरुद्धस्तदभावश्चेति नञर्थस्त्वयः । यथा
अब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणान्यमात्रमर्थः । असुरशब्दस्य सुरविरुद्धार्थः । न
गच्छतीत्यत्र गमनाभावोर्थः । एवं यद्यपि त्रयोर्थाः प्रतीयन्ते तथापि नञः
शक्तिरप्यकल्पने गौरवम् । तत्र तत्र प्रयोगे शक्यार्थविशेषनिश्चयाय संयोगाद्य-
वेक्षा च स्थावित्यपरं गौरवम् । तथा च यत्र शक्यैक्यकल्पनेन निर्वाहस्तत्र न
नानार्थत्वकल्पनम् । प्रकृते च तदन्यार्थत्रयमध्ये क्व शक्तिः कथं च तदा सर्वत्र
निर्वाह इति चेदुच्यते । अभाव एव शक्तिः । अन्यशब्दार्थनिर्वचनं विरुद्धशब्दार्थ-
निर्वचनं चाभावान्तर्भावेणैव कर्तव्यं भवति । ब्राह्मणान्यो नाम ब्राह्मणत्वाभाव-
वान् । धर्मविरुद्धो नाम धर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगी धर्मप्रतियोगिका-
भावसमानाधिकरणो वा । तथा च नञः प्रयोगे सर्वत्राभावप्रतीतिरस्त्येवेति
तत्रैव शक्तिकल्पनं लाघवाद्बुधितम् । तथा च तद्विरुद्धरूपेण नञो न शक्ति-
रिति नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते इति कथमुक्त-
मित्याशयः । सत्यामेत । लाघवाच्छक्यैक्यमङ्गीक्रियत एवेति भावः । नन्वेवं

एव शक्तिः । स्मरणं तु प्रतीत्याभिप्रायं न शक्त्यभिप्रायम् । नामधात्वर्थयोगी-
त्यपि प्रतीत्याभिप्रायम् ।

तथापि नेक्षेतेत्यत्र प्रत्ययस्य नञाऽसंबन्धात्तेन तावत्कश्चिदर्थो
विधेयः । तत्र न तावद्भात्वर्थो विधातुं शक्यते । नञा तदभावबोधनात् ।
नापि तदभावो विधातुं शक्यते । अभावस्याविधेयत्वात् । अतश्च नञी-
क्षतिभ्यां विधानयोग्यः कश्चनेक्षणविरोधी अर्थो लक्षणया प्रतिपाद्यते । स
चैक्षणविरोधी लक्ष्यमाणः पदार्थो नेक्षे इत्यनीक्षणसंकल्पः । तस्यैक्षणविरोधि-
त्वात् । सत्यपि पदार्थान्तरस्यैक्षणविरोधित्वे सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वेन संकल्प-
स्यैव लक्षणात् । स एव नेक्षेतेत्यत्र कर्तव्यतया विधीयते अनीक्षणसंकल्पेन
भावयेदिति । भाव्याकाङ्क्षायां च एतावता ह्येनसा विद्युक्तो भवतीति वाक्य-
शेषावगतः पापक्षयो भाव्यतया संबध्यते ।

एवं चात्र पापक्षयार्थसंकल्पस्य कर्तव्यतया विधानात्तस्य व्रतमित्य-
नेनैकवाक्यता सिद्धा भवति । तस्मिद्धं नेक्षेतेत्यत्र तस्य व्रतमित्युपक्रमा-
त्पर्युदासाश्रयणमिति ।

शास्त्रैक्येद्वीकृते तदन्यताद्विरुद्धतदभावेऽपि नञिति स्मृतिर्विरुध्यते । तथा नाम-
धात्वर्थेति वार्तिकेन्यमात्रविरोधिनावर्यो यदतीति यदुक्तं तदपि विधेयत इति
चेत्तत्राह-स्मरणं तिपिति । तत्र तत्र प्रयोगे यत्तुतात्पर्यानुसारं तदन्यादर्थोऽर्थः
केवलं प्रतीयन्त इत्येव । न तु तेषु पृथक्शाक्तिकल्पनम् । प्रतीतेर्लक्षणयोप-
पत्तायनेकार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । यथा तीरतात्पर्येण प्रयुक्तेऽपि गङ्गायां
घोष इति प्रयोगे ॥ गङ्गाशब्दस्य तीरे पृथक्शाक्तिः कल्प्यते तद्वत् । नन्वेवं
तर्हि नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी कथनार्थः प्रतिपाद्यत इति यदुक्तं तदपि
लक्षणयैवेति यक्तव्यम् । इष्टापत्तिश्चेत्तुल्यक्षणाभूतता तात्पर्यानुपपत्तिर्वक्तव्या
भवति । अतोत्र तात्पर्यानुपपत्तिं प्रदर्शयति-तथापीति । तस्य व्रतमित्युपक्रमा-
नुरोधात्प्रत्ययार्थप्रवर्तनाया नञर्थेन न संबन्धः । किञ्च प्रवर्तनामुख्य-
विशेष्यक एव शास्त्रबोध इति निश्चितं यद्विषयिणी प्रवर्तना तादृशः कश्चि-
दर्थोऽत्र विधेयतया यक्तव्य इति भावः । सत्यपीति । यथा नेक्षे इत्येवं संकल्प-
ईक्षणविरोधी तथान्धन्त्यमन्धकारादिकमपीक्षणविरोधि भवति । तथापि तादृ-
शं न गृह्यते । संकल्पो हि सर्वाभिः क्रियाभिर्नियतसंबन्धो भवतीत्यतोऽपि स
उपस्थितो भवतीति स एवात्र विधेयत्वेन विवक्षित इति भावः । एतावतेति ।
उक्तप्रतापर्येण पातकरहितो भवतीति वाच्यशेषार्थः ।

नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र विकल्पप्रसक्त्या तदाश्रयणम् ।
तथा हि—यद्यत्र प्रधानसंबन्धलोभाच्चनः प्रत्ययसंबन्धः स्वीक्रियते तथा सत्य-
नेन वाक्येनानुयाजेषु येयजामहः प्रतिपिध्यते इति वक्तव्यमनुयाजेषु येयजा-
महं न कुर्यादिति । न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना संभवति । प्राप्ति-
सापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य ।

अत एव नान्तरिक्षे न दिवीत्यस्य न प्रतिषेधत्वमन्तरिक्षे चयनाप्राप्तेः ।

अयं विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणमुदाहरति—‘नानुयाजेषु’ इत्यादिना
‘पर्युदासाश्रयणमिति’ (२६३।१२) इत्यन्तेन ।

तैत्तिरीयसंहितायामाध्वयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीपडिति चतुरक्षरं यजेति
व्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं दक्षरो वषट्कार एव ये सप्तदशः प्रजापति-
यज्ञमन्त्रायत्तः (तै. सं. १।६।११) इति श्रूयते । अस्मिन्ननुवाक आध्वयेत्या-
दिमन्त्रा विधीयन्ते । अयं पञ्चानां मन्त्राणां समुदायः सप्तदशाक्षरोपेतत्वा-
द्यजापतिसृष्ट्या च सप्तदशः प्रजापतिरित्यभिधीयते । स चायं मन्त्रसमुदायो
यज्ञमन्त्रायत्तः सर्वयज्ञेष्वनुमतः । एतज्जानन्यजमानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो
भवति । वैकल्याभावाच्चयं यज्ञाच्च भ्रष्टो भवति । प्रथमतोऽध्वर्यामिभ्यं प्रत्या-
ग्रावयेति वदति । हे आग्नीध्र यक्ष्मणदेवता प्रति तुभ्यमिदं दधि न इत्याभि-
मुख्येन आध्वयेति तदर्थः । तत आग्नीध्रोस्तु श्रीपडिति वदति । एतन्मन्त्राध-
भागेनास्थित्यन्तेनाध्वर्युकमङ्गीकृत्य द्वितीयेन श्रीपडितिभागेन देवतायै हवि-
र्वानं आध्वयति । हे देवा शुष्मद्विपयमिदं हविर्वानं श्रुणुतेति श्रीपडित्यस्यार्थः ।
ततो यजेति अध्वर्योर्होतारं प्रयुक्तिः । याज्यामन्त्रं पठेत्तर्थाः । ततो होता ये
यजामह इति मन्त्रं पठित्वा याज्यामन्त्रं चोच्चार्य तदन्ते वषडिति मन्त्रं
पठति । येध्वर्युणा यजेति प्रेषितास्ते वयं यजामहे याज्यामन्त्रं पठाम इति
तदर्थः । याज्यामन्त्रानन्तरमुच्चारितस्य वषट्कारस्य हविर्द्वयित इत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र यज्ञे प्रकिया । तत्र होत्रोच्चार्यमाणो यो ये यजामह इति पञ्चाक्षरो
मन्त्रः सोऽनुयाजेषु नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यनेन वाक्येन पर्युदस्यते ।
ये यजामह इति मन्त्रघटितस्य हकारान्तभागस्यानुकरणं कृत्वोच्चारणार्थ-
नाकारेण संयोज्य तस्याकारान्तशब्दस्य द्वितिवैक्यत्वं ये यजामहमिति ।
एवं ये यजामहः ये यजामहस्येत्यत्राप्यकारान्तः शब्दो बोध्यः । प्राप्तिसापेक्ष-
त्वादिति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारण-
त्वादिति भावः ।

अत एव । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादेव । चयनमिष्टकाविरचित आकार-
विशेषः । स च भूमावय संभवति नान्तरिक्षे न दिवि वा । आधारं विना

अत एव ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य नित्यवद्दनननिवर्तकत्वमुपपद्यते । सर्वो हि पुरुषः कदाचिद्दननादौ प्रवर्तते कदाचिच्च रागाद्यभावे न प्रवर्तते । तत्र यदि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्तदा रागाविरोधाय हननादावप्रवृत्तं प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तौ रागादिना हननादौ प्रवृत्तेन पुंसा न ततो निवर्तितव्यम् ।

प्राप्तिसापेक्षत्वे तु स्वयमप्रवृत्तं प्रति प्रसक्त्यभावेन निषेधशास्त्रा-

चयनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तथा च तत्र चयनप्रसक्त्यभावेन तन्निषेधोनुपपन्न इत्यतस्तत्सार्थक्याय तस्यार्थान्तरे पर्यवसानं स्वीकर्तव्यम् । चयनस्थले हि भूमौ सुवर्णशलाकानिधानमुक्तम् । तेन च भूमेस्तत्र ससारता तेजस्विता च संपद्यते । तथा चाग्न्यादितेजस्विदेयताधारणसामर्थ्यं भूमिः प्राप्नोतीति । यदि च सुवर्णशलाकानिधानं तत्र न कियते तर्हि तन्नाम्तरिक्ष इव चयनासंभयः । एतावांस्तु विशेषः । अन्तरिक्ष आधार एव न दृश्यते । अत्र तु दृश्यमानोपि भूमिरूप आधारीसारत्वाद्वाधेयधारणासमर्थ इति । चयनासंभवस्तुभयत्र तुल्य एव । तथा च नान्तरिक्ष इत्यस्य सुवर्णशलाकानिधानादशक्यत्वबोधने तात्पर्यमिति बोध्यम् ।

अथ निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं प्रयोजनद्वारा द्रवयति—अत एव ब्राह्मण इति । नित्यवदिति । यत्सर्वैरवश्यमनुष्ठेयं भवति तन्नित्यम् । अयं हननानिषेधः क्वचिदपि केनापि कारणेन न प्रतिहन्यत इति भावः । तदेवोपपादयति — 'सर्वोहि' इत्यादिना 'तन्नेति' (२५८८) इत्यन्तेन । रागाविरोधायेति । अविरोधो वाधाभावः । शास्त्रतो लोकतो वा प्राप्तस्य कस्याप्यवाधेऽङ्गीकृतेऽपि यदि शास्त्रप्रामाण्यं क्वचिदपि दृष्टं स्यात्तर्हि तत्र बाधो न स्यात्तुः । शास्त्र-प्रामाण्यसंरक्षणं वाधाभावश्चेति द्वयमपि ह्यपरित्याज्यमेव । अगत्या किञ्चिदेकं परित्याज्यं भवति चेद्वाधाभाव एव परित्याज्यः । बाधोऽङ्गीकर्तव्य इति यावत् । सोऽपि च लोकतः प्राप्तस्यैव । न तु शास्त्रतः प्राप्तस्य । किञ्चिच्छा-स्त्रस्य प्रामाण्यसंरक्षणार्थं शास्त्रान्तरप्राप्तस्य बाधः प्रकृत्युत्पत्तेरिति चेत्तत्रैकस्य शास्त्रस्य प्रामाण्ये संरक्षितोपि शास्त्रान्तरस्य प्रामाण्यमसंरक्षितं भवति । तथा च तादृशस्थले मत्तन्तराभावेन द्वयोरपि शास्त्रयोः समप्रकृत्या पर्यायेण तयोर्द्वयोरपि प्रामाण्यं पाक्षिकत्वेन निर्वहणीयम् । यथादिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति । षोडशिनं गृह्णाति षोडशिनं न गृह्णातीति च । प्रकृते च यदि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्तर्हि स्वभावत एव हननादावप्रवृत्तेऽपि पुरुषे न हन्यादिति श्रुतेः प्रवृत्तौ तत्र श्रुत्यर्थानुक्कुलाचरणेन श्रुतिप्रामाण्योपपत्तौ च

प्रवृत्तेः रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव भ्रान्तिनिमित्तरागबाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेरुक्ता प्रवृत्तस्य ततो निवृत्तिः ।

अतश्च ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य निषेधस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वम् । ग्रीहीनवह्न्यादित्यस्येवावघातनियमबोधकत्वम् । यथा खलु ग्रीहीनवह्न्यादिति शास्त्रं वैतुष्यार्थमवघाते स्वतः प्रवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्तते । वैयर्थ्यात् । किंतु दलनादौ प्रवृत्तं प्रति । एवं न ह्न्यादिति शास्त्रं हननात्स्वयं निवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्तते । वैयर्थ्यात् । किंतु हनने प्रवृत्तं पुरुषं प्रति कर्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधाद्यत्कर्तव्यं तत्रेति ।

अतश्च प्राप्तिषापेक्षत्वात्प्रतिषेधानामनुयायेषु येयजामहप्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या । सा न तावद्धननादाविव रागतः संभवति । अतो यज्ञ-
तिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रात्सा वक्तव्या । शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । शास्त्रेण भ्रान्तिनिमित्तस्येव शास्त्रान्तरस्यात्यन्तबाधायोगात् ।

सायां रागतो हनने प्रवृत्तस्य निवृत्तिर्न स्यात् । न च तत्र हन्ता श्रुतिप्रामाण्यं त्यक्तमिति शङ्क्यम् । तद्वदृष्ट्यापि श्रुतेरन्यत्र चारितार्थ्यसंभवात् । नद्या-
हिताग्निना स्वर्गकामेनापि केनचित्सोमयागाकरणे सोमेन यजेतेति धृति-
प्रामाण्यं तेन परित्यक्तं भवति । नवान्येनानुष्ठितः श्रुतिविहितः सोमयामस्त-
स्यासंमतो भवति । एव हन्तुर्हननादनिवृत्ताद्यपि श्रुतिप्रामाण्यं संरक्षितं भवति
रागस्याबाधश्चोपपन्नो भवति । निषेधस्य प्राप्तिषापेक्षत्वे तु हननप्रवृत्तपुरुष-
विषय एव न ब्राह्मणं ह्न्यादिति श्रुतेः प्रवृत्त्या तस्या अन्यत्र चारितार्था-
भावेन तथैव चारितार्थ्यं वक्तव्यमित्यतो लोकतः प्राप्तस्य रागस्य बाधेन
हननात्तस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति । नहि तत्रोदितानुदितहोमयोरिव विकल्पः
संभवति । प्रवृत्तेर्भ्रममूलकत्वेन निवृत्तं च शास्त्रप्रमाणजन्यत्वेन द्वयोरसम-
फक्षत्वात् । हननाभिप्रेक्षाधनमित्येवं हन्तुर्यज्ज्ञानं तज्जम एव । तस्य हीष्ट-
मुच्यते यत्सुखाधिकदुःखाजनकम् । ब्राह्मणहननस्य च हन्तृदृष्ट्या तात्का-
लिकं किंचित्सुखदायकत्वेपि पर्यन्तं स भूयसा इत्यभारेणाक्रान्तो भवतीति
श्रुतिव्रत्तिद्वयमेव । एवं कलञ्जमक्षणादायम्यूयम् ।

अतश्च ब्राह्मण इति । प्राप्तिस्थल एव निषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिसत्त्वादि-
त्यर्थः । प्रवृत्तं पुरुषं प्रतीति । न ह्न्यादिति शास्त्रं प्रवर्तत इत्यनुपपद्यते । तत्र
तस्योपयोगप्रकारमाह—कर्तव्यत्वं नति । एवं स्थिते प्रकृतमाह—अतः प्राप्तीति ।
न तावदिति । येयजामहस्य दृष्टफलाभावाच्च तत्र रागतः प्रवृत्तिः संभव-
तीति भावः । अत्यन्तबाधायोगादिति । अत्यन्तबाधे हि बाधितस्य शास्त्रस्य

न च पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् । शास्त्रयोर्हि तत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्य निरपेक्षता । नहि पदशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति । निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु येयजामहं करोतीति विधेरस्त्यपेक्षा ।

एवंच निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्राचल्यवद्विधिशस्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राचल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः स्यात् । स च न युक्तः । विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति । न ह्यनुयाजेषु येयजामहकरणे नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं संभवति । ब्रह्मनुष्ठानसमय इव यवशास्त्रस्य । द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् । विधेर्हि एवं ज्ञायते यदनुयाजेषु येयजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति । निषेधाच्च तदकरणादिति ज्ञायते । अनृतवदनाकरणादिव दर्शपूर्णमासयोः ।

सर्वथाऽप्रामाण्यं प्रसज्येत । तच्च भ्रमस्थल एवेष्यते नान्यत्र । प्रमास्थले तु सर्वथाऽप्रामाण्यं दूर एव । पाक्षिकाप्रामाण्यमपि तत्र न ग्रहीतुं शक्यम् । यदि त्वन्यथानुपपत्तिरेव स्यात्तर्हि कथंचित्तादृशस्थले स्वीक्यतां नाम पाक्षिकाप्रामाण्यामिति भावः ।

पदशास्त्रेणेति । अश्वमेधयागेऽश्वपदप्रक्षेपस्थाने पदे जुहोतीति होमो विधीयते । एवं सोमयागे सोमकयार्थं तन्मूल्यमिति यारुणेकदायनी गौरानीयते तस्याः सप्तमपदप्रक्षेपस्थाने पदे जुहोतीति होमो विधीयते । तेन च विशेषविधिनाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य यथा तत्र सर्वथा बाधस्तद्वद्वित्याशयः । यत्र परस्येति । बाधकस्य विशेषशास्त्रस्येत्यर्थः । विशेषशास्त्रस्यापि यदि सामान्यशास्त्रापेक्षा स्यात्तर्हि तत्र तत्सामान्यशास्त्रमुपजीव्य प्रवृत्तं विशेषशास्त्रं कथं स्वोपजीव्यस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधे कर्तुं प्रभेदिति भावः । निषेधशास्त्रस्य त्विति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमाद्येन शास्त्रेण प्राप्तिस्तादृशशास्त्रापेक्षा निषेधशास्त्रस्यावर्जनीयेव भवति । ब्रह्मनुष्ठानेति । ब्रह्मिहविधायकं शास्त्रमप्रमाणमेव भवति । ययमदृष्टपक्षे च ब्रह्मविधायकं शास्त्रमप्रमाणमेव भवति । तथा च विकल्पस्थले द्वयोरपि पाक्षिकमप्रामाण्यं दुर्निवारम् । अतो विकल्पपरिहाराय नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासाश्रयणमिति भावः । किं च विकल्पाश्रयणे वृषान्तरमप्यस्तीत्याह—द्विरदृष्टेति । तदकरणादिति । कश्चनोपकारो भवतीत्यनुपपद्यते । उपकारस्या-

स चोपकारोऽदृष्टरूप इति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गः । अतश्च विकल्पो न युक्तः । प्रतिषेधाश्रयणे च तदापत्तेर्न तदाश्रयणम् । किंतु नञ्, अनुयाजशब्देन सधन्धमाश्रित्य पर्युदास आश्रीयते । नञ् अनुयाजशब्दाभ्यामनुयाजव्यतिरिक्तलक्षणात् । अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामह करोतीति । अत्र च वाक्ये येयजामहः कर्तव्यतया न विधीयते । यजतिषु येयजामह करोतीत्यनेनैव विहितत्वात् । किंतु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहानुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता विधीयते-यत् यजतिषु येयजामह करोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति । एव च सामान्यशास्त्रस्य विशेषोपेक्षिणः नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहः कर्तव्यतया प्राप्तः । अनुयाजेषु तु स न कर्तव्यतया प्राप्तो न वा प्रतिषिद्ध इति न विकल्पः । लक्षणया चानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणाच्चानुयाजेष्विति वाक्यस्य नामामाण्यम् । अतश्च पर्युदासाश्रयणे न किञ्चिद्वाधकम् । तत्सिद्धं नानुयाजेष्विति वाक्ये विकल्पभयात्पर्युदासाश्रयणमिति ।

ननु पर्युदासाश्रयणे यजतिषु येयजामह करोतीति शास्त्रेण यागसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्य नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्ते सकोचनात्

कल्पन ॥ विधिनिषधो वा निरर्थक एव स्यात् । श्रुतनिरर्थक्यं च न युक्तमित्यन्यथानुपपत्त्योपकारः कल्प्यत इति भावः । तदापत्तेः । विकल्पापत्तेः । न तदाश्रयणम् । न प्रतिषेधाश्रयणम् । अनुयाजशब्देनेति । विकल्पवापमिया प्रत्ययादयतारितो नञ् सनिधानावनुयाजशब्देनैव संबध्यत इति भावः । अत्र च वाक्यं । नानुयाजेषु येयजामह करोतीति वाक्यं । विशेषोपेक्षिण इति । सामान्यं हि विशेषमपेक्षत एव । न हि गोरनुबन्ध इत्युक्तं गोविशेष कचिदपुरस्कृत्यानुबन्धनं समर्पति । तथा च सामान्यशास्त्रेण स्यार्थं प्रतिपादितविशेषोपेक्षायां विशेषशास्त्रं स्याच्चेत्तदनुसारणं सामान्यशास्त्रं प्रवर्तत । विशेषशास्त्राभावे तु यं कचिद्विशेषमाश्रित्य प्रवर्तते । सर्वथा विशेषोपेक्षास्तीति तावच्चिर्विवादम् । अनुयाजव्यतिरिक्तेति । ईदृशविषयविशेषसमर्पणमव नानुयाजेष्विति वाक्यस्य कर्तव्यं नत्वन्यात्किञ्चित् । तथा चानुयाजेषु यजतिषु येयजामहमिति सामान्यशास्त्रेण न किञ्चिद्विधीयते नापि नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण तत्र किञ्चिद्विधीयत इति द्वयोरपि शास्त्रयोरनुयाजस्य प्रवृत्त्या विकल्पस्य शङ्कापि नास्ति । नापि नानुयाजेष्वित्यस्य धैर्यार्थमाशङ्कनीयमित्याह—लक्षणया चेति ।

पर्युदासस्योपसंहारादभेदः स्यात् । उपसंहारे हि सामान्ये प्राप्तस्य विशेषे संकोचो भवति । यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं चतुर्धाकरणमाश्रेयं चतुर्धा करोतीत्याश्रेये संकोच्यत इति चेन्न । तन्मात्रं संकोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थत्वात् पर्युदासस्येति केचित् । अन्ये तु उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो व्यापार-विशेषो विधेः । पर्युदासस्तु—

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ् ।

इत्यभियुक्तोक्त्या प्रत्ययातिरिक्तेन धातुना वा नाम्ना वा नञः संबन्धः ।

यथा पुरोडाशमिति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुरोडाशत्रयमाश्रेयोऽग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नश्चेति । तत्र पुरोडाशं चतुर्धा करोति इति वाक्येन त्रिष्वपि पुरोडाशेषु प्राप्तं चतुर्धाकरणमाश्रेयं चतुर्धा करोति इति विशेषवाक्येनाश्रेय एवेति नियम्यते । क्वचित्चतुर्धाय प्रदानार्थमिदं चतुर्धाकरणम् । चत्वारो भागाः कर्तव्या इत्यर्थः । यत्र सामान्यवाक्यस्य प्रमाणान्तरेण विशेष उपसंहार-स्तत्र सामान्यवाक्यस्य विशेषपरत्वमेव भवति । यथा घटमानयेत्युक्ते घटपदस्य गेहस्थघटे तात्पर्यग्रहे सति घटपदस्य तत्र तादृशविशेषपरत्वमेव भवतीति सर्वानुभवस्तद्वत् । तथा च प्रकृते पर्युदासस्थलेपि यजतिषु ये-यजामहमिति सामान्यवाक्यस्य यजतिपदस्यानुवाजस्यतिरिक्तरूपविशेषपरत्व-मेवेति पर्युदासवाक्यस्योपसंहारवाक्याच्च कश्चाद्विशेष इत्याशयः । तन्मात्रंति । सामान्यशास्त्रस्य विशेषे संकोच उपसंहारवाक्यात्पर्युदासवाक्याच्च भवतीति द्वयोः प्रयोजनं तुल्यमेव तथाप्युपसंहारवाक्य उपसंहार्यमाणमात्रे संकोचः पर्युदासवाक्ये तु पर्युदास्यमानेनरमाश्रे संकोच इत्येवं संकोचप्रदर्शकरूपमुभयत्र भिन्नमिति तयोर्भेदः । उपसंहार्यमाण आश्रेयः पुरोडाशः । तत्रैव सामान्य-शास्त्रप्राप्तं चतुर्धाकरणं नियमितम् । पर्युदास्यमानस्यनुवाजः । तत्रैव सामान्य-शास्त्रप्राप्तो येयजामहमी नियमित इति न । किं तु तदितरत्रैव स नियमित इत्याशयः । केचित्तु । न्यायसुधाकाराः । अन्ये । पार्थसारथिभिन्नाः । अयं भावः— उपसंहारबोधकं वाक्यमुपसंहारशब्देनोच्यते । पर्युदासबोधकं वाक्यं च पर्यु-दासशब्देनोच्यते । उपसंहारश्च विधेर्व्यापारविशेषः । पर्युदासश्च धात्वादिभि-नञः संबन्धः । व्यापारः संबन्धश्चेत्येता मिथः स्वरूपतां भिन्नावेचेत्ययं भिन्नस्वरूपयोः कथं प्रयोजनसाम्यमात्रेणैक्यमाशङ्क्यते । एवार्थभेदे हि स्वरूपभेदाधीनो न तु प्रयोजनभेदार्थिनः । अग्न्युत्पादकत्वेन मिथः सदृशानां तुणारणिमणीनामेक्यप्रसङ्ग इति ।

न च अत्र तन्मात्रसंकोचाभावाच्चोपसंहार इति वाच्यम् । तन्मात्र-
संकोचः इति कोऽर्थः । आग्नेयमात्रे संकोचो वा सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे
संकोचो वा । आद्येऽनारभ्यार्थात्साम्यदशस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थेन वाक्ये-
नोपसंहारो न स्यात् । आग्नेयसंकोचाभावात् । द्वितीये चतुर्धाकरणस्य पुरोडाश-
मात्रे प्राप्तस्याग्नेये संकोचवदनुयाजाननुयाजसाधारण्येन प्राप्तस्याननुयाजेपु
संकोचादुपसंहारः स्यादेव ।

एतावांस्तु विशेषः । आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयादयो विशेषाः स्वप-
दोपस्थिताः । प्रकृते तु पर्युदासेन तस्योपस्थितिरिति । उपसंहारन्यायस्त्व
विशिष्ट एव । यच्च तदन्यमात्रसंकोचनार्थत्वात्पर्युदासस्येति । तन्न । नेक्षेते-
त्यत्र सत्यपि पर्युदासे संकोचाभावात् । नक्षत्र सामान्ये प्राप्तं तदन्यमात्रे
संकोच्यते । संकल्पमात्रविधानादित्युक्तमित्यास्तां तावत् । तत्सिद्धं नानुयाजे-
ष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणमिति ।

यत्र तु स आश्रयितुं न शक्यते तत्र तत्प्रसक्तावपि निषेध एवाश्रीयते ।
यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र । अत्र ह्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति

वाच्योपसंहारयोः सत्यपि न तयोरेक्यं सिध्यति । अथ न्यायसुधाकृन्म-
तानुसारेण नानुयाजवाक्ये उपसंहारो नैव संभवतीति यदुक्तं (पृ. २६१।४)
तदाक्षिप्य समाधत्ते-नचात्रेत्यादिना ।

कोर्थ इति । आग्नेयं चतुर्थेऽनुदाहरणं पुरस्कृत्य तन्मात्रसंकोचार्थत्वाद्-
उपसंहारस्येत्युक्तम् । तत्रत्यस्तच्छब्दः प्रकृतोपसंहारोदाहरणस्थाग्नेयमात्रं
विशेषं परामृशत्यथवा सर्वोदाहरणस्थान्सर्वास्तत्तद्विशेषानिति संशयः ।

साम्यदशस्येति । इदमुपसंहारस्योदाहरणान्तरम् । प्रसङ्गतः प्रागुपपादि-
तमेतत् (पृ. १२१-४) । अत्र मित्रविन्दादिषु संकोचो न त्वाग्नेय इत्येव-
माग्नेयव्यतिरिक्तेषु सर्वेषुदाहरणेष्वप्यतिः स्यादिति भावः । अननुयाजेष्विति ।
नत्रनुयाजशब्दाभ्यां संभूयानुयाजव्यतिरिक्तरूपविशेषस्याभिधानात्तादृशविशे-
षस्य तन्मात्रेत्यत्रत्यतच्छब्देनाग्नेयवत्परामर्शादुपसंहारः स्यादेवेति भावः ।
स्वपदोपस्थिता इति । स्वरूपपरिचायकेन प्रातिस्विकरूपेणोपस्थिता इत्यर्थः ।
संकोचाभावादिति । तथा च सर्वेषु पर्युदासोदाहरणेषु न तदन्यमात्रसंकोचः
संभवतीति भावः । सः । पर्युदासः । तत्प्रसक्तावपि । विकल्पप्रसक्तावपि ।
नातिरात्र इति । यत्र विधिः सामान्याविषयः, नत्रषाटितवाक्यं तु विशेषविषयकं
तत्र नत्रर्थः पर्युदास इति तद्वाक्यं विधेरेव वाक्यशेषभूतं भवति । यत्र तु विधि-

नात्यप्राप्तमनिरात्रे षोडशिमहण प्रतिषिध्यत इति विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पप्रस-
क्तमपि पर्युदासो नाधीयतेऽनन्तरत्वात् । यद्यत्र ननः षोडशिमहणे सवन्ध
न्याधिकारवे तदाऽनिरात्रे षोडशि परिमिक गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात् । तत्र
चातिरात्रे षोडशिन गृह्णातीति प्रत्यक्षमिषिविरोधः । अत एवातिरात्रपदेन न
नन मवन्धः । अनिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षमिषिविरोधात् ।

अतथात्र पर्युदासस्यानुपपत्तेर्निमित्त एव स्वीक्रियते । विकल्पोऽपि स्वीक्रि-
यतेऽनन्यगतेः । अत्रैतत्सिद्धम्—यत्र तस्य प्रतमित्याद्युपक्रम विकल्प-
प्रसक्तिर नास्ति तत्र प्रतिषेधः । यथा न कलत्र भक्षयेदिति । यत्र वा विकल्प
प्रसक्तावपि पर्युदास आश्रितु न शक्यते तत्र प्रतिषेधः । यथा नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णातीति ।

विंशपादविषयः, नत्रपादितयावयमापे तद्विशेषविषयकमेव यथा ज्यातिहामस्य
संस्थापिशपेतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति नातिरात्र षोडशिन गृह्णातीति । अत्र
नञर्थ प्रतिषेधः । पर्युदासासम्भवात् । पर्युदासे हि भावनातिरिक्ते नञर्थो-
न्यया वाच्यः । यथा नानुयाजति पर्युदासेन यजति तु येयजामहामिति विधे
रनुयाजमतिरिक्तयोगे इति सकोचः कृतस्तयात्रातिरात्रपदेन नञः सवन्ध
तिरात्र इति विधेर्नातिरात्र इति पर्युदासेनातिरात्रभिन्नोतिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीत्यर्थो वाच्यः । स च व्याहृतः । तथा षोडशिमहणे नञः सवन्धे षोड-
शिभिन्न षोडशिन गृह्णातीत्यर्थो वाच्यः । सोऽपि व्याहृत एव । अतोऽत्र भावना-
यामेव नञः सवन्ध इति प्रतिषेध एवात्र नञर्थः । विकल्पस्तिस्रमुपचिह्नस्तः ।
अमत्या तस्यात्र लोड्यस्यात् । विकल्पे च सिद्ध षोडशिमहणप्रतिषेधस्य
साफल्याय षोडशिमहणाऽऽरणेऽपि ऋषिसिद्धिरस्तीति कल्पनीयम् । षोडशि
महणविषेऽत्र साफल्याय षोडशिमहणे फलभूयस्य कल्पनीयामिति बोध्यम् ।
नन्यत्रास्तुनाम फलभूयस्यम् । परं तु षोडशिमहणपक्षे नातिरात्र इति निषे-
धात्तदनेन कलत्रभक्षण इवानर्थमाप्ति स्यादिति चेन्न । वैषम्यात् । न कलत्र
भक्षयादिःयादयो निषेधा निवर्तनामभिव्यक्त स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषे-
धस्य कलत्रभक्षणावरनयहेतुत्वमाक्षिपन्त पुरुष तता निवर्तयन्ति (पृ २४८
प ८) इत्युक्तम् । प्रकृते नातिरात्र इति वाक्यं तु तादृशोऽनर्थहेतुत्वाक्षेपा
दुल्लभः । अतिरात्रे षोडशिन गृह्णातीति विधिविरोधात् । विधयापि हि प्रवर्त-
नामभिव्यक्त स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादे अयसाधनत्वमाक्षि-
पन्त पुरुष तत्र प्रवर्तयन्ति (पृ २४८-प ९) इति प्राशुकमेव । एकस्थे
कत्रैकनैव रूपेण श्रेय साधनत्वमनर्थसाधनत्व च विकृद्धम् । अत एव चात्र
निषिध्यमानस्य ऋतुवेकत्वावहत्वमप्याक्षेपः न शक्यते । षोडशिमहणविधि-

एतावांस्तु विशेषः । यत्र विकल्पापादकः प्रतिषेधः तत्र प्रतिषिध्य-
मानस्य नानर्थहेतुत्वम् । उभयोरपि विधिप्रतिषेधयोः कृत्वर्थत्वात् । यत्र तु
न विकल्पः प्रसज्यते प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमान-
स्यानर्थहेतुत्वम् । यथा कलञ्जभक्षणस्य ।

दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिषु तु दानहोमादीनां शास्त्रप्राप्ता-
वपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् कृत्वर्थत्वेन च प्रतिषेधानुत्पत्त्यर्थत्वाभावेन विक-
ल्पाप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहेतुत्वम् । रागप्राप्त्यभावात् । रागतः प्राप्तस्यापि

विरोधस्य तादृक्स्थ्यात् । तथा चात्र विधिनिषेधयोरविरोधो यथा ह्यास्तयैव
कञ्चिदर्थ आक्षेप्यो विधिना स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेधेन च स्वनिवर्तकत्व-
निर्वाहार्थम् । विधिप्रतिषेधो चात्र द्वावापि कृत्वर्थः । तथा च विहितस्य
षोडशिमहणस्याभावेऽपि यज्ञस्य नाङ्गवैकल्यमित्यर्थो निषेधेनाक्षिप्यते । तेनैव
रूपेणात्र निषेधः षोडशिमहणाच्चिवर्तयति । विधिना च फलभूयस्त्वमाक्षिप्यते ।
तेनैव च रूपेणात्र विधिः षोडशिमहणे प्रवर्तयति । तदुक्तमाभिपुक्तैर्नैकैकल्लिपे-
ष्यन्नुपानिष्टो घर्माधिक्यफलक इति । एवं च रागप्राप्तस्य पुरुषार्थतया
निषेधे प्रतिपादिते निषेधेन तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमाक्षिप्यते नान्यत्र
शास्त्रप्राप्तस्य कृत्वर्थतया निषेधे । नापि रागप्राप्तस्य कृत्वर्थतया निषेधे । तत्र
तु निषिध्यमानस्य क्रतुवैकल्यावहृत्यमाक्षिप्यते । यत्र च निषेधद्वयं तत्रोभय-
मपि । यथानुतवद्वनस्य पुरुषार्थतया निषेध एकः कृत्वर्थश्चापरः । तथा च
कृतावनूतवद्वने कृते सति तत्रानर्थप्राप्तिः क्रतुवैकल्यं च । अत्रेदं बोध्यम् ।
यक्षे पञ्चालम्भविधानाच्च हिंस्यादिति निषेधस्य यामीषपशुव्यतिरिक्ताविषयार्थं
कल्प्यते । किंतु तत्र यदि कृत्वर्थतया निषिध्यमानस्य कस्यचिदाचरणं स्याच्चेन्न
तत्र केवलं क्रतुवैकल्यमपि तु पशुहिंसातोऽनर्थोवाप्तिरपीति ।

• एवं विकल्पापादकप्रतिषेधस्थले निषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वमित्युपपाद्य
विकल्पानापादकप्रतिषेधस्थलेऽपि निषेधस्य कृत्वर्थत्वे निषिध्यमानस्य
नानर्थहेतुत्वमित्युपपादयति—दीक्षित इति । दानं होमश्च पुरुषार्थतया विधीयते ।
स च विधिर्यज्ञादन्यत्र चरितार्थः । यज्ञाङ्गं दीक्षणादानं तु दीक्षासमाप्त्य-
नन्तरं क्रियते । परं तु यज्ञारम्भे दीक्षाग्रहणानन्तरं दीक्षासमाप्तेः पूर्वं दानस्य
होमस्य च इतरकाल इव पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्य कृत्वर्थत्वेन निषेधः क्रियते ।
तुल्यार्थत्वाभावेनेति । न च षोडशिमहणे फलभूयस्त्वात्कथं ग्रहणाग्रहणयो-
स्तत्र तुल्यार्थत्वमिति वाच्यम् । यज्ञप्रकरणे समाम्नातयोर्महणाग्रहणयोर्मयो-
रपि प्रकरणात्कृत्वर्थत्वेन तुल्यार्थत्वाक्षतेः । विधेश्चरितार्थाय तत्रपाठिकी

कृत्यत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् कृतोर्विगुण्य नानर्थोत्पत्तिः । यथा स्वस्व्यु-
पगमनादिप्रतिषेधः । रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थ-
हेतुत्वमिति दिक् । तत्सिद्ध निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । एवं सर्वस्यापि
वेदस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तदेव यथा विध्यादीनामध्ययनाविध्युपात्तानां नान-
र्थक्यमेवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च
प्रयोजनाभावाल्लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यम् । ते चार्थवादा
द्विविधाः विधिशेषा निषेधशेषाश्च । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधि-
शेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता (तै. स. २।१।१) इत्यादीनामर्थवादानां
विधेयार्थस्तावक्तव्यपर्यवत्त्वम् ।

वर्हिषि रजतं न देयम् (तै. स. १।५।१।२) इत्यादिनिषेधशेषाणां
सोऽरोदीदित्यादीनामर्थवादानां तु निषेध्यनिन्दकतयेति । अतश्च लक्षणया

फलभूयस्त्यक्त्वनेति त्वन्यत् । फलभूयस्त्याक्त्वने तु बहुणाप्रवृत्तौ द्वे अपि
श्रुतिर्न निर्विशेत् । तद्विषये तूष्णीमेवावतिष्ठेतेति । कृत्यत्वेन प्रतिषेध इति ।
कृत्यार्था ये निषेधास्तथा नियतकत्वनिर्वाहस्य निषिध्यमानस्यानुष्ठानं ऋतुवैक-
ल्यावहमित्येव ऋतुवैकल्याक्षेपेणेव सिद्धत्वात्तत्रानर्थहेतुत्वाक्षेपे प्रमाणाभावा
विति भावः । एव सर्वस्यापीति । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थेयाद्वैक्येण पञ्चधा
विभक्तस्य सर्वविधस्यापि वेदस्यत्यर्थः । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधानां चतुर्णां
पुरुषार्थानुबन्धित्वं क्रमेण निरूपितम् । अर्थवादस्यापि प्रसङ्ग्यशान् पुरुषार्थ-
ानुबन्धित्वं प्रागुक्तमेव (पृ. १४) । सदर्भशुद्धयेवान्तरभेदनिरूपणाय चेदानीं
क्रमप्राप्ता अर्थवादा निरूपणीया इत्याह-प्रकृतमिति । वर्हिषीति । तैत्तिरीय
संहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाक इदमाश्रयते सारोदीयद्रोही-
चन्द्रस्य रुद्रत्वं यद्वृक्षशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतं हिरण्यम-
वक्षिण्यमश्रुजं हि यो वर्हिषि ददाति पुरास्य सवत्सराद्गृहं रुद्रन्ति तस्माद्
वर्हिषि न देयम् (तै. स. १।५।१) इति । अस्यार्थः । देवासुरयुद्धे प्रवृत्तेसुरेभ्यो-
पहतं मणिमुक्ताविकं धेष्टं वस्त्रं द्रव्यं रक्षणायाग्नौ निक्षिप्तम् । कदाचित्पराज
यश्चेदापद्येत तदुपयुज्येतेति तपामाशयः । लोमानिष्ठोऽग्निस्तद्गृहीत्वा पलायत ।
ततः पुण्यवशेन विजयिभिर्देवैरग्निमन्त्रिष्य दृष्टात्तद्गृहं गृहीतम् । ततः सोमिर-
रोदीत् । प्रसङ्गाद्गृहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्त-यतो रोदनं कृतवास्ततो
रुद्रस्य रुद्रत्वमिति । यद्वत् नरात्सकाशाद्विन्दुरशीयत भूमावपतत्तद्रजतं

प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च स्वसंनिधिपठितविधिनिषेधापेक्षितत्वात् स्वार्थप्रति-
पादेन प्रयोजनमलभमानैरर्थवादैर्विध्यते । तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शब्दभावनाया-
मितिकर्तव्यतात्वेन संवध्यते ।

परमप्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं वक्ष्यमाणार्थभावनाभाषिका लिङ्ग-
दिज्ञानकराणिका प्राशस्त्यज्ञानेतिकर्तव्यताका शाब्दी भावना लिङ्गत्वाशेनोच्यत
इति ।

ननु केयं शाब्दी भावना । उच्यते । पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार-
विशेषः । स एव विध्यर्थः । लिङ्गदिश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति नियमेन प्रतीतेः ।
यत्तु इष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तन्न । तथा सति इष्टसाधनमिति शब्दस्य विधि-
शब्दः पर्यायः स्यात् । न च पर्यायत्वं युज्यते । संध्योपासनं ते इष्टसाधनं
तस्मात्तत्त्वं कुर्विति सहप्रयोगात् । पर्यायाणां च सहप्रयोगाभावात् । अतश्च
व्यापारविशेष एव विध्यर्थः । स च लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । वेदे तु
पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्याय इत्युक्तम् ।

ननु लोके शब्दनिष्ठे प्रेरणापरपर्याये व्यापारे शब्दप्रयोगाभावेन शक्ति-

हिरण्यमभवेद्वज्रतरुपं धनममघत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वा-
प्रजतं हिरण्यमित्यविरुद्धम् । तस्याश्रुजत्वेन वक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्धाने
संवत्सराद्वर्गितनृगृहे किञ्चिद्वीदननिमित्तं भवति । तस्माद्वर्हिषि यज्ञे तन्न
व्यावृति तत्र भाष्यम् । स्वसंनिधिपठितेति । विधिर्हि पुरुषाणां प्रवृत्तये
विधेयार्थस्य प्राशस्त्यज्ञानमपेक्षते । तथा निषेधोऽपि पुरुषाणां निवृत्तये निषे-
धार्थस्याप्राशस्त्यज्ञानमपेक्षते ।

एवं पञ्चविधं वेदभागं प्रसक्तानुप्रसक्तविचारसहितं विस्तरेण निरूप्येदानीं
प्रेक्षावतामवधानाथ ग्रन्थारम्भोक्तं (६।२) स्मारयति-परमोति । वेदविभाग-
प्रदर्शनात्पूर्वमेव वक्तुं प्रस्तुतं यद्वाचनाद्वैविध्यं तदिदानीं निरूप्यते द्विविध-
भावनास्वरूपप्रदर्शनायोति भावः विध्यर्थ इति । विधिशब्दार्थ इत्यर्थः ।
संध्योपासनमिति । कुर्वित्यत्र विध्यर्थे लोटप्रत्ययः । विधिश्चेष्टसाधनत्वरूप
एव चेत्संध्योपासनं त इष्टसाधनमिति पूर्ववाक्ये तस्यैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिः
स्यात् । सा चात्र कैरपि नाङ्गीक्रियते । ननु लोक इति । अयमाशयः । यथा
लोके देवदत्तेन गामानयेत्युक्ते तद्वाक्यं श्रुत्वा सद्यो यज्ञदत्तेनानीतं पशु-
विशेषं दद्यात् तादृशव्यवहारेणार्थं पशुविशेषो गोशब्दस्यार्थ इत्येवं गोशब्दस्य

कत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् कर्तोर्विगुण्यं नानर्थोत्पत्तिः । यथा स्वस्त्यु-
पगमनादिप्रतिषेधः । रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थ-
हेतुत्वमिति दिक् । तत्सिद्धं निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । एवं सर्वस्यापि
वेदस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तदेवं यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नान-
र्थक्यमेवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च
प्रयोजनाभावाल्लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यम् । ते चार्थवादा
द्विविधाः विधिशेषा निषेधशेषाश्च । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधि-
शेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता (तै. सं. २।१।१) इत्यादीनामर्थवादानां
विधेयार्थस्तावक्तयार्थवत्त्वम् ।

वर्हिषि रजतं न देयम् (तै. सं. १।५।१।२) इत्यादिनिषेधशेषाणां
सोऽरोदीदित्यादीनामर्थवादानां तु निषेध्यनिन्दकतयेति । अतश्च लक्षणया

फलभूयस्त्वकल्पनेति त्वन्यत् । फलभूयस्त्वाकल्पने तु ग्रहणाग्रहणे द्वे अपि
श्रुतिर्न निर्विशेषः । तद्विषये तूष्णीमवायतिष्ठेतेति । कत्वर्थत्वेन प्रतिषेध इति ।
कत्वार्था ये निषेधास्तेषां निवर्तकत्वनिर्वाहस्य निषिध्यमानस्यानुष्ठानं ऋतुवैक-
ल्यावहमित्येवं ऋतुवैकल्याक्षेपेणैव सिद्धत्वात्तन्त्रानर्थहेतुत्वाक्षेपे प्रमाणाभावा-
दिति भावः । एवं सर्वस्यापीति । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवाद्गुणेण पञ्चधा-
विभक्तस्य सर्वविधस्यापि येदृशेत्यर्थः । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधानां चतुर्णां
पुरुषार्थानुबन्धित्वं क्रमेण निरूपितम् । अर्थवादस्यापि प्रसङ्गवशेन पुरुषार्था-
नुबन्धित्वं प्रागुक्तमेव (पृ. १४) । संवर्भशुद्धयेवान्तरभेदनिरूपणाय चेदानीं
क्रमप्राप्ता अर्थवादा निरूपणीया इत्याह-प्रकृतमिति । वर्हिषीति । तैत्तिरीय-
संहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाक इदमाध्यायते सोरोदीद्यदोदी-
च्छुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्चशीयत तद्रजतः हिरण्यममवत्तस्माद्रजतः हिरण्यम-
वक्षिण्यमश्रुजः हि यो वर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सरादगृहे रुद्रन्ति तस्माद्-
वर्हिषि न देयम् (तै. सं. १।५।१) इति । अस्यार्थः । देवासुरयुद्धे प्रवृत्तेसुरेभ्यो-
पहतं मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वस्तु देवे रक्षणायाग्रीं निक्षिप्तम् । कदाचित्पराज-
यश्चेदापद्येत तदुपयुज्येतेति तेषामाशयः । लोमाविष्टोऽग्निस्तद्गृहीत्वा पलायत ।
ततः पुण्यवशेन विजयिभिर्देवैराग्निमन्विष्य दृष्टात्तद्वनं गृहीतम् । ततः सोमिर-
रोदीत् । प्रसङ्गादुपशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते-यतो रोदनं कृतयास्ततो
रुद्रस्य रुद्रत्वमिति । यदशु नेत्रात्सकाशाद्विन्दुरशीयत भूमायपतत्तद्रजतं

प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना । स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तनासामान्यमेव विशिष्टशब्दवाच्यमिति कल्पयति । एवं च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण । तथैव शक्तिग्रहात् । विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव ।

एवं च वैदिकलिङ्गादिश्रवणेऽपि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते । तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापार इति कल्प्यते । अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शब्दी भावना । सैव च प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः इति । अयमेव चार्थः—

‘अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः’

(त. वा. २।१।१)

जन्यत्वेनुमिते तादृशप्रवर्तनाज्ञानस्य किं कारणमित्यालोचने गामानयेति वेदवृत्तवाक्यमेव तत्कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति । गामानयेति वाक्यश्रवणे प्रवर्तनाज्ञानमित्यन्वयः । तादृशवाक्यश्रवणात्प्राक्प्रवर्तनाज्ञानाभाव इति व्यतिरेकः । यतश्च गामानयेति प्रयोजकवेदवृत्तवाक्याद्यशब्दस्य प्रवर्तनाज्ञानं जायते ततस्तादृशवाक्यघटकस्य कस्यचित्प्रवर्तनारूपेण शक्तिः सिद्धा भवति । सा चानयेत्यत्रत्यविधिप्रत्ययस्यैव । विधिप्रत्ययस्योद्भावे तत्स्थाने प्रत्ययान्तरस्यावापे गामानयत् इति वाक्यमुच्चार्यते चेत्तत्र प्रबुध्यदर्शनेन प्रवर्तनाज्ञानस्याभावात् । आवापः संग्रहः । उद्भापस्त्यागः । तथा च प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनायां विधिप्रत्ययस्य शक्तिर्लोकतोऽपि सिद्धा भवतीति सिद्धम् । शाब्दभावनात्वेन विशेषरूपेण तु शक्तिर्न लोकतः सिध्यति । शाब्दभावनायां लोके अदर्शनात् । नैव चेप्यते । यतो लोके दृश्यमानं यत्प्रवर्तनाविशेषरूपं प्रैषाध्येषणादि तेनापि रूपेण न विधिप्रत्ययस्य शक्तिः । प्रैषत्वेन शक्तौ कल्पितायामध्येषणायां व्यभिचारः स्यात् । अध्येषणात्वेन शक्तौ प्रैषे व्यभिचारः स्यात् । यथा शुक्लगवानवने दृष्टेऽपि न गोषदस्य शुक्लगोत्वेन विशेषरूपेण शक्तिः । व्यवहारदर्शने बालस्य कुक्षौ सद्य आकृत्योऽपि शुक्लांशः पश्चाद्वाच्यमिच्छायां शक्यादप्यस्यते तद्वत् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रैषः । गुर्वादेराध्यस्य प्रवर्तनाध्येषणा । लक्षणयैवेति । गामानय स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लोके वेदे वा प्रवर्तनायां विशेषरूपेण प्रतीतिः शाब्दबोधे विवक्षिता चेत्सा लक्षणयैव साधनीयेति भावः । अभिधाभावनामिति । अभिधाया

ग्रहाभावात्कथं तस्य विधिश्चन्दात्रतिपत्तिरिति चेत्—सत्यमेतत् । तथापि बालस्तावत्स्तन्यदानादौ स्वकृतरोदनादिजनितमातृप्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वावधारणात्सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनी प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्य तत्कारणत्वेन तस्य प्रवर्तनाज्ञानमनुमिमीते ।

यद्यपि भोजनादौ स्वप्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वावधारणात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि तत्पूर्वकत्वाध्यवसानं युक्तम् । तथाप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमातृप्रवृत्तौ दर्शनेन प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्तत्कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्यैवाध्यवसानम् ।

तच्च प्रवर्तनाज्ञानमन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकवाक्यजन्यमित्यवधारयति । तत्र चावापोद्धापाभ्यां प्रवर्तनायां विधिशक्तिमवधारयति ।

शक्तिमवधारयति बालस्तथा शब्दभावनात्वेनाभिमतो वैविकशब्दनिष्ठः प्रेरणारूपः प्रकल्पितो योर्यस्तत्र विधिशब्दस्य शक्तिर्व्यवहारतो ज्ञातुं न शक्यते । व्यवहारे प्रेरणायाः पुरुषनिष्ठत्वेनेव दर्शनादिति । समाधत्ते—तथापीति । अयं भावः । विधिशब्दस्य लिङादिप्रत्ययस्य वा या शब्दभावनायां शक्तिः सा न शाब्दभावनात्वेन विशेषरूपेण । किंतु प्रवर्तनात्वेन सामान्यरूपेण । शाब्दभावना हि प्रवर्तनाविशेषः । प्रवर्तनात्वेन सामान्यरूपेण प्रवर्तनायां या विधि-शब्दस्य लिङादिप्रत्ययस्य च शक्तिः सा श्लोकव्यवहारतोऽवगन्तुं शक्यत एवेति । तद्वाह—बालस्तावदिति । उदन्तं बालं दृष्ट्वा तदभिप्रायं प्रकल्प्य तेन प्रेरिता माता बालस्य स्तन्यं ददाति । एवमनुभवन्बालः स्वकृतरोदनेन स्वाभिप्रायं ज्ञातयत्या मातुः स्तन्यदाने प्रवृत्तिरिति प्रकल्पयति । सा च तस्याः प्रवृत्तिर्यस्याः प्रेरणाया ज्ञानेनाभूत्सा प्रवर्तना मदभिप्राय एवेति च मनसि निश्चिनोति । एवं संस्कृतान्तःकरणो बालो गामानयेति देवदत्तवाक्यश्रवणानन्तरं गद्यानयने जायमाना यज्ञदत्तप्रवृत्तिरपि प्रवर्तनाज्ञानजन्येत्यनुमिनोति । नन्विदमनुमानमयुक्तम् । या या प्रवृत्तिः सा सा प्रवर्तनाज्ञानजन्येति नियमाभावात् । कुतश्चा ज्ञायमानायां भोजनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वाभावेन दृग्भिचारात् । या या प्रवृत्तिः सा सेष्टसाधनत्वज्ञानजन्येति तु व्याप्ति संभयतीतीष्टसाधनत्वज्ञानजन्यत्वस्यानुमानं स्यान्नाम, न तु प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्यानुमानमिति चेन्न । या या परप्रेरिता प्रवृत्तिः सा सा प्रवर्तनाज्ञानजन्येति नियमस्याव्यभिचारेणोक्तानुमानस्य युस्थत्वात् । गद्यानयने जायमानाया यज्ञदत्तप्रवृत्तेर्गामानयेति देवदत्तवाक्यश्रवणानन्तरभावित्वेन परप्रेरितप्रवृत्तित्वनिश्चयात् । रोदनश्रवणसमनन्तरभाविमातृप्रवृत्तिवत् । एवं यज्ञदत्तप्रवृत्तेः प्रवर्तनाज्ञान-

प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना । स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तनासामान्यमेव विशिष्टशब्दवाच्यमिति कल्पयति । एवं च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण । तथैव शक्तिग्रहात् । विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव ।

एवं च वैदिकलिङ्गादिश्रवणेऽपि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते । तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापार इति कल्प्यते । अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शाब्दी भावना । सैव च प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः इति । अयमेव चार्थः—

‘अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः’

(त. वा. २।१।१)

जन्यत्वेमुमिते तादृशप्रवर्तनाज्ञानस्य किं कारणमित्यालोचने गामानयेति देयदत्तवाक्यमेव तत्कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति । गामानयेति वाक्यश्रवणे प्रवर्तनाज्ञानमित्यन्वयः । तादृशवाक्यश्रवणात्प्राक्प्रवर्तनाज्ञानाभाव इति व्यतिरेकः । यतश्च गामानयेति प्रयोजकदेवदत्तवाक्याद्यद्वत्तस्य प्रवर्तनाज्ञानं जायते ततस्तादृशवाक्यघटकस्य कस्यचित्प्रवर्तनारूपेण शक्तिः सिद्धा भवति । सा चानयेत्यत्रत्यविधिप्रत्ययस्यैव । विधिप्रत्ययस्योद्भाषे तत्स्थाने प्रत्ययान्तरस्यावापे गामानयत् इति वाक्यमुच्चार्यते चेत्तत्र प्रवृत्त्यवर्तनेन प्रवर्तनाज्ञानस्याभावात् । आवापः संग्रहः । उद्भाषस्त्यागः । तथा च प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनायां विधिप्रत्ययस्य शक्तिर्लोकतोपि सिद्धा भवतीति सिद्धम् । शाब्दभावनानात्वेन विशेषरूपेण तु शक्तिर्न लोकतः सिध्यति । शाब्दभावनानाया लोके अवर्तनात् । नैव चेप्यते । यतो लोके ह्यस्यमानं यत्प्रवर्तनाविशेषरूपं प्रैषाध्येपणादि तेनापि रूपेण न विधिप्रत्ययस्य शक्तिः । प्रैषत्वेन शक्तौ कल्पितायामध्येपणायां व्यभिचारः स्यात् । अध्येपणात्वेन शक्तौ प्रैषे व्यभिचारः स्यात् । यथा शुकुगवानयने द्वेष्टेपि न गोपदस्य शुकुगोत्वेन विशेषरूपेण शक्तिः । व्यवहारदर्शने बालस्य बुद्धौ सद्य आरूढोपि शुक्रांशः पद्माद्यभ्यिचारदर्शनेन शक्यादपसार्यते तद्वत् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषः । गुर्वादेराध्यस्य प्रवर्तनाध्येपणा । लक्षणयैवेति । गामानय स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लोके यदे वा प्रवर्तनाया विशेषरूपेण प्रतीतिः शाब्दोद्भाषे विवक्षिता चेत्सा लक्षणयैव साधनीयेति भावः । अभिधाभावनामिति । अभिधाया

इति वार्तिकस्य । अभिधीयते अनेनेति व्युत्पत्त्याऽभिधाशब्देन विधिशब्द उच्यते । तद्व्यापारात्मिका भावना लिङादिवाच्येति केचिदाचार्याः ।

अन्ये त्वाहुः । सत्यं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः । तथैव शक्तिग्रहात् । प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना । अपौरुषेये च वेदे प्रेपादेरसंभवात्कश्चित्पुरुष-प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनीयः । विधिशब्दाभिधेयप्रवर्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात् । तत्र कोऽसौ व्यापारविशेष इत्यपेक्षया धात्वर्थ-गतं समीहितसाधनत्वमेवेति कल्प्यते । तस्यापि प्रवृत्त्यनुकूलत्वात् । सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्तते । अन्यप्रेरितो यदीष्टसाधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्तते ।

भावनोति पट्टीतपुरुषः । अभिधाशब्दः करणसाधनः शब्दपर्यायः । तन्निष्ठा भावना वैदिकशब्दनिष्ठत्वेन प्रकल्पितः कश्चित्प्रवर्तनाविशेषरूपो व्यापारः । लोके लिङादिप्रत्यया प्रवर्तनात्वेव सामान्यरूपेण प्रेपादिरूपां प्रवर्तनां यदन्ति । वेदे तु प्रेपाद्यपेक्षयान्यामेव काचिच्छब्दभावनां लिङादय आहु-रित्यर्थः । केचिदाचार्याः । न्यायसुधाकाराः ।

अत्र पार्थसारथिमिथ्याणां मत प्रदर्शयति—अन्ये त्वाहुरित्यादिना प्रवर्तनामिति (५ २७४-२) इत्यन्तेन । न्यायसुधाकृदुक्तेयं याचानंशः पार्थ सारथिमिश्राणां संमतस्तमावौ सत्यमित्यादिना प्रदर्श्य तत्र विशेषं दर्शयति—धात्वर्थगतमिति । यजेतेत्यत्र प्रवर्तनाविशेषः क इत्यपेक्षया शब्दनिष्ठः कश्चि-वर्थो लोकाप्रसिद्ध-कल्पनीयस्तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं च कल्पनीयमिति गोरवम् । तदपेक्षया धात्वर्थे यागे इष्टसाधनत्व विद्यते । इष्टसाधनत्वस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वं लोकतोयगम्यते चेत्ययमिष्टसाधनतैवान्न प्रवर्तनाविषय इत्यङ्गीकार लाघव भवति । ज्ञात्वेति । ज्ञात्वेत्यर्थः । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते इति न्यायः । तत्र परंप्रेरणां विनैव यो भोजनादो तृप्त्याद्यर्थं प्रवर्तते तत्र समीहित-साधनत्वज्ञानमस्त्येवेति निर्दिष्टम् । भुक्श्चेत्येवमन्येन प्रेरितोपि समीहित-तृप्तिसाधनताज्ञानेनैव प्रवर्तते । यत्रापि परंप्रेरणया प्रवर्तमान स्वसमीहित-विशेषं किञ्चिज् जानाति तत्रापि यतोय मां प्रेरयति तताञ्च मदिष्ट किञ्चित्स्या-देवेति प्रकल्प्यैव प्रवर्तते । क्वचिच्च प्रकंप्रीतिसंपादनमर्पाष्ट भवति । अनेन प्रेरितोहं यदि तथा न करोमि तर्ह्यस्याप्रीतिः स्यादेताद्यतापि प्रवृत्तिर्हस्यते । सर्वथापि समीहितसाधनताज्ञान सर्वत्रैव सिद्ध भवति । तदाह—अन्यप्रेरित इति । ननु यजेतेत्यत्र प्रवर्तनाविशेष कश्चिल्लोकविलक्षणः स्वीकार्य एव । स

स्वतन्त्रप्रेरणावादेऽपि तदाक्षिप्तसमीहितसाधनताज्ञानं स्वीक्रियत एव । अन्यथा विधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । अतश्चावश्यकत्वात्समीहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः । एवं च विधिशब्दस्यान्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लोकसिद्धं सिद्धं भवति ।

किंच शब्दे एको व्यापारः सन्दाद्यतिरिक्तः कल्पनीयः । तस्य च स्वप्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनावलम्बस्य प्रवर्तनात्वेन रूपेण ज्ञातस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं शब्दस्य च परनिष्ठव्यापारज्ञापकत्वेन कलम्बस्य स्वनिष्ठव्यापार-
बोधकत्वं विधेश्च प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वमिति

च पूर्वमते शब्दनिष्ठो व्यापारो नृहीतः । एतन्मते त्विष्टसाधनतारूपो गृह्यत इति सममेवेत्यत आह—स्वतन्त्रेति । प्रेरणा प्रवर्तनेति पर्यायः । लोके प्रेरणा-
भ्येपणादिरूपा ये प्रेरणाभेदा दृश्यन्ते तदपेक्षया स्वतन्त्रैवेयं वैदिकशब्दनिष्ठ-
व्यापारविशेषरूपा प्रेरणोति ये न्यायसुधाकारा मन्वन्ते तन्मतेपि इष्टसाधन-
त्वज्ञानं प्रवृत्तौ प्रेरणायाः सहकारिकारणत्वेनावश्यं कल्पनीयमेव । अन्यथा
विधिशक्तेनापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति विधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । तथा च पूर्वमते
प्रवृत्तिकारणीभूतस्य प्रवर्तनाविशेषस्य सहायत्वेनावश्यं कल्पनीया येष्टसाध-
नतामतिः सास्माभिः प्रवर्तनाविशेष इति मत्वा प्रवृत्तिकारणत्वेन स्वीक्रियते ।
सहायत्वेन तत्कल्पना च भास्तिव्यपरं लाघवमिति भावः । एवं चेति । विधि-
बोधको लिङादिप्रत्ययो विधिशब्दः । स च लोके भुञ्जीतेत्यादौ सर्वत्रैव यं
प्रेषादिरूपं प्रवर्तनाविशेषं बोधयति स न क्वापि लिङादिप्रत्ययानिष्ठः । किंतु
प्रेरकवैयव्यत्तानिनिष्ठः । तथा च लोकव्यवहारानुसारेणान्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वं
लिङादिप्रत्ययस्य सिद्धं भवति । तथा च वेदे यजेतेत्यादौ लोकविरुद्धं
स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लिङादिप्रत्ययस्य कल्पयितुं न शक्यत इति भावः ।

दूषणान्तरमाह -- किंच शब्द इति । अयं भावः । शब्दे यजेत-
त्येतदुपलक्षितलिङादिप्रत्ययः । तत्र यो व्यापारो न दृश्यते स यजमानस्य
यागादौ प्रवृत्त्युत्पादनाय कल्पनीय इत्येकं गौरवम् । प्रवृत्त्युत्पादको व्यापारश्च
स्पन्दरूपः । स्पन्दश्चलनम् । यथा वायुगतः स्पन्दः पर्णवौ प्रपृत्तिमुत्पादयति ।
तथा च शब्दे कल्प्यमानो व्यापारो यदि स्पन्दः कल्प्येत तर्हि तस्य प्रवृत्त्यु-
त्पादनसामर्थ्यं नैसर्गिकं स्यात् । परंतु शब्दस्य मीमांसकैर्व्यापकत्वाद्धीकारा-
द्व्यापके चाकाशादौ स्पन्दस्यासंभवात्स्पन्दातिरिक्तः, एव कल्पनीयो भवति ।
स्पन्दातिरिक्ते व्यापारे च प्रवृत्त्युत्पादनसामर्थ्यं न दृष्टमित्यतोत्र कल्पिते
शब्दनिष्ठे व्यापारे तादृशं सामर्थ्यं कल्पनीयमिति द्वितीयं गौरवम् । प्रेरणा

कल्पनाद्वरमावश्यकस्यैव समीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन कल्पस्य प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थत्वकल्पनम् । लाघवात् । अन्यनिष्ठत्वाच्च ।

न च विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं समीहितसाधनत्वकल्पनात्प्रेरणानभिधाने च विधेः प्रवर्तकत्वाभावाद्भात्वर्थस्य च समीहितसाधनत्वकल्पकमेव नास्तीति वाच्यम् । प्रवर्तनाभिधानेनैव तन्मतेऽपि विधेः प्रवर्तकत्वाद्विध्यमिहितस्य च प्रवर्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात्समीहितसाधनत्वाक्षेपकत्वात् ।

विना स्वतो जायमाना प्रवृत्तिः स्वप्रवृत्तिः । परप्रेरणया जायमाना प्रवृत्तिः परार्थीनप्रवृत्तिः । द्विविधायामपि प्रवृत्तौ प्रवृत्त्याश्रय प्रवृत्तिहेतुभूता चलनक्रिया दृश्यते । चलनातिरिक्तो व्यापारः प्रवृत्तिहेतुत्वेन न दृश्यत इति तस्य तादृश सामर्थ्यमपि कल्पनीयं भवतीति । अन्यच्च लोक लिङादि प्रत्ययप्रयोजकनिष्ठ प्रेपादिरूप व्यापार बोधयति । यजेतत्यादौ वदे तद्वेलक्षण्येन लिङादिप्रत्ययः स्थानिष्ठव्यापारस्यैव बाधक इति कल्पनीयमिति तृतीय गौरवम् । तथा प्रवृत्तौ, साधनीयाया प्ररणाया साहाय्यत्वेन धात्वर्थस्येष्टसाधनत्व च कल्पनीयमिति चतुर्थ गौरवमित्येव गौरवपरपरा इरुद्धरा भवति । तदपेक्षया चष्टसाधनत्वरूप एव प्रवर्तनाविशेषा लिङादिप्रत्ययबाध्य इति कल्पनाया लाघव भवति । यतोऽत्र पूर्वोक्तकल्पनाचतुष्टयमध्ये एकमेष्टसाधनत्वप्रकल्पना क्रियते । पूर्वमते प्रवर्तनाविधायस्य सहाय्यत्वेनेतन्मते च प्रवर्तनाविशेषत्वमैव तत्कल्पनमित्यन्यत् । परं त्याग्य कल्पनाऽयं सुतरामनायकप्रकम् । समीहितसाधनत्वस्यावश्यकत्वात् तनेष सिद्धो न प्रथमा शब्दनिष्ठव्यापारकल्पना । समीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन लाफे कल्पसत्त्वाच्च द्वितीया । लिङादिप्रत्ययस्य धात्वर्थगतसमीहितसाधनत्वबोधकत्वाच्च स्थानिष्ठव्यापारबोधकत्वरूपा तृतीया कल्पनेति । न च विधिरिति । अयं शङ्काशयः । लिङादिप्रत्ययरूपे शब्दे कथनापूर्वा व्यापारविशेषः प्रवर्तनात्वेन मया कल्पित इति सत्यम् । परं तु तादृशप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं तद्वलाद्वय यागे इष्टसाधनत्व कल्पितं भवति । शब्दे तादृश व्यापारविशेषमनङ्गीकुर्वतो भवतो मते तु यागे यदिष्टसाधनत्व कल्प्यते तादृश्यं वलात्कल्प्यत । नहि यागे स्वर्गादि साधनत्व लोक कचिद्दृष्टचरं भवति । तथा च यागे इष्टसाधनत्वमपूर्वं कल्पनीयं तस्य लिङादिप्रत्ययबाध्यत्व च कल्पनीयं भवतीति कल्पनाद्वयं भवत्यवेति । समाधत्त—प्रवर्तनाति । अयं मात्र । यथा शङ्कामते शब्दनिष्ठ कथन व्यापारविशेष प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण लिङादिप्रत्ययवाच्यं कल्प्यत तथा सिद्धान्तिमठपि धात्वर्थगतमिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रत्यय

न चेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे संध्योपासनं ते इष्टसाधनं तत्त्वं कुर्विति सहप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानभिधानात् । प्रवर्तनात्वेन रूपेणाभिधानात् । सामान्यशब्दस्य च विशेषशब्देन दृष्टः सहप्रयोगः पाश्चात्तराजो दुपद इत्यादौ । तस्मात्समीहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः सैव च तेन रूपेण शब्देनैवाभिधीयत इति शान्दी भावना ।

उक्तवार्तिकस्यापि अयमेवाभिप्रायः । अभिधीयते साऽभिधा समीहित-साधनता । सैव प्रवर्तनात्वेनाभिहिता पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावना । तां लिङादय आहुरिति । यथाहुः—

वाच्यम् । शङ्ककमते प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं धात्वर्थं इष्टसाधनत्वं कल्पितम् । सिद्धान्तिमते तु प्रवर्तनासामान्यस्य विशेषं विना पर्यवसानाभावेन प्रवर्तना-विशेषरूपप्रदर्शनार्थं कल्पितम् । शङ्ककमतेपि शब्दनिष्ठप्रवर्तनाया विशेषरूपं किञ्चित्कल्पनीयमेव । प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं तु न सिद्धान्तिमते किञ्चित्कल्पनीयं भवतीति लाघवमेव । इष्टसाधनत्वरूपायाः प्रवर्तनायाः स्वत एव प्रवर्तकत्वस्य लोकतोवगमात् ।

अथ शब्दनिष्ठव्यापारविशेषयादिना न च पर्यायत्वम् (२६७।१०) इत्या-विना यदुक्तं तदाक्षिप्य खण्डयति—न चेष्टसाधनत्वेत्यादिना । विधिनेति । विधिबोधकेन वैविक्लिङाविप्रत्ययनेत्यर्थः । सत्य चेति । प्रवर्तनाविशेषरूपेष्ट-साधनतैव प्रवर्तनात्वेन सामान्यरूपेण लिङाविप्रत्ययेनैवाभिधीयते । अत्र शब्देनैवाभिधीयत इत्युक्तम् । शाब्दीत्येतच्छब्दस्य निरुक्तिर्वादिता । शब्देनाभिधीयते सा शान्दी न तु शब्दनिष्ठा शाब्दीति । यजेतेत्यत्र प्रवर्तनात्वेन सामा-न्यरूपेणेष्टसाधनत्वरूपविशेषार्थस्य शब्दे बोधे भानं विवक्षितम् । एतादृशं च भानमन्यत्र लक्षणया साध्यते । अत्र तु शक्येयं । शब्दशक्तिवैचिण्यात् । एतच्चात्र शब्देनैवेत्येवकारेण द्योतितम् । एतन्मूलकमेव चास्याः शाब्दीति नाम । अन्यथाप्या भावनाया अपि शब्देनाभिधानात्तस्या अपि शाब्दीत्वं स्यादित्याशय इति वदन्ति केचित् । उक्तवार्तिकस्येति । अभिधाभाषना-माहुरन्यामेव लिङादय इति वार्तिकेभिधाशब्दः कर्मसाधना न तु करण-साधनः । भावनाशब्दश्च कर्तृसाधनः । प्रवृत्तिं भावयति जनयतीति भावना । लोकं वा प्रेयणाध्येयणादिरूपा प्रवर्तना दृश्यते तत्रपक्षयान्यानेव कांचिद-भिधाभाषनां वेङ्गं लिङादय आहुरिति तदर्थः । यथाहुरिति । विधिविवेके मण्डनमिश्रा इति शेषः । इष्टानुपायस्याभिष्टसाधनता । तदपेक्षयान्यः कश्चि-

पुसां नेष्टम्युपायत्वाक्रियास्वन्यः प्रवर्तक ।

प्रवृत्तिहेतु धर्म च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥ (विधिविवेक) इति ।

तत्सिद्ध यजेतेत्यत्र लिङ्त्वाशेन शब्दी भावनोच्यत इति । आख्यात
त्वाशेनार्थी भावनोच्यते । ननु केयमर्थी भावना । कर्तृन्यापार इति चेन्न ।
यागादेरपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन
प्रत्ययार्थत्वाभावात्—इति चेत्—अत्राहुः । सत्यं न यागो भावना । किंतु स्वर्ग-
च्छाजनितो यागविषयो यः प्रयत्न स भावना । स एव चाख्यातशेनोच्यते ।
यजेतेत्याख्यातश्रवणे यागेन यजेतेति प्रतीतेर्जायमानत्वात् ।

यश्च प्रयत्नपूर्वक गमनादि करोति तस्मिन्देवदत्तो गमन करोतीति
करोतिप्रयोगदर्शनात् । वातादिना स्पन्दमाने तु नाय करोति किंतु वातादिनाऽ
स्य स्पन्दो जायत इति प्रयोगात् । करोत्यर्थस्तावत्प्रयत्न । करोतिसामानाधि-
करण्य चाख्याते दृश्यते । यजेत यागेन कुर्यात् षचति पाक करोति गच्छति
गमन करोतीति ।

अतश्च करोतिसामानाधिकरण्यात्प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वम् । न च
रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः । रथे यत्नाभावादिति वाच्यम् । चोद्भूतगत

तिरुयास्तु पुरुषाणां प्रवर्तको नास्ति । प्रवृत्तिहेतुभूत इष्टसाधनतारूपो या धर्म
स्त प्रवर्तना मनीषिणा वदन्तीत्यर्थः ।

प्रकृत्यर्थत्वेनेति । एव च तस्यान्यलभ्यत्वेन प्रत्ययार्थत्वाङ्गीकारो
लुचित इत्याशयः । यः प्रयत्न इति । यागः शरीरसाध्यो बाह्यव्यापारविशेषः ।
शरीरस्येन्द्रियाणां च प्रेरक मनः । स्वर्गादीच्छया प्रेरित मनः शरीरेन्द्रियाणि
प्रवर्तयति । निर्व्यापार च मनः सुषुप्तादिव न प्रेरक भवतीति शरीरसाध्य
बाह्यव्यापारान्पूर्व कश्चिन्मनोव्यापारः कल्पयितव्यः । स एव प्रयत्न इत्यु-
च्यते । स एव चात्रार्थी भावनेति व्यपदिश्यते । यत्प्रधातारभ्यमेव व्यापारोऽर्थः ।
यती प्रयत्ने इति धातुपाठः पठ्यते । यागेन यजेतेति । यागसाधनक स्वर्ग-
विषयको यत्नः इत्यर्थः । कृधातोर्ऽप्ययमर्थः इत्याह—यश्च प्रयत्नपूर्वकमिति ।
यजेत यागेनेति । यजेतस्यस्य विवरणं यागेन कुर्यादिति । यजेतेत्यत्र प्रकृति
प्रत्ययरूप भागद्वयम् । तत्र प्रकृतिभागस्य विवरणं यागनति । प्रत्ययभाग
स्याख्यातस्य विवरणं कुर्यादिति । अत आख्यातप्रत्ययस्य कृतिरर्थः सिध्यति ।
कृतिश्च प्रयत्नः । करोतिसामानाधिकरण्यं च करातिना सदैकार्थबोधकत्वम् ।
रथे यत्नाभावादिति । रथस्याचेतनत्वेन तत्र मानसव्यापारविशेषस्य यत्न-

प्रयत्नं रथे आरोप्य प्रयोगोपपत्तेः ।

यमन्तेऽप्यन्योत्पादनानुकूलं व्यापारसामान्यं भावना तन्मतेऽपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपलब्धे रथो गच्छतीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वमेवेति । अतश्च प्रयत्न एवार्थी भावना । यथाहुः—

प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थी भावना तु न शक्यते ।

वक्तुमाख्यातवाच्येह प्रस्तुतेत्युपरम्यते ॥ (न्यायसुधा) इति ।

अन्ये त्वाहुः । भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारस्तावद्भावना । यस्मिन्व्यापारे कृते करणं फलोत्पादनाय समर्थं भवति तादृशो व्यापार इति यावत् । स एव चाख्यातार्थः । कुठारेण छिनत्तीत्याख्यातश्रवणे हि भवत्येतादृशी मतिः कुठारेण तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारे कृते कुठारेण छेदनं भवतीति । एवं यजेत स्वर्गकाम इत्यस्यायमर्थः—यागेन तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारे कृते यागात्स्वर्गो भवतीति । स च व्यापारः क्वचिदुद्यमननिपातनादिः क्वचिद्वाग्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः कथंभावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण पश्चादवगम्यते ।

स्यासंभवादित्याशयः । प्रयोगोपपत्तेरिति । अन्ये त्व्याख्यातस्याख्यातत्वेनैकत्वसंख्यामात्रबोधकत्वं न तु यत्नार्थकत्वम् । वर्तमानकालस्तु लक्ष्मणादेशो नोच्यत एवेत्याहुः । यन्मतेपीति । चेतननिष्ठः प्रयत्नः । अचेतननिष्ठः स्पन्दः । तादृशोभयसाधारणमन्योत्पादानुकूलं व्यापारसामान्यमाख्यातार्थः । अन्युपदेन धात्वर्थ उच्यते । एतन्मतेपि रथो गच्छतीत्यब्रानुपपत्तिरस्त्येव । गमधात्वर्थोऽत्रोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः । स एव रथे दृश्यते न तु तदुत्पत्त्यनुकूलं व्यापारान्तरं तत्र किञ्चिद्दृश्यते । तथा चाख्यातार्थस्यानुपपत्तिरित्याख्यातस्याश्रयेण लक्षणा स्वीकर्तव्या भवति । यथाहुरिति । न्यायसुधायामेतदुक्तम् ।

पार्थसारथिमिश्रमतमाह—अन्ये त्वाहुरिति । भवितुस्तुपद्यमानस्य यज्जवनमुत्पत्तिस्तदनुकूलो यस्तदुत्पादकस्य व्यापारः सा भावना । यद्वापारादनन्तरं तत्रत्यं यागकुठारादिकं करणं फलप्रदानायोद्यतं भवति स व्यापार इत्यर्थः । स एव चेति । अन्वाधानादिव्यापारो देवतोद्देश्यकद्विषयप्रक्षेपानुकूलत्वेन विशेषरूपेण यजघातुवाच्यः । अन्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यरूपेण स पवाख्यातप्रत्ययवाच्यः । स च व्यापार इति । स चाख्यातवाच्यो व्यापारः कीदृश इत्येवं कथंभावाकाङ्क्षायां क्वचिदुद्यमनादिः क्वचिदग्न्यन्वाधानादि-

र्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः । न च तदर्पणबुद्ध्यनुष्ठाने प्रमाणा-
भावः ।

यत्करोषि यदथासि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (गीता २।१७)

इतिस्मृतेः । अस्याथाष्टकादिस्मृतिवद्व्यामाण्यादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

काहं मन्दमतिः केयं प्रक्रिया भाट्टसंभता ।

तस्माद्भक्तेर्विलासोऽयं गोविन्दगुरुपादयोः ॥

ग्रन्थरूपो भदीयोऽयं वाग्व्यापारः सुशोभनः ।

अनेन प्रीयतां देवो गोविन्दो भक्तवत्सलः ॥

इति श्रीमदनन्तदेवम्नुना आपदेवेन कृतं मीमांसान्याय-

प्रकाशसंज्ञकं मीमांसाप्रकरणं समाप्तम् ॥

परमेश्वरप्रीत्यर्थं क्रियते चेत्परमेश्वरप्रीतिद्वारा मोक्षहेतुर्भवति । प्रमाणाभाव इति । यजेतेश्वरप्रीतिकाम इति श्रुत्यदर्शनादित्याशयः । अष्टकादीति । यथा-
ष्टकाध्याद्वप्रतिपादिका स्मृतिः स्वमूलभूतां श्रुतिमनुमापयन्ती तादृशश्रुति-
मूलकत्वात्प्रमाण भवति तद्वत्तत्कुरुष्व मदर्पणमिति स्मृतिरपि तादृशार्थबोध-
कानुमितश्रुतिमूलकत्वात्प्रमाणं भवति । तथा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमिति
संकल्प्य कृताद्यागाविधर्मोन्मोक्षप्राप्तिर्भवतीति तात्पर्यम् । अथ ग्रन्थकारः
स्यौद्धत्यं परिहरति—क्राहमिति । गुरुपादविषयिणी हृदा भक्तिरेवात्र कर्मणि
मां सुखरीकरोतीत्यर्थ इति शिवम् ॥

इति श्रीयद्वन्मुकुटरत्नभास्करशास्त्र्यन्तेवासिसकलविद्यापारंगत-

पण्डितरामशास्त्रिच्छात्रेणान्यंकरोपाह्वमहामहोपाध्याय-

वासुदेवशास्त्रिणा विरचिता मीमांसान्यायप्रकाश-

दयाख्या प्रमानाद्री समाप्तिमगमद् ॥

॥ श्रीः ॥

अथ श्रीमीमांसान्यायप्रकाशे सटीके प्रसङ्गादुद्धृतानां श्रुतिस्मृत्यादी-
नामधिकरणानां न्यायानां दोषाणां च वर्णानुक्रमेण
सूचीपत्रम् ।

अकन्याध्यपेक्षया कन्यार्थो ज्यापाद
१५०।१५

अक्ताः शर्करा २४४।१०

अक्षैर्विध्यति १५०।१९

अगन्म सुवः १६९।६

अग्न आज्यस्य १०९।२५

अग्नये च प्रजा २२४।९

अग्नये जुष्टं १८७।२५

अग्नये त्वा ९०।१७, ९६।३७

अग्नये स्वाहा १४३।१९

अग्निर्ज्योति ६४।१७, २२५।५, २९७।२७,
२२९।८, २४३।२६

अग्निर्मूर्धा १७७।१९, १८५।२९

अग्निर्वा अका १५।२९

अग्निहोत्रं च १७।१, ५७।१, ६३।३,
६४।२, ६६।९, ६९।१५,
७०।३, ७०।१२, ७२।१२,
१७५।३०, २२२।१

अग्नीषोमा तवे १७७।१६

अग्नीषोमीयं २१७।२४

अग्नेः पूर्वाहुतिः २३१।४

अग्नेरहं १६९।२७

अग्नेर्देहं ५४।२८

अग्न्याधेयं १७२।१७

अङ्गगुणविरोधे १६६।३, १६७।६, १६७।१०

अतिरात्रे षो २६३।१४, २६४।५

अत्यन्तं बलव १३१।९

अत्र होवाव २०४।१, २०५।१९

अथवा कुतं २६।८

अथानो धर्म ३।१

अदन्तको हि ११२।१

अदृष्टद्वयापत्तिदोष २१।१६

अधिकानां च ११९।२७

अधोरामः १९१।२०

अनन्तगुण १।१

अनन्तरूपि २।२

अनन्यलभ्यः ७२८, ८८।३२, ९२।५,
९९।२१, १६०।२६

अनभिहिते ९१।१४

अनवस्थादीस्थय ९।२९

अनुदिते जु २५७।२८

अनेकपद २३४।७

अनेन प्रीयतां २७८।९

अन्तरं यादृशं २५१।३

अन्यायध्वाने ९९।२३

अपादाने ष ९१।१६

अपि वा नाम ९३।१६

अपूर्वान्तराङ्गीकारे मीरवम् १९।१०

अप्रकृतकल्पना ४२।२

अप्रधानेन संबन्धो दोषः ४८।५

अप्राप्ते तु विधी ३९।२, २३५।२६

अप्राप्ते शास्त्रमर्थं २२२।४

अभिक्रामं जुहो १४७।४४

अभिपार्त्रा धृतिः ७३।२७
 अभिप्राभावनामा २६९।११
 अभिलेखायोप ३५।६, १२४।९
 अभिहिते प्र ९१।३१
 अभ्यासाधिकरण १८०।७
 अकणया रि ७७।१९, ८६।३०, १६३।२६,
 २५०।१५
 अक्षिरक्त ३।१२
 अष्टवर्षे वा १९५।१
 अदी हवींषि २४२।२
 असंज्ञातविरोधन्यायः २७।३३
 अस्नयुत्तमः ९०।२६
 आकृत्यधिकरणन्यायः ९४।४, ९८।३
 आनेयं चतु २६१।३
 आनेयः कृष्णग्रीवः १११।१७
 आनेयमष्टाक २३९।१६
 आग्नेयोष्टाक ५४।६, ७४।२८, २४६।१०
 आधारमाघा ५०।३१
 आपाराग्निहोत्राधिकरण ५०।३, ६३।५
 आहो ना २१।१२८
 आश्वभागे यज ११९।५
 आदित्यो यूष १५।११
 आनर्थक्यप्रति ६५।८, १५८।६
 आत्मनमाप्ति १४६।१९
 आमिक्षां वृत्ता २०७।१०
 आमिक्षापद २०८।२
 आरोग्यकामः सौते १२४।२५
 आयुतिर्दोषः ४०।७
 आश्रययेति २५६।९
 आश्विनं ग्रहं १८४।६
 आश्विनो दश १७४।४
 इहो अग्न १०९।२२
 इहो यजति १०९।१९
 इदं विष्णु २३५।१८
 इन्द्राग्नी इद १२२।१

इन्द्राग्नी रोच १५७।२
 इन्द्रो देवः सह १२४।१९
 इमामगृभ्य ८०।५, ८१।२२, ८२।१०,
 ८५।११
 उचैर्ज्ञेया २७।१५
 उदिते जु २५७।२८
 उद्देश्येक्येपि वाक्यभेदः १८।२९
 उद्भिदाधिकरण ५२।५
 उज्जिदा यजे ३१।६, ३२।२७, ४३।२५,
 ५२।१६, ५६।१७, ५७।४,
 ६७।५, ६९।१, ९३।१,
 २०६।२, २०९।११
 उपक्रमोपसंहारयोरेकवा २७।२५
 उपजीव्यविरोधन्याय १११।३०
 उपपद्यते वा ७।३२
 उपरिष्ठात्तस्मा वाक्या १८६।१४
 उपस्थितं परि ११४।१५
 उपांशुयाज १८७।१६
 उपोषेत् ८५।१५
 उपयं चात्र १००।६
 ऊहादीनाम १४२।२७
 फलविगम्यो दक्षि २२३।८, २३६।५
 एकप्रसरतभङ्ग १७४।१, २२०।५
 एकविंशतिनाति २०५।६
 एकोक्त्यवसि ५८।७
 एतया निषादस्थप १६१।२६, १९७।६
 एतस्यैव वेवतीषु ४०।१, ४१।१४
 एवं च प्रकृता १२१।१
 ऐन्द्रवापवं ६२।२, २४६।१९
 ऐन्द्रसानसि १८६।१९
 ऐन्द्राग्नः संहि १९१।१९
 ऐन्द्राग्नमेकादश १५७।१, १६३।१७
 ऐन्द्रोक्तमः १९१।१९
 ऐन्द्रावा मार्ग ८५।१, १०३।१
 आधुम्यो यूषो १३४।६, १४३।२६

क
कदाचन स्त ८५३१४
कर्तरि कृत ९०३०
कर्तृकरण ७८२५, ९११२५, १००१२५
कर्मणि द्विती ९१११४
कर्मण्यण् ३२०
किमश्च १२९१२२
किमिदं ७११८
कृष्णविपाणया १४४१२६
कृष्णसारङ्गो २१९१२
कृमोपकारक्य १३२१५
क्रमेण वा नियम्येत १७८१२३
क्रियायाः परि ४२११८
काहं सम्प्रमति २७८१६
क्षुत आत्मा १११११८
ख
खलेकपोतन्यायः ६५७
ग
गुणकामाधिकरण ३६११
गुणद्रव्ये कथं २९१२, १३०११०
गुणानां च परा ८९१४
गुणान्तरावह २४२१२०
गुणे त्वन्याय्य २६१३, २८११४, ५९१४,
५९१११
गुरोः कण्ठा १६८१२३
गुरोर्नाम २११४
गुह्यपतिना ८५१३०
गीरवम् ७१३३, ९५ १७, ११३१३२
गीरवदोषो ५८१२८
गीरवपराहता ७१५
गीरवक्षणात्राकर्मद ५७३, ५८१५
गीरवाद्भिश्चजिन्यायाप्रवृत्ति १२६११४
गीशाश्च २२४११, २३५२
ग्रन्थरूपो २७८१८
मीमांसा ३६

ग्रहैकत्वाधिकरण ३९१५
ग्रहैर्जुहोति २११५
ग्रीष्मे राज ११३११३
घ
घटायोम्मीलितं १७७३१
घृते श्रपयति १३९११६
च
चतुर्धा सम्प्रदाने ९१११५, २२६१११
चित्रया यजेत २१५११०
छ
छात्रिन्यायः २४२१३०
ज
जमन्यनृत्तिकल्प १६१६
जातपुत्रः कृष्ण ५९१६
ज्ञाते पुनश्च १४८१४
ज्ञात्वा तं २१३१
ज्ञात्वा देवं २१२९
ज्योतिर्होमेन २९१४, ३०११३, ३११५,
३२१३, ३३१२७, ३४११६,
४६१२९, ५३१२, ५६११९,
६०१२९, ६२१४, ६२१३२,
६४१६, २०१११०
ट
टिह्वाणञ् २०७१२५
त
तत्प्रक्यं चान्य २२२११३
तन्प्रक्यन्याय ६४१३
तत्र क्रमो १५६१७
तत्र चान्यत्र च २०२१२
तत्समीपे ३२१२
तथापि तदना २३४१८
तथापि सर्वसा २७६११५

तदर्धान्त्रा २०८।१०
 तदर्धस्तद्धिते २०८।४
 तद्धितेन चतु २२६।५
 तदूनपाते १०९।१९, २३७।२५
 तमे पयसि २१९।१०
 तमेवं विदा २।३०
 तस्माच्छुक्ल्ययु ११४।४
 तस्मात्तत्प्रापण २३८।१
 तस्माद्दशपूर्ण १७२।२२
 तस्माज्जक्ते २७८।७
 तस्मिन्तीदृ ८३।११
 तस्य धेनु २३२।२१
 तस्येवम् २४३।१०, २४७।१६
 तस्यैतस्य यज्ञ १७२।६
 तानि वा एतानि २४४।१
 ताभ्यामेतदग्नी १७६।३०
 तितस् ४।२७
 तिष्ठ आहुती १४२।२९
 सुतीयस्यामितो ११६।१६
 तेषामर्थेन १५०।१३
 त्रयो वेदा २७।१४
 त्रिः प्रथमाम ११९।२३
 त्रिवृदग्निष्टु ४०।१८, २०५।७
 त्रीणि ह वै २०४।२९

द

दधि मधु पयो २२६।१
 दध्ना जुह १७।५
 दध्ना जुहोति ३३।४, ४३।७, ४३।२६,
 ५१।२, ६३।४, ६४।४, ७२।१,
 ७३।१०, ७४।२९, ७६।१२,
 २०९।७, २१०।६
 दध्नेन्द्रिय ४२।१०, ४३।२७, २११।१०
 दर्बिहोमन्याय १४९।१
 दर्शपूर्णमाद्या ५४।७, १५१।१, १५२।२३

दशापवित्रेण ३९।३०, २३३।११
 दिवं च पृथिवीं ९।१७
 दीक्षितो २६५।५
 दुर्बलेरापि १११।१०
 दृश्यते तानुमे २५१।४
 दृष्टे फले १७६।२०
 दृष्टे संभवत्यदु २०१।३
 देवताया विधि २२६।६
 देवतासाभ्यापेक्षया १५९।२५
 देवा वै बह्व ११६।१९
 दोषग्रयं २०।१७
 दक्षस्य चेत २१७।४
 दानाग्रायेव्य २३९।१८
 द्रव्यविधि २२४।११
 द्रव्यसंस्कारकर्म १२७।४
 द्वादशेहि ६३।१५
 द्विरुक्तिदोष ११८।२३
 द्वाकयोर्हि ९९।३

ध

धर्मपथ्यर्थ २६।३३
 धाता यथापूर्वं ५।३०, ९।७
 धात्वर्थव्यति २७६।१४
 धुनोति चार्तिं १७३।११
 ध्रुवोति १४६।१८, १४६।२१

न

न कलञ्जं २४८।८, २४९।२७
 न केवला १२।१३
 न चेदन्त्येन १७।७
 नञ्चार्जितो २५१।२१
 न देवताग्नि १३५।१७
 न वा गुणज्ञाया १४३।५
 न वा परिसंख्या २३६।२९
 न शब्दसिद्धि ६८।२९

न स्त्री स्वातन्त्र्य १९६११
 न हि संवन्धवाचित्वं १६०१२
 न होतारं वृणीति १३९२
 नामहीतविशेषणा ७१२
 नातिरात्रे २६३१४, २६४१५
 नानुयाजेषु २५६११
 नान्तरिक्षे न २५६१६
 नामधात्वर्थ २५४१२
 नायं समीक्षाकारी २९१३२
 नावान्तरक्रिया २९११, १३०१९
 नामूया कर्तव्या १२०१२७
 नियुत्वत्या १८६११६
 निर्णीयते १५२१२
 निर्विशेषं न २०६१२५
 निषादस्थपतिन्याय १९७१८, १६११२४
 निषेधेन २५११२८
 नीलप्रीवा १३८१२९
 नेक्षेतोयन्त २५२१९, २५३१३, २६२१२
 न्यायप्रकाश ११९

प

पद्मज्ञात १५२११
 पञ्चदश सामि ११९११७, १२०१७
 पञ्चदशेन स्तु २०५१२६
 पञ्च पञ्चनखा २०३११४
 पञ्चधात्यन्त २५११७
 पयसा जुहो ६५१२, ७४१३१
 परप्रकरण १४८१३, १५६१२२
 परमुखप्रेक्षी १८६१२२
 पर्यागिन्कृतं ७७११
 पर्युदास २५२१६, २६११७
 पशुना यजेत १०१३०, ७४१८, ७५१२७
 ७६१६, ८६१३, ८७१५
 १६३१२५, २१८१२८
 पाकयुक्तः १६११३

पाकं तु पाचि १६११२
 पाठानुष्ठान १५६१८
 पाणिग्रहणानु १९७१५
 पिता रक्षति १९६१२९
 पुंसां नेष्टाम्यु २७४११
 पुत्रस्तु स्थाविरे १९६१३०
 पुरस्तात्तस्मा १८११३१
 पुरोडाशं चतु २६११२
 पूषा प्रपिष्ट ११२११३
 पूष्णोहं देवय १०७१२५
 पूषदाग्येना १४०११२, १४११९, १४३१२५
 पूष्णं चरुम् ११२१२२, २३९११७
 पूष्णं पेयणम् ११२१२०
 पूष्णः इयामः १९१११८
 प्रकरणभेद ४११२८
 प्रकरणविच्छेददोष ३७१२५
 प्रकरणविच्छेदपेक्षया मुख्यार्थपरि-
 त्यागो ऋचन्यः ११५११५
 प्रकृतज्ञान ४२१२
 प्रकृतिप्रत्ययार्थ २१२१२५
 प्रकृती वा ११७१६, २१७१३
 प्रजापतिरकामयत २७१२१
 प्रजापतिरात्मनो १५१३१
 प्रजापतेर्जाय १३११७, १५७१२८,
 १८९१२४
 प्रतदिष्णु २२५११९
 प्रतितिष्ठन्ति १२४१२३, १२५१२,
 २४३१३१
 प्रतिपदाधिकरण ४७११०, ४९११
 प्रतिनिधिर्नास्तित्यत्र हेतुः १३६११४
 प्रतिषेधः स २५२१७
 प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था ३१११४, ३२१२९,
 ३३१२८
 प्रत्यागमिन्याय. २९११३
 प्रत्युज्जीवन २४७१३०

प्रत्येकं वाक्यं १५४।२७
 प्रबलस्य प्रवृत्तिं १०८।१७
 प्रमाणत्वात् २४७।२९
 प्रमाणवत्प्रमेयवत् ज्ञायः १४३।१
 प्रमाणाभावां दोषः ४४।८
 प्रयत्नव्यति २७५।५
 प्रयाजादिवाक्या १८१।७
 प्रयाजानिष्टा १८५।२४, १८७।११
 प्रयाजानुया ११०।२०
 प्रवृत्तिहेतुं २७४।२
 प्रससाहिषे पुरु १८६।२०
 प्राचीनप्रवर्णे २४१।१
 प्राजापत्यैश्वर १९२।३२
 प्रातिपदिकार्थ ९३।७, १००।३१
 प्रामाप्रामाविवेक ४९।३१, १४३।१३
 १७४।१६
 प्राने कर्मणि ३९।१२, २१८।१५, २३५।२५
 प्राप्यते तम १।६
 प्रायणीयनि १६४।१०
 प्रेरितोऽस्मीति २५१।२६

फ

फलतो गुणविधि ५०।४
 फलदेवत १६९।१०
 फलबुद्धि २५१।६
 फलमात्रेयो १२६।१
 फलस्यापि व्यप २५।१५
 फलायिनो हि धामार्थित्वं न तु २१।२२

ब

बभ्रुः सीम्पः १९१।१८
 बहिराग्न १०९।२२
 बहिर्द्वसद १०४।२, १०५।४२, १०६।७,
 १०९।१९, ११४।१०, १३०।११

बहिषि रज २६६।११
 बलवाननर्धका १५८।३१
 बलवानपि १०६।२९
 बलाबलाधिकरण ४५।१
 बलीयोऽपि प्रमाणं कुण्ठितम् १५८।२४
 बहुषु बहु ९९।४
 बाधिकव श्रुति १०३।२५
 बाह्यणो न हन्तव्यः २५७।१, २५८।३

भ

भक्ष्यान्वचन २०३।२१
 भागरूपनाम १३।२९
 भावार्थाः कमं ४८।२९
 भावार्थाधिकरण ४७।१०, ४९।८
 भावार्थाधिकरणन्याय १२८।७
 भुवो यज्ञस्य १८६।१२
 भूतं भव्या ४८।१८, ४९।९
 भूयांसोऽभिल १२४।१२

म

मतो छः ४१।८
 मत्वर्थलक्षणा ४२।३
 मध्यमानो तु १०३।२६
 मन्त्रतस्तु विरो १७९।७
 मरुद्भ्यो गृह ११८।३२
 मारुतं तप्त २३९।१७
 मारुतः क १९१।१९
 मत्वर्थलक्षणापरित्यागेन २६।२८
 माहिष्येण ११३।१७
 मुख्यं वा पूर्व १६६।९
 मूर्धन्वती पुरो १८६।१०

य

य इच्छा यज्ञाना १६६।४
 य एतद्विदु २।२९

य एवं त्रिद्वान्यौ १५२१७

यजतिषु ये २५८१०, २५९१२, २६०१५

यजेत स्वर्गकामो ४११, ४१७, ८१३,
३४११, ४७२८, १२४१२२,
१२९१८, १९३१११, १९६१८,
२०२१५, २७७१२९

यज्ञायज्ञा वो ४११३०

यत्करोति २७८१३

यत्कृपालेश ११५

यत्तपस्यसि २७८१४

यत्प्रयाजाद् १२७१२१

यत्प्रयाजानी १४७१९

यत्सूर्याय च २२९१२

यदग्नेयं च २२२१२९, २२३१३, २२९११३,
२३११४, २३७१२, २४३१२५

यदङ्गे वधु १२७१७

यदग्नेयोष्ठाक १७६१३१

यदाहवनीये ८६११

यद्यपि न क्रियी ५०११६

यद्विधेदेवाः २४३१५, २४७१४

यथा वि इयेनो २३८१६

यत्त बुत्वेन ३५१५, २२४१८

यवार्तुं पञ्च १७४१२३

यवाग्निहोत्रं १७६१६

यस्य पर्णमयी १०२१९, ११६१२, १२०१६

यस्याहिताग्ने १९३१११

वागानुमन्त्रणा ११४१३

वावत्या वावा काम १४११२८

वाचदुर्कं वा ११९१३१

युष्मद्युष ९०१२५

योगाद्वाडि ११२१३, ११३१९, ११५१४

यो वि प्रयाजानी १४७१७, १४७१३१

यः करोति नृता १७२११८

यः कल्पः स कल्पपूर्व ७४

र

रगादिना प्रवृ २५११३०

राजसुपाय होना १५५१६

राजसूयेन स्वा १५३१८

राजा राजसूयेन १५०१११, १९४११

रात्रिसत्रन्यायः १२५११, १२६१२

रेवतीर्नः तप ४१११६

रेवत्यधिकरण ४०११

रोक्षी रोहिणी १३८१२८

ल

लः कर्मणि ९०१५, ९८१७, ९९११२

लक्षणा ५५१२०, ५६१२३

लक्षणादोष ३६१३०, १६१२२९

लक्षणानङ्गीकरि वाक्यभेद ३०१२७

लक्षणावाक्यभेदविचार ५९१३, ६०१७

लाघवानुगृहीतमपि प्रतीतिविच्छेदं नैव
५१३२

लिङ्गयन्त्रम् २५११३२

लोहितोष्णीषा १४३१३

व

वक्तुमाख्यात २७५१६

वदत्त्वब्राह्म २५४१३

वर्म वा एत १२७१८

वर्णास्तु रथ ११३११, १९५१३

वषट्कर्तुः १७३१८, २२१११

वसन्ते ब्राह्मणो ११३१३३, १६३१२४,
१९५१२

वाक्यभेद ३६१३२, ३७१११, ४०११४,

४११२३, ४२११, ५८११,

५८१२१, ५९१७

वाक्यभेददोषापेक्षया लक्षणादोषो लघु-
यान् १८११४

वाक्यभेदादिदोषपञ्चकम् १९१२

वाक्यभेदे गौरवम् ५४१५, ५५१२०,
५६१३

वाक्यानामेक ७५११४

वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायः १६०१२८

वाक्यापेक्षि ६०१३

वाग्देयतावतारं ११८

वाजपेयाधिकरण ३५११

वाजपेयेन स्वा ३५१२५

वाजपेयेनप्रा १७११४

वायव्य श्वेत १३१८, १३१२१, १३१२५,
६०१११, २६६१८

वायुर्वं क्षेपि १३११, १३१२७

वायो ज्ञतं ४१११०

वायुनुपि १३११०

वाक्येन १९११२०

विकल्पोर्जप न २४११११

विकृता च न १२११०

विद्यया विन्द २३११

विधात्री च ७३१२७

विधाने वातु ३२१८, ४७१७, ४९११९,
५०११८, ५२११७

विधिस्तित्तुण २३७११२

विधिना त्वेक १४१२१

विधिप्रतिपेपी ५०१६

विधिरत्यन्त २०२११

विधिरिष्टफलो २५११२५

विधिशक्युप ३११३

विधिश्चाधिकरो २५११२९

विधूतपाषा २००११०

विधेयक्येनापि तथैव १८१२२

विरुद्धत्रिकह्वापान्तिः २३१३३, २४११,

३५१३०, ७८११६,

२०९११५

विवक्ष्यते यदा ४२११८

विशिष्टग्रहण नेष्ट ७११३

विशिष्टविधाने गौरवम् ३०११, ५७१२८

विशेष्यं नाभिग ७१२२

विश्वजिता य ४१८

विश्वजिदधिकरण १२४११

विश्वजिन्याय १२६१२, १५७११०,
२२११४

विषयस्येष्ट २५११२७

विष्णुर्वाण्ड २३११७

विष्णुर्वा स्यात् २२५११७

वेद कृत्वा ११११२१, १७३१७

वेदस्याध्ययनं ७१२

वेदाध्ययन ७१३

वेदा वा प्राय २७११

विकल्पिकेष्वपि २६५११३

वेदधानु करणः ११३१२१

वेदशास्त्रचोक्त ११३१२०

विश्वदेवी कृत्वा १८९११, १९०११०

विश्वदेवीं साग्र १४६१२०

विश्वदेवीमा २३९११८

विश्वदेवेन यजे २३९१३, २४५१२,
२४७१४

विश्वदेव्यामिक्षा २०७१५, २४६११

विश्वानरं द्वादश १५७११

विषम्यनैर्गुण्ये ९१२८

ब्रीहिसिर्जने ७५११६, ८९१२८, २१०१६

ब्रीहिनवह ७९१३१, १३९११३, १६९१२५,
१६८१३०, २५८१४

ब्रीहिनप्रोक्ष ७९११५, ८९१३०, ११६१८,
१६६१२६, १६७१४, १६८१२८

श

शंभु. सर्वदेवेश १५१२४

शरकुशान्यायः १३९१३

शरमयं बर्हिः १३८१३१

शरादि विध्यः ११३११३

शल्यकः श्वावि २०३१२५

शितिपृष्ठो १९११२८

शिल्पो वैश्व १९११२८

शीघ्रोपस्थि ६०१२२

शुन्धध्वम् १४११२८, १६२१२६

शेषात्कतारि १११२०

शोकप्रोद्भिस्त १५८१३२

श्येनचितं ९४१३२

श्येनेनामि ४११७, २३८१३

श्रुतिलिङ्ग ४४११६, ४५१८, ७२१४,

१०१११९, १३८१८

श्रुत्यवोपपद २०८१३

श्रीतव्यापाद ५८१६

श्वाविधं २०३१२०

घ

घोडाशिनं घृ, २५७१२९

घोडाशिनं न २५७१२९

च

संख्यायाः सं ४०१२४

संख्यायां कारके १००१५

संदृशन्वाय १४७१४

संप्यामुपासते २००१९

संख्यहोमस्वरूपम् २२७१३०

स एष द्विद्वयः १५८१३

सप्तदश प्राजा १८९१२०

सप्तमीविशेषणे २२२१२६

सप्तम्यधिकर ९११२६

समानकर्तृक १७३१२९

समानयत १४७१५

समानाभिधानभूतेः १०१७, १११४

समिधः समिधो १८०१९, २३७१९

समिधामाधानं ११९१२०

समिधो अग्न १०९१२१, १७८१२८,

१८०१२२

समिधो यज १०९१२८, १२३११,

१६८१२६, १७३११७,

१७७१२९, १७८१२४, १८०११७

१८११२२, २३७१२०

समे यजेत २०२१२४

सर्वत्र योगिकः १६०१११

सर्वत्राख्यात ३११२

स स्वर्गः स्यात् ५८१११, १२४१४

सह पशूना १८३१६

सांनार्यं वा १५९१५

सामर्थ्यं सर्वं १०४११

मानान्याविधि १२११७

मास्त्रा स्तुवीत २०५१२०

साय जुहोति २२५१३

सारस्वतं २३९११७

सारस्वती मेघी १९१११७, २१९१५

सावित्रं द्वा २३९११६

सास्य देवता ६२११९, ७७१२२, २०७१६,

२२५१९

सिद्धे शब्दार्थ ९९१६

मुश्रवा वै नाम ११६११९

मूकहविषोः २४०११

सूचीकटाह १८१२४

सूर्याचन्द्रमती ९१८

सूर्योज्योति २२७१२६, २२९१५

सोमापिष्णं १३११२३

सोमेन यजेत १७१८, ३०११४, ३२११,

४३१२२, ४३१३१, ४५१२४,

४६११७ ५२१३१, ५३११,

५४१२, ५७१३, ६६१५,

६७११६, ९३१२२, ९४१६,

२१०१७

सोऽसंवीद २६६१२२

सौम्यं चक्रम् २३९११६

सौम्यश्वः २४७११

सौर्यं चक्रं १३१।२५, १३२।२५, १६१।२९
 स्तोमे ङविधि ४०।२५
 स्थपतिर्निपाद- १६१।२५
 स्थानाच्योत्पत्ति १८२।२९
 स्थाणी तु दे १६८।२३
 स्थाणी स्थाप्या १६८।१
 स्योनं ते सद् ८३।१, १०१।३२, १०२।३०
 सुवेणावय १०४।१३, १०५।८
 स्वर्गोऽनतिश १९४।११
 स्वाध्यायोध्येत १४।१०, १५।२
 स्वाराज्यकामो १५४।११
 स्वार्थबोधे समा ७५।१४
 स्वाहाकारं यज १०९।१९

स्वाहाग्निम् १०९।२३
 स्वाहाग्नी १०९।२४
 स्वाहा देवा १०९।२४
 स्वाहा प्रजा १०९।२३
 स्वाहा महे १०९।२४
 स्वाहा सोमम् १०९।२३
 स्वाहेन्द्रम् १०९।२४
 स्वाहेन्द्राग्नी १०९।२४

४

हिरण्यमात्रेया ४८।१२
 ह्यप्रहोर्भ ८०।२५
 हृदयस्याग्रे ७६।३